Benjamin Lieberman

Korkunç Kader

Modern Avrupa'nın Oluşumunda Etnik Temizlik

Türkçe Söyleyen
Damla Tanla Kurt

HERETİK

HERETIK

Terrible Fate: *Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe*, Benjamin Lieberman. First published in the United States by Ivan R. Dee, Lanham, Maryland U.S.A. This translation published by arrangement with the publisher. All rights reserved.

Heretik Yayınları: 35 – Tarih Dizisi: 2
ISBN: 978-605-9436-03-8
©2016 Heretik Basın Yayın

Tüm hakları saklıdır. Yayıncı izni olmadan kısmen de olsa fotokopi, film, vb. elektronik ve mekanik yöntemlerle çoğaltılamaz.

1. Baskı: 2016, Ankara

Yayına Hazırlayan: Ümit Kurt
Türkçe Söyleyen: Damla Tanla Kurt
Redaksiyon: Ümit Kurt - Levent Ünsaldı
Dizgi: İsmet Erdoğan
Kapak: Ali İmren

Heretik Basın Yayın Sanayi ve Ticaret Limited Şirketi
Kültür Mahallesi, Yüksel Caddesi, 41/2, Kızılay, Çankaya, Ankara
Tel: +90 (312) 418 52 00 • Faks: +90 (312) 418 50 00
İnternet Sitesi: www.heretik.com.tr
E-mail: heretikyayin@gmail.com
Twitter: twitter.com/heretikyayin
Facebook: facebook.com/heretikyayin

Tarcan Matbaacılık Yayın San.
Zübeyde Hanım Mah. Samyeli Sok. No: 15. İskitler-Ankara
Tel: 0312 384 34 35

Benjamin Lieberman

Korkunç Kader

Modern Avrupa'nın Oluşumunda Etnik Temizlik

Terrible Fate: Ethnic Cleansing in the Making of Modern Europe

Türkçe Söyleyen

Damla Tanla Kurt

Yazar hakkında

Benjamin Lieberman, Boston, Massachusetts'te dünyaya geldi. Chicago Üniversitesi'nde başladığı tarih eğitimini Yale Üniversitesi'nde doktora yaparak tamamladı. Modern Avrupa Tarihi üzerine kaleme aldığı bir dizi makalenin yanı sıra, Weimar Almanya'sına ilişkin *From Recovery to Catastrophe* başlıklı çalışmasını yayınladı. Lieberman şu anda Massachusetts'teki Fitchburg State College'da tarih profesörü olarak dersler vermekte ve eşi ve iki çocuğu ile birlikte Maynard, Massachusetts'te yaşamaktadır.

İçindekiler

Türkçe Baskıya Önsöz 7

Önsöz 11

1. Tas ve Tarak: Etnik Temizlik Başlıyor: *Osmanlı ve Rus İmparatorlukları, 1800-1906* 23

2. Selanik'e Elveda: *Balkanlar, 1912-1913* 93

3. "Katliamdan da Beter!": *Türkiye, Rusya, Sırbistan ve Makedonya, 1914-1918* 129

4. Dünya Savaşları Arasında Etnik Temizlik: *Türkiye, Transkafkasya, Ukrayna ve Doğu Avrupa, 1918-1939* . 183

5. "Geride Benim için Kimse Kalmamıştı": *Orta ve Doğu Avrupa, 1939-1945* 241

6. "Almanların Kaybettiği Leh Toprağı": *Polonya, Çekoslovakya, Romanya, SSCB ve Yugoslavya, 1945-1954* 325

7. Osmanlılardan Sonra: *İsrail, Kıbrıs, Türkiye, Irak ve Bulgaristan, 1947-2004* 369

8. "Bir Tür İkinci Gerçeklik": *Kafkaslar ve Yugoslavya, 1988-1999* 413

9. Temizlenmiş Bir Kıta 477

Teşekkür 493

Nancy'ye

Türkçe Baskıya Önsöz

Kitabımın Türkçede yayınlanarak daha geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmasını görmekten ziyadesiyle memnunum ve bunu mümkün kıldıkları için de Heretik Yayıncılığa, çevirmen Damla Tanla Kurt'a, kitabın editörlüğü yapan ve yayına hazırlanması sürecinde önemli katkıları bulunan Ümit Kurt'a teşekkür etmek isterim.

İlk başlarda bu konuya kısmen, Yugoslavya dağılırken ve etnik temizlikler yeniden başlarken bir tarihçi olarak kariyerime ilk adımlarımı attığım sırada ilgi duymuştum. Çıkan haberler ile mülteciler ve sokaklarda vurulan insanların fotoğrafları sadece şoke edici değildi. İkinci Dünya Savaşı sona erdikten sonra Avrupa'nın büyük kısmında uzun yıllardır barışın hâkim olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu olanları idrak etmek oldukça güçtü.

Kısa süre sonra etnik temizliğin Yugoslavya'nın dağılışının öncesine dayandığını fark ettim ve araştırmalarım sayesinde etnik temizlik dalgalarının Avrupa ile komşu bölgelerinin haritasını on dokuzuncu yüzyıldan itibaren yeniden şekillendirdiğini anladım. Gerçekten de, Avrupa'daki Osmanlı topraklarındaki

şiddet ve kaçışın çağdaş anlatılarını okumak, etnik temizliğin kökenlerinin yirminci yüzyılın öncesine uzandığını ortaya koydu. Carnegie Uluslararası Barış Vakfı'ndan araştırmacılar tarafından derlenen ve *Diğer Balkan Savaşları* başlığı altında yeniden basılan bir doküman koleksiyonu 1990'lardaki olaylar ve 1912-1913'teki Balkan Savaşları arasındaki mukayeseyi yapmıştı ancak 1877-1878'deki Osmanlı-Rus Savaşı gibi savaşlara şahit olmuş olan gazeteciler ve diplomatların kaleme aldığı daha erken anlatılar bile kaçış halindeki mültecilere dair sarsıcı sahneler betimlemekteydi.

Hem etnik temizlik hem de "Avrupa" tanımına biraz açıklama getirmek gerekiyor. 1990'ların başından itibaren "etnik temizlik" ifadesinin kendisi zaman zaman failler tarafından türetilen bir hüsn-i tabir olmakla eleştirilmiştir. Bunda kısmen gerçeklik payı vardır: Failler ve destekçileri temizlik fikrini olumlu bir anlamda kullanmış ancak etnik temizlik kısa süre sonra, esasında grupları güç kullanarak kovmak için şiddetli bir araç olarak görülmüş ve günümüze kadar da bu anlama sahip olmaya devam etmiştir. Yaygın olarak anlaşılabilecek daha iyi bir alternatif terim bulunmamaktadır. Zorunlu göç, halkların yerlerinin değiştirilmesini anlatmak için yararlı bir kavramdır ancak bu, etnik temizlikten çok daha kapsamlı bir terimdir.

Avrupa bölgesine gelirsek, on dokuzuncu ve yirminci yüzyıllardaki etnik temizlik, bir zamanlar birkaç yerleşik imparatorluk tarafından idare edilen geniş bir bölgeyi yeniden inşa etmiştir: Rusya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı imparatorluklarının yanı sıra daha yakın zamanda Alman İmparatorluğu. Tüm bu imparatorluklar, Avrupa imparatorluklarıydı ancak Rus ve Osmanlı imparatorlukları bariz bir şekilde Avrupa'nın ötesine uzanmaktaydı. Bu durumda, kendi adıma, etnik temizlik ve Orta Avrupa'dan Batı Asya'ya uzanan bölgenin yeniden şekillendirilmesini inceliyorum.

Etnik temizlik üzerine yürütülen araştırmalar, devletin rolü

hakkında farklı yargılara ulaşmamıza yol açmıştır. Bir taraftan, imparatorlukların sonu ile etnik temizlik arasındaki bariz bağlantı, çökmekte olan devletlerin etnik temizlik süreçleri üzerindeki etkilerine işaret etmektedir. Bazı diğer araştırmaların izlediği bir başka yön ise, Avrupa'nın güçlü modern devletlerinin etnik temizlik politikalarının köklerini Avrupa'nın maruz kaldığı aşırı güçlü diktatörlüklerin eylemlerinde arar. Ortadaki bu çelişkiyi aşmaya çalışmak yerine ben, hem intikam veya saflaşma peşindeki güçlü devletlerin hem de devletlerin yıkılışını fırsat bilen milliyetçi ideolojilerin yükselişinin etnik temizliğe katkıda bulunduğunu düşünmeye devam ediyorum.

Bugün, Avrupa'daki ve Batı Asya'da yer alan komşu bölgelerdeki son büyük etnik temizlik dalgasının üzerinden yaklaşık 20 yıl geçti ve milliyetçiliğin yeniden yükselişe geçtiği bir döneminde bir başka etnik temizlik dalgası olasılığını göz önünde bulundurmak mantıklıdır. 1990'larda etnik temizlikten etkilenmiş bazı bölgeler yeni bir şiddet potansiyeline halen sahiptir ancak bu bölgelerin, geçmişteki etnik temizliklerden ne kadar hasarlı çıkmış olurlarsa olsunlar, tam teşekküllü bir etnik temizliğin dönüşüne şahit olmaları pek mümkün gözükmemektedir. Bununla birlikte, farklı topluluklar arasında tırmanan gerginlikler ve saflaştırma çağrısı yapan yükselişteki milliyetçi hareketler diğer şiddet potansiyelleri hakkında bizi uyanık tutmalıdır.

Önsöz

Orta ve Doğu Avrupa'nın kasaba ve şehirleri, Almanya'dan Türkiye'ye bu alan; bir zamanlar bu toprakları yurt bilmiş ancak bugün ortadan kaybolmuş etnik ve dini toplulukların akıldan çıkmayan izlerini taşımaktadır. Bugün Almanya, sinagogları ve ülkenin yok edilen Yahudilerini hatırlatan diğer simgeleri restore etmiştir. Diğer yandan, hemen Almanya'nın doğusunda yer alan Polonya'nın liman şehri Gdansk'ta da restore edilmiş Alman yapılarını bulmak mümkündür fakat onları inşa eden Almanlar gideli uzun zaman olmuştur. Daha doğuda, Ukrayna'nın Lviv kentinde de, Nazi işgali altında hayatını kaybeden Yahudiler için bir anıt ve Leh şair Adam Mickiewicz'in şerefine ise bir başkası dikilmiştir. Ancak bugün Lviv'de çok az sayıda Yahudi ve Leh yaşamaktadır.

Benzer ipuçları, Balkanlarda da, eski yurtlarında ortadan kaybolan etnik ve dini gruplara işaret etmektedir. Yunan şehri Selanik, Türkiye'nin ilk Cumhurbaşkanı Mustafa Kemal Atatürk'ün eski evinin bulunduğu yerdir ve şehrin üniversitesinin altında geniş bir Yahudi mezarlığının kalıntıları bulunmaktadır. Ancak bugün, Selanik'in hemen hemen bütün Yahudileri ve Türkleri yok olmuştur. Biraz daha doğuda, Ege Denizi'nin karşısındaki Türk liman şehri İzmir'de, şehrin Rum geçmişinin kalıntıları

olan eski binaları bulmak halen mümkündür. Ve Ermeni anıtları ile harabeleri, artık Ermenilerin yaşamadığı Türkiye'nin doğusuna yayılmıştır. Genel olarak, bütün bu anıtlar, binalar, harabeler ve mezarlıklar, Orta Avrupa'dan Batı Asya'ya kadar uzanan geniş bir hat üzerinde, etnik ve dini grupların tekrar tekrar yerlerinden edilmesine -ve bazen de imha edilmesine- kanıt sunar.

Sadece birkaç istisna dışında, şiddet ve sürgünün tarihi neredeyse unutulmuştur. Nazilerin ve müttefiklerinin Avrupa Yahudilerinin yarısını katlettiği Holokost [Yahudi Soykırımı] elbette ki herkesçe bilinmektedir. Aynı zamanda, yaklaşık 1,5 milyon insanın imha edildiği Ermeni soykırımı da giderek daha fazla tanınmaktadır ve 1990'lar boyunca eski Yugoslavya'yı yakıp yıkan etnik temizlik uluslararası düzeyde dikkat çekmiştir. Fakat Holokost, Ermeni soykırımı ve Yugoslavya, farklı zamanlarda ve farklı yerlerde meydana gelen katliamların toplamından daha fazlasıdır. Her biri aynı zamanda, Avrupa ve onun komşusu olan Asya topraklarında daha geniş bir etnik temizlik sürecinin de bir parçası olmuştur.

Çoğu durumda, eski sakinlerinin büyük kısmının silip süpürüldüğü kasabalar ve şehirler, bir zamanlar üç büyük imparatorluklardan biri tarafından yönetilmişti: Rus İmparatorluğu, Osmanlı İmparatorluğu ve Habsburg İmparatorluğu (ya da müteakip yıllarında anıldığı ismiyle Avusturya-Macaristan İmparatorluğu). Bu imparatorluklar ulus devletler değildi. Günümüzün terminolojisini kullanmak gerekirse, söz konusu imparatorluklar çok ulusluydu ve çok sayıda etnik gruba ev sahipliği yapmaktaydı. Aslına bakılırsa, Avrupa'nın eski imparatorluklarının vatandaşlarından çok azı, bugün tanımladığımız biçimiyle güçlü bir milli kimlik algısına sahipti. Bir Avusturya-Macaristan "ulusu" yoktu; onun yerine Avusturya-Macaristan'da -diğer dillerin yanı sıra Almanca, Çekçe, Slovakça, Lehçe, İtalyanca, Slovence, Rumence ve Sırp-Hırvatça konuşan- muhtelif halkların karışımı yaşamaktaydı. Habsburg İmparatorluğu'nun vatandaşları, paylaştıkları milli kimlik üzerinden değil, ortak bir hükümdar tarafından yönetildikleri için bir araya gelmişti. Aynı şekilde,

Osmanlı milliyetçiliği de yoktu; Osmanlı İmparatorluğu ortak bir hükümdarı yani Sultan'ı paylaşan ancak -İslam, Yahudilik ve Hıristiyanlığın bir dizi farklı şekli de dâhil olmak üzere- birçok dini yaşayan ve bir sürü farklı dili konuşan bir halklar karışımına ev sahipliği yapmaktaydı. Rus İmparatorluğu'nda, Ruslar imparatorluğun nüfusunun büyük bir kısmını teşkil ediyordu ancak Çar'ın tebaası, ortak bir dil, din ya da etnik kimlikten yoksundu.

On dokuzuncu yüzyılda milliyetçiliğin yükselişe geçmesi, Avrupa ve Batı Asya'nın eski imparatorluklarının varlığını tehdit etti. Emperyal tebaalar, gitgide kendilerini ayrı ulusların üyeleri olarak tasavvur etmeye başladı.[1] Yükselişe geçen bu uluslar sıklıkla Çekçe, Almanca, Lehçe, Bulgarca ya da Yunanca gibi diller üzerinden tanımlanmıştır. Bazen de, Filistin'de Yahudi bir ulus devlet yaratmanın peşinde olan Siyonistler ve Yugoslavya içindeki "uluslar" örneğinde olduğu gibi din üzerinden tanımlanmışlardır: Sırplar, Hırvatlar ve Bosnalı Müslümanların hepsi, temel olarak aynı dili konuşan ancak dinleri üzerinden tanımlanan ve birbirinden ayrılan Slavlardır.[2] Hırvatlar Katolik'tir, Sırplar Ortodoks ve Bosnalı Müslümanlar da adı üstünde Müslüman'dır. Bazı durumlarda, bir grubun dini ve ulusal kimliği eşanlamlı hale gelmiştir. Dolayısıyla, Ermenilerin kahiri ekseriyeti Ermeni kilisesinde ve Rumca konuşanların çoğu da Rum Ortodoks kilisesinde dini pratiklerini yerine getirmiştir.

Ulus devletlerin yükselişi eski imparatorlukların nihai ölümünün habercisi olmuştur. İmparatorluklardan homojen ulus-devletler oluşturmak, sınırların veya insanların ya da her ikisinin de yerini değiştirmek anlamına gelmiştir. İmparatorluklar ulus-

1 Milliyetçilik üzerine literatür oldukça geniştir. En etkileyici iki çalışma için bkz. Benedict Anderson, *Imagined Communities: Reflections on the Origins and Spread of Nationalism* (New York: 1991) ve Ernest Gellner, *Nations and Nationalism* (Ithaca, 1985). Bir biçimde daha farklı bir yorum için bkz. Rogers Brubaker, *Ethnicity Without Groups* (Cambridge, Mass., 2004).

2 Milliyetçiliğin yükselişi, Sırplar, Hırvatlar ve Bosnalı Müslümanlar arasındaki dil farklılaşmasını daha da teşvik etmiştir. Bkz. Robin Okey, "Serbian, Croatian, Bosnian? Language and Nationality in the Lands of Former Yugoslavia," *East European Quarterly* 38 (2004), s. 419-441.

devletlere bölünürken, etnik temizlik ve hatta soykırım süreçleri bir zamanlar emperyal egemenlik altında yaşayan halkların birçoğunu yerinden etmiş ya da ortadan kaldırmıştır.

Avrupa'daki imparatorluklar eşitsizlik ve ayrımcılık içeren kendi geleneklerine hep sahip olmuştur; ancak milliyetçilik yeni ve şiddetli düşmanlık biçimlerini beslemiştir. On dokuzuncu yüzyıl milliyetçileri önce ulusların kardeşliğini övmüştür ancak çoğu, kısa bir süre sonra, diğer halklara karşı agresif bir tavır benimsemiştir. Komşu milletler rakiptir ve hatta düşmandır savunusunu yapmışlardır. Kendi milletlerinin, kahramanlarının ya da liderlerinin tekrar tekrar kurbanlaştırıldığı ve başka bir ulusun ihanetine uğramanın temel ve ortak bir olay örgüsü olarak ortaya çıktığı ulusal mücadele hikâyeleri inşa edilmiştir. Bu öykülerin kötü adamları çoğu zaman hâlâ kurbanlarla yan yana yaşamaktaydı ve hikâyeyi tatminkâr bir çözüme ulaştırmanın yollarından biri de kötü adamları kovmak ya da yok etmekti -kötü adamlar komşuları olsa bile-.

Etnik temizlikler bir kez başladıktan sonra, tekrar tekrar vuku bulmuştur. Orta Avrupa'dan Batı Asya'ya kadar uzanan bölgedeki etnik temizlik, üç farklı türden imparatorluğun yayılması ve düşüşüyle paralel giden ve birbiriyle örtüşen üç dalgada meydana gelmiştir. İlk dalga, on dokuzuncu yüzyılda Rusya ve Osmanlı imparatorluklarında başlamıştır ve söz konusu imparatorlukların Birinci Dünya Savaşı sırasında ve sonrasındaki çöküşleriyle sona ermiştir. Aynı dönemde etnik temizliğin ikinci dalgası devam etmekteydi ve bu dalga, özellikle de İkinci Dünya Savaşı sırasında, Nazi Almanya'sı başta olmak üzere yeni bir milliyetçi ve ırkçı imparator(luk) inşasının yükselişi ve düşüşüyle doruğa çıkmıştır. Üçüncü ve son dalgada, Komünist imparatorlukların yıkılışı, yirminci yüzyılın sonlarında daha da fazla etnik temizlik doğurmuştur.

Avrupa'da etnik temizliklerin failleri hakkında bolca yanlış kanı vardır. Nazi Almanya'sı ve Stalin'in Sovyetler Birliği örneklerinde etnik temizlik, terör ve gizli polis bürokrasilerini kont-

rol eden güçlü modern devletler tarafından planlanmıştır: Bir taraftan SS ve Gestapo, diğer taraftan ise KGB'nin selefi olan, Stalin'in NKVD'si [İçişleri Halk Komiserliği]. Ancak Hitler, Stalin ve yandaşlarının suçları, zalimlikleri bakımından çarpıcı olsa da, birçok açıdan Avrupa'daki daha tipik etnik temizlik örneklerinden ayrılmaktadır -bunlar birer şablon değildir-. Güçlü bir hükümet üzerinde kontrol sahibi olmak etnik temizlik için gerekli aracı sağlıyor olsa da bu bir gerekçe sunmamaktadır. Güçlü devletlerin liderleri, tabiatları gereği, bu süreci güçlerini konsolide etmek için bir araç olarak seçme eğilimi göstermemektedir. Aslında etnik temizlik sıklıkla, çalkantılı ve hatta yıkılmak üzere olan hükümetlerin yönetimi altında vuku bulmuştur. Bu, çoğunlukla, son nefesini veren devletlerin ve yeni, kırılgan hükümetlerin işlediği bir suç olmuştur -hatta söz konusu rejimlerin kimisi zorlukla hükümet olarak tanımlanabilmiştir-.[3]

Kurbanların tanıklıkları, etnik temizliğin gerekçeleri konusunda ek ipuçları sunmaktadır. Bu insanlar, gizli polis ve ölüm mangaları tarafından işlenen cürümleri tasvir etmiştir ancak birçoğu, aynı zamanda daha da rahatsız edici bir durumu aktarmıştır: Kendi komşuları tarafından gerçekleştirilen kundaklamalar, saldırılar ve cinayetler. Nazi Almanya'sı ve Sovyetler Birliği gibi diktatörlükler terör seferberliklerinde sıradan insanların yardımını temin etmiş olsa da görgü tanıkları, aynı zamanda, etnik temizlik için tabandan gelmiş olan hakiki şevki de betimlemiştir. Birçok Avrupalı, komşularını hakikaten defetmek istemiştir. Holokost en yaygın olarak bilinen, tarihte en çok kayda geçmiş kitlesel katliam olduğu için, Avrupa ve Batı Asya'da etnik temizlik ve soykırımın bilhassa bir Alman hikâyesi olmadığını

3 Modern devletler, etnik temizlik ve soykırım kavramlarına ilişkin bir tartışma için bkz. Norman M. Naimark, *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe* (Cambridge, Mass., 2001), s. 8; Eric D. Weitz, *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation* (Princeton, N.J., 2003); ve Benjamin A. Valentino, *Final Solution: Mass Killing and Genocide in the Twentieth Century* (Ithaca, 2004). Bir yeniden değerlendirme için bkz. Mark Mazower, "Violence and the State in the Twentieth Century," *American Historical Review* 107 (2002), s. 1158-1178.

vurgulamak gerekmektedir. Komşunun komşuya saldırdığı bu olaylardaki saldırganlar Almanlar olsaydı, söz konusu vakaların birçoğu, etnik temizlik için gerekli kitlesel popüler desteğin bir kanıtı olarak görülürdü. Ancak başka gruplar da müdahil olduğunda bunu, çoğu zaman birbirini tekrar eden bir dizi bahane izlemiştir: Katiller ve hırsızlar sadece bir azınlıktır; toplumun diğer üyeleri kurbanlarla dayanışma göstermiştir ve şiddet elitler tarafından yayılmıştır. Bu iddiaların bir kısmı bazı durumlarda geçerli olabilir ancak bunlar sıradan insanların; komşularına, tanıdıklarına, meslektaşlarına ve okul arkadaşlarına nasıl gaddarca davranabildiğini açıkla(ya)mamaktadır.

Sıradan insanların kendi komşularına saldırmasının nedenlerini tespit ederken fazla dogmatik olmaktan kaçınmak akıllıca olacaktır. Etnik temizliğe iştirak eden insanları tanıyanlar bile onların eylemlerine çoğu zaman bir açıklama getirememiştir. 1990'larda Bosna'daki savaşta ciddi şekilde yaralanan ve kocası ile iki erkek kardeşini kaybeden Bosnalı Müslüman kadın Jasmina Dervisevic-Cesic şöyle yazmıştır: "Kardeşlerimle aynı futbol takımında oynayan çocuklardan birinin, elinde silahla (...) eski lise arkadaşlarından çoğunun yok edilmesi anlamına gelecek Büyük Sırbistan için savaşarak öldüğünü anlamakta hâlâ zorlanıyorum."[4] Güçlü liderlerden gelen emirler argümanı ya da bireysel açgözlülüğün aralarında bulunduğu bilinen açıklamaların hiçbiri tek başına yeterli değildir. Hiç kuşku yok ki diktatörler bazen tehcir emri vermiştir, ancak etnik temizlik çoğu zaman zayıf devletlerin yönetimi altında vuku bulmuştur. Etnik temizliğin tipik olarak talanı içerdiği daha da barizdir fakat zenginlik ve mülk arzusunun da, tek başına, sıradan insanların bütün kabul edilmiş sosyal normları çiğnemesine ve komşularını şiddet kullanarak evlerinden kovmasına neden olduğunu tasavvur etmek güçtür. Avrupalılar, sadece bunu yapabildikleri için farklı etnik gruplara mensup komşularını kovmamışlardır: çoğu

4 Jasmina Dervisevic-Cesic'in, *The River Runs Salt, Runs Sweet: A Memoir of Visegrad, Bosnia* (Eugene, Ore., 1994, 2003), s. 3'de Joanna Vogel ve Bruce Holland'a anlattığı gibi.

örnekte, etnik temizliği kendi içinde iyi bir şey olarak görmüşlerdir. Milliyetçi kurbanlaştırma hikâyelerini teyit edermiş gibi görünen krizler ve savaşlar etnik ilişkileri mecrasından çıkarmıştır. Zulüm ve tarihsel ihanet hikâyeleri duymaya alışkın olan bireyler, farklı etnik ve dini gruplardan gelen komşularını; iş, okul ve toplum hayatında ortak olarak paylaştıkları bir geçmişe sahip olan insanlar olarak değil, ceza ve uzaklaştırmayı hak eden, içkin olarak kötü bir düşman ulusun üyeleri gibi görmeye başlamıştır.

Birbiriyle ilişkili bir takım şiddet tipleri Avrupa'nın eski emperyal topraklarının etnik ve dini haritasını dönüştürmüştür. "Etnik temizlik" ifadesi, belli bir toprak parçası üzerinden tanımlanan bir etnik grubun şiddet ve yıldırmayla uzaklaştırılmasını kasteder. Birleşmiş Milletler Yüksek Komisyonu, 1993'te bu ifadeyi Yugoslavya bağlamında, "bir bölgeyi zorla ya da yıldırmayla, belli gruplara dâhil insanları bölgeden uzaklaştırarak homojen kılma" olarak tarif etmiştir. Bu kullanışlı bir tanımdır ancak etnik temizliğin yalnızca tek bir biçimi yoktur.[5] Hem planlama düzeyi hem de bütün bir etnik grubu sürgün etme kapasitesi farklılık gösterebilmekte ve kurbanlar etnik kimlik, ırk veya din ya da bu üçünün bir kombinasyonu üzerinden tanımlanabilmektedir.

5 Tanımlara ilişkin bir tartışma için bkz. Drazen Petrovic, "Ethnic Cleansing—An Attempt at Methodology," *European Journal of International Law* 5 (1994), s. 342-359; Daphna Shraga ve Ralph Zacklin, "The International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia," *European Journal of International Law* 5 (1994), s. 360-380; Andrew Bell-Fialkoff, *Ethnic Cleansing* (New York: 1996); Naimark, *Fires of Hatred*, s. 2-4; Cathie Carmichael, *Ethnic Cleansing in the Balkans: Nationalism and the Destruction of Tradition* (London, 2002), s. 2; Eagle Glaasheim, "National Mythologies and Ethnic Cleansing: The Expulsion of Czechoslovak Germans in 1945," *Central European History* 33 (2000), s. 465-466; Michael Mann, "Explaining Murderous Ethnic Cleansing: The Macro-level," *Understanding Nationalism*, ed. Montserrat Guibernau ve John Hutchinson (Cambridge, England, 2001), s. 210-216 içinde; ve Michael Mann, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing* (Cambridge, England, 2005), s. 12. Dinin önceliğine vurgu yapan bir argüman için bkz. Jack Goods, "Bitter Icons and Ethnic Cleansing," *History & Anthropology* 13 (2002), s. 1-13.

Modern Avrupa'da etnik temizliğin tarihini anlamak için, ilk olarak, aralarında soykırımın da bulunduğu birbiriyle bağlantılı birtakım terimleri tanımlamak faydalı olacaktır. Holokost gibi soykırım örneklerinde amaç; bir etnik, dini ya da ırksal grubun basit bir şekilde uzaklaştırılması değil, ortadan kaldırılmasıdır. Ancak, etnik temizlik için kullanılan şiddet soykırıma kadar gidebildiği için, etnik temizlik ve soykırım her zaman birbirinden farklı değildir.

Şiddet spektrumunda, belli bir etnik ya da dini gruba karşı gerçekleştirilen toplu saldırılar olarak tanımlanan pogromlar, hem etnik temizliğin hem de soykırımın gerisinde kalmaktadır. Çoğu zaman pogromlar, daha sonraki, daha hırslı ve daha şiddet eğilimli etnik temizlik vakalarının habercisi olmuştur ve aynı zamanda etnik temizlik seferberlikleri sırasında da vuku bulmuştur.[6] Pogromlar gitgide yaygınlaşıp sıklaştığında etnik savaş karakterine bürünmüştür, özellikle *her iki grup da* şiddet kullandığında.

Etnik temizlik süreci birkaç mekanizma üzerinden gerçekleştirilebilir. Tehcir, devlet otoritelerinin bireyi ülkeyi terk etmeye zorlamak için attığı adımı ima eder çoğunlukla, ancak aynı zamanda bireyin ya da grubun ülke içindeki sürgününü de ifade edebilir. (Sürgün daha genel bir ifadedir.)[7] Nüfus mübadelesi,

6 Taciz ve ekonomik ayrımcılık tarihin daha uzun dönemleri boyunca daha yavaş göçlere neden olabilir. Bkz. Rogers Brubaker, *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge, England, 1996), s. 166-169. Bazı vakalarda, İngiliz diplomat Lord Curzon tarafından ortaya konulan, "halkların karışmaması" nosyonu faydalı olabilir. Ancak "karışmama" kavramı, birçok etnik ve dini grubun evlerinden atılması sürecinde anahtar rol oynamış cebir, yıldırma ve şiddetin seviyesini nakletmekte başarısızdır.

7 Devlet sınırları içinde vuku bulan temizliği tanımlamak için en sık kullanılan "tehcir" ve bunun aksine devlet sınırlarının ötesinde yapılan temizliği tanımlamak için kullanılan "sürgün" kavramları arasındaki farklılığa ilişkin bir tartışma için, bkz. Philip Ther, "A Century of Forced Migration: The Origins and Consequences of 'Ethnic Cleansing,'" *Redrawing Nations: Ethnic Cleansing in East-Central Europe, 1944-1948*, ed. Philip Ther ve Ana Siljak (Lanham, Md., 2001), s. 13 içinde. Ancak pratikte, "tehcir" tabiri

tipik olarak diplomatik bir anlaşma çerçevesinde, devlet sınırları üzerinden gerçekleştirilen organize bir hareket anlamına gelir. Son olarak, zorunlu göç, bazen etnik temizlikle ilişkilendirilen çok daha geniş bir ifadedir; etnik ve siyasi çatışmaların yanı sıra, doğal veya çevresel felâketler ya da iskân politikaları çerçevesinde yerleri değiştirilen mültecilerin hareketini ima eder.

Avrupa'da etnik temizliği ve bununla bağlantılı şiddetin hikâyesini gün yüzüne çıkarmak ve kabul etmek, Avrupa tarihine dair anlayışımızı dönüştürecektir. Avrupa'nın standart tarihlerinde, etnik olarak temizlenenler için çok az yer ayrılmıştır çünkü tarihçiler, kendi geleneklerine uygun bir şekilde, ulusların hikâyelerini anlatırlar. Etnik temizlik üzerine odaklanmak, perspektifi değiştirmektedir. Self-determinasyonun başarılarından biri olan ulus devletin yükselişinin hikâyesi, yerlerinden edilenler için bir trajedi öyküsüne dönüşür. Kurtuluş ve zafer anları, terör ve defetme seferlerinde dönüm noktaları haline gelir. Ulusal kahramanlar; bağnazlık, saldırganlık ve dışlamanın savunucularına dönüşür. Ve sıradan insanların durumunda terör, şiddet ve hırsızlığa destek ve iştirakin kaydı, modern Avrupa'nın ilerleme öyküsüne ilişkin derinlemesine karamsar bir not düşer.

Avrupa'da eski emperyal toprakların temizlenmesi, Orta Çağ'ın sonundan bu yana vuku bulan üçüncü büyük temizlik tipine örnek sunmaktadır. Bunların ilki, Batı Avrupa'da yöneticiler dini saflık yaratmaya çalıştıklarında başlamıştır. 1492'de, İspanya'nın tamamını yeniden fetheden hükümdarlar, Yahudileri kovarak ya da birçoğunu ve Müslümanları gizlenmeye zorlayarak dini riayeti kabul ettirmiştir. 1685 yılında Fransa'da Kral XIV. Louis, Protestanlar için gösterilen toleransa son verdiğinde, Fransız Protestanları ve Huguenot'lar göç yasağına rağmen dünyanın dört bir yanına yayılmıştır. İkinci büyük temizlik biçiminde, Yeni Dünya'daki Avrupalı yerleşimciler, Batılı olmayan yerel nüfusları yok etmiş ve yerinden etmiştir. Avrupalılar zaman zaman diğer Avrupalı yerleşimcileri de sürgün etmiştir: 1755'te

sıklıkla, devlet sınırlarının ötesinde cereyan eden hareketi tanımlamak için kullanılmaktadır.

Britanya, Fransız yerleşimcileri olan Akadiyaları Nova Scotia'daki topraklarından kovmuştur.[8]

Ancak temizliğin bu iki erken biçimi de, Doğu ve Orta Avrupa ile Batı Asya'nın çok etnikli toplumlarına uzanmamıştır. Hem Çar hem de Sultan kendi şahsi inançlarını paylaşmayan milyonlarca kişiden oluşan tebaalarına hükmetmiştir ve Avrupalı yerleşimciler tarafından uygulanan şiddet, Avrupa ve Batı Asya'da yaşayan insanlara hemen hemen hiç bir tehdit teşkil etmemiştir. On dokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında Batı Avrupalı kolonyal yayılmanın son evresi, ırkçı düşünceyi hakikaten de teşvik etmiştir ancak Almanya dışında, Avrupalı kolonyal güçlerin çoğu (Britanya, Fransa, Belçika, Portekiz ve Hollanda), Avrupa'nın büyük bir kısmını dönüştüren etnik temizlikte herhangi bir rol oynamamıştır. Kongo'da yaşanan dehşet ve diğer emperyal maceralar, Avrupa'da kitlesel kıyıma neden olmamıştır. Etnik temizlik Avrupa'nın ve Batı Asya'nın kendi bahçesinde yetişmiştir.[9]

8 İspanya tarihi üzerine çalışan uzmanlar, 1492'deki sürgün emrinin Yahudilerin tamamını veya sadece bir kısmını İspanya'dan sürmek niyetinde olup olmadığını tartışmaktadırlar. Bkz., Norman Roth, *Conversos, Inquisition, and the Expulsion of the Jews from Spain* (Madison: Wisc., 1995). Akadiyenler üzerine, bkz. John Mack Faragher, *"A Great and Noble Scheme" The Tragic Story of the Expulsion of the French Acadians from Their American Homeland* (New York, 2005).

9 Mümkün olan bir istisna vardı: 1904 ve 1907 arasında Alman kuvvetleri Güney Batı Afrika'daki Herero halkının isyanını, sürgünlerin ve katliamların yapıldığı kanlı bir kampanya ile bastırmıştır. Afrika'daki Alman koloni deneyimi mirası II. Dünya Savaşına da uzanmıştır: Doğu Afrika'da Almanlar için savaşan Afrikalı askerleri tanımlamak için kullanılan "Askari" tabiri, İkinci Dünya Savaşında Almanların Doğu Avrupa'daki yardımcıları için yeniden temayüz etmiştir. Namibya'daki soykırıma ilişkin bkz., Jürgen Zimmerer ve Joachim Zeller, eds., *Völkermord in Deutsch-Südwestafrika: der Kolonialkrieg (1904-1908) in Namibia und seine Folgen* (Berlin, 2003). Namibya'nın İkinci Dünya Savaşına tesirini vurgulayan bir değerlendirme için bkz., Benjamin Madley, "From Africa to Auschwitz: How German South West Africa Incubated Ideas and Methods Adopted and Developed by the Nazis in Eastern Europe," *European History Quarterly* 35 (2005), s. 429-464.

Birinci Bölüm

Tas ve Tarak: Etnik Temizlik Başlıyor

Osmanlı ve Rus İmparatorlukları, 1800-1906

Bugün Bulgaristan'ın başkenti Sofya'dır. Sofya, bir milyondan geniş nüfusuyla Bulgaristan'ın politik, finansal ve endüstriyel merkezidir. Ancak Sofya on dokuzuncu yüzyılda büyük ölçüde farklı bir yerdi. Sadece çok daha küçük değildi, ayrıca 1870'lere kadar bir Bulgar kenti olmaktan ziyade bir Türk şehriydi. İngiliz gezgin Edmund Spencer 1850'de Sofya'ya yaklaşırken, "kubbeleri ve minareleriyle birlikte geniş bir havzanın merkezinde yükselen" bir kasaba görmüştür. Daha yakından incelediğinde ise şehri pek de etkileyici bulmamıştır. Yunan ve Roma yıkıntılarının arasında eski kiliselerden dönüştürülmüş camiler bulunmaktaydı ancak Sofya, "kötü döşenmiş yolları" ve "havasız pazarlarıyla" bölgedeki diğer kasabalara epeyce benzemekteydi.[10]

Sofya'nın bir Türk kasabasından Bulgar şehrine dönüşümü, kısmen on dokuzuncu yüzyılda, Avrupa'nın haritasını yeniden

10 Edmund Spencer, *Travels in European Turkey in 1850*, vol. 2 (London, 1851), s. 371, 376.

oluşturmaya başlayan etnik temizliğin erken biçimlerinin bir yan ürünüdür. Sofya'nın kendisi Müslümanlara karşı en şiddetli saldırıların gerçekleştirildiği yer olmasa da şehrin düzenindeki ve kimliğindeki değişim, Bulgaristan'ın büyük bir kısmının etnik ve dini haritasının daha geniş bir şiddet sarmalıyla yeniden çizilmesinin bir parçası olmuştur. Rusya ve Türkiye arasında 1877-1878'de patlak veren bir savaş [Osmanlı-Rus savaşı], Sofya'nın bir Türk kasabası olarak yok oluşunun ve bir Bulgar şehri olarak yeni kimliğinin başlangıcının habercisi olmuştur.

"Etnik temizlik" ifadesi 1990'larda Yugoslavya'daki iç savaşa kadar yaygın olarak kullanılmamış ancak etnik temizliğin unsurları ifadenin kendisinden önce gelmiştir. Tarihçilerin ve hukukçuların etnik temizlik gibi terimleri kullanmaya başlamasından uzun bir süre önce, sıradan erkekler ve kadınlar etnik kimlikleri yüzünden şiddet içeren saldırılara maruz kalmıştır. Modern Avrupa'nın ilk etnik temizlik dalgası, artık var olmayan iki imparatorluğun sınırları boyunca su yüzüne çıkmıştır: Osmanlı ve Rus imparatorlukları. Her iki imparatorluk da sık sık savaşa girmiştir. Kafkaslar ve Karadeniz üzerindeki gücünü genişletmek için uğraşan Rusya, Osmanlı İmparatorluğu'yla 1801-1812, 1828-1829, 1853-56 ve 1877-1878 yıllarında savaşmıştır. Bu süre boyunca Osmanlı güçleri, aralarında 1804 ve 1815-17'deki Sırp isyanları, 1821'den 1830'a kadar devam eden Yunan Bağımsızlık Savaşı, 1875'teki Bosna-Hersek isyanı, 1876'da Bulgaristan'daki isyan ve 1866-68 ile 1896-97'de Girit'teki isyanların bulunduğu bir dizi ayaklanma ve isyanla baş etmek zorunda kalmıştır.

"Türk Artık Yaşamayacak..."

Etnik temizliğin ilk biçimleri Rusya İmparatorluğu'nun güney sınırında ve Osmanlı İmparatorluğu'nun batı sınırlarında şekillenmiştir. On dokuzuncu yüzyılda, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'da sahip olduğu topraklar yaygın olarak "Avrupa'daki Türkiye" olarak bilinmekteydi. Bu topraklar, Avrupa'da Türkler

tarafından fethedilmiş ve hâlâ onların elinde bulunan bölgelerdi. Osmanlı Türkleri ilk kez on dördüncü yüzyılda Balkanlara akın etmişti; on altıncı yüzyıla gelindiğinde ise imparatorlukları Macaristan'a kadar uzanmaktaydı. Osmanlı'nın gücü on sekizinci yüzyılda düşüşe geçmişti ancak Osmanlı hükümdarları on dokuzuncu yüzyılın başında, bugün Bulgaristan, Yunanistan, Arnavutluk, Makedonya, Karadağ, Bosna, Kosova ve Sırbistan'ı oluşturan toprakları hâlâ ellerinde tutmaktaydı. Osmanlı sultanı, aynı zamanda, bugün Romanya'nın büyük kısmını oluşturan Tuna Nehri üzerindeki prensliklerin idarecilerini de tayin etmekteydi.

Avrupa'daki Osmanlı İmparatorluğu olağanüstü bir biçimde çeşitliydi. Doğu'ya giden Batılı gezginler söz konusu bölgenin hayret verici dini, dilsel ve etnik karışıklığına sık sık dikkat çekmiştir. Bu gezginlerden biri, daha sonra Mezopotamya'daki antik Ninova kentinde kazı yapan genç bir İngiliz arkeolog olarak ünlenen Austen Henry Layard'dı. Layard, 1839 ile 1942 arasında imparatorluk boyunca yolculuk etmiş, hemen hemen gittiği her yerde muhtelif nüfuslarla karşılaşmıştır. Osmanlı sınırını geçtikten kısa bir süre sonra, "erkek ve kadınlarla dolu -farklı aşiret ve ırklardan- Türkler, Arnavutlar ve Rumlarla dolu pazarlardan geçmiştir." Layard, bugün bir Yunan şehri olan Selanik'te, Müslümanlar ve Rumların yaşadığı ancak Yahudilerin hâkim olduğu gelişen bir liman bulmuştur.[11] Şehrin sokaklarında çoğu zaman duyulan dil, ataları İspanya'dan göç etmiş Ladino Yahudilerinin lehçesine en yakın büyük dil olan İspanyolca olarak tanımlanabilirdi.

Avrupa'daki Türkiye'de, Osmanlı İmparatorluğu'nun başka yerlerinde olduğu gibi, Layard'ın gözlemlediği birtakım gruplar milletler olarak bilinen dini topluluklar biçiminde organize ol-

11 Henry Austen Layard, *Autobiography and Letters from his Childhood Until his Appointment as the Ambassador at Madrid*, ed. William N. Bruce, vol. 1 (New York, 1903), s. 146; Layard, *Autobiography and Letters*, vol. 2, s. 24.

muştu.[12] Müslümanlar, gayrimüslimlerden daha geniş ekonomik ve yasal ayrıcalıklara sahipti ancak Ortodoks Hıristiyan, Yahudi ve Ermeni milletlerinin dâhil olduğu diğer topluluklar da tanınmıştı. Müslüman ve Ortodoks milletleri Avrupa'daki Türkiye'de açık ara en büyük halk çoğunluklarını oluşturmaktaydı. Pek çok çağdaş, Müslümanları "Türkler" diye adlandırmıştır. Fakat Avrupa'nın Müslümanları, hem ataları Anadolu göçmenleri olan Türkleri hem de İslam dinine geçen Slav halklarını içermiştir. Bazı Müslümanlar Türkçe, bazıları Slav dilleri, bazıları da Rumca konuşmaktaydı ancak bunların hepsi Müslüman olarak kabul edilmekteydi. Benzer şekilde, bugün çoğu zaman farklı etnik gruplar olarak tanımlanan Rumlar, Bulgarlar, Sırplar ve Makedonların hepsi tek bir Ortodoks milletinin parçasıydı. Milletlerinin lideri ise İstanbul'daki Rum patriğiydi.

On dokuzuncu yüzyılda, imparatorluk içinden ve dışından gelen baskılar birleşerek Avrupa'daki Türkiye'yi parçalamaya başlamıştı. İmparatorluğun dışında, yabancı güçler, özellikle de Rusya İmparatorluğu, Osmanlı'nın gücünü yok etmeye çalışmaktaydı. İmparatorluğun içinde ise, verimsiz bir vergi toplama sistemi ve yerel yöneticiler ile askeri liderler üzerinden yetersiz kalan merkezi otorite, Osmanlı'nın Avrupa'daki duruşunu zayıflatmaktaydı. Ancak imparatorluğun sorunları, ekonomik ve idari meselelerin çok daha ötesinde geçmişti. Milliyetçiliğin yükselişi hem milletler arasında, hem de milletler içinde çıkabilecek çatışmalar için yeni potansiyeller yaratırken, imparatorluğun sosyal yapısı tümüyle aşınmaktaydı. Farklı milletlere ait üyelerin birbiriyle yan yana yaşadığı bölgelerde milliyetçilik, Ortodoks ve Müslüman komşular arasındaki bölünmeleri keskinleştirmekteydi. Ortodoks milleti örneğinde, millet fikri aynı zamanda dini topluluğu da dilsel ve etnik çizgiler üzerinde

12 Bazı tarihçiler millet sisteminin resmi olarak yalnızca 19. yüzyılda tamamlandığını belirtiler ancak milletleri yaratan ve tanıyan 19. yüzyıl kanunları Osmanlı topluluklarını ve onları imparatorlukla olan ilişkisini din kavramı üzerinden kavramsallaştıran mevcut bir sistemi detaylandırmış ve doğrulamıştır.

bölmüştür. Bir zamanlar aynı milletin parçası olan Rumlar ve Bulgarlar yavaş yavaş ayrı ulusal kimlikler edinmeye başlamıştır. Böylece, ulusal kimlik fikri on dokuzuncu yüzyıl boyunca Rum toplulukları arasında yavaş yavaş kök salmış ve Ermeniler, Bulgarlar, Yahudiler ve Türkler de dâhil olmak üzere diğer etnik ve dini topluluklar arasında da ortaya çıkmıştır.[13]

Fakat Avrupa'daki Türkiye aniden de ortadan kaybolmamıştır -ancak daralmıştır-. 1817'ye gelindiğinde, günümüzün Sırbistan'ından daha küçük olan Sırp prensliği kayda değer bir özerkliğe sahip olmuştur. 1830'da, yine günümüz Yunanistan'ından daha küçük olan bir Yunan devleti bağımsızlığını kazanmıştır. 1878'de Osmanlı İmparatorluğu Bosna-Hersek'i ve Bulgaristan'ın büyük bir kısmını kaybetmiştir ve 1881'de de Teselya'yı Yunanistan'a vermiştir. Osmanlı gücünün bu şekilde dağılmasıyla birlikte, nüfuslarda da büyük değişimler meydana gelmiştir.[14] Çoğu Avrupalı Müslüman bulundukları yeri terk ederek hâlâ Osmanlı yönetiminde bulunan bölgelere gitmiştir.

Bu, şiddetli saldırıların gerçekleştirildiği ve savunmasız kurbanların katledildiği bir çağdır. Bunun gibi katliamlar, on dokuzuncu yüzyılın başlangıcında Sırbistan'daki ayaklanmaların öne çıkan bir özelliğidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük ölçüde kırsal bir sınır vilayeti olan Sırbistan, 1804'ten başlayarak bir dizi isyana sahne olmuştur. Sırplar 1806'da Belgrad'da Türkleri kat-

13 Misha Glenny, *The Balkans: Nationalism, War, and the Great Powers, 1804-1999* (New York, 2000); Dennis P. Hupchick, *The Balkans: From Constantinople to Communism* (New York, 2002); Mark Mazower, *The Balkans: A Short History* (New York, 2000); ve Carmichael, *Ethnic Cleansing in the Balkans*, s. 10-15. Milliyetçilik ve kimliğin diğer biçimlerine ilişkin yapılmış çok sayıda çalışmanın bazı örnekleri için bkz., Gerasimos Augustinos, *The Greeks of Asia Minor: Confession, Community, and Ethnicity in the Nineteenth Century* (Kent, Ohio, 1992); Thomas A. Meininger, *The Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia, 1835-1878* (New York, 1987); ve Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of the Empire: Ottoman Westernization and Social Change* (New York, 1996).

14 Justin McCarthy, *Death and Exile: The Ethnic Cleansing of Ottoman Muslims, 1821-1922* (Princeton, N.J., 1995).

letmiştir. 1813'te de bu sefer Türkler köyleri yakmış, erkekleri öldürmüş ve kadınlarla çocukları ganimet olarak almıştır.[15] Ancak bu isyan, aynı zamanda bir etnik saflık yaratma seferberliği olarak başlamadığı için, daha yakın zamanda gerçekleşen etnik temizlik savaşlarından farklıdır. Sırp isyancılar, on dokuzuncu yüzyılın başındaki haliyle, yozlaşmış savaş beyleri için hemen hemen kiralık bir güç haline gelmiş olan, bir zamanların elit Osmanlı askerleri Yeniçerilere karşı savaşmıştır.

Sırbistan'daki isyandan kısa bir süre sonra, Osmanlı idarecileri bu sefer de Rumlardan gelen yeni meydan okumalarla karşı karşıya kalmıştır. Öncü Rum milliyetçileri imparatorluğun dışında örgütlenmeye başlamıştır; önde gelen Rum milliyetçi organizasyonu *Filiki Eteria* (Dostluk Cemiyeti) 1814'te, Rusya'nın Karadeniz kıyısında yer alan liman kenti Odessa'da kurulmuştur. *Filiki Eteria*'dan Alexsandros İpsilantis, Mart 1821'de, şimdiki Romanya'ya dâhil Tuna Nehri prensliklerinde bir işgale öncülük etmiştir. Bir Türk gücü Haziran'da İpsilantis'i mağlup etmiştir ancak Klepht'lerin (hemen hemen tamamı eşkıyalardan oluşan yerel liderler) öncülüğündeki ayrı bir Yunan isyanı Mora'da (bugün Peloponnesos olarak bilinen bölge), yani güney Yunanistan'dan Ege Denizi'ne uzanan geniş yarımadada güç kazanmıştır.

On dokuzuncu yüzyılın başlarında, antik Yunanlılar ve Spartalılar arasındaki Peloponez Savaşı'nın geçtiği yer olan Mora'da hem Rumlar hem de Türkler yaşamaktaydı. Türk azınlığın şehirler ve kalelerde yoğunlaştığı yarımadada, yaklaşık 400,000 Rum ve 40,000 Türk yaşamını sürdürmekteydi. Etnik çatışmaların daha sonraki örneklerinde de görüleceği üzere, Mora Türkleri ve

15 Tim Judah, *The Serbs: History, Myth, and the Destruction of Yugoslavia* (New Haven, 1997), s. 51-53, 75; André Gerolymatos, *The Balkan Wars: Conquest, Revolution, and Retribution from the Ottoman Era to the Twentieth Century and Beyond* (New York, 2002), s. 114. Katliamlar üzerine, bkz. Jacques Sémelin, "Toward a Vocabulary of Massacre and Genocide," *Journal of Genocide Research* 5 (2003), s. 195-210.

Rumları ortak bağlara sahipti. 1990'larda Bosnalı Müslümanlar, Sırplar ve Bosna'daki Sırplara benzer şekilde, Mora'daki Rumlar ve Türkler de ortak bir dili paylaşmaktaydı: Her iki grup da Yunanca konuşmaktaydı. Ancak tüm bu benzerliklerine rağmen, her iki grup da karşılıklı düşmanlık beslemekten geri durmuyordu. Yunan Bağımsızlık Savaşı öncesinde Mora'ya yaptığı bir ziyareti hatırlayan İngiliz gezgin Sör William Gell, bir tepeyle birbirinden ayrılan ve "birbirine karşı evrensel bir nefret duyan ve birbirini sınırsızca hor gören" iki topluluk betimlemiştir. Gell, bu iki topluluğu birbirinden ayıran dini doktrinlerin, "bu doktrinlerin muhataplarının da anlamadığı dillerde vaazlarda bulunarak, ne itaat edilen ne de tanınan vazifeler buyurmasının" garip olduğunu düşünmüştür.[16] Bir başka deyişle, Ortodoks Hıristiyanların ve Müslümanların ne kullanılan dini dili anladığını ne de kendi dinlerinin kurallarına göre yaşadığını öne sürmüştür.

Buna rağmen, Mora'daki savaş mutlak surette Rumlar ve Türkler arasında verilen bir savaş olmuştur. Örneğin bir Rum türküsü, Rum isyancıların Mora Türklerini defetmeye ve hatta onları öldürmeye niyet ettiğini şu şekilde ortaya koymaktaydı: "Türk artık yaşamayacak, ne Mora'da ne de tüm dünyada." Bu yalnızca bir mübalağa değildi. Daha sonraki etnik temizlik örneklerinde de görüleceği üzere, bu savaş bütün bir sivil nüfusa karşı verilmişti. Bütün Türklere karşı girişilen bir savaşı tasvir eden, önde gelen Klepht ve isyancılardan Kolokotronis, "Türk sakinlere eşzamanlı olarak saldırarak, onları farklı kalelere püskürtmek" için talimatlar göndermiştir.[17]

16 Sir William Gell, *Narrative of a Journey in the Morea* (London, 1823), s. 116-117. Yunan Bağımsızlık Savaşı sırasında bile, yabancı gözlemciler Türkleri Rumlardan ayırt etmenin zorluğu karşısında şaşkınlarını gizleyememişlerdir. Bkz. George Jarvis, *George Jarvis, His Journal and Related Documents*, ed. George Georgiades Arnakis ve Eurydice Demetracopoulou işbirliğinde (Thessaloniki, 1965), s. 75.

17 Alıntı için bkz., J.A.R. Marriott, *The Eastern Question: An Historical Study in European Diplomacy*, 4. edisyon (Oxford, 1940), s. 205; Theodoros Kolokotrones, *Kolokotrones: The Klepth and the Warrior*, Bayan Edmunds'un çevirisi ve giriş yazısıyla (London, 1892), s. 129.

Türkler Mora'nın kırsal bölgelerinden, kaleleri olan şehirlere kaçmıştır. Ancak kısa bir süre sonra kaleler de Türk kuvvetleri için birer kapana dönüşmüş ve bu kalelerdeki Müslüman ile Yahudi siviller Rum isyancıları tarafından kuşatma altına alınmıştır. Rum kuvvetleri Malvasia ve Navarin kalelerini aldıktan sonra Türkleri katletmiştir. Navarin'deki kıyımlardan gelen haberler özellikle Britanya Konsolos Vekili Green'i şoke etmiştir. Katliam sona erdiğinde, Rumlar hayatta kalan birkaç yüz Türk'ü -"erkekler, kadınlar ve çocukları"- "limanın ortasındaki küçük bir adada" ölüme terk etmiştir.[18]

5 Ekim 1821'de Mora'nın iç bölgesindeki Türk Tripoliçe kalesinin düşüşü, savaşın münferit en kötü katliamına yol açmıştır. Popüler Yunan bağımsızlığı idealini benimsemiş Batı Avrupa'dan gelen gönüllülerden müteşekkil Yunan hayranları katliama tanık olmuştur. Bir Fransız gönüllüsü Rumların nasıl uluyan bir çığlık kopardığını, "insan-kaplanın, insan yutan insanın narasını" tarif etmiştir. Yunan hayranı bir İngiliz olan Thomas Gordon, "kindar intikamla çılgına dönen" galiplerin "ne yaşa ne de cinsiyete baktığını -sokakların ve evlerin kana boğulduğunu ve ceset öbekleriyle tıkandığını" rapor etmiştir. Yalnızca Tripoliçe'de en az 8,000 Müslüman ve Yahudi hayatını kaybetmiştir. Gordon o kadar dehşete düşmüştür ki, Yunan idealini terk etmiştir. Diğer Türk kıyımları daha az uluslararası ilgi görmüştür ancak Türklere uygulanan katliamlar 1822'ye kadar devam etmiştir. Öldürülen Müslümanların toplam sayısına dair tahminler büyük ölçüde farklılık göstermektedir: Nisan 1821'deki ilk katliam dalgaları Mora Müslümanlarının 15,000'inin hayatına mal olmuştur ve Müslümanlar için savaştaki nihai ölü sayısı 25,000'i geçmiştir.[19]

18 Philip James Green, *Sketches of the War in Greece* (London, 1827), s. 27, 56-58.

19 Maxime Raybaud, *Mémoires sur la Gréce: pour server à l'histoire de la guerre de l'indépendance* (Paris, 1824), vol. 1, s. 466; Sir Thomas Gordon, *History of the Greek Revolution*, vol. 1 (Edinburgh, 1844), s. 244. Ayrıca bkz., Douglas Dakin, *The Greek Struggle for Independence, 1821-1833* (Berkeley, 1973), s. 56. Bir Yunan tanıklık için bkz., Kolokotrones, *Kolokotrones*, s. 157. Ayrıca Akropolis'teki mahkumların öldürülmesini ve Cerigo adasına

Diğer yandan Hıristiyanlar da, bazen Müslüman katliamlarına misilleme olarak uygulanan şiddetin mağduru olmuştur. 1821'de İpsilantis'in Tuna üzerindeki ayaklanmasının haberleri yayıldıktan kısa bir süre sonra Ortodoks Patrik İstanbul'da idam edilmiştir. Sakız Adası'nın Nisan 1822'de Türkler tarafından ele geçirilmesiyle birlikte, en büyük münferit Rum katliamında yaklaşık 3,000 kişi öldürülmüştür. Adayı Mayıs'ta Rumlarla birlikte ziyaret eden Amerikalı gönüllü George Jarvis, kıyım sahnesini şöyle betimlemiştir: Buğday tarlalarda yetişmektedir fakat cesetler, kıyafetleri ve ev eşyaları etrafa dağılmış bir biçimde yerde yatmaktadır.[20]

Yunan Bağımsızlık Savaşı, etnik temizliğin erken biçimlerinden biri için başlangıç noktası olmuştur. Yunan milliyetçiliği hâlâ gençti ve yalnızca, Yunanistan'a sempati duyan Avrupalı güçlerden gelen müdahale Yunan zaferini garantileyebilmiştir. Fakat savaş, önceden çok etnikli bir imparatorluğun parçası olan ülkelerde, şiddetin ulusal ve etnik homojenliğe götüreceği bir geleceğin habercisi olmuştur. Savaş, Avrupa'nın başka yerlerinde de tekrarlanacağı üzere, Yunanistan nüfusunu yeniden biçimlendirmiştir. Savaş sayesinde yaratılan Yunan Krallığı'nda Türkler artık Mora'da yaşamayacaktır.[21] Bu etnik temizlik herhangi bir güçlü devletin müdahalesi olmadan devam etmiştir. Aslına bakılırsa, ortada ne bir Yunan devleti ne de yakından ya da uzak-

(Kithira) indiklerinde mültecilerin katledilmesini de dikkate almak gerekir. Bkz., Green, *Sketches of the War in Greece*, s. 80, 113.

20 Gordon, *History of the Greek Revolution*, vol. 1, s. 191. İlaveten, İzmir'deki Rumlara karşı uygulanan teröre ilişkin raporlar vardır ve Patras'ta Rumlar öldürülmüştür. Ayrıca bkz., David Brewer, *The Greek War of Independence: The Struggle for Freedom from Ottoman Oppression and the Birth of the Modern Greek Nation* (New York, 2001), s. 101-106; Gerolymatos, *Balkan Wars*, s. 160-161; 164-165; Green, *Sketches of the War in Greece*, s. 28, 52-53; ve Jarvis, *George Jarvis*, s. 42.

21 Klephtler'e ilişkin bkz., John Kolipoulos, "Brigandage and Irredentism in Nineteenth-Century Greece," *European History Quarterly* 19 (1989), s. 199. Savaşın akıbetine ve nüfus mübadelesi üzerine bkz., McCarthy, *Death and Exile*, s. 12.

tan bir devleti andıracak herhangi bir şey vardı. Mora'da, etnik temizliğin gelecekteki epizotlarında yeniden karşımıza çıkacak kilit bileşenleri görmekteyiz: İmparatorluğun ucunda bölünmüş bir nüfusa sahip bir bölgede emperyal gücün çöküşü.

Yunanistan ve Sırbistan'daki isyanların neticeleri, etnik temizliğin geleceği için isyanların kendisi kadar büyük bir önem taşımıştır. Milliyetçi yazarlar ve politikacılar, Yunanlılar ve Sırplar; erken on dokuzuncu yüzyıl isyanlarını milli mücadelenin başlangıcı olarak tanımlamamıştır. Bunun yerine, bu isyanları nesiller boyu süren Türk baskısına dair çok daha uzun bir hikâyenin bölümleri olarak görmüşlerdir. Yunanistan Başbakanı İoannis Kolettis 1844'te Yunan Anayasal Meclisi'nde konuşurken, Türklere karşı asırlardır süren milli seferberliği, "Konstantinopolis'in düşüşünden sonraki gün başlayan bir mücadele" olarak tanımlamıştır ve "Savaşçılar yalnızca 1821'in savaşçıları değillerdir; savaşçılar 400 yıl boyunca hilale karşı mücadeleye her daim devam edenler ve edecek olanlardır" ifadesini kullanmıştır.[22] Türklere karşı alınacak mutlak bir zafer, bütün Yunanlıların tek bir Yunan devleti altında birleşmesi olan "Büyük İdeal" ya da *Megali*'yi getirecekti. Hem Yunanlılar hem de Sırplar, Türk nefretini büyük bir milliyetçi temaya dönüştürmüştür. Orta çağdaki Kosova Savaşı hakkında Sırp halk şarkılarını toplayan erken bir Sırp dilbilimcisi olan Vuk Karadžić, 1806'da Belgrad'daki Müslümanların katledilmesini tanımlamak için "temizlik" (očistiti) ifadesini kullanmıştır. Karadağ'ın prens-piskoposu Petar Petrović-Njegoš, İslam dinine dönmüş olanların geçmişte öldürülmüş olmasını yüceltmiştir.[23] Bunun gibi görüşler etnik temizliği kaçınılmaz

22 Alıntı için bkz., Victor Roudometof, "Invented Traditions, Symbolic Boundaries, and National Identity in Southeastern Europe: Greece and Serbia in Comparative Historical Perspective (1830-1880)," *East European Quarterly* 32 (1999), s. 434. Ayrıca bkz., Theodore George Tatsios, *The Megali Idea and the Greek Turkish War of 1897: The Impact of the Cretan Problem on Greek Irredentism 1866-1897* (Boulder, Colo., 1984).

23 Cathie Carmichael, "'Neither Serbs, nor Turks, Neither Water nor Wine, but Odious Renegades': the Ethnic Cleansing of Slav Muslims and Its Role

hale getirmemiştir tek başına, ancak Türk nefretinin yoğunluğu, Türklerin hâlâ Sırplar ve Yunanlılarla bir arada yaşadığı Balkanların büyük kısmında gelecekte patlak verecek şiddet için gerekli potansiyeli yaratmıştır.

Emperyal Kundaklama

Erken etnik temizliğin bir başka türü, Rusya İmparatorluğu on sekizinci ve on dokuzuncu yüzyıllarda güney yönünde Karadeniz ve Kafkas Dağlarına, yani günümüzde Kafkasların kuzeyinde Rus Federasyonu'nun ve yüksek dağ zincirinin güneyinde Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ın elinde bulunan bölgenin içlerine doğru ilerlediğinde oldukça farklı koşullar altında gelişmiştir. Burası, bir hayli karmaşık siyasi ve kültürel bir sınır sahasının ve onlarca dil ile aralarında hem Şii hem de Sünni Müslümanların ve hem Ortodoks hem de Ermeni Hıristiyanların bulunduğu birçok dinin yer aldığı bir bölgeydi. Burası aynı zamanda birbiriyle rekabet eden imparatorlukların da bulunduğu bir bölgeydi: Osmanlı ve Rus imparatorlukları Karadeniz'de mütemadiyen karşı karşıya geliyordu ve Osmanlı, İran ve Rus imparatorluklarının her biri Kafkaslarda güç elde etmeye çalışıyordu.[24] Kafkaslar aynı zamanda, yerel Müslüman idarecilerin yönetimi altındaki bir dizi özerk ya da yarı özerk devletin yanı sıra, bütün iktidarların kontrolünün dışında yer alan uzak dağlık bölgelere de ev sahipliği yapmaktaydı.

Rusya'nın on yedinci ve on sekizinci yüzyıllardaki yayılması, askeri nedenlerle yer değiştirmeye zorlanmaya emsal teşkil etmiştir ancak bu, etnik temizlikten oldukça farklı bir uygulamaydı. Rus otoriteleri, yeniden iskân uygulamasını ulus kurma sürecinde bir araç olarak kullanmak yerine, yeni sınırları savun-

in Serbian and Montenegrin Discourses since 1800," *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, ed. Steven Béla Vàrdy ve T. Hunt Tooley (Boulder, Colo., 2003), s. 114-117 içinde; Judah, *Serbs*, s. 61-65, 76-77. Ayrıca bkz., Roudometof, "Invented Traditions," s. 447-448.

24 Raoul Motika ve Michael Ursinus, ed. *Caucasia Between the Ottoman Empire and Iran, 1555-1914* (Wiesbaden, 2000).

mak için kullanılan bir yol olarak tercih etmiştir. Rusya, sınır bölgelerini, Kazaklar örneğinde olduğu gibi, sadık olduğu varsayımı üzerinden seçilen tebaa grupları ile kolonileştirmiş ve diğer grupların yerini de savaş sırasında sadakatsiz olacakları varsayımı üzerinden değiştirmiştir. Örneğin, Rusya on sekizinci yüzyılın sonlarında savaş dönemlerinde Kırımlı Müslüman Tatarları periyodik olarak cephe hatlarından uzaklaştırmıştır.[25]

Rusya, Kafkaslarda, özellikle de günümüzde Rusya Federasyonu'nun güney sınırını çizen Kuzey Kafkasya dağlarında oldukça yavaş biçimde yayılmıştır. On sekizinci yüzyılın sonuna gelindiğinde Karadeniz'in kontrolünü eline geçirmiş ancak on dokuzuncu yüzyılın ortalarına kadar Kafkasların kuzey ucunda sıkı bir hâkimiyet sağlayamamıştır. Rus kuvvetleri, on yıllar boyunca, kuzeybatı ve kuzeydoğu Kafkaslardaki Müslüman aşiretlerin yaşadığı uzak dağlık bölgelerde güvenliği sağlamak için mücadele etmiştir. Bunlar arasında kuzeybatıdaki Çerkezler ve Abhazlar ile kuzeydoğuda Çeçen ve Dağıstan dağ aşiretleri bulunmaktadır.

Yaygın olarak "dağlılar" diye tanımlanan bu kuzey Kafkasya sakinleri azimliydi, savaşmaya alışkındı ve başta Şeyh Şamil olmak üzere, karizmatik komutanların liderliği altındaydı. Rus kuvvetleri yaklaşık 30 yıl boyunca Şamil'e karşı savaşmıştır. 1832'de Rus birlikleri tarafından bir dağ köyünde kuşatılan Şamil, onu ünlü kılan akıl almaz fiziksel özelliklerden biri sayesinde kaçmayı başarmıştır. Bir rivayete göre, kendisi Rus askerlerin üzerinden atlamış, birkaçını öldürmüş, göğsünden bir süngü çıkarmış, bir başka askeri yere yıkmış, bir duvarın üzerinden daha

25 Michael Khodarkovsky, *Russia's Steppe Frontier: The Making of a Colonial Empire, 1500-1800* (Bloomington, Ind., 2002); Michael Khodarkovsky, "Of Christianity, Enlightenment, and Colonialism: Russia in the North Caucasus, 1550-1800," *Journal of Modern History* 71 (1999), s. 394-430; ve Brian Glyn Williams, "Hijra and Forced Migration from Nineteenth-Century Russia to the Ottoman Empire: A Critical Analysis of the Great Crimean Tatar Emigration of 1860-1861," *Cahiers du Monde Russe* 41 (2000), s. 82.

atlamış ve ortadan kaybolmuştur. 1839'da Rus kuvvetleri Şamil'i dağ kalesinde köşeye sıkıştırdığında onu bir kez daha ellerinden kıl payı kaçırmıştır. Uzun bir kuşatmanın ardından, Rus birlikler Şamil'in oğlunu rehin almış ve sonra da dağ köylerine hücum etmiştir ancak şeyh yeniden kaçmıştır ve 1840'ların başlarında daha da kuvvetli ve etkin bir muharip güç kurmuştur. Ruslar nihayet 1859'da Şamil'i esir almıştır. Ancak Şamil'i ele geçirene kadar ona belli bir saygı da duymaya başlamışlardır: Kendisi Çar ile tanışmaya götürülmüştür.[26]

1990'larda Çeçenistan'ı yakıp yıkan, Ruslar ve Çeçenler arasındaki acı ihtilafın habercisi olan savaş örüntüsünde, Rus kuvvetleri düzlük arazilerde hâkimiyetlerini kurarken, dağlık arazileri kontrolü altına almayı başaramamıştır. Rus komutanları, 1990'larda Rus orduları tarafından büyük ölçüde harap edilecek olan, geleceğin Çeçen başkenti Grozni gibi kaleler inşa etmiştir ancak kuvvetlerini ormanlık ve dağlık alanlara gönderdiklerinde ilerleyişleri sona ermiştir. Rus kuvvetleri, *aul* adı verilen dağlık arazilerdeki köyleri yıllarca ateşe vermekten fazlasını başaramamıştır. Rus seferlerine iştirak edenler, kundaklamaları duygusuz ve gerçekçi bir biçimde kaleme almıştır. 1823'de Çeçen ormanlarından geçen bir keşif gezisini tarif eden Rus General Tornau, "*aul*'lar tutuşmuş, ekinler yok edilmiş (..) yine yaralılar ve ölüler getiriliyor"[27] diye yazmıştır. Rus kuvvetleri kundaklama keşiflerinden bazen zar zor kaçabilmiştir.

Kafkaslardaki emperyal savaşın şiddeti Rus edebiyatı üzerinde de izini bırakmıştır. Hem Puşkin, hem Lermontov hem de Tolstoy dağlılara karşı verilen savaşları betimlemiştir. Kafkaslar-

26 John F. Baddeley, *Russian Conquest of the Caucasus*, Moshe Grammer'in yeni önsözüyle (Richmond, England, 1999); Nicholas Griffin, *Caucasus: Mountain Men and Holy War* (New York, 2001).

27 Alıntı için bkz., Robert Seely, *Russo-Chechen Conflict, 1800-2000: A Deadly Embrace* (Portland, Ore., 2001), s. 51. Ayrıca bkz., Baddeley, *Russian Conquest of the Caucasus*, s. 153; ve Friedrich Bodenstedt, *Die Völker des Kaukasus und ihre Freiheitskämpfe gegen die Russen* (Frankfurt am Main, 1849), s. 465, 467.

daki orduya 1851'de katılan Tolstoy, daha az bilinen romanlarından biri olan *Kazaklar*'da, genç bir Rus'un uzak sınır bölgesindeki deneyimlerini anlatan hikâyesinin arka planı olarak savaş ve şiddetli baskınları kullanmıştır. Tolstoy, bir "dağ türküsünde", baskın ve intikamın şiddetli döngüsünün nasıl bir duygu yarattığını şöyle ortaya koymuştur: "Genç yiğit, ganimetini köyden dağa çıkardı; Ruslar köyü yaktı, erkekleri öldürdü ve bütün kadınları esir aldı."[28]

1940'ların sonlarına doğru, devam eden direnişten usanan Rus komutanları farklı bir yöntem denemiştir. Ormanlara ve dağlara keşif kolları yapmak yerine, nüfusların yerini değiştirerek daha sistematik bir politika benimsemişlerdir. Öyle ya, Şamil'i ele geçiremiyorlarsa, Şamil'in halkının yerini değiştirebilirlerdi. 1840'ların ikinci yarısında, General Vorontsov'un komutası altındaki Rus askerleri ağaçları ateşe vermiş, yollar inşa etmiş ve dağlıları Şamil'in bölgesinden uzaklaştırmak için köyleri yok etmiştir. Aslına bakılırsa, bu bir etnik temizlik değildi çünkü Vorontsov, gerçekte insanları imparatorluktan uzaklaştırmak yerine, onları artık Rus kontrolünde olan bölgelere *doğru* itmeye çalışmıştır. Ancak Şamil'in birçok takipçisi buna güneye ilerleyerek tepki göstermiştir. Rusya'nın ormanları temizleme stratejisi 1854-1856 Kırım Savaşı'na kadar devam etmiştir.[29]

Rusya, asıl Kırım Harbi'nden sonra etnik temizliğe başlamıştır ancak bunu da kuzeydoğu Kafkaslardan ziyade kuzeybatıda gerçekleştirmiştir. Prens Bariantinskii dâhil Kafkaslardaki Rus komutanları, 1859'da Şamil'in yakalanmasının ardından, bölgedeki kronik direniş döngüsü için uzun vadeli bir çare aramıştır. Kendilerini kuzeybatıda ve Karadeniz kıyısı boyunca yaşayan Müslüman Çerkezlerin direnişini bastırmaya adamışlardır. Yalnızca dağ köylerine karşı bir başka sefere daha girişmek yerine,

28 Leo Tolstoy, *The Complete Works of Count Tolstoy*, vol. 2, tercüme ve edit eden Leo Wiener (New York, 1968), s. 241.

29 Moshe Gammer, *Muslim Resistance to the Tsar: Shamil and the Conquest of Chechnia and Daghestan* (Portland, Ore., 1994), s. 176-179, 218-221.

ayak direyen dağlıları uzaklaştırmak ve onların yerine sadık Rus tebaaları getirmek için bir strateji geliştirmişlerdir. 1860'taki Emperyal Savaş Konseyi, dağlıları Batı Kafkaslardan uzaklaştırma ve onların yerine Rusları getirme planını kabul etmiştir.[30]

Rus kuvvetleri *aul*'leri boşaltmak için bir yakma ve öldürme seferine girişmiştir. Bir Rus, "dağ *aul*'leri yüzer yüzer yakılıyordu..." diye gözlemlemiştir. "Eğer *aul* sakinlerini habersiz yakalamayı başarırsak, onları anında askeri koruma eşliğinde Karadeniz kıyılarına götürüyor ve sonra da Türkiye'ye gönderiyorduk."[31] 1864'e gelindiğinde, Çerkezlerin tahliyesi tamamlanmıştır. Bir ile bir buçuk milyon arasında Çerkez uzaklaştırılmıştır ve bölgenin büyük bir kısmı boşaltılmıştır. Bir gözlemcinin sahneyi tarif ettiği gibi, "hiçbir yerde kimsecikler kalmamıştı."[32] Sınır dışı etme süreci bir Çerkez diasporası yaratmıştır. Çerkezler bugün Ürdün, Türkiye, Suriye ve ABD'nin yanı sıra Rusya'da yaşamaktadır.

Kırım Savaşı'nın ardından, Rus yönetimi altında çok sayıda Kırım Tatarı Rusya İmparatorluğu'nu terk etmiş ve Kırım yarımadasının Müslüman nüfusu da giderek azalmıştır. Bu bir etnik temizlik değildi: Kırım'da, Rusya'nın Çerkezlere karşı kuzeybatı Kafkaslarda yönelttiği organize terörün muadili bulunmamaktaydı. Ancak, Tatarların bir biçimde Rus mağlubiyetinden so-

30 Bkz., Willis Brooks, "Russia's Conquest and Pacification of the Caucasus: Relocation Becomes a Pogrom in the Post-Crimean War Period," *Nationalities Papers* 23 (1995), s. 680; ve Peter Holquist, "To Count, to Extract, and to Exterminate: Population Statistics and Population Politics in Late Imperial and Soviet Russia," *A State of Nations: Empire and Nation-Making in the Age of Lenin and Stalin*, ed. Ronald Grigor Suny ve Terry Martin (Oxford, 2001), s. 116-117 içinde.

31 Alıntı için bkz., Williams, "Hijra and Forced Migration," s. 93. Ayrıca bkz., Paul B. Henze, "Circassian Resistance to Russia," *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance Towards the Muslim World*, ed. Marie Bennigsen Broxup (London, 1992), s. 62-111 içinde.

32 Alıntı için bkz., Holquist, "To Count, to Extract, and to Exterminate," s. 119. Ayrıca bkz., McCarthy, *Death and Exile*, s. 36; ve Williams, "Hijra and Forced Migration," s. 93.

rumlu olduğu şüphesi, Kırım'ın en büyük Müslüman nüfusuna karşı düşmanlık doğurmuştur. Örneğin, Çar II. Aleksandr, "bu gönüllü göçün, bölgeyi bu istenmeyen nüfustan kurtarmak için hesaplanan yararlı bir eylem olarak görülmesi gerektiğini" ilan etmiştir ve Kırım şehirlerindeki Rus yetkililer de Çarın bu görüşlerini halka duyurmuştur. Çerkezlerin kaderi, Kırım Tatarlarına kıyasla, bölgeden kaçmak için ek bir neden daha sunmuştur: Birçoğu, eğer kalırlarsa, benzer bir şiddeti deneyimleyeceğinden korkmuştur. Aynı zamanda, Müslüman hâkimiyeti altındaki topraklara yapılacak dini bir göç ya da *hicret* fikri de bölgeyi terk etmek için bir diğer gerekçeyi sağlamıştır. Rus otoriteleri, yaklaşık olarak sadece 200,000 Kırım Tatarının ülkeyi terk etmesinin ardından dahi, kitlesel göçün neden olabileceği ekonomik hasardan endişe ederek Müslümanlara pasaport dağıtmaya son vermiştir.[33]

Rusya'nın güneyindeki Müslüman halklara karşı başlatılan bu seferberlik örneklerinde, emperyal komutanlar ikinci türden bir etnik temizliğe öncülük etmiştir. Rusya'nın güney sınırlarında vuku bulan etnik temizliğin erken biçimleri, Avrupa'daki Türkiye örneklerinden çok daha fazla devlet gücünden yararlanmıştır. Rusların sınır dışı etme politikaları, genel olarak, kundakçılık ve stratejik yeniden yerleştirmenin askeri gereklerini izlemekteydi. Rus komutanları ancak Kırım Savaşı'ndan sonra halkların yerini topyekûn değiştirmeye başlamışlardır. Kuzeybatı Kafkaslardaki Rus seferberliğinin hiçbir veçhesi -yakılan köyler ve işlenen katliamlar- yeni değildi ancak askeri liderler tarafından demografik sınırları yeniden şekillendirme niyetiyle kullanılan şiddetin ölçeği, Çerkezlerin büyük oranda tahliye edildiği yeni bir etnik zemin yarattı.

Rus komutanlar tarafından yönetilen şiddet modern etnik temizliğin habercisi olmuştur ancak bu çerçevedeki Rus politikası yine de tutarsız olmaya devam etmiştir. Rusya'nın güney

33 Alıntı için bkz., Williams, "Hijra and Forced Migration," s. 92. Ayrıca bkz., s. 100-101.

sınır bölgelerinde bile genel bir etnik temizlik politikasından bahsetmek güçtür. Etnik temizlik için ana gerekçe, etnik ya da dini bir saflık arayışından çok, öncelikli olarak stratejik olmuştur. Rusya'nın güney sınırı boyunca, Rus otoriteleri Müslüman halkları sistematik olarak uzaklaştırmaya ya da tehcir etmeye çalışmamıştır. Gerçekten de, Rus İmparatorluğu birçok bakımdan Müslümanlar için yaşamaya elverişli bir ev olmaya devam etmiş ve Rusya geniş bir Müslüman nüfusuna sahip olmayı da sürdürmüştür.[34]

Bulgar Dehşeti

On dokuzuncu yüzyılın ortalarında, Rusya'nın emperyal yayılmacılığı ve Osmanlı'nın geri çekilmesi şimdiye kadar tarif ettiğimiz iki erken etnik temizlik tipini üretmiştir. 1870'lerde bu temayüller, o dönemde bir devlet değil de Osmanlı İmparatorluğu bünyesinde bir bölge olan Bulgaristan'da kesişmiştir. Karadeniz'in dışında, kuzeyde Tuna Nehri'yle kuşatılan Bulgaristan, Balkan Dağları tarafından hemen hemen ortadan ikiye bölünmüştür. Balkan sıra dağları günümüzün başkenti Sofya'nın kuzeyinden yükselmekte ve beş yüz kilometreden uzun bir çizgi boyunca doğuya uzanmaktadır. Bulgaristan'ın güneydoğusu Osmanlı'nın Doğu Rumeli vilayetini oluşturmaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük bir kısmında olduğu gibi burada da nüfus karışıktı. Ortodoks Hıristiyanlar, özellikle de Bulgarca konuşanlar, çoğunluğu teşkil etmekteydi (Aynı zamanda birçok Bulgar, Bulgaristan'ın dışında yaşamaktaydı). Müslümanlar Bulgaristan'ın toplam nüfusunun yüzde 40'ından küçük bir oranını oluşturmaktaydı. Bulgaristan'daki durumu o dönemde gözlemleyenler, sık sık dönüşümlü olarak Türklerden ve Müslümanlardan söz etmiştir ancak Bulgaristan Müslümanları arasında, Türkçe konuşanlara ek olarak aynı zamanda, Pomaklar

34 Holquist, "To Count, to Extract, and to Exterminate," s. 117; Robert Crews, "Empire and the Confessional State: Islam and Religious Politics in Nineteenth Century Russia," *American Historical Review* 108 (2003), s. 50-83.

ve Çerkezler olarak bilinen, Rusya'dan kaçıktan ve göçtükten sonra buraya yerleştirilen ve Bulgarca konuşan Müslümanlar da bulunmaktaydı. Diğer daha küçük azınlıklar arasında ise Yahudiler vardı.

Bulgarların Bulgaristan'daki kahiri ekseriyeti teşkil ettiği görüşü, milliyetçiliğin Osmanlı İmparatorluğu'nun millet düzeni üzerindeki tesirini yansıtmaktaydı. On dokuzuncu yüzyılın önemli bir kısmında, Bulgarlar dinleri üzerinden, yani Rumlar dâhil imparatorluğun bütün Ortodoks inananlarının oluşturduğu aynı Ortodoks milletinin üyeleri olarak sınıflandırılmıştır. Gerçekten de, Bulgar entelektüellerinin ait olduğu ilk nesiller Yunanca konuşmuş ve yazmıştır. Ancak Bulgarlar 1830'larda ve 1840'larda Rumların Ortodoks milleti üzerindeki kontrolünü sorgulamaya başlamıştır. Mesela Austen Henry Layard, 1844'te Rum papazların göreve getirilmesinin, "bu görevlerin, iletişim kurabilecekleri, kendi ırklarından kişilere verilmesini talep eden Bulgarlar arasında büyük memnuniyetsizliğe neden olduğunu" gözlemlemiştir.[35] Bulgarların, Rumların elinde tuttuğu dini güce karşı duyduğu hınç, 1860'larda, İstanbul'daki Bulgar tüccarların Rum patrikliğinden ayrı bir Ortodoks kilisesi kurulması için mücadeleye girişmesi noktasına kadar şiddetlenmiştir. Osmanlı otoriteleri 1870'te bu talebe izin vererek, Bulgar Eksarhlığı isimli özerk bir kilise kurmuşlardır.

Rumlara karşı husumet duyan milliyetçi Bulgar öncüleri, aynı zamanda, Bulgaristan'ın Türkler tarafından kurbanlaştırılmasını tasvir eden bir tarihsel milli anlatı da geliştirmiştir. Bulgar milliyetçiliğinin öncüleri henüz bir devlete sahip değildi, birçoğu Bulgaristan'da yaşamamaktaydı ve yine birçoğu yalnızca kısa bir süre önce kendilerini Rum entelektüelleri yerine Bulgar entelektüelleri olarak tanımlamaya başlamıştı -fakat Türklerden nefret ettiklerini biliyorlardı ve onların yok edilmesi için çağrıda bulunmaktan da geri kalmıyorlardı-. Bulgar milliyetçisi yazar

35 Layard, *Autobiography and Letters*, vol. 2, s. 126; Meininger, *Formation of a Nationalist Bulgarian Intelligentsia*, s. 100, 113.

ve gazeteci Georgi Stoikov Rakovski 1866'da yazdığı bir şiirde, dört yüz yıl boyunca yabancı hâkimiyeti altında acı çeken bir ulusun portresini çiziyordu: "Dört asırdır katlanılan Türk boyunduruğunu kahramanca çiğneyelim". Rakovski, halkı şiddetli bir intikama da teşvik ediyordu: "Türk kelleleri kopsun ve cesetleri oyuncak olsun. Osmanlı gücünü silip süpürelim." Bir başka önde gelen Bulgar milliyetçisi, şair ve gazeteci Hristo Botev de kana boğulmuş bir gelecek öngörüyordu. 1875'te, "Balkan Yarımadası bir mezbahaya dönecek"[36] diye yazmıştır.

1870'lere gelindiğinde Bulgar milliyetçi hareketi, henüz Bulgar milliyetçileri tarafından tasavvur edilen ölçekte olmasa da, şiddet eğilimli bir yola sapmıştı. Silahlı çeteler, Bulgaristan'da başarısız olan ayaklanmaları yine kışkırtmak için Romanya prenslikleri üzerinden bölgeye geçiyordu. Önde gelen milliyetçi Bulgar devrimcisi Vasil Levski, 1872'de, Bulgaristan'da isyan örgütlemeye çalışmak suçundan infaz edilmişti. Bulgar milliyetçileri, Nisan 1876'da bir kez daha şanslarını deneyerek, Balkan sıra dağlarındaki şehirler ve köylere odaklanan bir ayaklanma tertip ettiler. Aldığı isyan haberleriyle heyecanlanan Hristo Botev, "her iki taraftan da sayısız kurbanın verileceği müthiş ve tiksinç bir kıyımın" gerçekleşeceği ve Türklerin mağlup olacağı kehanetinde bulunuyordu. Botev, en azından kısa bir süre için de olsa yalnızca ilk kehanetinde haklı çıkmıştır. Bulgar devrimciler 1876'da etkin bir askeri harekât düzenlemeyi başaramamış ancak buna rağmen Müslümanları katletmişlerdir.[37] Botev'in kendisi de, isyan bastırıldıktan sonra yaklaşık iki yüz kişiden oluşan küçük bir kuvvetle Bulgaristan'a varmış ve Sofya'nın kuzeyindeki Türk kuvvetleriyle çatışırken hayatını kaybetmiştir.

36 Alıntı için bkz., Mari A. Firkatian, *The Forest Traveler: Georgi Stoikov Rakovski and Bulgarian Nationalism* (New York, 1996), s. 159-160; Hristo Botev, *Selected Works*, Seçki, Önsöz ve Açıklamalı Notları hazırlayan Stefana Tarinska (Bucharest, 1976), s. 55.

37 Botev, *Selected Works*, s. 79. Ayrıca bkz., McCarthy, *Death and Exile*, s. 59-60; Glenny, *Balkans*, s. 107-108; ve İngiliz Dışişleri Arşivi (FO) 424, vol. 43, s. 61.

Bulgar isyanı, kısa bir süre sonra kafatası ve kemik tarlalarıyla eşanlamlı hale gelmiştir. 1876 yazına gelindiğinde ise, Osmanlı'nın düzensiz kuvvetleri tarafından, başkaldırıyı bastırmak ve Bulgarlara misilleme yapmak için gerçekleştirilen mezalimlerin, "Bulgar dehşetinin" haberleri yayılmaya başlamıştır. O dönemde Londra'daki *Daily News* için çalışan Amerikalı gazeteci Januarius MacGahan tüyler ürpertici detaylar sunmuştur. MacGahan Bulgaristan'daki durumu aktarmak için gösterdiği gayret sayesinde, "Bulgaristan'ın Kurtarıcısı" olarak da tanınmıştır -ona adanmış bir heykel bugün memleketi New Lexington, Ohio'da hâlâ ayakta durmaktadır-. MacGahan, 1876'da Balkan Dağları'ndaki ve güneydeki kasabalar ile köyleri Amerikan Başkonsolosu Eugene Schuyler ile birlikte gezerek, onlarca köyden katliam tanıklıkları toplamıştır. Bunlardan en dehşet vericisi, güney Bulgaristan'ın Rodop Dağları'ndaki bir köy olan Batak'a yaptığı ziyarettir. MacGahan orada, "insan vücudunun bütün kısımlarına ait kemiklerle birbirine karışmış kafatası öbekleri bulmuştur." Kasabanın kilisesi ve okulunun yanında, "yerler iskeletlerle (...) kaplıdır." Kilisenin kendisi ise "kısmen yanmış" cesetlerle doludur. Hayatta kalan bazı kadın ve çocuklar, düzensiz Türk birliklerini tanımlamak için kullanılan bir ifade olan "Başıbozuklar" tarafından gerçekleştirilmiş bir katliamı anlatmıştır. Batak'ta hayatta kalanlar, daha sonra vuku bulacak etnik şiddete oldukça benzer biçimde, saldırganlarını tanıdıklarını ifade etmiştir. Aynı yıl Britanyalı bir yardım görevlisi ile görüşmeler yapan Bulgarlar, düzensiz Türk birliklerinin komutanı Ahmet Ağa'nın, verdiği himaye vaadinin samimiyeti hususunda onları nasıl ikna ettiğini aktarmıştır: "Otuz yıl onların komşusu olarak yaşamıştı ve onlarla birlikte ekmekle tuz yemişti."[38]

38 Januarius MacGahan, *The Turkish Atrocities in Bulgaria* (London, 1876), s. 22, 27, 29; James J. Reid, "Batak 1876: A Massacre and Its Significance," *Journal of Genocide Research* 2 (2000), s. 376; James J. Reid, *Crisis of the Ottoman Empire: Prelude to Collapse, 1839-1878* (Stuttgart, 2000); ve Robert Jasper More, *Under the Balkans: Notes of a Visit to the District of Philippopolis in 1876* (London, 1877), s. 86. Sadece geçen yıl, Bosna ve Hersek'te

Bu mezalim haberleri, Doğu Avrupa ile Batı Asya imparatorluklarının kaderine -o dönemde bu mesele "Şark Meselesi" olarak anılmaktaydı- hâlihazırda büyük ilgi gösterilen Britanya'da politik bir sansasyona neden olmuştur. Bulgaristan'dan gelen haberlere öfkelenen Britanya'nın eski Başbakanı ve aynı zamanda rakibi Muhafazakâr Başbakan Benjamin Disraeli'nin karşısındaki Liberal muhalefetin lideri William Gladstone, Türkleri şiddetle eleştirmiş ve Britanya'nın bölgedeki politikasını kınamıştır. Britanya Rusya'nın emellerine karşı koymak için yıllarca Türkiye'nin yanında yer almıştır. Gladstone, "Bulgar dehşeti" olarak isimlendirdiği olayı kınamıştır. Konu hakkında kaleme aldığı bir el ilanında Türklere, "suiistimallerini mümkün olan tek yoldan sona erdirmeleri, yani her birine, tası tarağı toplayıp (...) yola koyulmaları" için çağrıda bulunmuştur. Bölgeyi terk ettiklerini görmek istediği çeşitli yetkili kategorilerini sıralayan Gladstone, muhtemelen yalnızca Bosna-Hersek ve Bulgaristan'da Türk yönetimine son verilmesi için çağrıda bulunmuştur ancak kullandığı "tas ve tarak" ifadesi, kısa bir süre sonra, Türklerin defedilmesi için yapılan çağrılarla eş anlamlı hale gelmiştir.[39]

Türkiye'nin savunucuları, tartışmayı bir sayı argümanına dönüştürmeye çalışmış ve ölü raporlarının abartılmış olduğunu iddia etmişlerdir. Osmanlı İmparatorluğu çapında daha önce yaptığı seyahatler sonrasında bir arkeolog olarak ünlenen ve ardından İstanbul'da sultanın hükümetine Britanya büyükelçisi olarak atanan Layard, 1877'de Bulgar mezalimleri hakkındaki kilit iddiaları reddetmiştir. Layard, "dehşet" sırasında yok olduğu iddia edilen 60,000 Hıristiyan yerine, gerçekte Hıristiyanlar ve Türkler dâhil olmak üzere Bulgaristan'da yaşayan yaklaşık 3,500 kişinin öldürüldüğünü iddia etmiştir. Layard, bu argümanla birlikte bir tür bostan korkuluğu kurmuştur. MacGahan da bizzat

büyük ölçüde Hıristiyanların başlattığı isyan da sert şekilde bastırılmış ve cezalandırılmıştır.

39 R. T. Shannon, *Gladstone and the Bulgarian Agitation 1876*, 2. edisyon (Hassocks, 1975), s. 110.

ölü sayısını belirlemenin güçlüğüne vurgu yaparak, tahminlerin 15,000'den 40,000'e ve hatta 100,000'e kadar çıktığına dikkat çekmiştir. Ancak, "on beş bin yeterlidir" diye de eklemiştir.[40]

Bulgaristan'dan Toplu Göç

Osmanlı İmparatorluğu, on dokuzuncu yüzyıl boyunca, Balkanlar çapında çıkan isyanları bozguna uğratma gücüne hâlâ sahip olduğunu kanıtlamıştır. Osmanlı kuvvetleri 1875'te Bosna-Hersek'te bir isyanı bastırmış ve 1876'da da Sırbistan Kraliyeti imparatorluğa savaş ilan ettiğinde Sırpları süratli bir şekilde mağlup etmiştir. Ancak Osmanlı otoriteleri 1877 baharında isyancı gruplardan ya da yeni Balkan devletlerinden çok daha zorlu bir düşmanla karşı karşıya gelmiştir: Rus İmparatorluğu. Çarlar, nesillerce Rus İmparatorluğu'nun güney sınırı boyunca Osmanlılarla savaşmıştır. Bu savaşlarda çoğu zaman Rusya galip gelmiştir, ancak Britanya ve Fransız kuvvetlerinin Türkiye'yi desteklediği en son Rus-Osmanlı çatışması olan Kırım Harbi buna bir istisna teşkil etmiştir. Rus kuvvetleri, Nisan 1877'de yerel Rumen otoritelerinin onayıyla Romanya vilayetlerine girmiş ve güneye yapılacak hücum için hazırlık yapmak üzere Tuna Nehri'nin kuzeyinde konuşlanmıştır. Kötü hava koşulları ve yükselen sular işgali geciktirmiş, Rus ordusu ancak Haziran sonlarında Tuna Nehri'nin karşı kıyısında, uzun süredir beklenen istilayı başlatmıştır. Güneyde Bulgaristan'a giren Ruslar, Tırnova kentinde Hıristiyanların "Yaşasın!" ve "Bravo!" haykırışlarıyla sergilediği coşkuyu aktarmıştır.[41] 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı[42] böylece başlamıştır. Bulgaristan dışında büyük ölçüde unutulmuş olsa da, bu savaş modern Bulgaristan devletinin temelini atmıştır. Aynı zamanda, gelecek yüzyılın etnik çatışmalarının büyük bir bölümünün de habercisi olmuştur.

40 FO 424, vol. 55, s. 113; MacGahan, *The Turkish Atrocities*, s. 12.

41 Colonel Epauchin, *Operations of General Gurko's Advance Guard in 1877* (London, 1900), s. 35-36.

42 Türkçe Söyleyen Notu [T.S.N.]: 93 Harbi.

Rus kuvvetleri savaşın ilk aşamasında, vakit kaybetmeden orta Bulgaristan'ın kuzeyinden Balkan Dağları'na kadarki toprakları ele geçirmiştir, sonra da dağları geçerek, Kafkaslardan deneyimli bir asker olan General Gurko liderliğinde Bulgaristan'ın güneyine girmişlerdir. Ancak Rus kuvvetlerinin büyük kısmı kuzeyde kalmıştır ve Ağustos 1877'ye gelindiğinde savaşın ikinci aşamasına girilmiştir. Bu arada Türklerin direnişi kuvvetlenmiş ve Rus orduları Balkan Dağları üzerinden geri çekilmiştir. Her iki taraf da kuzeydoğu Bulgaristan'da ve Sofya'nın kuzeybatısındaki Plevne kalesi için uzun süreli çatışmalara girmiştir. Savaşın üçüncü ve son aşamasında, Ruslar 10 Aralık 1877'de Plevne'yi almış ve bir kez daha güneye doğru ilerlemiştir. Savaş, 1878'de Rus kuvvetlerinin İstanbul yakına kadar ilerlemesiyle sona ermiştir.

Rus birliklerini Tuna Nehri üzerinden orta Bulgaristan'ın kuzeyine kadar takip eden gazeteciler, Hıristiyan Bulgarlar dışında şehirleri boşaltılmış bir halde bulmuştur. Gladstone'un bir önceki yıl kullandığı ifadeye yeni bir anlam veren Britanya savaş muhabiri Archibald Forbes, "artık bütün bölge sadece ve sadece Bulgar'dır, zira nadir istisnalar dışında Türkler tası tarağı toplayıp çekip gitmiştir" gözleminde bulunur. Gerçekten de, Müslümanlar hemen hemen tamamen şehirlerden yok olmuştur. Dükkânları, evleri ve camileri kırıp dökülmüş ve yağma edilmiştir. Hıristiyan komşuları ise tebeşirlerle kapılarına haçlar çizerek kendi evlerini korumuş ve Müslümanların terk edilmiş evlerini talan etmiştir. Tırnova kentinde ortaya çıkan sahne buydu. Gazeteci Frederick Boyle, Türklerden boşalan kasabanın Türk mahallesinde gördüklerini, "dürüst bir Bulgar çalışıyordu (...) ailesi de yanındaydı. Karısının gayretli desteğiyle menteşeleri ve kilitleri sökerken, çocuklar da (...) pencere çerçevelerini sırtlanıyordu" diye aktarmıştır.[43]

43 Archibald Forbes, *Czar and Sultan: The Adventures of a British Lad in the Russo-Turkish War of 1877-78* (New York, 1895), s. 37; Frederick Boyle, *The Narrative of an Expelled Correspondent* (London, 1877), s. 143. Tırnova'yla

1877'de evlerini terk eden Türkler, yanlarına taşıyabildikleri her şeyi alarak ya da Londra'daki *Daily News*'den bir muhabirin ifade ettiği şekilde, "ilerleyen Rus'un önünden, karıları, çocukları, eşyaları ve sürüleri" ile birlikte kaçmıştır.[44] Türkler, hepsini yük arabalarına yığdıkları yataklarını, kıyafetlerini, tencereleri ile tavalarını ve halılarını yanlarına almıştır ve hayvanları da yanlarında yürümüştür. Kaçışları yalnızca halkın değil, koyunların, öküzlerin ve hatta kümes hayvanlarının göçü olarak başlamıştır, ancak bu hayvanların birçoğu yolda telef olmuş ya da Hıristiyanların mülküne geçmiştir.

Türkler esas itibariyle doğuya ya da güneye kaçmıştır. Birçoğu doğuda Karadeniz kıyısına ve hâlâ Osmanlı kuvvetlerinin elindeki bir bölge olan Varna limanına gitmiştir. Varna'daki Britanyalı bir diplomat, "yollar, evlerinden kaçan Türk aileleriyle dolup taşıyor" diye rapor vermiştir. Binlerce aile doğu Bulgaristan'ın kırlarında kamp kurmuştur. Bir gazeteci, Ağustos 1877'de, bir şehirdeki "yarı aç" Türk ailelerin sayısını altmış bin olarak aktarmıştır. Diğerleri ise güneye, Balkan dağlarına doğru gitmiştir. Bu yolculukta, bazıları Avrupa'daki ilk Osmanlı başkenti olan Edirne'ye varırken, bazıları da İstanbul'a kadar yol kat etmiştir.[45]

Osmanlı-Rus savaşı, etnik temizliğin ortak unsuru haline gelecek olan bir olguyu ortaya koyan ilk örneklerden biriydi: kimlikleri yüzünden saldırıya uğrayacaklarını tahmin eden siviller kategorisinin ortaya çıkışı. Bu türden bir saldırı korkusu, gerçek saldırıya ek olarak ya da onun dışında, etnik temizlikler esnasındaki kaçışların önemli bir nedeni olmaya devam etmektedir.

alakalı benzer bir anlatı için bkz., Richard Graf Von Pfeil, *Experiences of a Prussian Officer in the Russian Service During the Turkish War of 1877-78*, tercüme eden Albay C. W. Bowdler (London, 1893), s. 79.

44 *The War Correspondence of the 'Daily News' 1877 with a Connecting Narrative Forming a Continuous History of the War Between Russia and Turkey to the Fall of Kars* (London, 1878), s. 237.

45 FO 424, vol. 57, s. 127, 132; Wentworth Huyshe, *The Liberation of Bulgaria: War Notes in 1877* (London, 1894), s. 181. Ayrıca bkz., FO 424, vol. 59, s. 198.

Britanya Konsolosu Blunt, Balkan Dağları'nın güney tarafında yer alan gül ticareti merkezi Kazanlık'tan dört bir yana nüfuz eden korkuyu tarif etmiştir. Blunt, "Bulgarlar, Türklerin, başarılı olmaları durumunda onları katledeceğinden korkuyor, diğer taraftan Türkler de Rusların galip gelmesi durumunda aynı niyeti Bulgarlara atfediyor" diye yazmıştır.[46] Hangi ordunun yaklaştığına bağlı olarak, Müslümanlar ve Bulgarlar vakit kaydetmeden eşyalarını toplamış ve evlerini terk etmiştir.

Savaşın her aşaması farklı yöndeki bir kaçışa neden olmuştur. Müslümanlar ilk olarak öncül Rus hücumundan, buna karşılık Bulgarlar ise Ruslar savaşın ikinci aşamasında geri çekildiğinde kaçmıştır. Türk kuvvetleri Balkan Dağları'nın güney ucu boyunca yer alan şehirlere dönerken, birçok Hıristiyan Bulgar mallarını toplayıp bölgeyi terk etmiştir. Bazıları güneyde, daha büyük kasabaların ve Edirne gibi şehirlerin sunduğu göreceli güvenliğin yolunu tutmuştur; diğerleri ise Rus ordusunu takip ederek kuzeye gitmiştir. Dağların kuzeyindeki kırsal kesim mültecilerle dolup taşmıştır. *Daily News*'den bir muhabir, "Balkanların güney yamacındaki nüfusun tamamının tepenin karşı tarafına geçtiğini ve artık yavaş yavaş kuzey yamaçtan aşağıya doğru sürüklendiğini" ileri sürmüştür. Bu sırada bazı Müslümanlar da evlerine dönmüştür. Osmanlı ordusunda hizmet veren Britanyalı bir yetkili olan Valentine Baker, "halkın yüreklendiğini ve ilerleyerek (...) ilk başta boşalttıkları köyleri yeniden işgal ettiğini" hatırlamıştır.[47]

1877'nin sonuna gelindiğinde, sivillerin iki ordunun ilerleyiş ve geri çekilmelerine nasıl tepki vereceği netleşmiştir. Savaşın üçüncü ve son aşamasında ise Osmanlı savunmaları çökmüş ve Müslümanlar Bulgaristan ve Doğu Rumeli'den dışarıya akın etmiştir. Çok sayıdaki Müslüman ve Yahudi Sofya'yı terk etmeye

46 FO 424, vol. 59, s. 9.

47 *The War Correspondence of the 'Daily News'*, s. 400; Valentine Baker, *War in Bulgaria: A Narrative of Personal Experiences*, vol. 1 (London, 1879), s. 243. Baker'ın daha önce bir seks skandalından dolayı şerefinin lekelendiğini ve hapis yatmış olduğunu da akılda tutalım.

hazırlanırken, şehirde tatsız bir hava hâkim olmuştur. Bölgenin tüm gayrimüslimleri arasında Müslümanlarla en iyi ilişkilere sahip olanlar Yahudilerdi ve Rusya savaşı kazandığında Müslümanların korkularını paylaşmışlardı. Britanyalı bir askeri ataşe olan Yüzbaşı Fife 20 Aralık'ta, "şehir sakinleri arasında yayılan telaş duygusunu ve her gün çok sayıda şehir sakininin bölgeyi terk edişini" gözlemlemiştir. Şehrin havası kısa bir süre sonra daha da kararmıştır. Bir yardım görevlisi, 28 Aralık'ta güneye yapacakları yolculukta yük arabaları sağlamaları için hükümet yetkililerine yalvaran kadın ve çocuklar görmüştür.[48]

Panikleyen Müslümanlar sert kışa rağmen Bulgaristan'dan çıkmanın bir yolunu bulmaya çalışmıştır. Enkazlar ve bir kenara atılan eşyalar yollara damgasını vurmuştur. Güney Bulgaristan'a yolculuk eden Archibald Forbes, "cesetler, ölü hayvanlar, parçalanmış arabalar, paçavra yığınları ve bir kenara atılmış giysilerin başıboş çaputlarından" oluşan otuz mil uzunluğunda bir patika ile karşılaşır. Diğerleri ise Bulgaristan'ı trenle terk etmiştir. Mülteciler, Sofya'nın güneydoğusunda yer alan Tatar Pazarcık kasabasındaki tren istasyonuna giden yolda sıralanmış ve beklerken de yakacak olarak yük arabalarını kullanmışlardır. Lokomotifi olmayan bazı trenler de dâhil olmak üzere, herhangi bir trende yer tutmak için birbirleriyle kavga etmişlerdir. Türk ordusundan Bekir Paşa'nın yardımcısı olan Albay Noel Allix ve bir İngiliz yetkilisi, mültecilerin trende mevcut olan her boşluğu doldurduğunu rapor etmiştir: "(...) karla kaplı vagonların üzerine tırmandılar, yandaki levhaların ve hatta tamponların üzerine bile doluştular." Büyük ölçüde aşırı yüklenmiş bu trenler, Osmanlı başkentine ancak emekleyerek varmıştır -yalnızca Edirne'den İstanbul'a gitmek dört ile sekiz gün arasında sürebilmekteydi-. Nihayet İstanbul'a ulaşan mülteciler şehrin dışındaki yollara doluşmuştur. Şehrin içindeyse, büyük Bizans katedralinden camiye dönüştürülen Aya Sofya'nın dışına kurulan kamplarda kalmışlardır.[49]

48 FO 424, vol. 66, s. 17, 42.

49 Forbes, *Czar and Sultan*, s. 357; FO 424, vol. 67, s. 39; Henry O. Dwight,

Kısacası, bugün etnik temizlik adını verdiğimiz şeye yaklaşan bir olgu 1877-1878'deki Osmanlı-Rus Savaşı'nın sonuçlarından biri olmuştur. Bulgaristan boyunca kaçmaya mahkûm edilen Türkler, görünüşe göre, gerçekten de "tas ve taraklarıyla" birlikte gitmişlerdir. Yunan Bağımsızlık Savaşı'nda olduğu gibi, Osmanlı-Rus savaşının sonuçlarından biri de daha geniş bir ulusal homojenliğe ulaşmaktı. Savaş, Osmanlı tebaasının -çeşitli etnik arka planlardan gelen, birçok farklı dili konuşan ve farklı dinlere inanan- muhtelif toplumlardan, yeni, daha homojen, etnik olarak ayrı devletlere dönüşmesini hızlandırmıştır. En azından, yüz binlerce insan Doğu Rumeli'den ve Bulgaristan'dan kaçmıştır. Müslüman mültecilerin toplam sayısına dair tahminler 150,000'den 1 milyona ve hatta 1,5 milyona kadar muazzam bir farklılık göstermektedir. Kesin sayı ne olursa olsun, Bulgaristan gitgide daha Bulgar olmuştur. 1878 ile 1913 arasında, Müslüman topluluğunun oranı toplam Bulgaristan nüfusunun yüzde 26'sından yüzde 14'üne düşmüştür.[50]

Fakat Osmanlı-Rus Savaşı sırasında mültecilerin yaşadığı terör ve kaçışlar, bir açıdan, bizim yirminci yüzyıldaki olaylara dayanarak tanımladığımız biçimiyle son halini almış etnik temizlikten geri kalmıştır: sınır dışı etmenin boyutu. Osmanlı-Rus Savaşı sırasında gözlemlediğimiz şey, bazı yirminci yüzyıl etnik temizlik örneklerinde görülen topyekûn sınır dışı etme süreci değildi. Berlin Antlaşması'yla 1878'de yaratılan yeni Bulgaristan,

Turkish Life in Wartime (New York, 1881), s. 214; ve Richard von Mach, *Elf Jahre Balkan: Erinnerungen eines preussichen Officiers aus den Jahren 1876 bis 1887* (Breslau, 1889), s. 134.

50 Görece düşük rakamlar üzerne bkz., Richard J. Crampton, *Bulgaria 1878-1918: A History* (Boulder, Colo., 1983), s. 179 ve Alexandre Tourmarkine, *Les Migrations des Populations Musulmanes Balkaniques en Antatolie (1876-1913)* (Istanbul, 1995), s. 33. Görece yüksek rakamlar üzerine bkz., McCarthy, *Death and Exile*, s. 90; ve Kemal H. Karpat, *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics* (Madison, Wisc., 1985), s. 75. Ayrıca bkz., Dennis P. Hupchick, "Bulgaria's 'Turks': A Muslim Minority in a Christian Nation-State, 1878-1989," *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, ed. Vàrdy and Tooley, s. 145-147 içinde.

Balkan Dağları'nın kuzeyindeki bir prenslikten ve güneyde yarı özerk Doğu Rumeli bölgesinden oluşmaktaydı ve münhasıran Bulgar değildi. On binlerce Müslüman savaştan sonra evlerine dönmüş ancak birçoğu; sindirme, taciz ve mülk ihlâline maruz kaldıktan sonra yeniden bölgeyi terk etmişti.[51]

Bazı Türkler kitlesel kaçışa rağmen Bulgaristan'da kalmaya devam ederken, çağdaşlar tarafından kullanılan dil, 1877-78 olaylarını, bugün etnik temizlik olarak tanımladığımız şeyden çok daha kötü bir vaka olarak betimlemiştir. Mezalimin hazır kelime dağarcığından -"etnik temizlik" ya da "soykırım" gibi ifadelerden- çare ummaksızın, nihai olarak Müslümanlardan kurtulma amacıyla yapılan zorunlu yer değiştirmeyi, imha etmeyle eşdeğer tutmuşlardır. Layard, Temmuz 1877'de, hem Müslüman sivillerin hem de Türk hükümetinin artık Rusya'nın, "ya Müslüman nüfusunu kılıçla imha etme ya da onları ülkeden defetme" niyetinde olduğuna inandığını rapor etmiştir. Bulgarların imha edilmesi konusunda da benzer söylentiler vardı. Eylül 1877'de, Balkanların güney yamacında yer alan Karlovo şehrinde hiçbir Bulgar erkeği bulamayan Britanyalı diplomat J. Henry Fawcett, bazılarının muhtemelen dağlarda saklandığını ya da Ruslarla birlikte olduğunu ileri sürmüştür ancak daha kötüsünden de korkmuştur. Fawcett, "Erkeklere gelirsek, yalnızca otoritelerin, bu bölgelerde Bulgar ırkını imha edecekleri sonucuna varabileceğini tahmin edebiliyorum" diye Layard'ı bilgilendirmiştir. Bulgaristan'ı boydan boya kat ederek tekrarlayan şiddet dalgasını izleyen bazı gözlemciler, hem Bulgarların hem de Türklerin imhası için patlak verebilecek genel bir savaştan endişe etmiştir. Edirne'de bilgi toplayan Britanya Konsolosu Blunt, Ağustos 1877'nin başında, hemen kuzeydeki çatışmanın "karşılıklı bir imha savaşına" dönüştüğünden yakınmıştır.[52]

---

51 Richard J. Crampton, *Bulgaria 1878-1918*, s. 179.

52 FO 424, vol. 59, s. 17; FO 424, vol. 60, s. 165; ve FO 424, vol. 59, s. 181. Ayrıca bkz., FO 424, vol. 59, s. 296.

Tabandan Gelen Etnik Temizlik

Osmanlı-Rus savaşının gözlemcileri, sivil grupların topyekûn olarak zorla evlerinden edilmesinin sorumluluğunun kimde olduğu sorusunu yöneltmiştir -bu sorunun basit bir cevabı yoktur-. Bulgaristan'daki olayları soruşturmak için hiçbir komisyon oluşturulmamış ve birçok gözlemci Bulgaristan'dan gelen raporların abartılmış olduğunu iddia etmiştir. *Punch*, 1877'de birbirine rakip mezalim kampanyalarını betimlemiştir:

> Tatar ve Türk karşılaştığında,
> Ortak gaddarlıkları birleşir,
> İşte o zaman -korkunç şey!-,
> Mezalimlerin çekişmesi gelir.[53]

Hiçbir bilgi kaynağı eleştirilerin hedefi olmaktan kaçamamıştır. Britanya'nın Şark Meselesinde Türkiye'ye uzun süredir sağladığı desteğin sicili Britanyalı diplomatların tarafsızlığı konusunda şüphelerin uyanmasına neden olmuştur, ancak Büyükelçi Layard gibi diplomatlar da muhabirleri, gazete satışlarını arttırmak için mezalim avına çıkmak ve cesetlere fiyat biçmekle itham etmiştir. Karşılığındaysa gazeteciler, siyasi otoriteleri haber yapma sürecini etkilemeye teşebbüs etmekle suçlamıştır. Gazeteci Wentworth Huyshe'a göre, "siyasi bir komisyon" -aslında Türk sansürcülerden oluşmaktaydı- sakıncalı haberlerin önünü kesmiş, ancak diğer taraftan da muhabirleri Türk köylülerine karşı gerçekleştirilen şiddetli saldırıları araştırmaya "davet" etmiştir.[54]

Yalnızca bir mesele yeterince masaya yatırılmamıştır: Bulgarlara karşı gerçekleştirilen şiddet içerikli saldırıların asıl sorumlu-

53 Walter G. Wirthwein, *Britain and the Balkan Crisis 1875-1878* (New York, 1935), s. 253.

54 FO 424, vol. 59, s. 89, 211; FO 424, vol. 60, s. 65. Layard'ın bir eleştirisi için bkz., R. W. Seton-Watson, Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question: A Study in Diplomacy and Party Politics (New York, 1972), s. 286-287. Ayrıca bkz., Wentworth Huyshe, *The Liberation of Bulgaria: War Notes in 1877* (London, 1894), s. 158-161; ve Boyle, *Narrative of an Expelled Correspondent*, s. 199.

luğu. Çoğu gözlemci, Çerkezlerin yanında gayri nizami Türk çetelerini, yani Başıbozukları suçlamıştır. Bu sorumluluktan şüphe duyan az sayıda insan vardı. Rus kuvvetlerine eşlik eden gazeteci Frederick Boyle, Başıbozukların eylemleri hakkındaki haberlerle alay ederek, onların Lewis Carroll'un hayali yaratıları olduğunu veya bir "Köpan ya da bir Boojum" gibi ortadan kaybolmaya eğilim gösterdiklerini ileri sürmüştür. Ancak çoğu kişi haberlere inanmıştır. Başıbozuklar, Britanyalı bir diplomatın naklettiği üzere, ağırlıklı olarak kadın ve çocuklardan oluşan ve talan ile cinsel saldırıdan korkan binlerce mültecinin sığındığı, Balkan Dağları'nın güneyindeki Karlovo gibi kentleri terörize etmiştir. Valentine Baker, Osmanlı ordusundaki komutan mevkiindeki Çerkezlere ve gayrinizamilere atfedilen suçların meşru olduğunu itiraf etmiştir. Türk komutanı Süleyman Paşa bile, "hükümetinin, Başıbozukları ve diğer gayrinizamileri devreye sokarak büyük bir hata yaptığını düşündüğünü" ifade ederek yakınmıştır.[55]

Başıbozuklar genel olarak kınanmaktaydı ancak Müslümanların kaçışından kimin sorumlu olduğuna dair de bir fikir birliği yoktu. Osmanlı kaynakları için, Rusya'nın Türkleri Avrupa'daki Türkiye'den defetme politikası Türklerin gördüğü zulmü açıklamaktaydı. Britanya'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nu Rusya'ya karşı dengeleyici bir güç olarak destekleme yönündeki uzun vadeli politikasının tesiri altında muhtemelen çok kalmış birçok Britanyalı diplomat, Osmanlı'nın dile getirdiği, Rusya'nın Müslümanları tahliye etme planı suçlamasını yinelemiştir. Balkan Dağları'nın güney ucundaki 150 mil uzunluğunda bir kasaba ve köy hattında meydana gelen yıkımı tarif eden Britanya Başkonsolosu Fawcett, Eylül 1877'de "bu gülümseyen toprağın üzerinden hangi vahşi sürü geçti; Attila ve Hun'lar yeniden hayata mı döndü? Cevap, bütün bu olayların, Kutsal Rusya Çarının (...)

55 Boyle, *Narrative of an Expelled Correspondent*, s. 197; FO 424, vol. 60, s. 165; Baker, *War in Bulgaria*, vol. 1, s. 330; ve FO 424, vol. 60, s. 42. Çerkezlerin de Müslümanların kaçışından birinci derece sorumlu olduğunu iddia eden bir değerlendirme için bkz., Reid, *Crisis of the Ottoman Empire*, s. 353.

büyük ordusunun bir kıtasının üç kısa hafta boyunca orada-yken vuku bulmasıyla ilişkilidir." Büyükelçi Layard da zamanla benzer bir sonuca ulaşmıştır. İlk başlarda, Rusya hükümetini ya da generallerini Bulgaristan Müslümanlarının yok edilmesi planıyla suçlama konusunda tereddüt etmiştir ancak savaşın sonuna gelindiğinde fikri değişmiştir. Müslüman muhacirler Ocak 1878'de İstanbul'a doğru kaçarken Layard, "Rusların Müslüman nüfusunu yok etmeye ya da defetmeye çalıştığı oldukça olası görünüyor" diye ilan etmiştir.[56]

Fakat Ruslar ise, Bulgaristan Müslümanlarını tahliye etmeye dair herhangi bir niyetleri olduğunu her zaman inkâr etmiştir. Çar Aleksandr, savaşı Hıristiyanları korumak için başlatılan bir sefer olarak lanse etmiş ancak Müslümanlara da en azından birtakım güvenceler sunmuştur: suç işlemiş olanların cezalandırılması ve masumların mallarını kaybetmesinin önüne geçilmesi.[57] Rus liderliği nezdinde, Rusya'nın savaş gayeleri hakkında en kapsamlı olarak konuşan General İgnatyev olmuştur. O dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nda büyükelçi olarak görev yapan İgnatyev, 1875'te, yani savaş öncesinde bir *Times* muhabirine Rusya'nın İstanbul'a ilerlemeyi planlamadığını söylemiştir. Osmanlı'nın Avrupa'daki egemenliğine tehdit teşkil eden aynı milliyetçi güçler, aynı zamanda Rus hükümetinin önünde de engel oluşturacaktı. Rusya, "milliyetçilik içgüdüsü ve yerel özerk yönetim sevdası, daha az gelişmiş ırklar arasında bile yayılmadan" önce, imparatorluğun arzusu ne olursa olsun, "şu anda, kendi iyiliği için, çeşitli ırk, mezhep ve dillere sahip yirmi milyon insandan oluşan bir tebaayı yönetimi altına alma sorumluluğundan çekinecektir." Savaş başladıktan sonra İgnatyev, Rusya'nın Müslüman sivilleri tahliye etme niyetini inkâr etmiştir. Britanya-

56 FO 424, vol. 60, s. 214; FO 424, vol. 66, s. 79. Ayrıca bkz., FO 424, vol. 57, s. 144; ve McCarthy, *Death and Exile*, s. 66, 68, 74.

57 *Acktenstücke aus den Correspondenzen des Kais. Und Kön. Gemeinsamen Ministeriums des Äussern über orientalische Angelegenheiten vom 7. April 1877 bis 3. November 1878*, s. 52.

lı bir muhabire göre, İgnatyev "Müslüman göçünden sıkıntıyla söz etmiştir."[58]

İgnatyev'in bu sözlerine elbette herkes inanmamıştı ancak Müslümanların kaçışından ötürü yine de Rusları suçlamak daha temel bir problemi gündeme getiriyordu. Bir kere, Rusya'nın Bulgaristan'ı Türklerden temizlemek için herhangi bir politikası olduğuna dair doğrudan kanıt yoktu. Savaş yaklaştığında, Rus hükümeti askerlerini savaş hukuku konusunda eğitmek için büyük bir çaba sarf etmişti. Aynı zamanda, Ruslar etnik temizlik için herhangi bariz bir gerekçeden de yoksundu. Örneğin, biz bugün, 1990'ların başlarında paramiliter Sırp kuvvetlerinin Bosna'da saf Sırp yerleşim bölgeleri yaratmak istediğini biliyoruz fakat Rus kuvvetlerinin 1877'de buna benzer bir plana göre hareket etmiş olması şüphelidir. Geniş ve çok etnikli bir imparatorluğun hâkimi olarak Ruslar için, Müslümanların bağımsız bir Bulgaristan'da kalıp kalmamasının önem taşımamış olması gerekir. Rusya 1860'larda Kafkaslardan geniş çaplı Müslüman göçünü teşvik etmiştir ancak bunu, yalnızca savaş yıllarından ve sıkı direnişten sonra uygulanmıştır ve o zaman bile Rus otoriteleri, Müslümanları Kafkasya'nın tüm bölgelerinden tahliye etmeye teşebbüs etmemiştir. Kafkaslardaki politikaları Bulgaristan'a uygulamak, Rusya'nın kısa bir süre önce Osmanlı İmparatorluğu'na yerleştirilen Çerkez kolonilerine karşı saldırılarını açıklamış olabilirdi fakat bu uygulama, kaçınılmaz bir şekilde, Müslüman köylülerin ve şehir sakinlerinin tahliye edilmesi için sınır ötesi gayretlere yol açmak zorunda değildi. Rus otoriteleri Osmanlı-Rus Savaşı'nda Çerkezleri gerçekten de diğerlerinden ayrı tutmuş ve onların Bulgaristan'daki yeni evlerine dönmelerini yasaklamıştır ancak bu politika diğer Müslümanları kapsamamıştır. Aslında Ruslar Edirne'deki Müslüman muhacir-

58 Antonio Gallenga, *Two Years of the Eastern Question*, vol. 1 (London, 1877), s. 101; ve Boyle, *Narrative of an Expelled Correspondent*, s. 195, 198. Diğer taraftan, İngiliz askeri ataşesi Yarbay Fred Wellesley, Ignatieff'in samimiyetinden şüphe etmiştir. Bkz., B. H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880* (London, 1962), s. 614-615.

lerle de ilgilenmiş ve onları evlerine dönmeye teşvik etmiştir. Son olarak, mezalimleri kışkırtmakla suçlanan aynı Rus ordusu profesyonelliği için övgüler de almıştır. Londra'daki *Daily News* Temmuz 1877'de, "Bulgaristan'da Rus askerleri tarafından tek bir Türk siviline karşı bile kişisel olarak kötü muamele uygulandığına dair herhangi bir vaka olduğuna" inanmadığını ifade etmiştir.[59]

Rus ordusu bu kadar yerinde davrandıysa, o zaman neden çok sayıda Türk'ün evi boşaltılmış ve talan edilmiştir? Bazı muhabirler bu sorumluluğu dürüst bir biçimde Bulgarların omzuna yüklemiştir. Boyle, 1877'de, "Bulgarlar, her türlü zulmü işleyebilir (...) Onların çok sayıda Türk'ü öldürdüğünü biliyorum" iddiasında bulunmuştur. Başkaları da benzer sonuçlara ulaşmıştır. Bir başka özel savaş muhabiri olan Francis Stanley, Bulgaristan'ın kuzeyinde bir köyü ziyaret ettikten sonra, "bütün yıkıma Bulgarların neden olduğunu" ilan etmiştir.[60]

Rusların mı yoksa Bulgarların mı Türklerin kaçmasına neden olduğu tartışması, bilinmeyen kasaba ve köylerde işlenen suçların sorumluluğu hakkında çoktan unutulmuş bir tartışmadan daha büyük bir anlam taşımaktadır. Söz konusu anlaşmazlık etnik temizlikte kilit bir meseleyi ilgilendirmektedir: sorumlu kimdir, devlet veya askeri otoriteler mi, yoksa sıradan insanlar mı? Eğer 1877'de Bulgaristan'daki temel failler Ruslarsa o halde, ordusu vasıtasıyla hareket eden Rus devleti Müslümanların

59 McCarthy'nin ifade ettiği üzere, "eğer araştırmacılar 1877-78 harbi için verilen savaş emirlerini Rusya arşivlerinde bulmadığı müddetçe, Kazaklara verilen spesifik emirlerin ne olduğunu görmek mümkün olmayacaktır." Bkz., McCarthy, Death and Exile, s. 69; Peter Holquist, "The Russian Empire as a 'Civilized Nation': International Law as Principle and Practice in Imperial Russia, 1874-1917," Amerikan Tarihçileri Derneği'nin 118. Yıllık Toplantısı'nda verilen sunum, 2004; Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone, and the Eastern Question*, s. 286; ve *The War Correspondence of the 'Daily News'*, s. 248.

60 Boyle, *Narrative of an Expelled Correspondent*, s. 195-196; Francis Stanley, *St. Petersburg to Plevna: Containing Interviews with Leading Russian Statesmen and Generals* (London, 1878), s. 101.

kaçışına önayak olmuş ve bunu organize etmiştir. Ve bu durum da etnik temizliğin devletler tarafından işlenen bir suç olduğu hipotezini destekleyecektir. Ancak eğer failler temel olarak yerel Bulgarlardan oluşmuşsa bu, etnik temizliğin toplumun tabanından doğduğu görüşünü onaylayacaktır.

Britanyalı diplomatlar tarafından toplanan detaylı tanık raporları, hem Rus Kazakların hem de yerel Bulgarların Bulgar Müslümanlarını kovduğu daha kompleks bir saldırı örgüsü ortaya çıkarmaktadır. En çarpıcı örneklerden biri, orta Bulgaristan'ın kuzeyinde yer alan Balvan isimli köyden gelmiştir. Britanyalı Konsolos Vekili Edmund Calvert Balvan, bu konu hakkındaki kanıtlarının büyük bir kısmını güneye kaçan Müslüman mültecilerden toplamıştır. Savaş, Kazaklar 7 Temmuz'da Balvan'a girdiğinde ve köy sakinlerinden silahlarını teslim etmelerini talep ettiğinde bu bölgeye nüfuz etmiştir. Köylüler boyun eğmiştir. Ancak yine de ertesi gün, çevre köylerden balta, sopa ve tabancalarla silahlanmış iki ile üç bin arasında Bulgar'ın eşlik ettiği iki Kazak süvari birliği daha köye gelmiştir. Güruh, köyü talan ederek hayvanları götürmüş ve değerli eşyalara el koymuştur. "Daha sonra köyü ateşe vererek", kaçmaya çalışanları "(...) alevlerin içine" sürmüşlerdir. Diğer yandan, "köyün etrafında çevre güvenliğini alan Kazaklar, sessizce olup biteni izlemiştir."[61]

Balvan'da gerçekleştirilen saldırılar emsalsiz değildi. Benzer saldırılar Balkan sıradağının hem kuzeyinde hem de güneyinde yer alan köylerde gerçekleştirilmiştir. Buna benzer bir katliam, Balkan Dağları'nın doğu ucunun güneyinde yer alan ve Türk-Bulgar nüfuslu Büklümük köyünde vuku bulmuştur. İşgal, Temmuz sonuna doğru hem Kazaklar hem de Bulgarlar tarafından gerçekleştirilen bir katliamla sona ermiştir. Kazaklar köyün etrafını sararken Bulgarlar, ateşe verdikleri bir ahıra erkekleri götürmüş ve kaçmaya çalışanları da vurmuştur. Türk bölükleri, 29 Temmuz'da köyü yeniden ele geçirmeden yalnızca birkaç

61 FO 424, vol. 59, s. 12.

gün önce, Bulgarlar ve Kazaklar, köyün kadın ve çocuklarının bulunduğu evleri ateşe vermiştir; köyün yok edilişini Britanyalı Konsolos Vekili Calvert'e aktaran mültecilerden birinin iki buçuk yaşındaki kızının da aralarında bulunduğu kaçmaya çalışan kişilere ateş etmiş ve onları öldürmüşlerdir.[62]

Osmanlı-Rus Savaşı hakkında anlatılan mezalim hikâyelerinin muhtemelen abartılmış olduğuna dair şüphelere rağmen, hayatta kalanların anlatıları inandırıcı görünmektedir. İlk olarak, Calvert gibi diplomatlar, güvenilir tanıklardan tutarlı tanıklıklar aramıştır. İkinci olarak, sağ kalıp farklı yerlere kaçanlar olayları birbiriyle tutarlı bir biçimde anlatmıştır; hem Balvan hem de Büklümük'e gerçekleştirilen saldırılardan sağ çıkan diğer kişiler Britanyalı başka diplomatlara da benzer tanıklıklar sunmuştur. Son olarak, doğrudan fiziksel kanıtlar da vardır. Gazeteci Frederick Boyle Temmuz sonunda Balvan'dan geçtiğinde, köyü harap bir halde bulmuştur. Türk evlerinden geriye kalan tek şey "kömürleşmiş kolonlar, siyah kirişler, kül yığınlarıydı." Yalnızca Bulgarlar yıkımdan kaçabilmiştir: onların "evleri elbette ki zarar görmemiştir."[63] Seçici yıkımın bunun gibi kanıtları, bir yüzyıl sonra Yugoslavya ve Kafkaslarda yaşanacak etnik temizliklere önemli ölçüde benzerlik göstermektedir.

Bulgar Hıristiyanlarının Müslüman komşularını kovması, hayatta kalanların anlattıklarının en çarpıcı kısmını oluşturmaktadır. Tıpkı 1990'larda arkadaşları ve komşuları tarafından -birlikte kahve içtikleri, birlikte büyüdükleri ya da en azından aşina oldukları insanlar tarafından- gerçekleştirilen saldırıları tarif eden Yugoslavya'daki etnik temizliğin tanıklarında olduğu gibi, 1877'de Bulgaristan'daki köylerinden kaçan Müslümanlar saldırganlarını tanıdıklarını sıklıkla ifade etmiştir. Balvan'daki Bulgar saldırganlardan herhangi birini tanıyıp tanımadığı sorulan bu köyün sakini bir Müslüman mülteci, "Ah evet; epeyce.

62 FO 424, vol. 59, s. 184-185.

63 FO 424, vol. 59, s. 10, 85; FO 424, vol. 60, s. 41; ve Boyle, *Narrative of an Expelled Correspondent*, s. 199-200.

Bizim çevremizdeki köylerdendi" diye cevap vermiştir. Yirmi iki yaşındaki Mehmetoğlu Ahmet, Büklümük'ten kaçmadan evvel bıçağını sağa sola savuran mahalleli bir Bulgar manav ile karşılaşmıştır. Ahmet, komşular arasındaki bu savaş esnasında, "bana saldıracak mısın, biz hiç kavga ettik mi?" diye sormuştur. İlginç bir detay; Calvert ile tanıştığında Ahmet sağ kolundan yaralıdır.[64] Komşunun komşuya düşman kesildiği benzer anlatılar, Balkan Dağları'nın güneyinde yer alan başka köylerden gelen muhacirler tarafından da paylaşılmıştır.

Dehşetin görgü tanıklarından gelen anlatılar sıradan Bulgarların yalnızca birer Rus piyonu olmadığını, aksine terörün aktif katılımcıları olduğunu ortaya koymuştur. Rus kuvvetleri -görgü tanıkları en çok Kazaklardan söz etmiştir- uygun koşulların yaratılması için yardımcı olmuştur. Neticede, önemli sayıda Hıristiyan Bulgar (kesin bir yüzde vermek mümkün değildir) Müslüman komşularına ve tanıdıklarına saldırmıştır. Etnik temizlik savaş zamanında askeri ya da siyasi liderlerin ayrıcalıklı müdahalesinden ziyade, kısmen tabandan gelen bir hareket olarak başlamıştır.

1877'de Bulgar Hıristiyanlarının asıl kurbanı Müslümanlar olmuş olsa da, Bulgarlar aynı zamanda Yahudilere de saldırmıştır. Kazanlık'tan kaçan Yahudi bir tüccar, tekrarlayan talanların yanı sıra, Yahudilerin Kazaklar ve Bulgarlar tarafından katledildiğini de anlatmıştır. Balkan Dağları'nın hemen güneyinde yer alan bir başka kasaba olan Eski Zağra'da, Yahudilerin ve Türklerin evlerini ve dükkânlarını talan eden ve Kuran ve Tevrat nüshalarını yırtan, kasabanın Bulgar sakinleri değil, çevre köylerden gelen Bulgarlar olmuştur.[65]

Sıradan insanlar tarafından gerçekleştirilen diğer tüm etnik

64 FO 424, vol. 59, s. 85; FO 424, vol. 59, s. 184. Ayrıca bkz., FO 424, vol. 59, s. 182.

65 FO 424, vol. 60, S. 108; FO 424, vol. 59, s. 186. Konsolos yardımcısı Dupuis, kaynağını, "Yahudi toplumunun saygın bir üyesi" olarak tanımlamıştır. Ayrıca bkz., FO 424, vol. 59, s. 228.

temizlik örneklerinde olduğu gibi, bu durumda da anlaşılması en güç olan taraf Bulgarların komşularına neden saldırdığıdır. Talan, bariz itici güçlerden olmuştur: Bulgarlar hem hayvanlara hem de mülklere el koymuştur. Balkan sıradağlarına yakın bir köyden gelen Türk mülteciler, "çıplak duvar ve yerden başka hiçbir şey" bırakmayan Bulgarlardan şikâyet etmiştir.[66] Şüphesiz, buna benzer bir sürü fırsatçılık suçu işlenmiştir ancak 1877'deki olağanüstü şiddet ve acımasızlığın temel nedeni olarak yalnızca aç gözlülüğü öne sürmek güçtür. Bazı yabancı gözlemciler temelde fırsatçılıktan daha derin bir itici gücün yattığını hissetmiştir: Bulgarların Türklere karşı giderek büyüyen antipatisi. Buna antipati milliyetçiliği adını verebiliriz fakat bu da bir başka probleme neden olacaktır: köylülerin Bulgar ulusal kimliği algısına nasıl sahip olabildiğini açıklamak. Okullar, basın ve askerlik hizmeti gibi, Batı Avrupa'daki köylüler arasında milliyetçiliği teşvik eden kilit kurumlar, Avrupa'nın Batısında dahi çok yavaş bir biçimde gelişmiştir.

Buna rağmen Bulgar milliyetçiliğinin yayılması için çeşitli yollar da vardı. Bunlardan ilki eğitimdi: okuryazarlık oranları düşüktü ancak 1876 ayaklanmasına kadar daha büyük köylerin birçoğunda yeni okullar açılmıştı ve isyan hakkında bilgi aktarımında bulunan birtakım anlatılar okul müdürlerinin rolünden söz etmektedir.[67] İkinci olarak, milliyetçilik; din ya da Bulgar örneğinde olduğu üzere, Ortodoks kilisesinin yeni kurulan ayrı Bulgar kolu gibi önceden mevcut olan kimlikler üzerine inşa edilmiştir. Üçüncü olarak, kişisel tecrübeler de -ki bunların hiçbiri okuma-yazma bilmeyi gerektirmemiştir- milli sınırları pekiştirmiştir. Yalnızca bir okul müdüründen ya da eğitim çavuşundan alınacak bir dersin bir köylüyü milliyetçiliğe inandıraca-

66 Bahsi geçen köy, Kazacık köyüdür. Bkz. FO 424, vol. 59, s. 11.

67 James F. Clarke, *The Pen and the Sword: Studies in Bulgarian History*, ed. Dennis P. Hupchick (Boulder, Colo., 1988), s. 37-43, 50-53; More, *Under the Balkans*, s. 27, 59, 65; ve FO 424, vol. 43, s. 332. Ayrıca bkz., FO 424, vol. 57, s. 163.

ğını varsaymak hata olacaktır. Özellikle intikam, milliyetçilikte ve milli mücadelede farklı türden bir biçim almıştır. Katliam ve kaçış döngüleri, kişisel felâketlerden daha derin bir anlam ifade etmiştir. Bunlar ulusal kimliği güçlendiren ve intikam arzusunu inşa eden kolektif deneyimlerdi. Bulgaristan'da 1876'da başlayan intikam döngüsü, 1877-78 Osmanlı-Rus Savaşı'na aktarılmıştır. Örneğin Balvan Müslümanları Bulgar yağmacılığına karşı koruma talep ettiğinde bir Rus onlara, saldırının geçen yılki ayaklanma sırasında bir manastırın yakılmasına karşılık misilleme olduğunu söylemiştir. Bu karşılaşmayı Britanyalı bir diplomata anlatan aynı mülteci de Balvan'daki şiddeti bir intikam eylemi olarak görmüştür ancak döngünün detayları konusunda farklı bir görüş dile getirmiştir. Zira manastır yalnızca 1876'da, yani Bulgar Hıristiyanları önce Müslümanlara saldırdıktan sonra yakılmıştır.[68] Bu örnekte işin aslını öğrenmek uzak bir ihtimaldir: kilit nokta, o dönemde yaşayanların, Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki yerel şiddeti giderek daha sık bir biçimde intikam döngülerine atfetmiş olmasıdır.

"Rum'a karşı, Ermeni'nin Türk'e olduğu kadar amansız"

1870'lerde Bulgaristan'ı sarsan etnik şiddet, yarattığı mülteci sayısı dışında, muhtemelen emsalsiz değildi. 1890'larda, emperyal güce karşı başlatılan bir isyan bir kez daha Avrupa'daki Türkiye'nin sınırlarında, bu kez Girit adasında, etnik temizliğe neden olmuştu. Yunan Kurtuluş Savaşı'nın ardından kurulan Yunan Krallığı, günümüzdeki Yunanistan topraklarının yalnızca küçük bir kısmını teşkil etmekteydi. Ülkenin dar sınırları Yunan milliyetçilerini, bütün Yunanlıları birleştirecek daha geniş bir Yunan devleti kurmayı amaçlayan *Megali İdea*'nın [*Büyük İdeal*] peşine düşmeye itmişti. Bu, aralarında kuzeydeki Teselya ve Makedonya'nın yanı sıra Girit'in de bulunduğu daha fazla toprağı elde etmek anlamına geliyordu. Ancak ne Makedonya ne de Girit yalnızca Yunan olmadığı için, bunun gibi milliyetçi amaç-

68 FO 424, vol. 59, s. 84.

lar, Yunanlılar ve başta Müslümanlar olmak üzere Yunanistan'ın parçası olmak istemeyen komşular arasında etnik ve dini şiddet tehlikesini tırmandırmaktaydı.

Yunanistan, Teselya'yı en kolay yoldan elde etmiştir; bölgeyi 1881'de, 1878'deki Berlin Kongresi'nin takiben Türkiye ile yapılan bir konvansiyon ile almıştır. Teselya'nın devri Müslümanlar arasında telaşa neden olmuş ve bazıları Smyrna'ya gitmiştir. Mayıs 1882'de Britanya'ya ait bir diplomatik rapor, Teselya Müslümanlarının "devam eden göçünü" tarif etmiştir. 1881'de sayıları yaklaşık kırk bine ulaşan Teselya Müslümanlarının nüfusu, 1911'e kadar hızla üç binin altına düşmüştür.[69]

Girit'i elde etmek Yunanistan için çok daha zorlu bir iş olmuştur, adada düzeni muhafaza etmek İstanbul'daki uzak Osmanlı otoriteleri için sorun olduğunda bile. Girit bugün açık bir şekilde bir Yunan adası olarak görünebilir ancak her zaman öyle olmamıştır. Girit, birçok bakımdan on dokuzuncu yüzyılın Kıbrıs'ıydı, yani inatçı anlaşmazlıklara düşen Rum Hıristiyanların ve Müslümanların yaşadığı geniş bir Akdeniz adası. Adanın yerleşim örgüsü, Hıristiyanların kırsal bölgelerde çoğunluğu oluşturması ve Müslümanların da şehirlerde toplanması bakımından, Yunan Bağımsızlık Savaşı öncesinde Mora'daki yerleşim örgüsüne benzemekteydi.

Enosis'in -Yunanistan ile birleşme için kullanılan ifade- tarafını tutan Girit'teki Rumlar, on dokuzuncu yüzyılın sonlarında çeşitli ayaklanmalar örgütlemiştir. Bu isyanlar ve takip eden Türk misillemeleri yüzünden sayısız kurban verilmiştir. Örneğin, 1866-1868 ayaklanmaları sırasında binlerce kişi adadan kaçmıştır. Girit'in batısındaki Hanya kasabasında bulunan Amerikan konsolosu William Stillman, Müslümanların kasabalara girişinin "Hıristiyanlar için bir panik sinyali olduğunu ve hummalı bir göçün başladığını" gözlemlemiştir: "Lloyd buharlı vapurları,

69 FO 424, vol. 125, s. 25, 53; Justin McCarthy, "Muslims in Ottoman Europe Population from 1800 to 1912," *Nationalities Papers* 28 (2000), s. 32.

her seferde tıklım tıklımdı." Arkadi'de bir manastıra saldıran Osmanlı kuvvetleri Stillman'ın "Holokost" olarak tanımladığı suçu işleyerek, anlatılanlara göre bir papaz cephaneyi patlatana kadar "ellerine düşen herkesi" öldürmüştür.[70] Nihayetinde binlerce kişi, aralarında Amerikalı bir Yunanistan destekçisi olan Samuel Gridley Howe'un da bulunduğu yabancı hayırseverlerden yardım aldıkları Yunan anakarasına gitmiştir. Diğer ayaklanmalar da birbirini izlemiştir: 1878'de başka bir isyan ve 1889'da yine bir başka ayaklanma.

1895'e gelindiğinde Girit yeniden şiddete hazırdı. Osmanlı otoritesi artık büyük ölçüde zayıflamıştı. Yılın başındaki seçimler bazılarının endişe ettiğinden daha az şiddetli geçmişti ancak politik cinayetler Haziran ayında da devam etmişti. Tırmanan şiddet, kısa bir süre sonra, ileride askeri eylemlere başvuracak olan Yunan reform komiteleri Epitropi'nin oluşumunu hızlandırmıştır. Hıristiyanlar Epitropi'ye destek verirken, kırsal bölgelerdeki Müslümanlar da evlerinden kaçarak kıyı kasabalarına gitmeye başlamıştır. Gerginliğin aylarca tırmanmasının ardından, şiddet olayları 24 Mayıs 1896'da Girit'in batısındaki Hanya'da patlamıştır. Hıristiyanlar ve Müslümanlar arasındaki çatışmalar Ağustos 1896 antlaşmasıyla durma noktasına gelmiştir fakat şiddet ve paniğin tanıdık döngüsü kısa süre sonra kaldığı yerden devam etmiştir. 1897 Şubat'ının başında bir yangın Hanya'daki Hıristiyan mahallesini yok etmiştir ve Hanya'nın geri kalan neredeyse bütün Hıristiyanları ya Yunan adalarına ya da ayın ortasında kasabaya varan, Avrupalı güçlerin oluşturduğu uluslararası bir filodaki gemilere kaçmıştır. Bahar ayları boyunca, Müslüman muhacirler Hıristiyan sakinlerinin boşalttığı liman kasabalarına akın etmiştir.[71]

70 William J. Stillman, *American Consul in a Cretan War, The Cretan Insurrection of 1866-7-8*'in revise edilmiş edisyonu, Giriş ve Notlar George Georgiades Arnakis (Austin, Tex., 1966), s. 38, 63, 67.

71 *Correspondence Respecting the Affairs of Crete (August 1896), Turkey No. 7*, s. 11, 72-73, 110-112; Tatsios, *Megali Idea*, s. 79-80; ve *Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete (July 1897), Turkey No. 10*, s. 125-128, 189.

1877-1878'deki Osmanlı-Rus Savaşı'nda olduğu gibi, sivillerin 1890'larda Girit'ten kitlesel kaçışı öncelikle devletlerin işlediği bir suç olarak açıklanamaz çünkü hem Yunanistan hem de Osmanlı İmparatorluğu'nun Girit üzerindeki gücü açık bir şekilde oldukça sınırlıydı. Osmanlı kuvvetleri adadaki olayları yatıştırmak için mücadele etmiştir ve Yunanistan Krallığı yalnızca çatışmanın son aylarında duruma doğrudan müdahale edebilmiştir. Girit'in kendi Rum isyancıları, ada Müslümanları için, Girit'e Şubat 1897'de varan bin beş yüz Yunan taburundan oluşan görece küçük birlikten çok daha büyük bir tehdit teşkil etmiştir. İsyancıların Girit Komitesi, Şubat 1897'de Girit'in Yunanistan ile birleşmemesi durumunda ada Müslümanlarının ağır bir bedel ödeyeceği konusunda onları uyarmıştır. Eğer Rumlar Müslümanların birleşmeye engel olduğu sonucuna ulaşmış olsaydı, "Hıristiyanlar ve Türkler arasında bir imha savaşı verilmesi gerekecekti."[72]

Ne Yunan ne de Osmanlı kuvvetlerinin Girit'in büyük bölümünü kontrol edebildiği bir savaşta, etnik temizlik için uygulanan baskının büyük kısmı tabandan gelmiştir. Bu durum, özellikle Müslümanlar kaçarken geçerli olmuştur. Adanın iç kısımlarındaki bölgelerde, Hıristiyanlar Müslümanları yağmalamış ve sözde daha fazla Hıristiyan'ın öldürülmesine engel olmak için onları esir almışlardır. Girit'in kırsal kesimlerinde Müslüman kayıpları, adanın temel ürünü olan zeytin ağaçları ve zeytinyağıyla ölçülmüştür. Britanya Konsolosu Biliotti, Ocak 1897'de Hanay'ın batısından gelen Hıristiyanların, Müslümanların "zeytinyağını, giyim eşyalarını ve hatta birkaç hayvanını" çaldığını rapor etmiştir. Biliotti, "zeytin bahçelerini" terk eden köylüler, "muhtemelen (...) geri dönmeyecek" diye öngörmüştür.[73]

Şiddet olayları hakkındaki haberlerin birçoğu herhangi bir

72 *Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete and the War Between Turkey and Greece (1897), Turkey No. 11*, s. 146.

73 *Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete (July 1897), Turkey No. 10*, s. 25.

güvenilir görgü tanığının bulunmadığı kırsal kesimlerden gelmiştir ancak Konsolos Biliotti, kısa süreliğine de olsa Hıristiyanların Müslümanları kovma arzusuna bizzat şahit olmuştur. Kendisi Mart 1897'de Hanya'dan gönderilen uluslararası bir güçle Girit'in güneybatısındaki Candanos'daki Türkleri tahliye etmek için yolculuk etmiştir. Biliotti, Müslümanların barış içinde tahliye edilmesini organize etmek için yerel Hıristiyan liderleri ile görüşmeler yapmıştır. Müslümanlar bölgeyi terk etmek için toparlanırken, Yunanlılar da onların sahip olduğu bütün mal ve mülkleri talan etmeye hazırlanmıştır. Biliotti, "yüzlerce silahlı Hıristiyan'ın (...) etraftaki tepelerden aşağıya" nasıl "akın ettiğini" görmüştür. Talan için birbirleriyle yarışmışlardır. Önce gelenler en iyi malları elde etmiştir: "yük hayvanları, öküzler, koyunlar ve keçiler." Sonra gelenlere, "ev ve giyim eşyalarına" el koymak kalmıştır. Sona kalanlar ise "önceden gelenler için yeterince iyi olmayan diğer mallara" razı olmuştur. Candanos Müslümanları "yalnızca sırtlarındaki kıyafetlerle" kıyıya doğru yola koyulmuştur ancak öncesinde, "yolun her iki tarafına dizilmiş olan ya da onları takip eden (...) Hıristiyanlardan" sıra dayağı yemiştir.[74] Genel itibariyle, Candanos'ta yaşayan yaklaşık 1,570 Müslüman birkaç yüz askerden oluşan Türk birlikleriyle birlikte evlerini terk etmiştir.

Konsolos Biliotti'nin tanık olduğu talanın yanında, büyümekte olan milliyetçi düşmanlık da Girit'teki etnik temizlik için ikinci bir itici güç sunmuştur. İlk bakışta, adanın Hıristiyanları ile Müslümanları arasında herhangi bir ulusal ayrım yoktu: Aynı dili konuşmaktaydılar ve yan yana yaşamaktaydılar. Ancak intikam döngüleri onları gitgide birbirinden koparark iki ayrı ulus haline getirmiştir. Giritliler, başka bölgelerde yoldaşlarına yapılan saldırıların intikamını almak için komşularına saldırmıştır. Bu, kişinin yalnızca arkadaşları, akrabaları ya da tanıdıkları adına değil, ulus adına aldığı bir öçtü. Böyle bir intikamın hedefi olanlar, ulusal kimliklerinin yanı sıra sözde kendi kabahatleri yü-

74 A.g.e., s. 116, 135-137.

zünden de saldırıya maruz kalmıştır. Mesela, Britanyalı Tuğamiral Harris 1897'de Hıristiyanların gerçekleştirdiği kıyımlardan haberdar olan Müslümanların hissedebileceği intikam duygusu tehlikesine dikkat çekmiştir. Kendisi bir örnekte, "Candanos'taki dindaşlarına uygulanan barbarlığa karşılık olarak ayaklanmak ve kasabadaki Hıristiyanları katletmek için (...) yerel Müslümanlar arasında hâkim olan tehlikeli bir duygu" hakkında raporlar almıştır.[75]

Girit için verilen savaş, mültecilerin ulusal düşmanlara karşı beslenen korku ve nefreti yaratmak için oynadığı rol bakımından etnik temizliğin geleceğinde önemli bir temayülün de habercisi olmuştur. Muhacirlerin eziyet ve mezalim hikâyeleri adanın iki büyük topluluğu arasındaki ulusal ayrılığı öne çıkarmıştır. Amiral Harris, Suda Körfezi'ndeki karargâhından, olayların Girit'teki mültecilerde yarattığı ve patlamaya her an hazır etkiyi kayda geçirmiştir. "Kimi sakatlanmış durumda, kimi ise dehşet haberleri taşıyan, Candanos'tan ve Selinos bölgesinden kaçmış mültecilerin gelmeye devam etmesi", "herkesi ciddi şekilde galeyana getirdi" diye not düşmüştür.[76] Şiddet, aynı zamanda birçok mülteciyi, kaçmalarına neden olan gruptan esasen farklı olduklarına inandırmıştır. Girit Müslümanlarının birçoğu artık Girit Rumlarının yanında yaşayamayacakları sonucuna ulaşmıştır. Konsolos Biliotti'nin, Candanos'tan kaçarken eşlik ettiği Müslüman muhacirlerden öğrendiği şey buydu. Mülteciler, diye raporlamıştır, "gelecekte Selinos Hıristiyanlarla birlikte yaşamanın imkânsızlığına o kadar inanmışlar ki, İzmir'e göç etmek istiyorlar."[77] Kesin rakamlar sınırlıdır ancak birçoğu Girit'i terk etmiştir. Girit 1881'e kadar 73,234 Müslüman nüfusa sahipti

75 *Reports on the Situation in Crete (May 1897), Turkey No. 9*, s. 9.

76 A.g.e., s. 9-10.

77 *Further Correspondence Respecting the Affairs of Crete (July 1897), Turkey No. 10*, s. 116. Ayrıca bkz., *Documents Diplomatiques. Affaires d'Orient. Affaire de Créte... Février-Mai 1897* (Paris, 1897), s. 161; Toumarkine, *Migrations des Populations Musulmanes*, s. 36; ve Britannica 1911.

ya da bir başka deyişle adanın nüfusunun yüzde 27'sini Müslümanlar oluşturmaktaydı. Ancak 1900'e gelindiğinde adanın Müslüman nüfusu 33,281'e düşmüştür.

Muhacirler ulusal çile hikâyelerini farklı topraklardaki yeni evlerine taşımışlar ve onların deneyimleri, bu topraklarda savaştan on yıllar sonra bile milliyetçi duygunun temelini oluşturmayı sürdürmüştür. Şiddet, kaçış ve topraklarını kaybetmek onları radikalleştirmiştir. Öfke, kimliklerinin öne çıkan bir unsuru haline gelmiştir. Yıllar sonra Türk yazarı Halide Edip şöyle yazmıştır: "Hiçbir Müslüman, Rum'dan Giritli kadar nefret etmez. Girit'te Rum baskısını yaşamış olan ve sık sık vuku bulan Müslüman katliamlarına şahit olmuş olan Giritli, Rum'a karşı, Ermeni'nin Türk'e olduğu kadar amansızdır."[78]

Rum Korkusu

1897'de Girit için verilen mücadele, yalnızca adada değil, Yunanistan ve Osmanlı İmparatorluğu kuzeyde savaşa girdiğinde karara bağlanmıştır. Albay Vassos'un Girit'e çıkışı, Atina'daki milliyetçi heyecanı tırmandırmıştır fakat savaş ancak Nisan 1897'de, Makedonya'yı Yunan kılmaya kararlı Yunan milliyetçiler sınır boyunca baskınlar gerçekleştirdikten kısa bir süre sonra başlamıştır.[79] Türk kuvvetleri süratle bir dizi zafer elde etmiş ve çarpışmalar 20 Mayıs'taki ateşkesle sona ermiştir.

Kısa süren Osmanlı-Yunan Savaşı Avrupa tarihinde yalnızca bir dipnot olarak yer alır fakat bu savaş, Türklerin Yunan korkusunun şiddetini ortaya koymuştur. İntikam döngüleri ve milli düşmanlara yönelen nefret yeni devinim kuralları yaratmıştır.

78 Halide Edib, *The Turkish Ordeal* (New York, 1928), s. 8. Ayrıca, Girit'teki Müslümanların kimliği de diğer Türklerden farklıdır. Ayrıca bkz., Sophia Koufopoulou, "Muslim Cretans in Turkey: The Reformulation of Ethnic Identity in an Aegean Community," *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*, ed. Renée Hirschon (New York: 2003), s. 209-219 içinde.

79 Tatsios, *Megali Idea*, s. 93; *Correspondence Respecting the Affairs of Crete and the War Between Turkey and Greece (1897), Turkey No. 11*, s. 42.

Sıradan siviller, milli düşman tarafından imha edilme korkusunun, bazı yabancı gözlemcilerin akıldışı bulduğu davranışları beraberinde getirdiği bir dünyada yaşamaktaydı. Rumlar tıpkı 1877-1878'deki Müslümanlar ve Bulgarlar gibi, 1897'de evlerinden kaçmaya olağanüstü bir şekilde hazırlıklıydılar. Dolayısıyla, Teselya'daki ilk yenilginin ardından Yunanlıların geri adım atması, yalnızca ordunun değil, birçok sivilin de geri çekilmesiyle sonuçlanmıştır. Rumlar korktuklarını açıkça belli etmiştir. Bir Reuters muhabiri, "ellerini boğazlarına götürerek Türklerin elinden neler çekmeyi beklediklerini" gösteren ve Volos limanına giden yol üzerinden güneydoğuya kaçan bir kalabalık görmüştür.[80]

Rum siviller mevcut her yoldan güneye kaçmıştır: yürüyerek ya da trenle ya da gemiyle. Güneye giden trenlerde kendilerine bir yer arayan kalabalıklar, Larissa kasabasındaki tren istasyonunda toplanmıştır. İlerleyen Türk ordusuna eşlik eden Sör Ellis Ashmead-Bartlett tarafından istasyona yapılan bir ziyaret, Rumların terk edilmiş mallarını gözler önüne sermiştir. Ashmead-Bartlett, "sayısız sandık, çanta, kutu, sepet ve her türden bavul yığınını", yani kaçan Rumların kalabalık trene sığdıramadığı bütün her şeyi görmüştür. Mayıs başında Teselya'daki Velestino'da alınan mutlak Yunan mağlubiyetinin haberi yeni bir kaçış dalgasını harekete geçirmiştir. Çevredeki kırsal bölgelerden gelen köylüler Volo'ya doluşarak, Teselya'yı terk etmek için gemileri zorlamıştır. O dönemde savaş muhabiri olarak görev yapan, *Kanlı Madalya*'nın yazarı Stephen Crane, bir gemideki mülteci sayısını bin beş yüz olarak vermiştir.[81] On binlerce mülteci ise kırsal bölgelerde kamp yapmak zorunda kalmıştır.

Rum siviller Türk ordusunun teşkil ettiği tehlikeyi abartmış olabilir. Geçmişte Osmanlı egemenliğine karşı girişilmiş başarı-

80 W. Kinnaird Rose, *With the Greeks in Thessaly* (Boston, 1898), s. 140.

81 Rose, *With the Greeks in Thessaly*, s. 140, 211; Ellis Ashmead-Barlett, *The Battlefields of Thessaly* (London, 1897), s. 171; ve Stephen Crane, *The War Dispatches of Stephen Crane*, ed. R. W. Stallman ve E. R. Hagemann (New York, 1964), s. 34-35.

sız ayaklanmalar sivillere karşı sert misillemelere neden olmuştur ancak Osmanlı otoriteleri Teselya'daki Yunan egemenliğini zaten tanımaktaydı. Türk ordusu ile yolculuk eden bazı muhabirler, Türk askerlerinin uygun tutumuna tanıklık etmiştir. Savaş üzerine yazdığı kitabını Osmanlı ordusuna ithaf edecek kadar Türk dostu bir ziyaretçi olan Ashmead-Bartlett, İstanbul'daki Britanya büyükelçisine bir telgraf göndererek, "Osmanlı askerlerinin takdire değer tutumuna" tanıklık eden çeşitli yabancı muhabirlerin arasında yer almıştır.[82] Ancak Ashmead-Bartlett, Arnavutların ve Romence ile akraba bir dil konuşan, çobanlardan müteşekkil bir dağ halkı olan Vlahların yağmalarından şikâyet eden bir Rum köylüsüyle de tanışmıştır.

Beklenildiği üzere, savaş Türklerin gözünde Yunanlılarınkinden çok daha farklı bir seyir izlemiştir. İlerleyişi yüzünden Rumların Teselya'dan kaçmasına neden olan aynı birlikler, bazen eski kasabalarına dönen erkeklerden oluşmaktaydı. Larissa'ya Türk ordusuyla birlikte giren Britanyalı bir muhabir, "Rum komşularının zulümleri" yüzünden kuzeyde Selanik gibi yerlere gitmek zorunda kalmadan önce "Larissa'da doğmuş ve hayatı boyunca orada yaşamış olan birden çok Türk askeriyle tanışmıştır."[83]

Zafer, Türkler için hayal kırıklığı olmuştur. Larissa onlar için yabancı bir kasaba olmaya devam etmiştir çünkü Eylül 1897'deki barış antlaşması Türkiye'nin lehine yalnızca çok küçük sınır değişiklikleri getirmiştir. Yunanistan, Girit ile hemen birleşmemiştir; bunun yerine, Avrupalı güçlerin Girit'e özerklik verilmesi görüşünü kabul etmiş ve Yunanistan Kralı I. Georgios Kasım 1898'de adanın valisi olmuştur. Girit nihayetinde ancak 1908'de Yunanistan'a katıldığını ilan etmiş ve Giritliler Yunan Meclisine 1912'de girmiştir.

82 Ashmead-Barlett, *The Battlefields of Thessaly*, s. 184-185.

83 G. W. Steevens, *With the Conquering Turk: Confessions of a Bashibazouk* (London, 1897), s. 183.

Pogromlar

İster Girit ya da Bulgaristan, ister Kuzey Kafkaslar, Mora yahut başka yerde olsun, belli etnik veya dini grupların savaş sırasında ya da sonrasındaki kitlesel kaçışı etnik temizliğin en önemli erken biçimi olmuştur. Ancak Avrupa'nın büyük kısmı on dokuzuncu yüzyılda etnik ve dini şiddetin bir başka acımasız biçimini de deneyimlemiştir: pogrom. Kökeni Rusça isyan kelimesinden gelen pogrom kavramı, bir güruh tarafından bir etnik ya da dini gruba karşı gerçekleştirilen saldırıdır. Tipik özellikleri arasında dayak, talan, kundakçılık, mülk tahribatı ve sıklıkla cinayet bulunmaktadır. Prototip pogromlar son dönem Rus İmparatorluğu'nda Yahudilere karşı yapılan güruh saldırılarıydı ancak daha da şiddetli saldırılar 1890'larda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermenilere karşı gerçekleştirilmiştir ve katliam ile saldırı dalgaları, Kafkaslarda Ermeniler ve o dönemde Tatarlar olarak isimlendirilen Azeriler arasında yirminci yüzyılın başındaki çatışmaları da karakterize etmiştir.

Pogromlar ve etnik temizlik benzer özelliklere sahiptir ancak bunlar niyet ve ölçek bakımından farklılık gösterir. Çoğu pogromda bütün bir etnik ya da dini nüfusu kovma çabası yoktur ve şiddet genellikle etnik temizlikten daha kısa süreli ve aralıklıdır.[84] Soykırım ya da imhanın aşırı uçta, etnik temizliğin ise ortada yer aldığı, etnik ve dini gruplara uygulanan şiddet spektrumunda, pogromlar göreceli olarak daha sınırlı bir şiddet biçimidir.

Aralarındaki bu farklılıklara rağmen, etnik temizliğin tarihini pogromlardan ayrı tutarak bütünüyle anlamak mümkün değildir. Pogromlar gelecekteki daha kapsamlı şiddeti kaçınılmaz kılmamıştır ancak Birinci Dünya Savaşı öncesindeki yıllarda pogromlara maruz kalmış aynı gruplar, daha sonraki saldırılara da maruz kalmış ve uygulanan şiddetin seviyesi tipik olarak zamanla artmıştır. Rus İmparatorluğu'nda Yahudilere yönelik pog-

84 Dominic Lieven, *Empire: The Russian Empire and Its Rivals* (New Haven, 2001), s. 277.

romları, Rus İç Savaşı sırasındaki daha şiddetli pogromlar ve katliamlar ile 1941'de Holokost'un ilk günlerinde vuku bulan yeni bir pogrom dalgası izlemiştir. Ermeniler 1890'larda katliamlarla karşı karşıya kaldıktan sonra 1915'te soykırım kurbanı olmuştur. 1900'ların başında Ermeniler ve Azeriler arasındaki şiddeti, Birinci Dünya Savaşı sonrasındaki etnik savaş ve Sovyetler Birliği 1980'lerin sonu ile 1990'ların başında dağıldığında gerçekleşen etnik temizlik takip etmiştir.

Pogromlar, etnik temizlik ve soykırım sırasında da meydana gelebilir. Pogromlar, doğası gereği, etnik ya da dini şiddet eylemlerinde popüler katılım için bir araç sunarlar. On dokuzuncu yüzyıl ve erken yirminci yüzyıldaki pogromlar, hemen hemen başından beri, resmi suç ortaklığı şüphesini uyandırmıştır. Güruhların devletten gelen bir tür teşvik olmadan sokaklarda dolaşabilmesine inanmak oldukça zordur. Ancak, kamu otoriteleri pogromları durdurmak için pek fazla bir şey yapmamış olsa da, bu türden şiddet olayları tipik olarak kasti devlet tahriki ve yönlendirmesini ifşa etmek yerine kanun ve düzenin çöküşüne işaret ederler. Güruh ve yasal ehliyeti olmayan kişiler pogromlar sırasında insanları katlederler. Öyle ki bazı Avrupa halkları, bunun gibi güruh saldırıları üzerinden azınlık topluluklarına saldırma gelenekleri oluşturmuştur.

Pogromlar, ilk kez Birinci Dünya Savaşı öncesindeki yıllarda Yahudiler Rus İmparatorluğu'nda saldırıya uğradığında dikkat çekmiştir. O dönemde, nüfusu önemli sayılara ulaşan Yahudiler Avrupa çapında birçok ülkede yaşamaktaydı ancak en büyük kısmı Orta ve Doğu Avrupa'daydı: Alman İmparatorluğu'nda, Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nda, Romanya'da ve özellikle de Rusya'da. Rusya'nın Yahudileri esasen iki geniş bölgede yaşamıştır: On sekizinci yüzyılın sonlarında Rusya, Avusturya ve Prusya, Polonya'yı parçaladığında ele geçirilen bölgelerde ve batı Rusya'da "Yerleşme Mıntıkası" olarak bilinen vilayetler kuşağında.

Fransa'daki Dreyfus Olayı'nın da ortaya koyduğu üzere, antisemitizm yalnızca Doğu Avrupa'ya özgü bir olgu değildi ancak Doğu Avrupa'da Yahudilere uygulanan zulümler özellikle şiddetli ve yaygındı. Yahudiler ve komşuları arasındaki dini ve ekonomik gerginlikler uzun süredir devam eden bir durum olsa da, milliyetçilik Doğu Avrupa Yahudileri için yeni bir tehdit teşkil etmiştir. Milliyetçilik ve antisemitizm birbiriyle kaçınılmaz olarak bağlantılı değildi fakat on dokuzuncu yüzyılın sonuna gelindiğinde Doğu Avrupa'daki milliyetçilik ziyadesiyle antisemitist bir karaktere sahip olmuştur. Örneğin Romanya'da önde gelen entelektüeller, Yahudilerin Rumen ulusunun dışında bir halk olarak tanımlanmasını desteklemiştir. Muhtemelen on dokuzuncu yüzyılın en etkili Rumen yazarı olan Mihai Eminescu, "Yahudiler Rumen değildir -olamaz da-" iddiasını öne sürmüştür.[85] Ve Leh milliyetçiler, özellikle de Ulusal Demokrat Hareket ya da Endecja ile aralarında Roman Dmowski'nin bulunduğu bu hareketin liderleri, 1890'larda antisemitizmi benimsemiştir.

Yahudilere karşı resmi devlet ayrımcılığı da Doğu Avrupa'da hâkim olmuştur. Rusya ve Romanya'da, listesi giderek uzayan bir dizi sivil ve ekonomik kısıtlama Yahudileri hedef almıştır. "Yahudi yasakları" olarak bilinen bunun gibi uygulamalar Yahudilerin nerede yaşayabileceğini, hayatlarını nasıl kazanabileceklerini ve tebaa ya da vatandaş olarak statülerinin ne olduğunu belirlemiştir. Örneğin Rusya'da, Leh vilayetlerinin dışındaki Yahudiler büyük oranda "Yerleşme Mıntıkası"nda toplanmıştır.

Birçok bakımdan, resmi ayrımcılık Romanya'da çok daha sertti. Modern Romanya devleti neredeyse kuruluşundan itibaren ayrılmaz bir şekilde antisemitizmle ilişkili olmuştur.

85 Alıntı için bkz., William O. Oldson, *A Providential Anti-Semitism: Nationalism and Polity in Nineteenth-Century Romania* (Philadelphia, 1991), s. 118; David Vital, *A People Apart: The Jews in Europe, 1789-1939* (Oxford, 1999), s. 171-176; Brian Porter, *When Nationalism Began to Hate: Imagining Modern Politics in Nineteenth-Century Poland* (Oxford, 2000), s. 176-182, 227-232.

1858'de Paris Antlaşması'yla birlikte Eflak ve Boğdan Birleşik Prensliklerini kuran büyük Avrupa güçleri antlaşmaya "bütün Eflak ve Boğdanlıların kanunlar önünde eşit olacağı" hükmünü eklemiştir. Bu hüküm, nüfusun yaklaşık yüzde 7'sini teşkil eden Yahudilere uygulanan yasal ayrımcılığa son vermiş gibi görünmüştür. Ancak prensliklerin liderleri basitçe Yahudilerin Eflak ve Boğdanlı olmadığını ilan ederek bu hükmü hiçe saymıştır. Romanya, 1878'de Berlin Antlaşması sayesinde Osmanlı İmparatorluğu'ndan tam bağımsızlığını elde etmiştir ve bu antlaşma Romanya'nın Yahudi nüfusunu korumasını özellikle şart koşmuştur. Romanya'nın siyasi sınıfı bir kez daha Yahudilerin çoğunu ulusun dışında bırakmıştır. Romanya anayasası üzerinde yapılan değişikliklerin ardından, Romanya'da yaşayan bir Yahudi ancak savaşlarda asker olarak hizmet vererek ya da bireysel olarak özel yasalar üzerinden vatandaş olabilmiştir. 1866 ile 1904 arasında genel toplamda yaklaşık 2,000 Yahudi Romanya vatandaşlığı elde etmiştir. Daha ileri düzeyde bir ayrımcılık da yaygındı ve özellikle Boğdan bölgesindeki binlerce Yahudi bu topraklardan kovulmuştur. Birçok Romanyalı Yahudi, kendi paylarına, topraklarını terk etmek için haklı nedenlere sahip olmuştur ve 1881 ile 1910 arasında yaklaşık 68,000 Yahudi, Romanya'nın Yahudi nüfusunun yaklaşık dörtte biri, Birleşik Devletler'e göç etmiştir.[86]

Doğu Avrupalı Yahudiler yasal ayrımcılık ve milliyetçi şüphenin yanı sıra, periyodik güruh saldırılarına da maruz kalmıştır. Rusya Mart 1881'de Çar II. Aleksandr suikastını takip eden pogrom dalgası ile, Yahudi karşıtı şiddetin en kötü şöhretli merkezi haline gelmiştir. Yahudilerin çarın ölümünden sorumlu olduğuna dair dedikodular yayılmış ve başka söylentiler de yeni çarın, halkın Rusya Yahudilerinden aldığı intikamı desteklediği-

86 Alıntı için bkz., Vital, *A People Apart*, s. 489. Ayrıca bkz., s. 503-507; ve Radu Ioanid, *The Holocaust in Romania: The Destruction of Jews and Gypsies Under the Antonescu Regime, 1940-1944*, Elie Wiesel önsözü ve Paul A. Shapiro'nun girizgahıyla (Chicago, 2000), s. 7-9.

ni öne sürmüştür. Aslına bakılırsa, imparatorluktaki Yahudilerle suikast arasında özel bir bağlantı yoktu ancak ilk pogrom 15 Nisan 1881'de Rusya'nın güneyindeki Elizavetgrad'da (Kirovohrad) patlak vermiştir. Yıl sona ermeden, çoğu güneybatı Rusya'da olmak üzere, iki yüzden fazla pogrom meydana gelmiştir. Genellikle işçilerin liderlik ettiği güruhlar -kargaşada köylüler de onlara katılmış olsa da- Yahudi evlerine ve iş yerlerine saldırmıştır. Bu pogromlar on binlerce kişiyi evsiz bırakmış ve 1882'de başka pogromlar da gerçekleştirilmiştir.[87]

Rus hükümetinin pogromları bizzat örgütlemiş olması muhtemel değildir. Öncü Yahudi tarihçileri şiddet olayları için Rus hükümetini suçlamıştır ancak aksi yöndeki yoğun şüphelere rağmen, bu pogromlar Rusya'nın merkezi otoriteleri tarafından tasarlanmış gibi görünmemektedir. Yine de Rus hükümeti, Yahudilerin Rusları sömürmesinin pogromcuların öfkesini beslediği varsayımını kabul etmiştir.[88] Hükümet çözüm olarak yeni antisemitist önlemleri, yani 1882 Mayıs Kanunlarını yürürlüğe sokmuştur. Bu önlemler, Yahudilere karşı resmi ayrımcılık için yeni devlet yaptırımları yaratmıştır. Ayrıca söz konusu yasalar Rus İmparatorluğu'nun son yıllarında, Yahudilerin kasabalar dışına yerleşme ve kırsal kesimde mülk satın alma ehliyetini sınırlandırmış ve Yahudilerin, "Yerleşme Mıntıkası"nda bile, hükümet için çalışmasına engel olmuştur.

Rusya Yahudilerine karşı şiddet eylemleri 1890'larda yatıştıktan sonra, 1900'lerin başında ilk olarak, o dönemde Rusya'nın güneybatısında Romanya sınırında yer alan bir bölge olan Besarabya'dan başlayarak yeniden çıkış yapmıştır. Besarabya uzak diyarları andıran egzotik ismiyle ve telaffuzuyla akla Arabistan'ı

87 Vital, *A People Apart*, s. 283.

88 A.g.e., s. 287-288, 291; Hans Rogger, *Jewish Policies and Right Wing Politics in Imperial Russia* (Berkeley, 1986), s. 29-30; ve Hans Rogger, "Conclusion and Overview," *Pogroms: Anti-Jewish Violence in Modern Russian History* (Cambridge, England, 1992), ed. John D. Klier ve Shlomo Lambroza, s. 317, 333-337 içinde.

getirmesi yüzünden harita üzerinde bulunması ve yerinin saptanması zor bir bölgedir.[89] Tarihsel olarak statüsü tekrar tekrar değişmiştir -Romanya, Rusya, sonra tekrar Rusya, SSCB ve son olarak da Ukrayna ve Moldova toprağı olmuştur-. Bu özel örnekte, şimdiye kadar anlattığım tarih kişiselleşiyor: büyükbabam ve ailesinin tamamı Birinci Dünya Savaşı öncesinde, komşuları onları soyup öldürmeye çalıştıktan sonra Besarabya'yı terk etmiş. Büyükbabam ve erkek kardeşlerinden biri bir bacaya saklanmış. Büyük kız kardeşleri Minnie, diye hatırlamıştı büyükbabam uzun yıllar sona onun cenazesinde, "bir köylü babamıza baltayla vurmak üzereyken onun hayatını kurtardı. Sen o zamanlar belki sadece on bir ya da on iki yaşlarındaydın. Köylüyü omuzlarından yakaladın ve dizini arkasına koyup baltanın babamızın kafasına inmesine engel oldun."[90] Bir başka kız kardeş ise kaçırılmış ve bir papaz tarafından esir alınmış.

Büyükbabamın ailesini içine çeken antisemitist şiddet zinciri, 1903'te 50,000 Yahudi dâhil olmak üzere 147,000 kişilik nüfusa sahip Besarabya'nın en büyük şehri olan Kişinev'de başlamıştır. Yerel bir antisemitist gazete olan *Bessarabets*, 1903'te, yakınlardaki bir kasabada cesedi bulunan bir erkek çocuğun bir Yahudi öldürme ritüelinin kurbanı olduğunu iddia ederek Yahudi nefretini körüklemiştir. Hamursuz Bayramı'nın son gününün yanı sıra Paskalya'ya denk gelen 19 Nisan'da, erkek çocuklar ve yetişkin işçiler Yahudi iş yerlerine ve evlerine saldırmaya başlamıştır. Yahudilerin kendilerini savunma teşebbüsleri şiddete son vermeye yetmemiş ve günün sonunda on iki Yahudi katledilmiştir. Ertesi gün, yerel Rus otoriteleri müdahale etmeden beklerken, köylüler ile çevre kasaba ve köylerden erkekler, yaklaşık 2,000 kişiden oluşan ve bütün şehri baştan başa gezen güruha katılmak üzere Kişinev'e gelmiştir. Mülklere yapılan saldırılardan sonra, güruh dayak ve kıyımlara başlamıştır. İki kurban dışında tamamını Ya-

89 T.S.N.: Besarabya İngilizcede Besarabia olarak yazılmaktadır ve Arabia da Arabistan'ın İngilizcesidir.

90 Benjamin Rubinstein, Eulogy for Minnie Rubinstein.

hudilerin oluşturduğu yaklaşık elli bir kişi hayatını kaybetmiştir ve yüzlerce ev yakılmıştır.[91]

Pogromlar kısa süre sonra Kişinev'den Besarabya'nın ötesine yayılmıştır. Kişinev'deki olayları, Minsk'in doğusundaki Gomel şehrinde meydana gelen bir pogrom izlemiştir. Bir Yahudi ile bir köylü arasındaki tartışma Gomel'in pazar yerinde bir kavgaya dönüştükten birkaç gün sonra, yani 14 Eylül'de, sayıları dört yüz ile beş yüz arasında değişen demiryolu işçileri Gomel'in Yahudi mahallesine saldırmıştır. Gomel'deki şiddet olaylarında erken yirminci yüzyıl pogromlarının bir başka ortak özelliği bulunabilir: Yahudilerin öz savunması.[92] Yahudiler, aralarında genellikle Sosyalist Yahudi bir işçi grubu Bund'un yanı sıra Bolşeviklerin ve Menşeviklerin de bulunduğu siyasi grupların katılımıyla birlikte birçok şehirde ve kasabada öz savunma komiteleri oluşturmuştur.

1904-1905'teki Rus-Japon Savaşı, Rusların Yahudilere karşı uyguladığı şiddette yeni bir zirvenin sinyalini vermiştir. Rusya Japonya'ya karşı verilen savaş için seferberlik ilan ederken, 1904'te birden fazla pogrom vuku bulmuştur ve imparatorluğun aldığı mağlubiyetin ardından 1905'te daha da fazla sayıda pogrom gerçekleşmiştir. 1903'teki Kişinev pogromu, Yahudi öldürme ritüeli karalaması gibi geleneksel antisemitizm biçimlerinden kaynaklanmaktaydı ancak savaş sırasında milliyetçilik de Yahudilere saldırmak için yeni bir gerekçe sunmuştur. Antisemitist gazeteler ve el ilanları, Japonya'ya karşı verilen savaşta Yahudileri Rusya için üzerlerine düşeni yapmamakla suçlamış ve Yahudi ihaneti ve işbirliği hakkında garip ve mesnetsiz iddialar ortaya atmıştır. Antisemitler, bir New York bankacısı olan Jacob Schiff'in Japonya için tahvil çıkarmaya yardım ettiğine dair haberleri gündeme getirmiştir. Schiff, Rus değildi ve gerçekte başka

91 Edward H. Judge, *Eastern in Kishinev: Anatomy of a Pogrom* (New York, 1992); Shlomo Lambroza, "The Pogroms of 1903-1906", *Pogroms*, ed. Klier ve Lambroza, s. 196-204 içinde.

92 Lambroza, "The Pogroms of 1903-1906", s. 208.

yabancı Yahudi bankacıları da Rus hükümeti için çalışmaktaydı. Yine de Yahudilerin suçlu olduğu iddiaları, yedek Rus askerlerinin doğudaki savaş bölgesine nakledilmeyi bekledikleri kasaba ve şehirlerde özellikle patlayıcı bir etki göstermiştir.[93]

Milliyetçiler hem Rusya'nın yenilmesi hem de onu takip eden devrim için Yahudileri suçlamıştır. Savunmaya geçen monarşi, 1905'te reform baskılarıyla karşı karşıya kalmıştır. Genel bir grevin ardından, çarlık hükümeti önemli bir yasama gücüne sahip, genişletilmiş oy hakkı temelinde seçilen bir Duma ya da parlamento vaat eden 1905 Ekim Manifestosunu tebliğ etmiştir. Manifesto, reformcular için zaferlerinin bir onayı gibi görünmüştür ancak politik liberalleşme için sık sık Yahudileri suçlayan birçok milliyetçi ve emperyal yönetime sadık kişiler arasında derhal ters bir tepkiye neden olmuştur. Ardından olağanüstü şiddetli bir pogrom dalgası gelmiştir. Karayüzler olarak bilinen milliyetçi gruplar, aşırı antisemitizm, milliyetçilik ve karşı devrimi harmanlamıştır. Rusya'nın en şiddetli antisemitist siyasi örgütlerinden biri olan Rus Halkı Birliği'nin (RHB) liderlerinden biri olan A. Dobrovin'in Odessa'da bir toplantıda ifade ettiği gibi, "Kutsal Rus davası isyancıların imha edilmesidir. Kim olduklarını ve onları nerede bulacağınızı biliyorsunuz (...) İsyancılara ve Yahudilere ölüm." Rusya'nın dört bir yanında pogromcular kendilerini tekrar tekrar milliyetçilik ve ulusal sembollerle tanımlamıştır. Rus ulusal marşını söylemiş, milli bayrağı asmış ve çarın resimlerini taşımışlardır.[94]

Kişinev'deki olaylar silsilesi, Besarabya'yı bir uçtan diğer uca silip süpüren 1905 pogromlarının tipik bir örneğiydi. Pogrom, politik reform yanlısı gösterilere karşı çıkmak için bir araya gelen sözde "vatanseverlerin" düzenlediği bir gösteriyle başlamıştır. Vatanseverlerin liderleri, "Yahudiler kahrolsun! Yahudilere vurun!

93 A.g.e, s. 214-215.

94 Alıntı için bkz., Lambroza, "The Pogroms of 1903-1906", s. 225; M. Dubrovin'e atıf yapan gazete kuvvetle muhtemel bir hatadır. *Die Judenpogrome in Russland* (Cologne and Leipzig, 1910), vol. 2, s. 151, 200, 281.

Yahudi kanı istiyoruz! Size özgürlüğün ne olduğunu göstereceğiz!" diye bağırarak kalabalıkları harekete geçirmiştir. Rusya'da genç ve çetin delikanlıları tanımlamak için yaygın olarak kullanılan bir kavram olan "holiganlar," Yahudi evlerini yağmalamış ve Yahudi öz savunma gruplarıyla çatışmıştır. Toplamda, tahminen yirmi dokuz kişi ölmüştür. Kişinev'in dışında, Besarabya çapında da pogromlar vuku bulmuştur. Akkerman kasabasında, Rus işçileri Yahudi evlerini talan etmiş ve bir Yahudi'nin evinde "danslı bir eğlence" düzenlemiştir. Yüzlerce Yahudi, güvenlik için, Besarabya'nın bir başka azınlık grubuna ait olan yakınlardaki bir etnik Alman kolonisine kaçmıştır. Moldovya köyleriyle çevrili ve nüfusunun büyük kısmı Yahudilerden oluşan bir kasabaya Rus holiganlar Kişinev'den trenle gelmiştir ve çevredeki kırsal bölgelerden gelen Moldovyalılar da kundakçılık, yağma ve kıyımda onlara katılarak, en azından onlarca kişiyi öldürmüş, iki yüzden fazla evi ateşe vermiş ve iki sinagogu harap etmiştir.[95]

Ekim Manifestosunun haberlerinin duyulmasından sonraki günlerde, pogromlar güney Rusya ve "Yerleşim Mıntıkası"nın büyük bir kısmında benzer bir gidişat izlemiştir. En büyüklerinden biri, yaklaşık yarım milyon nüfusa sahip olan şehirde 138,000 Yahudi'nin Ruslar, Ukraynalılar ve diğerleriyle beraber yaşadığı bir Karadeniz limanı olan Odessa'yı vurmuştur. Ekonomik gerginlikler ve Kutsal Hafta[96] boyunca Yunanlılar, Ruslar ve Yahudiler arasında baş gösteren dini sürtüşmeler daha önceki pogromları yeniden alevlendirmiştir. Ekonomik ve siyasi gerginlikler 1905'te de tırmanmıştır: Haziran'da şehir, ciddi bir ekonomik krizin yanı sıra, işçiler ve hükümet güçleri arasında çıkan çatışmalara sahne olmuştur. Şiddet 18 Ekim'de tipik bir biçimde, gösteriler ve karşı gösteriler silsilesiyle başlamıştır: Yahudiler Ekim Manifestosu haberlerini kutlamış, Yahudiler ile Rus işçiler çatışmış ve Ruslar Yahudilere saldırmıştır. 19 Ekim'de

95 *Die Judenpogrome in Russland*, vol. 2, s. 86-87, 92-93, 99-101. Trenle getirilen holiganlar Kalarsch'daki Yahudilere saldırmışlardır.

96 T.S.N.: Çile haftası.

vatanseverler toplanarak "Yahudilere kahrolsun" ve "Yahudiler dayak istiyor" diye haykırmıştır. Silah sesleri -vatanseverler, devrimciler ya da kendilerini savunan Yahudiler, ilk olarak kimin ateş ettiği belli değildi- süratle şiddet olaylarına dönüşmüştür. "Kike'lara vurun" ve "Kike'lara ölüm"[97] diye bağıran vatanseverler, pogromculara dönüşmüştür.[98] Dört yüz ile sekiz yüz arasında Yahudi katledilmiş ve pogrom 24 Ekim'de sonra ermeden önce çok daha fazlası yaralanmıştır.

1905'teki Rus pogromcuları esas itibariyle bütün Yahudileri öldürmeye ya da onları kovmaya teşebbüs etmemiş ancak evlere, sinagoglara ve dükkânlara hasar vermiş; bu mekânları ateşe vermiş ve birçok Yahudi'yi dövmüş ve öldürmüşlerdir. Öz savunma kuvvetleri güruh şiddetine karşı koymaya çalışmış ancak hem pogromcular hem de polis tarafından ciddi şekilde yaralanmaları ve öldürülmeleri böylece daha muhtemel bir hale gelmiştir. Çapulcu güruhlar; yayalar ve tramvaydaki yolculara rastgele saldırmış ve onları öldürmüştür. Kurbanlar arasında erkekler, kadınlar, çocuklar ve bazı durumlarda tüm bir aile fertleri vardı.

Rus liderliği, olayların aldığı boyutu memnuniyetle karşılamıştır. Böyle bir kargaşanın hükümetine teşkil edeceği tehdide rağmen, Çar II. Nikolay devrime karşıtlığın bir ifadesi olarak pogromlardan şüphesiz hoşnut olmuştur. Ekim Manifestosu'nu imzaladıktan kısa bire süre sonra annesine, "Halk devrimcilerin ve sosyalistlerin küstahlığı ve arsızlığı yüzünden çileden çıktı ve bunların onda dokuzu Yid[99] olduğu için, halkın gazabı onlara çevrildi" diye yazmıştır. Fakat çar aynı zamanda pogromların yayılmasına da şaşırmıştır: "[Pogromların] Rusya ve Sibirya'nın bütün kasabalarında böyle bir ittifak içinde ve ani şekilde meydana gelmesi hayret verici."[100] Aslında merkezi hükümetin pog-

97 T.S.N.: Yahudileri aşağılamak için kullanılan bir söz.

98 Alıntı için bkz., Robert Weinberg, *The Revolution of 1905 in Odessa: Blood on the Steps* (Bloomington, Ind., 1993), s. 164-167.

99 T.S.N.: Yahudileri aşağılamak için kullanılan bir söz.

100 Hans Rogger, "Conclusion and Overview," *Pogroms*, ed. Klier ve Lambroza, s. 344 içinde.

romları organize etmediği durumlarda, yerel polis kuvvetleri olaylara son vermek için çok fazla bir şey yapmayarak, hatta bilakis hiçbir şey yapmayarak şiddete tipik biçimde yardakçılık etmiştir. Diğer taraftan, çoğu Rus'un saldırılara iştirak etmediğini de söylemek gerekir; öyle ki bazı Yahudiler komşuları tarafından kurtarılmıştır.

Böylece, yalnızca imparatorluğun topraklarında yaşamak bile hayatı Yahudiler için tehlikeli bir hâle getirmiş ve gitgide daha fazlası evlerini terk etmeye ve yeni dünya olarak gördükleri topraklarda yeni hayatlar aramaya karar vermiştir. Birçokları ekonomik fırsatlar bulmak için gitmiştir ancak aynı zamanda saldırılardan kaçmak için de evlerini terk etmişlerdir. 1905'te 90,000'den fazla Yahudi, Birleşik Devletler'e gitmek üzere Rusya'yı terk etmiştir ve bu sayı takip eden iki yılın her birinde 100,000'in üzerine çıkmıştır.

Ermeni Katliamları

Yahudilerin Rus İmparatorluğu'nun son yıllarında pogrom dalgalarıyla yüzleştiği sırada, Ermeniler de Osmanlı İmparatorluğu yönetimi altında şiddetli (hatta daha da şiddetli) pogromlara maruz kalmıştır. Dilleri, kültürleri ve tarihleri M.S. 303'e dayanan bağımsız bir Hıristiyan kilisesinden gelen Ermeniler; İran, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Asya ve Doğu Avrupa toprakları boyunca güçlü topluluklar oluşturmuştur. Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermeniler, İstanbul ve İzmir'de yaşamış ancak komşularının Türkler ve Kürtler olduğu, Erzurum, Diyarbakır ve Van başta olmak üzere, Türkiye'nin doğusundaki şehir ve kasabalarda toplanmışlardır.

Osmanlı'nın batıda Yunanistan ve Bulgaristan'da toprak kaybetmesi, paradoksal olarak, imparatorluğun başkenti İstanbul ve doğuda yaşayan Ermeniler için hem fırsat hem de tehlike teşkil etmiştir. Avrupalı güçler tarafından Osmanlılara dayatılan yeni kanunlar farklı dinlere inanan Osmanlı tebaaları arasında daha kapsamlı bir eşitlik yaratmıştı fakat Osmanlı yenilgileri aynı za-

manda, Ermeniler başta olmak üzere, hükümetin imparatorluk topraklarında yaşayan Hıristiyan azınlıklara duyduğu düşmanlığını da tırmandırmıştı. Diğer yandan, daha ziyade imparatorluğun dışındaki Ermenilerin liderliğini yaptığı Ermeni devrimci partileri, Osmanlı egemenliğine karşı başkaldırı başlatarak Avrupa müdahalesine yol açmayı ummuştur. İki ana parti vardı: Hınçaklar ve Taşnaklar.

Şiddet patlaması 1895 sonbaharından başlayarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermeni tebaasını vurmuştur. İlk kıvılcımı, İstanbul'daki olaylar çıkarmıştır. Sayıları yaklaşık iki bin ile dört bini bulan Ermeniler, 30 Eylül 1895'te bir önceki yıl dağlık Sasun bölgesindeki Ermeni köylerine gerçekleştirilen saldırıları protesto eden bir dilekçeyi sunmak üzere Osmanlı başkentinde, sultanın hükümetinin bulunduğu Bab-ı Ali'ye yürümüştür. Protestocular, kolaylıkla Osmanlı egemenliğinin ihlâli olarak yorumlanabilecek çeşitli talepleri de gündeme getirmişti: Doğu Ermeni vilayetlerinin "homojen etnografik ayrımlara" göre yeniden düzenlenmesini talep etmişler ve bu vilayetlerde bir Avrupalı tarafından işgal edilecek yeni bir genel vali makamının oluşturulması için çağrıda bulunmuşlardır. Ancak Osmanlı sarayındaki güvenlik kuvvetleri dilekçenin sunulmasına engel olmuş ve protestocular ile jandarma arasında çıkan kısa süreli bir münakaşadan sonra gösteri isyanla sonlanmıştır. Bunun üzerine güruhlar İstanbul sokaklarında Ermenilere saldırmıştır. Britanya Büyükelçisi Philip Currie'nin "güvenilir bir görgü tanığından" aldığı bilgilere dayanarak rapor ettiği gibi, "ellerine sopalar verilen" Softalar [Müslüman teoloji öğrencileri] ve Türkler "sokaklardaki Ermenilere saldırmış ve bizzat polisin gözlerinin önünde onları öldüresiye dövmüştür."[101]

Olayları Ermenileri kırıp geçiren bir şiddet dalgası takip ederken, katliamlar Doğu Anadolu'daki şehirleri de art arda vurmuştur. Diyarbakır'daki Britanyalı Konsolos Yardımcısı Telford

101 *Correspondence Relative to the Armenian Question (February 1896), Turkey No. 2*, s. 22, 34-35.

Waugh, Ermenilerin, "tıpkı bizim İngiltere'de hava durumundan bahsettiğimiz gibi katliamdan söz ettiklerini" hatırlamıştır. Örneğin, Karadeniz kıyısında yer alan Trabzon'da Türk yetkililere karşı suikast girişimlerine dair haberler yayılırken gerginlikler Ekim başında yeniden tırmanmıştır. 4 Ekim'de binlerce silahlı Müslüman sokaklara dökülürken, Hıristiyanlar güvenli yerlere sığınmıştır. Esasen erkekleri hedef alan tam ölçekli bir Ermeni katliamı ise 8 Ekim'de gerçekleşmiştir. Trabzon'daki Britanyalı Konsolos Yardımcısı, "yüzlerce silahlı Türk sokakları doldurmuş, çılgın gibi koşuşturuyor ve karşılaştıkları bütün Ermenileri katlediyordu" şeklinde rapor vermiştir.[102] Sadece kendisi, katliam sona ermeden beş yüz kişinin hayatını kaybettiğini hesaplamıştır.

Doğu Anadolu'daki kasaba ve köylerde çok daha fazla sayıda katliam gerçekleşmiştir. Güruhlar tekrar tekrar evleri ve dükkânları yağmalamış, yakmış ve Ermenileri öldürmüştür. Tıpkı Yahudilere karşı gerçekleştirilen pogromlarda olduğu gibi, Ermeniler de kendilerini savunmuştur. 30 Ekim'de Erzurum'daki katliam sahnesinde, muhtemelen Hınçaklardan oluşan öz savunma kuvvetleri Türk askerlerine ateş açmıştır. Şiddet olayları ancak şehrin pazarı yok edildikten sonra sona ermiştir. Toplamda, binden fazla dükkân harabeye dönmüştür. Britanyalı Konsolos Vekili Henry Cumberbatch, katliamdan sonra 309 cesedin tek bir mezara gömüldüğüne tanık olmuştur. Kırsal kesim boyunca yüzlerce bekli de binlerce köyde gerçekleştirilen benzer saldırılar, aralarında Süryaniler, Keldaniler ve Jacobite'lerin de bulunduğu diğer Hıristiyan azınlıklara da uzanmıştır. Cumberbatch, Erzurum'dan ise, Kürt ve Müslüman köylülerin birçok doğu sancağı boyunca "az sayıdaki istisnalar dışında, bütün Ermeni köylerini" yağmaladığını rapor etmiştir.[103]

102 Sir Telford Waugh, *Turkey Yesterday, To-day and To-morrow* (London, 1930), s. 49-50; *Correspondence Relative to the Armenian Question (February 1896), Turkey No. 2*, s. 66.

103 *Correspondence Relative to the Armenian Question (February 1896), Turkey No. 2*, s. 149-150, 207, 216, 298-337.

Kasım'dan sonra katliamlar azalmış ancak şiddet olayları sona ermemiştir. Suriye yakınındaki Urfa'da 28-29 Aralık'ta meydana gelen katliam sırasında, sığınacak yer arayan Ermenilerle dolu bir katedral ateşe verilmiştir. Bir Amerikan misyonerin anlatısına göre, askerler katedrali basmış ve "sonra da içeriye girerek, büyük bir holokosta dönüşen bir katliam başlatmıştır (...) İki gün boyunca şehrin havası dayanılmaz hale gelmiştir."[104]

1896'nın en kötü şiddet olayları, Türkiye'nin doğu sınırında yer alan Van şehrinde Haziran'da vuku bulmuştur. Türk jandarmaları ve askerleri ile kimliği hiçbir zaman saptanmamış bir grubun müdahil olduğu bir çatışmanın ardından, Müslüman siviller ve Türk kuvvetlerinden oluşan güruhlar Ermenilere saldırmıştır. Ermeni siyasi partileri tarafından örgütlenen savunma güçleri, güvenli geçiş garantisi almış olmalarına rağmen ülke dışına çıkmak üzere yoldayken katledilmeden önce, askeri saldırıyı günlerce püskürtmüştür.

Özetle, Ermeni katliamları, Ermeni siyasi partilerinin eylemlerinden dolayı Ermenilere verilen muazzam bir kolektif cezaya dönüşmüştür. 1894'te Britanya'nın Ermenilere uygulanan sert muamele konusundaki protestosuna karşılık veren Sultan II. Abdülhamid, Ermeni isyanlarına karşı kapsamlı misilleme politikasını kişisel olarak desteklediğini zaten tesis etmiştir. Katliam politikasının merkezi otoritelerden yerel düzeye geçişinin izini sürmek kolay değildir ancak katliam haberleri Ermenilere karşı yürütülen bu saldırıların eşgüdümlü olduğuna işaret etmiştir. Bazı durumlarda, kıyımlar bir borazan ya da silahla verilen bir işaretle başlatılmıştır. Karadeniz'in güneyinde yer alan bir kasaba olan Merzifon'dan gelen bir rapora göre, Ermeni katliamları 15 Kasım 1895'te Müslümanlar camiyi terk ettikten sonra başlamıştır ve "köylüler aynı anda, sanki işaret verilmişçesine çevre bölgelerden kasabaya akın etmiştir."[105] Amerikalı misyoner Ge-

104 Edwin Munsell Bliss, *Turkey and the Armenian Atrocities: A Reign of Terror* (Philadelphia, 1896), s. 461.

105 Ronald Grigor Suny, Looking Toward Ararat: Armenia in Modern His-

orge E. White'ın (kendisi Türkiye'de 1915 soykırımına tanıklık edecek kadar uzun bir süre kalmıştır) daha sonra hatırlayacağı üzere, "fırtına, minarelerden öğle namazı için yapılan çağrıyla birlikte kopmuştur."

Sıradan Müslümanların verdiği tepkiler çeşitlilik göstermiştir. Bazıları şiddet ve hırsızlığa iştirak etmiştir. Gerçekten de, saldırılar cinsiyete göre organize edilmiş olabilir: erkek ve kadınlar bazen farklı görevleri yerine getirmiştir. Örneğin, Britanyalı diplomat Robert Graves, Erzurum'daki geçici Konsolos Vekili Henry Cumberbatch'ten, "yüzlerce Türk kadının, Ermeni mahallesinden gelecek olan ganimeti koyacakları çuvalları taşıyarak şehre akın ettiğini" öğrenmiştir.[106] Bunun ardından katliamlar Ermeni erkeklerini hedef almıştır, ancak bazı Ermeniler Müslüman komşuları tarafından kurtarılmıştır.

1890'lardaki şiddetli saldırılara rağmen, Osmanlı İmparatorluğu'nun Ermenileri on dokuzuncu yüzyılın sonunda önemli bir grup olarak hayatta kalmıştır. Bu açıdan bakıldığında, henüz imparatorluktan tam olarak temizlenmemişlerdir, ancak bu dönemde hayatını kaybedenlerin tahmini sayısı on binlerden 100,000'in üzerine kadar uzanmıştır. Böylece, Osmanlı Ermenileri artık kendilerini son derece kırılgan bir konumda bulmuş ve özel bir riskle karşı karşıya olan bir etnik azınlık haline gelmişlerdir. Ancak, eski katliamların hatıraları bile, onları yaklaşık yirmi yıl sonra başlarına geleceklere henüz hazırlamamıştır.

---

tory (Bloomington, Ind., 1993), s. 105-106; Vahakn N. Dadrian, *Warrant for Genocide: Key Elements of Turko-Armenian Conflict* (New Brunswick, N.J., 1999), s. 85-90. *Correspondence Relative to the Armenian Question (February 1896), Turkey No. 2*, s. 214, 238; ve James L. Barton, *'Turkish Atrocities' Statements of American Missionaries on the Destruction of Christian Communities in Ottoman Turkey, 1915-1917* (Ann Arbor, Mich., 1998), s. 75.

106 Sir Robert Graves, *Storm Centers of the Near East: Personal Memories 1879-1929* (London, 1933), s. 157.

Bakü, Kan Şehri

Ermeniler hiçbir yerde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kadar büyük bir şiddetle karşı karşıya kalmamıştır ancak onlar da, Transkafkaslar ya da Transkafkasya olarak bilinen bölgede, Rus İmparatorluğu'nun Kafkas Dağları'ndaki güney sınırı boyunca etnik gruplar arası ve dini çatışmalara müdahil olmuşlardır. Transkafkasya halkları tarih boyunca birçok dili konuşmuş ve birçok dine inanmıştır ancak bu çeşitlilik, yükselen milliyetçilik çağında yeni gerginlikler yaratmıştır. Gürcüler ile Ermeniler birbirlerine itimat etmemiş ve Ermeniler ile Azeriler (o dönemde Tatarlar olarak bilinmekteydiler) de birbirlerini gitgide artan bir şüpheyle izlemiştir. Ermeni ve Tatar nüfusları genellikle sıkı sıkıya birbirine karışmıştır, özellikle de Hazar Denizi üzerindeki petrol şehri Bakü gibi kasaba ve şehirlerde ve Rusya'nın İran sınırına yakın Nahçıvan ile Zangezur bölgelerinde ve Karabağ yaylalarında.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki benzerleri gibi, Rus otoriteleri de milliyetçiliği, özellikle de Ermeni milliyetçiliğini emperyal güce karşı potansiyel bir risk olarak görmüştür. Ancak milliyetçi hırsları köreltmek için gösterdikleri çabalar kötü bir şekilde ters tepmiştir. 1900'ların başındaki Rusya, Osmanlı Sultanı Abdülhamit'in yalnızca birkaç yıl önce benimsediği yaklaşımı izlememiştir. 1890'larda Doğu Anadolu'yu kasıp kavuran katliamların benzeri Rusya'da hiç olmadı fakat Rus otoriteleri 1903'te Ermeni kilisesi mülkünün kontrolünü ele geçirmiş ve Ermenileri tutuklamıştır. Ermeni devrimciler ise karşılığında Rus yetkililere suikastlar düzenlemiş ve genel valiyi yaralamıştır.[107]

Rus-Japon Savaşı'nda alınan yenilgi ve 1905 devrimi Transkafkasya'daki pogromlarla aynı döneme rastlamıştır. *Petroleum World*'ün editörü J. D. Henry tarafından, "gizemli, isyankâr ve kana bulanmış Kafkaslardaki en büyük kan lekesi" olarak isimlendirilen Bakü, 1905'teki şiddet olaylarının kıvılcım noktası

107 Luigi Villari, *Fire and Sword in the Caucasus* (London, 1906), s. 156-157.

olmuştur. Bakü, yeni yeni yükselişe geçen, karışık ve son derece gergin bir şehirdi. On dokuzuncu yüzyılın sonundaki petrol patlamasıyla güçlenen bu eski kasaba, yeni bir şehir merkezine dönüşmüş; 1863'te 14,000 civarında olan nüfus hızlıca artarak 1903'te 206,000 rakamına ulaşmıştır. Bakü, genellikle farklı mahallelerde yaşayan Müslüman, Ermeni, Rus ve diğer gruplardan oluşan karışık bir şehirdi. Bakü Ermenileri ve Tatarları arasındaki şiddet olayları Şubat 1905'te patlak verdiğinde, olayların kesin nedenini tespit etmek zor olmuştur. Her iki taraf da şiddet günlerinin zeminini hazırlayan cinayetlerden bahsetmiştir. Ancak olayların birbiriyle çelişen birçok yorumu olduğuna dikkat çeken Henry, Bakü'yü, "hoyrat teorilerin, yanlış beyanların ve yalanların yuvası" olarak tanımlamıştır.[108] Diğer Rus pogromlarında olduğu gibi, bazı katılımcılar -bu durumda Tatarlar- şehrin ucunda yer alan köylerden gelmiştir. Birkaç gün güren çatışmalar yüzlerce, belki de binlerce kişinin ölümüne neden olmuştur. Çatışmalar, Eylül'de bu kez petrol sahalarında yeniden patlak vermiş ve geride yıkım ve yüzlerce ölü bırakmıştır.

Etnik savaş, Bakü'den Transkafkasya'nın büyük kısmına yayılmıştır. Tatarlar ve Ermeniler, Ağustos'ta, Karabağ'ın yüksek kesimlerinde yer alan Şuşa kentinde kundaklama eylemlerine başvurmuştur. Bu saldırıları çatışmalar izlemiş ve arkasında kapsamlı hasarlar ve yüzlerce ölü bırakmıştır. Nahçıvan da aynı olayların bazılarını deneyimlemiştir. 1905 sonbaharında bölgeyi dolaşan İtalyan gezgin Luigi Villari, dökülmüş kan ve verilen hasar için birbirlerini suçlamaya hazır Ermeniler ve Tatarlar bulmuştur. Karışık köylerden birinde, "Ermeni mahallesi kapılara ve pencere pervazlarına kadar talan edilmiştir."[109] Villari'nin İran sınırı boyunca uzanan Aras Nehri vadisine yaptığı ziyaret, ona

108 Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan, 1905-1920: The Shaping of National Identity in a Muslim Community* (Cambridge, England, 1985), s. 21-22, 37-41; J. D. Henry, *Baku: An Eventful History* (London, 1905), s. 3, 149; ve Villari, *Fire and Sword in the Caucasus*, s. 195.

109 Villari, *Fire and Sword in the Caucasus*, s. 199, 286; Henry, *Baku*, s. 172; ve Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 41.

etnik şiddet konusunda kötü bir şöhrete sahip bir başka bölgeyi hatırlatmıştır: Makedonya. Topyekûn olarak bölge çapında hem Ermeniler hem de Tatarlar dâhil olmak üzere 3,100 ile 10,000 arasında insan hayatını kaybetmiştir.

Etnik Temizlikten Önceki Etnik Temizlik

Yirminci yüzyılın başına gelindiğinde, etnik temizliğin öne çıkan biçimleri Avrupa'nın etnik ve dini haritasını çoktan yeniden şekillendirmekteydi. Belli etnik ve dini grupları hedef alan saldırılar birçok topluluğu Rus ve Osmanlı sınır bölgelerinden silip süpürmüştür. Çerkezler kuzeybatı Kafkaslardan gitmiştir. Avrupa'daki Türkiye'nin büyük kısmında -Mora'da, Bulgaristan'ın belli bölümlerinde ve Girit'te- toplam nüfustaki Müslüman oranı hızla düşmüştür. Kaçış, yeni mülteci toplulukları yaratmıştır. 1897'de doğan Türk yazarı Şevket Süreyya Aydemir'in Edirne'nin dışındaki mülteci yerleşiminde geçen çocukluğundan hatırladığı gibi, "Bizimki bir mülteci mahallesiydi. Kırım, Dobruca ve Tuna kıyılarından savaşlar ve katliamlar neticesinde koparılmış mülteci selinin enkazı buraya itilmişti." Pogrom olaylarında nüfus dağılımındaki değişim daha az çarpıcıydı –bu, pogromları etnik temizliğin erken biçimlerinden ayıran unsurlardan biriydi- ancak yine de, güruh şiddeti Yahudileri Rus İmparatorluğu'nu terk etmek için harekete geçirmeye yetmişti.[110]

Bu durumdan etkilenen birçok kasabadan biri de Sofya'ydı. Bu küçük Osmanlı kasabası Bulgar ulus devletinin başkenti haline gelecekti. Oysa başlarda, yeni rolüne muvafık görünmemiştir. Britanyalı bir ziyaretçi 1879'da, yeni başkenti kaldırımı, gazı, hatta kanalizasyonu olmayan "başıboş bir kasaba" olarak tasvir etmiştir. "Prensin sarayı İngiltere'de oldukça üçüncü sınıf bir misafirhane olurdu." Yine de Bulgar hâkimiyetine geçiş çoktan başlamıştır. İki cami "depoya" dönüştürülmüştür. Sofya 1912'ye

110 Alıntı için bkz., Andrew Mango, *Atatürk* (Woodstock, N.Y., 2000), s. 11. Ekonomik fırsatlar için bulundukları yeri terk eden Yahudiler de olmuştur ancak pogromlardan sağ kurtulan, tanıştığım Yahudilerin bazılarının Rusya'dan ayrılma sebebi hiç şüphesiz şiddetten kaçmaktı.

gelindiğinde, Britanyalı savaş muhabiri Reginald Rankin'i şöyle etkilemiştir: "On beş yıl önce Sofya, alışılagelmiş Türk planı üzerine kurulu bir kerpiç binalar yığınıydı (...) Şimdiyse, ferah bulvarları ve güzelce ekili meydanları olan modern bir şehir."[111]

Doğu Avrupa ve Batı Asya çapında etnik temizliğin erken biçimleri, hem bir hükümet politikası hem de tabandan gelen bir olgu olarak başlamıştır. Rusya'nın Kuzey Kafkaslardaki zaferleri, devlet otoritelerinin, topyekûn biçimde halkların yerini kasıtlı olarak değiştirerek haritayı yeniden şekillendirme gücünü göstermiştir. Ancak farklı bir etnik ya da dini kimliğe sahip komşuları kovma baskısının büyük kısmı yerel düzeyde ortaya çıkmıştır. Etnik temizliğe doğru izlenen popülist yol, en çok Osmanlı topraklarında kendini göstermiştir. Şiddet olayları ve kitlesel kaçış, ister Yunan Bağımsızlık Savaşı'nın ilk yıllarında Mora'da olsun, ister 1877'de Bulgaristan ya da 1896-1897'de Girit'te olsun, en çok Osmanlı otoritesinin ya çöktüğü ya da büyük tehditlerle yüzleştiği zamanlarda vuku bulmuştur. Avrupa'daki Türkiye için verilen savaşlarda katliamlara tanıklık eden sayısız kişi, birçok sıradan insanın, kendi komşularına saldırmak, onların mallarını çalmak, evlerini yakmak ve hatta onları öldürmek için -ve hayatta kalanları da kovmak için- ne kadar çarpıcı bir şekilde hazır olduğunu rapor etmiştir.[112] Dolayısıyla etnik temizlik, basitçe, kötü devletlerin iyi insanlara uyguladığı bir şey değildir.

Etnik temizliğin bu erken biçimlerinin gerekçeleri çeşitlilik göstermekteydi. Rusya yeni fethedilen sınır bölgelerini pasifize etmek için halkların yerini değiştirmiştir. Bu durumdan yaralanan bazı güruhlar da ganimet elde etmek için saldırılara katılmış olabilirler. Ancak bu gerekçelerin hiçbiri, önemli sayıda

111 James George Minchin, *Bulgaria Since the War: Notes of a Tour in the Autumn of 1879* (London, 1880), s. 36-39; Glenny, *Balkans*, s. 168; ve Reginald Rankin, *The Inner History of the Balkan War* (London, 1914), s. 44.

112 Peter Mentzel, "Conclusion: Millets, States, and National Identities," *Nationalities Papers* 28 (2000), s. 201.

insanın kendi komşularına neden saldırdığını açıklayamaz. Sıradan insanların böylesi bir sıklıkla yağma yapmış olması, kendi komşularını ya da büyük ölçüde kendilerine benzeyen insanları yalnızca hırsızlık amacıyla kovduğunu göstermemektedir. Milliyetçilik, etnik temizlik için hayati bir bileşendi. Milliyetçiliğin öncüleri Doğu Avrupa boyunca, hâlihazırda birbirine karışmış etnik ve dini topluluklar arasındaki düşmanlığı keskinleştirmiştir. Yayıncılar, şairler ve yazarlar modern ulusal kimliği inşa etmeye yardım etmiş ve bunun temeline, farklı bir ulustan gelen komşulara karşı nefreti yerleştirmişlerdir. Entelektüeller yeni ulusal fikirler ve hikâyeler kurgulamış ancak kişisel tecrübeler de bu fikirlerin eğitimli elit çevrelerin ötesine yayılmasına yardımcı olmuştur. Okur-yazarlık oranı düşük olmasına rağmen, Doğu Avrupa ve Batı Asya'dan gelen bu halklar, milliyetçiliği yalnızca kitaplar, gazeteler ve okul aracılığıyla öğrenmemiştir: İntikam kıyımları döngüleri, kaçış deneyimleri ve mültecilerin hikâyeleri milliyetçilikte farklı bir tedrisat sunmuştur.

Avrupa'daki Türkiye'de ve Rus İmparatorluğu'nun güneyinde etnik temizlik ve pogromların artması, daha da fazla şiddet için potansiyel yaratmıştır. Zaferler, milliyetçilerin daha fazla kazanım için yaptığı çağrıları yüreklendirmiştir; mağlubiyetler ise intikam arzusunu beslemiştir. Kaybedilen topraklar, Türklerin uzayıp giden mağduriyet öyküsüne yeni epizotlar sunmuştur ve sefil haldeki mültecilerin İstanbul'a varışı, Osmanlı İmparatorluğu'nun kalbine görünür bir aşağılama sembolü yerleştirmiştir. Tek başına hiçbir kitlesel kaçış ya da katliam epizodu gelecekteki etnik şiddeti kaçınılmaz kılmamıştır fakat bu bölgenin büyük kısmı ileride daha da çok şiddete sahne olmuş ve önceden saldırıya uğramış gruplardan birkaçı ilerideki saldırıların da hedefi haline gelmiştir.

Şiddetin birden alev aldığı Makedonya ve Trakya'da, kısa süre sonra nüfuslar topyekûn biçimde etnik terörü deneyimleyecek ve hayatta kalanların birçoğu da bir daha geri dönmemek üzere kaçacaktı. Doğu Anadolu'da, katliamlara maruz bırakılan Erme-

nilere kısa süre sonra soykırım uygulanacaktı. Besarabya ve Ukrayna gibi bölgelerde pogromlara maruz kalan Yahudiler, daha sonra daha yıkıcı saldırılar deneyimleyecekti.

Yirminci yüzyılın başına gelindiğinde, bahsedilen bölgelerdeki gruplar arasındaki ilişkiler genellikle barışçıl ve hatta sıcak olmaya devam etse bile şiddet ve milliyetçi düşmanlık tarihi, özellikle Doğu Avrupa ve Batı Asya'da, iç içe geçmiş etnik ve dini grupların çoğunu bölmeye çoktan başlamıştı. On dokuzuncu yüzyıl Sırp, Yunan ve Bulgar milliyetçi yazarları ve yayıncıları, birçok sıradan Sırp, Rum ve Bulgar, Türkler ya da Müslümanlarla yan yana ve barış içinde yaşarken bile Türk hegemonyasını kötülemiştir. Yüzyılın sonunda, köylüler varsayılan ulusal kimlikleriyle fazla ilgilenmese bile, Balkan milliyetçileri giderek birbirlerine düşman kesilmiştir. Makedonyalı köylülerin ulusal meselelere fazla ilgi göstermemesi hem Bulgar hem de Yunan milliyetçi aktivistlerini hüsrana uğratmıştır.[113] Milliyetçiliğin yayılma hızındaki farklılıklar; barışçıl köylü imgeleri ile, uzun zamandır tanıdığı kişileri yağmalayan ve öldüren komşular hakkında anlatılar arasındaki bu çelişkinin nedenini kısmen açıklamaktadır. Ancak bu paradoks, aynı zamanda bir tür zihinsel uyumsuzluğu da ortaya koymuştur. Entelektüeller tarafından inşa edilen asırlık milliyetçi nefretin yeni hikâyelerinin yanı sıra intikam kıyımları ile kaçışa dair kişisel deneyimler de bir bütün olarak halklara milli düşman rolünü verirken, paradoksal olarak, bireysel düzeyde düşman ulusun üyeleri olarak tanımlanan kişiler eşzamanlı bir biçimde zararsız tanıdıklar ya da komşular olarak da görülebilmekteydi. Aynı paradoks, yirminci yüzyılın sonuna kadar etnik temizliğin kilit bir unsuru olmaya devam edecekti.

113 Mazower, *Balkans*, s. 39-40. Sağ Kıyı Ukrayna sınır bölgesi üzerine bir çalışma için bkz., Kate Brown, *Biography of No Place: From Ethnic Borderland to Soviet Heartland* (Cambridge, Mass., 2004).

İkinci Bölüm

Selanik'e Elveda

Balkanlar, 1912-1913

Ege Denizi'nin kuzey ucunda, Yunanistan'ın ikinci en büyük kenti, Thessaloniki olarak bilinen bir şehir yer almaktadır. Ancak uzun ve renkli geçmişi boyunca şehir birçok isme sahip olmuştur. Bu kent, hemen hemen Osmanlı İmparatorluğu'nun sonuna kadar Yunanistan'ın parçası değildi ve Selanik olarak isimlendirilmekteydi. Selanik'te büyüyen ve orayı 1915'te terk eden Sefarad Yahudisi Leon Sciaky, farklı diller, kültürler ve dinlere sahip bir şehir anımsamıştır. Çocukluğunun kayıp dünyası için duyduğu nostaljiye boğulmuş anılarında, Rumlar, Bulgarlar, Romanlar, Kürtler, Ermeniler ve Yahudilerle dolu bir şehirde, bir zamanlar bir Türk zabite ait bir evde büyüdüğünü yazmıştır. İspanyol Engizisyonu sırasında İspanya'dan kaçan mültecilerin soyundan gelen Sefarad Yahudileri, tek başlarına Selanik'in en geniş etnik grubunu teşkil etmişlerdir. Çoğu, yirminci yüzyılın başlarına kadar, hâlâ İspanyolcanın bir lehçesini konuşmaktaydı ancak bazıları, dönme olarak bilinen bir grup da, İslam dinine geçmişti. Fakat 1912'ye gelindiğinde Selanik'in zengin çeşitlilik

günleri artık sayılıydı; Balkan Sefarad Yahudilerinin ana şehri, Türklerin Selanik'i ve Slavların Solun'u bir Yunan şehrine dönüşmek üzereydi.[114]

Selanik'in dönüşümü, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce gelen ve artık büyük ölçüde unutulmuş iki savaş sırasındaki yeni bir etnik temizlik darbesi ile başlayan daha geniş bir nüfus değişiminin parçası olmuştur: 1912-1913'ün Birinci ve İkinci Balkan Savaşları. Balkan Savaşları, 1877-1878'deki Osmanlı Rus Savaşı ve Girit'teki ayaklanmalarla benzerlik göstermiştir: Bu savaşlar yalnızca orduların savaşı olmamıştır -köyler yakılmış ve topluluklar topyekûn kaçmıştır-.

Balkan Savaşlarının kökenleri Osmanlı'nın Avrupa'daki toprakları için devam eden mücadelede yatmıştır. Yirminci yüzyılın şafağında, Osmanlı'nın elinde tuttuğu bir zamanların engin Avrupa egemenliği (batıda Arnavutluk'tan doğuda İstanbul'a kadar), Balkan yarımadasının güneyi boyunca sıkışmış bir toprak parçasına dönüşmüştür. Yeni ulus devletler Avrupa'daki Türkiye'nin geri kalanının kontrolünü ele geçirmiş ancak hâlâ Osmanlı'nın elinde bulunan toprakların sınırındaki Balkan milliyetçileri, arta kalan bölgeleri de zapt ederek daha geniş ulus devletler kurmayı ummuştur. Hâlâ Osmanlı egemenliğinde yaşayan yurttaşlarını "günahtan arınmamış" diye tanımlamışlar ve daha geniş bir Bulgaristan, daha geniş bir Yunanistan, daha geniş bir Sırbistan inşa etmek için Türk gücüne -ya da onların ifade ettiği şekilde "Türk boyunduruğuna"- son vermenin hayalini kurmuşlardır.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kalıntıları için verilen mücadele, Balkan milliyetçilerinin yalnızca Osmanlı otoritesine karşı değil, aynı zamanda birbirlerine karşı da rekabet etmesine neden olmuştur. Kosova, çekişmeli kilit bölgelerden biriydi. Bugün Güneybatı Sırbistan ile Kuzeybatı Makedonya'ya uzanan Osmanlı

114 Leon Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica* (Istanbul, 2000), ilk önce 1946'da *Farewell to Salonica* olarak yayımlanmıştır. Selanik'in yetkin bir tarihi için bkz., Mark Mazower, *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims, and Jews, 1430-1950* (London, 2004).

Kosova'sı günümüzün Kosova'sından daha genişti. Kosova o dönemde, şimdi de olduğu gibi bir Arnavut çoğunluğa ev sahipliği yapmaktaydı ancak Sırp milliyetçiler yine de bölge üzerinde hak iddia etmekteydi. Sırp milliyetçileri, Arnavutlara, yeni ırkçı düşüncenin etkilerini yansıtan bir küçümseme ile bakmaktaydı. Üsküp'teki Britanyalı Konsolos Yardımcısı W. D. Peckham, "biraz eğitimli" bir Sırp şahıstan, "hayat merdivenin ilk basamakları: başta, insan; ikinci, goril; üçüncü, Arnavut" sözlerini duymuştur.[115] Ancak Sırpların Kosova davasının temeli tarihe de dayanmaktaydı. Sırplar, Türklerin Prens Lazar idaresi altındaki bir Sırp kuvvetini mağlup ettiği söylenegelen ve 1389'da Sırplar ile Osmanlı Türkleri arasında geçen Kosova Savaşı'nı mitleştirmiştir. Sırpların gözünde, tarih ve bölgedeki manastırlar Kosova'yı "Eski Sırbistan" kılmıştır ve "Eski Sırbistan'ın" kurtarılmasını ya da Sırp egemenliğine iade edilmesini talep etmişlerdir.

Kosova'nın güneyinde ve doğusunda ise rakip milliyetçiler Makedonya'nın geleceği için çekişmiştir. Burası bugün Yunanistan, Sırbistan, Bulgaristan ve Makedonya Cumhuriyeti arasında bölünmüş olan bir Osmanlı bölgesiydi. Selanik, güney Makedonya'nın ana şehriydi. Makedonya isminin mülkiyeti 1990'lara kadar, Yunanistan ve Makedonya Cumhuriyeti -Yugoslavya'nın dağılmasıyla ortaya çıkan devletlerden bir tanesi- arasında anlaşmazlığa neden olmuştur. Makedonya çekişmesi, on dokuzuncu yüzyılın sonunda ve yirminci yüzyılın başında bilakis daha kompleksti, zira pek çok grup kendisini Makedonya'nın sahibi olarak görmekteydi. Gladstone İngiltere'de "Makedonya Makedonlarındır" çağrısı yapmıştır fakat Britanyalı gazeteci G. W. Steevens için 1897'de "en azından altı tip Makedonyalı vardır. Bunların her biri, kendisinin gerçek ve tek varis olduğu ve bütün mirasa sahip olması gerektiği konusunda ısrar eder" diye not etmiştir.[116] Makedonyalı sırasıyla; bir

115 FO 424, vol. 243, s. 89-90.

116 Loring M. Danforth, *The Macedonian Conflict: Ethnic Nationalism in a Transnational World* (Princeton, N.J., 1995); Steevens, *With the Conque-*

Türk, Arnavut, Sırp, Bulgar, Yunan ve Vlak olabilmiştir -ve hatta kendilerini diğerlerinden ayrı ve farklı bir Makedonyalı ulusun üyeleri olarak görenler bile vardı-.

Makedonya'da Bulgarlar ve Yunanlılar arasındaki düşmanlık özellikle şiddetliydi. Britanyalı gezgin Edith Durham'a göre, "Yunan ve Bulgar kiliseleri arasındaki nefret (...) o kadar kuvvetliydi ki, bu topraklarda bununla birlikte yaşamamış olan, Batı Avrupa'dan bir kimsenin bunu idrak etmesi imkân dâhilinde bile değildi."[117] Rakip milliyetçiler kırsal kesimlerdeki okullara para yardımı sağlamış ve bazıları silahlı mücadeleye girişmiştir. İç Makedon Devrimci Örgütü (İMDÖ) Türkiye'ye karşı 1903'te bastırılan bir ayaklanma örgütleyene kadar bu hareketlerin en güçlüsüydü. Bulgarlar ve Rumlar arasındaki şiddet, ayaklanmanın bozguna uğratılmasından sonra bile devam etmiştir. Durham, Yunanlıları öldürmek için zehir arayan Bulgarlardan ve Bulgar çetelerini Türk otoritelerine ifşa eden Rumlardan söz etmiştir.

Makedonya'daki kriz Osmanlı İmparatorluğu'nu bütünüyle istikrarsızlaştırmıştır. Selanik'te görevlendirilen ordu subayları devrimci bir Türk hareketi olan Jön Türklere ve onun şemsiye organizasyonu İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne (İTC) destek vermiştir.[118] Söz konusu ordu subayları, Temmuz 1908'de başarısız olan bir karşı devrimin ardından 1909'da parlamento tarafından görevinden alınan Sultan II. Abdülhamit'e karşı isyan etmiştir.

ring Turk, s. 3. Yunanlılar ve Makedonyalılar, Büyük İskender'in eski Makedonya'sının sembollerini kullanma hakkı için kavga etmiştir. 1994'te ABD'de düzenlenen Dünya Futbol Şampiyonası'nda takımlarını görmeye hazırlanan Yunan taraftarlar, tribünlerde, "Makedonya Yunanistan'dır" sloganını içeren afişleri görmüşlerdir.

117 M. E. Durham, *Twenty Years of Balkan Tangle* (London, 1920), s. 94. Ayrıca bkz., Glenny, *Balkans*, s. 195-206; ve Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 269-271.

118 Jön Türkler üzerine devasa bir literatür vardır. Bazı güncel çalışmalar için bkz., M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (New York, 2001); ve M. Naim Turfan, *Rise of the Young Turks: Politics, the Military, and Ottoman Collapse* (London, 2000).

New York'ta bir yıl geçirdikten sonra 1908'de Selanik'e dönen Leon Sciaky, devrim heyecanını aktarmıştır. Müslüman "hocalar, softalar ve dervişler, Ortodoks papazlar ve Yahudi hahamlarıyla kol kola yürümüştür" ve "dağ giysileri hâlâ üzerinde olan" çeteciler "dostluk ve birlik duygusunu kutlamak için (...) Türk subaylarıyla aynı kahve masalarına oturmuştur."[119] Ancak iyimserlikleri kısa süre sonra solup gitmiştir. Jön Türkler imparatorluğu modernleştirmeyi ve güçlendirmeyi vaat etmiş ancak elde ettikleri başarılar Osmanlı'nın Avrupa'daki topraklarında daha çok krize yol açmıştır. İTC daha verimli bir vergi toplama sistemi ve askere alma uygulaması getirdiği için, bu reformlar Arnavutluk ve Kosova'da bir dizi ayaklanmanın kıvılcımını çakmıştır. İmparatorluğun uç bölgelerindeki Arnavutlar, askeri hizmet ve daha yüksek vergi anlamına gelmesi durumunda daha güçlü, daha etkin bir hükümet istememiştir. Arnavut isyancılar 1912 baharı ve yazında Kosova'yı birbirine katmıştır. 1908'in iyimserliği, reformlara karşı devam eden direnişin ortasında kısa sürede yok olmuştur.

"Bırakın, yansınlar!"

Bariz şekilde zayıflamış bir düşmanla karşı karşıya gelen Balkan liderleri, Avrupa'daki Türkiye'den geriye kalanı almak amacıyla bir Balkan Birliği oluşturmak üzere bir araya gelirler. Bulgaristan, Yunanistan, Sırbistan ve Karadağ Ekim 1912'de Osmanlı'ya saldırır. Harp olarak Birinci Balkan Savaşı, en azından başlangıcında, hemen hemen bir hezimet olmuştur. Osmanlı kuvvetleri 1876'da Sırbistan'ı mağlup etmiş, 1877'de Rusya'ya karşı çetin bir direniş sergilemiş ve Yunanistan'ı da 1897'ye kadar bozguna uğratmış olsa da, Osmanlı ordusu 1912'de ani ve muazzam bir yenilgi almıştır. Kosova ve Makedonya'daki Türk savunmaları savaş başladığı anda hemen hemen çökmüştür. Makedonya'da-

119 Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, s. 135; Noel Malcolm, *Kosovo: A Short History*, yeni bir önsöz ile (New York, 1998, 1999), s. 239-249; Glenny, *Balkans*, s. 228; ve M. E. Durham, *The Struggle for Scutari (Turk, Slav, and Albanian)* (London, 1914), s. 55-56.

ki Türk birlikleri arasında savaş başlamadan önce bile moral düşüktü ve asker kaçaklarının sayısı yüksekti. Ayrıca, Osmanlı İmparatorluğu'nu savunan kuvvetlerin sayısı da fena halde kısıtlıydı. Balkan Birliği'nin birleşen orduları, Türk düşmanlarına kabaca ikiye bir oranla üstün gelmiştir. Geri çekilen Türk birliklerinin kötü durumu yabancı gözlemcileri de şaşırtmıştır. Kuzeybatı Makedonya'daki Britanyalı bir diplomat, Kasım 1912'de birçok Türk askerinin "silahı olmadığına" dikkat çekmiştir. "Sırt çantaları ve pardösüleri ve birçok durumda ise kişisel gereçlerinin tamamı harap haldeydi."[120] Genellikle yeterli donanımdan yoksun, sayıca sınırlı ve tükenmiş bir düşmanla yüzleşen Balkan müttefikleri vakit kaybetmeden zafer üstüne zafer kazanmıştır. Sırplar Kosova ve Kuzeybatı Makedonya'yı kasıp kavurmuş; Yunan kuvvetleri kuzeye ilerlemiş ve Selanik'e girmiştir. Bulgar kuvvetleri ise güneyde Trakya'ya ilerlemiştir.

Balkan müttefikleri Türkiye'de ilerlerken, Avrupa ve Kuzey Amerika'dan onlarca savaş muhabiri bölgeye koşmuştur. Doğu savaşları hakkındaki haberler gazetecilerin temel malzemesiydi ve birçoğu bu yeni Balkan Savaşları hakkında kitap yazmayı dahi umut ediyordu. Ancak grupça hayal kırıklığı ve hüsrana uğramışlardır: Cepheye ulaşmak şaşırtıcı bir şekilde zordu. Askeri otoriteler, özellikle de Bulgaristan'da, savaşa bölgesine erişimi sert bir şekilde sınırlandırmıştı. Muhabirlerin birçoğu bunun bir çağın sonunun habercisi olduğundan yakınmıştır. Savaş alanlarına yolculuk etmek yerine, saatlerini ve günlerini cephenin arkasındaki kasabaların demiryolu istasyonlarında bekleyerek geçirmişlerdir. Bulgaristan'daki Balkan sıradağlarının güneyinde yer alan bir şehir olan Yeni Zağra'da tren bekleyen birçok muhabirden biri olan İtalyan gazeteci Filippo Tommaso Marinetti, gazeteci meslektaşlarını neşelendirmeye çalışmıştır. En çok 1909'da yayımlanan "Fütürist Manifesto"nun (Avrupa'nın en kışkırtıcı sanatsal ve edebi hareketlerinden birinin amaçlarını ortaya koymuştur) yazarı olarak tanınan Marinetti, şarkı söyleyerek, dans

120 FO 424, vol. 236, s. 188.

ederek ve "Otomobil" şiirini okuyarak hem yabancı muhabirleri hem de bölgedeki Bulgar izleyicilerini keyiflendirmiştir. *London Graphic* için özel muhabirlik yapan Philip Gibbs, "usta Fütüristin Yeni Zağra'daki ilk okumasının muazzam başarılı olduğunu" nakletmiştir.[121]

Muharebenin yakınına gidemedikleri için hüsrana uğrayan bazı savaş muhabirleri, başka hikâyeler bulmuştur. Balkan liderleri; savaşı yüce bir amaç, haçlı seferi, bağımsızlık savaşı ve Türk baskısına karşı intikam olarak resmetmeye çalışmıştır. Fakat gazeteciler, gezginler ve diplomatlar bunun aynı zamanda Müslüman sivillere karşı verilen bir terör savaşı olduğunun da farkına varmıştır; bu gerçek Carnegie Barış Vakfı'nın kurduğu Uluslararası Soruşturma Komisyonu tarafından da teyit edilmiştir. 1990'larda Yugoslavya'da patlak veren daha sonraki etnik temizlik savaşlarına benzer şekilde, Birinci Balkan Savaşı siviller tarafından ve sivillere karşı verilen bir mücadeleydi.

Savaş bölgesinin kuzeybatı ucundaki Sırp ve Karadağ ilerleyişleri, Kosova ve Kuzeybatı Makedonya'daki Arnavutlara yıkım getirmiştir. Arnavutlar, diğer Balkan nüfusları arasındaki en farklı halklardan birini teşkil etmiştir. Bazı komşularının aksine, din Arnavut kimliğinin kilit unsuru değildi. Dolayısıyla, Sırplar Ortodoksken, Arnavutlar Müslüman (çoğunluk), Ortodoks ya da Katolik olabiliyordu. (Yirminci yüzyılın sonunda yaşamış en ünlü Arnavut, Katolik Rahibe Teresa'dır.) Arnavutlar Slav dilleriyle akraba olmayan bir dil konuşmuştur ve bu ayrı dilin yanı sıra, kültürleri ve özellikle dağlık bölgelerde gelişen aşiret yakınlıkları onlara güçlü bir Arnavut kimliği duygusu vermiştir.

Arnavutluk'taki savaşa en yakın yabancı gözlemcilerden biri, Arnavutluk hakkında muazzam bir bilgi birikiminin yanı sıra Arnavut menfaatlerine tutkuyla bağlı İngiliz gezginci Edith Durham'dı. Birinci Balkan Savaşı patlak verdiğinde, Durham

121 Philip Gibbs and Bernard Grant, *The Balkan War: Adventures of War with Cross and Crescent* (Boston, 1913), s. 127.

on iki yıldır Arnavutluk'a seyahat etmekteydi. Durham, bazen kendisinden çocukları evlat edinmesini isteyen ve ona "dağların kraliçesi" adını veren Arnavutlar arasında tanınmış bir figür haline gelmişti. Arnavutluk'a olan uzun süreli bağlılığı göz önünde bulundurulduğunda, onun Karadağ ve Sırp politikalarına karşı tutkulu bir itham yayımlanmış olması hemen hemen hiç şaşırtıcı değildir. Durham, yakılan köyleri ve bazıları evlerin dışındaki tuvaletlerde yaşamak durumunda kalan çaresiz mültecileri tasvir etmiştir. Yakılan evlerini terk etmiş binden fazla aileyi ziyaret ettiğinden bahsetmiştir ve Karadağlı sivillerin Arnavutlara duyduğu nefreti anlatmıştır. Köyler ateşe verilirken yaşlı bir kadın, "Yakın! Bırakın yansınlar! Çok sevinçliyim" diye bağırmıştır.[122]

O dönem savaş muhabiri olarak çalışan Leon Trotsky de Arnavutlara uygulanan terör hakkında haber yapmıştır. Trotsky savaş alanında değildi ancak Sırplarla yaptığı görüşmelere dayanarak rahatsız edici bir anlatı oluşturmuştur. Trotsky'nin arkadaşı olan bir Sırp görgü tanığı, Makedonya'daki "dehşetten" söz etmiştir. Gece kararan gökyüzü "ateşin her yanımızda yanmaya devam ettiğini" göstermekteydi. "Arnavut köyleri, tamamen alev tepelerine dönüşmüştü." Bunun gibi kundaklamalar yalnızca evleri yok etmemiş, aynı zamanda Arnavut kurbanların zenginliğine el koymaya da imkân tanımıştır. Gayrinizami kuvvetler talan etmek ve öldürmek için zorla Türklerin ve Arnavutların evine girmiştir. Trotsky'nin arkadaşı ne yaptıkları sorulduğunda, "Tavuk kızartıyorum ve Arnavutları öldürüyorum. Ama artık yorgun düştük" diye cevap veren, Kosova'da görevlendirilmiş bir onbaşıyla tanışmıştır.[123]

Bu anlatılanlar doğru muydu? Yugoslavya'da geçen klasik gezgin anlatısı *Siyah Kuzu ve Gri Şahin*'in yazarı Rebecca West, daha sonra Durham'ı naif olarak tanımlayarak, özellikle, Avus-

122 Durham, *The Struggle for Scutari*, s. 195, 252-253, 268, 295-296.

123 Leon Trotsky, *The Balkan Wars 1912-13: The War Correspondence of Leon Trotsky*, tercüme eden Brian Pearce, ed. George Weissman ve Duncan Williams (New York, 1980), s. 267, 270.

turya konsolosunun Prizren'de Sırplar tarafından hadım edildiğine dair (sonunda uydurma olduğu ortaya çıkan) 1912'deki bir habere inanarak sergilediği sözde saflık için onunla alay etmiştir.[124] West'in kendisi de eserinde Sırpların tarafını tutmakla suçlanmıştır. Aslına bakılırsa, Durham savaşa görgü tanıklığı etmişti sadece ve Trotsky'nin görüştüğü Sırpların hemşerilerini ve yoldaş askerlerini olumsuz bir biçimde göstermek için bariz bir gerekçesi yoktu. Durham, Trotsky ve diğerleri, aralarında kapsamlı katliamlardan söz eden Katolik kilisesinin yetkililerinin de bulunduğu ve başka kaynaklar tarafından da teyit edilen, çarpıcı biçimde tutarlı anlatılar sunmuştur. Yalnızca günümüz Kosova'sının başkenti Priştine'deki ölü sayısı yaklaşık beş bindir.

Arnavut bölgelerinin güneyinde ve doğusundaki Balkan müttefiklerinin ilerleyişi, Makedonya ve Trakya'da yaşayan siviller için de terörü beraberinde getirmiştir. Makedonya yıllarca çeteleri, isyancıları, ayaklanmaları ve suikast dalgalarıyla kötü bir şöhrete sahip olmuştur fakat tarih, Makedonya sakinlerini Birinci Balkan Savaşı'nın şiddetine hazırlamamıştır. Carnegie Komisyonu tarafından toplanan Müslüman katliamlarının en detaylı kanıtlarından bazıları, terörün, günümüzdeki Makedonya Cumhuriyeti'nin güneydoğusundaki bir kasaba olan Ustrumca'ya nasıl hakim olduğunu tasvir etmiştir. Ustrumca, 1912'de Bulgar ve Sırp cephe hattının hemen ucundaydı. Türk birliklerinin bölgeyi tahliye etmesinden kısa bir süre sonra Bulgar ve Sırp kuvvetleri kasabaya girmiş ve düzensiz birlikler yağmaya başlamışlardır. Ancak Bulgar kuvvetlerinin çekilmesiyle birlikte daha da hazin olaylar vuku bulmuştur. Sırp kumandanın başını çektiği ve bir tür askeri mahkeme olan bir komisyon, Müslümanları tek tek yargılamıştır. Her davada, diye hatırlamıştır hayatta kalanlardan biri, Sırp kumandan "bu adam nasıl biridir?" diye sormuştur. Komisyonun bir şüpheliyi mahkûm etmesi

124 Rebecca West, *Black Lamp and Grey Falcon: A Journey Through Yugoslavia*, vol. 1 (New York, 1940, 1964), s. 20. Katliamlara ilişkin raporlar için bkz., FO 424, vol. 243, s. 89-91.

için yalnızca "bir üyenin" sözü yeterli olmuştur. 590'ın üzerinde Müslüman'a ölüm cezası verilmiştir. Kurbanlar mezbahaya yürütülmüş, süngülenmiş ve gömülmüştür.[125]

Selanik, 1912'de Yunan ve Bulgar kuvvetleri orta Makedonya'da ilerlerken, terörle kuşatılmış bir şehirdi. Carnegie Komisyonu, "Selanik'in hemen çevresindeki muhitlerde bile, Müslüman köylerinin Yunan birlikleri tarafından ateşe verildiğini" ortaya koymuştur. Bulgar ilerleyişinin anlatıları daha da amansız bir tablo çizmiştir: Britanyalı diplomatlar ve Carnegie Komisyonu tarafından toplanan hemen hemen bütün raporlar, tekrarlayan katliamlardan ve kundaklamalardan bahsetmiştir. Selanik'in kuzeydoğusundaki Serez kasabasında, yerel Hıristiyan ve Müslüman liderleri aslında topluluklarının her ikisini de korumayı taahhüt etmiştir ancak düzenli ve düzensiz Bulgar birlikleri geldiğinde Türklere katliam yapılmıştır -tahmini ölü sayısı 150 ile 600 arasında değişmiştir-. Yıkım yolu Struma ve Vardar nehirleri üzerindeki köylere de uzanmış ve şiddet Selanik yakınlarına ulaşmıştır. Bulgar çeteleri, Selanik'in yaklaşık 25 mil kuzeyinde yer alan köyleri ateşe vermiştir. Anlatılanlara göre insanları da yakmışlardır: Katolik bir papaz, bir Bulgar çetesinin, erkekleri nasıl zorla bir camiye soktuğunu, binayı ateşe verdiğini ve kaçmaya çalışanları vurduğunu aktarmıştır.[126]

Müslümanlara karşı yürütülen Bulgar terör seferi, doğuda Ege kıyısı boyunca daha ziyade Müslümanlar, Rumlar ve Bulgarların yaşadığı ve verimli bir tarım bölgesi olan Trakya'ya

125 *The Other Balkan Wars: 1914 Carnegie Endowment Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*, Giriş: George F. Kennan (Washington, D.C., 1993), s. 277. Carnegie Raporu, Komisyon'un üyelerini "Bulgar elitler" olarak tanımlamıştır. Harry Lamb, Komisyon'un yedi üyesinden altısı şüpheliyi "iyi bir adamdı" gibi deklare etseydi, şüphelinin serbest bırakılması mümkün olabilirdi iddiasını ileri sürmüştür. Bkz., FO 424, vol. 236, s. 275. Ayrıca bkz., W. H. Crawfurd Price, *The Balkan Cockpit: The Political and Military Story of the Balkan Wars in Macedonia* (London, 1914), s. 179.

126 *Carnegie Report*, s. 72, 279-280; FO 424, vol. 236, s. 185, 276, 347.

kadar uzanmıştır. Britanyalı Konsolos Yardımcı Vekili James Morgan, Batı Trakya'nın tütün bölgesinin merkezindeki bir liman olan Kavala'dan şiddeti takip etmiştir. Savaşın ilk günlerinde, Kavala'nın Hıristiyanları katliamlardan çekinmiştir ancak Bulgar zaferiyle birlikte, düzensiz birlikler "hatırı sayılır sayıda Müslüman'ı" tutuklamış ve öldürmüştür. Merkezden uzaktaki köylerden haber almak daha da zordu ancak Morgan, kasabanın doğusunda ve batısında işlenen cinayetlerin bahsini işitmiştir. Aralık'ta, kıyımın önceden korkulandan daha da büyük olduğu sonucuna varmıştır -birçok Türk köyünde "çok sayıda erkek katledilmiştir, diğerlerinde ise tecavüz ve talan vuku bulmuştur."[127]

Birinci Balkan Savaşı'ndaki dehşet, geniş tabanlıydı. Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslümanları, işgalci ordulardan ve kendi komşularından gelen saldırılarla karşı karşıya kalmıştır. Savaş bölgesini kapsamlı olarak gezen Britanyalı Konsolos Yardımcısı Wilkie Young, köylerin çok az askeri direnişle karşılaşan ya da herhangi bir direnişe tanık olmayan Bulgar kuvvetleri tarafından "toptan harap edildiğini" rapor etmiştir. Fakat Müslümanlar, tek düşmanlarının askerler olmadığını keşfetmiştir. Balkan Birliği'nin ordularının ilerleyişiyle birlikte, yerel sakinler de saldırılara iştirak etmiştir. "Birçok bölgede," diye kayda geçirmiştir Carnegie Komisyonu, "Müslüman köyler, Hıristiyan komşuları tarafından sistematik olarak yakılmıştır." Selanik'in dışındaki bir köyün kaderi de bu olmuştur. Köylülerin çoğu daha büyük bir şehre kaçarak, geride küçük bir askeri birlik bırakmıştır. Daha sonra, diye anlatmıştır bir Müslüman köy lideri, "Yunan askerleri, komşu Rum köylerinden insanlarla birlikte köye gelmiştir. On beş Müslüman'ı öldürmüş", daha sonra da bütün koyunları, keçileri, büyükbaş hayvanları ve tahılları almış ve son olarak da köyü yakmışlardır. Başka yerlerde, Bulgar köylüleri komşu Müslümanların evlerini yağmalamış ve ateşe vermiştir.[128]

127 FO 424, vol. 236, s. 76; FO 424, vol. 241, s. 130.

128 FO 424, vol. 243, s. 300; *Carnegie Report*, s. 72, 281; ve FO 424, vol. 236, s. 185. c 424, vol. itary Story of the FO 424, vol. 256, s. awfurd

Düzensiz birliklerden oluşan çeteler, terör estiren bütün aktörler arasında, Birinci Balkan Savaşı sırasındaki en büyük korkuya neden olmuştur. Bunun gibi çeteler, bir yüzyıldan epey uzun bir süre boyunca Balkan etnik savaşlarının hemen hemen değişmez bir unsuru olmayı sürdürmüştür. On dokuzuncu yüzyılda, başıbozuklar ya da düzensiz Türk birlikleri, düzensiz Bulgar ya da Makedon birlikleri olarak bilinen komitacılar ve düzensiz Yunan birliklerinden oluşan çeteler, Balkanlar çapında şiddeti yaymış ve korku salmıştır. Yirminci yüzyılın başındaki savaşlar da diğerlerinden farklı olmamıştır. Gerçekten de, bu paramiliter şiddet örgüsü eski Yugoslavya için verilen 1990'lardaki savaşlar boyunca da devam etmiştir.

Birinci Balkan Savaşı'nda düzensiz kuvvetlerden oluşan çetelerin hem askeri otoritelerle hem de yerel topluluklarla güçlü bağları vardı. Uluslararası kamuoyuna dair endişeler, nihayetinde Bulgaristan'ın birtakım askeri mahkemeler kurmasını sağlamıştır ancak çoğu gözlemci düzensiz birliklerin Bulgar ordusuyla yakın işbirliği içinde hareket ettiği sonucuna varmıştır. Britanyalı gazete muhabiri Crawfurd Price, terörü, Bulgar kolonlarının köylerden geçtiği, Müslümanların silahlarını elinden aldığı ve Bulgarları silahlandırdığı bir "sistemden" farksız biçiminde tanımlamıştır. Britanyalı diplomat Wilkie Young, tanınmış komitacıların Bulgar otoriteleriyle açıkça bir araya geldiğini bizzat görmüştür. Ocak 1913'ün sonlarına doğru Serez'i ziyaret eden Young, şehrin en önemli otelini "komitacılarla dolu" bir halde bulmuştur: "Sürekli olarak Bulgar yetkilileriyle baş başa görülüyorlardı." Bununla birlikte, düzensiz çeteler, işgalci Balkan orduları ve yerel Hıristiyan nüfuslar arasında da önemli bir bağlantı hasıl olmuştur. Bazen düzensiz kuvvetler, basitçe, silahlarını gizledikleri yerlerden çıkaran yerel sakinlerden teşkil

Price, The Balkan Cockpit: The Political and Military Story of the 236, s. 185.243, s. 300; 9-280; FO 424, vol. 256, s. awfurd Price, The Balkan Cockpit: The Political and Military Story of the c 424, vol. itary Story of the FO 424, vol. 256, s. awfurd Price, The Balkan Cockpit: The Political and Military Story of the

edilmiştir. Carnegie Komisyonu, "bir papaz ve cengâver bir manavın" Kavala'nın batısında Müslümanlar arasında terör estiren çetelerden birine liderlik ettiğini keşfetmiştir.[129]

Anlatılar bize, sıradan insanların 1912 teröründe büyük bir rol oynadığını ifade etmektedir ancak bunun gerekçesini sunmamaktadır. Hırsızlık bariz gerekçelerden biri gibi görünmektedir. Kanıt, el konulan mallar şeklinde sunulmuştur: tahıllar, hayvanlar ve "insanlar". Selanik'teki Britanya konsolosu Harry Lamb tarafından hazırlanan bir rapora göre, Vardar Nehri yakınında hayvanların yağmalanması o kadar kapsamlıydı ki, bir bölgede koyunlar ve keçiler "normal değerinin üçte birine" satılmaktaydı. Harry Lamb'ın bizzat kendisi, bir katliamdan sağ çıkan kızların ve küçük çocukların bir Hıristiyan köyüne götürüldüğünü öğrenmiştir.[130]

Komşularına saldıran yerel köylüler genellikle hırsızlık yapmıştır ancak asıl motivasyonları mutlaka hırsızlık olmamıştır. Sıradan insanlar sadece birkaç keçi çalmak için komşularına ve tanıdıklarına saldırmış ve kabul edilmiş bütün davranış normlarını çiğnemiş olabilir miydi? Her topluluk içinde birkaç suçlu bulunabilir ancak nüfusun geniş bir kesitinin kundakçılık ve hırsızlık yapması için başka bir şey gerekir: Saldırıya uğrayanların geleneksel davranış kurallarının gerektirdiği himayeyi hak etmediği hissi ve muhtemelen şiddetin adil ya da hak edilmiş olduğu kanaati.

Ulusal düşmanlık, terör seferberliğine katılmak için bir başka gerekçe daha sunmuştur. İntikama sıkı sıkıya bağlı bu türden bir milliyetçi hissiyata dair doğrudan kanıta sahibiz. Örneğin, Makedon Lejyonundan gönüllüler ulus adına katletmiştir: Bir gönüllü, Carnegie Komisyonu'na, öldürülen Bulgarların cesetle-

129 Price, *Balkan Cockpit*, s. 176; FO 424, vol. 243, s. 298; ve *Carnegie Report*, s. 72, 282-284.

130 FO 424, vol. 236, s. 185; FO 424, vol. 241, s. 206. Ayrıca bkz., Price, *Balkan Cockpit*, s. 177, 181.

rini gördükleri için öfkelenen Lejyondaki erkeklerin, "ertesi gün ilerlerken karşılaştıkları bütün Türk köylüleri ve esir askerleri vurarak öç aldığını" anlatmıştır. İntikam döngüsü, Makedonya'dan Trakya'ya milliyetçi düşmanlıkları keskinleştirmiştir. Bunu takip eden korku neredeyse elle tutulurdu. Manastır'daki Britanyalı konsolos yardımcısı, savaşın ilk günlerinde, Müslümanların giderek büyüyen korkusunu gözlemlemiştir: "Şimdi kasabanın işgal edilmesi durumunda kendilerini beklediğini düşündükleri muamele onları dehşete düşürüyor..." En önemlisi de, herhangi bir ordu ya da düzensiz kuvvetten ziyade "kasabanın kendi Hıristiyanlarından gelecek misillemelerden korkuyorlar." Rumlar, Bulgarlar ve Müslümanlar arasındaki ilişkileri zehirleyen bu intikam ve fırsatçılık dinamiği birbirinden ayrı değildi, ancak karışıktı. Aralık'ta savaş bölgesinde incelemeler yapan Wilkie Young, Kasım 1912'de Kavala'da idam edilen birçok Müslüman'ın, "görünüşte kendilerine karşı kişisel bir garezi olan Yunanlılar tarafından ihbar edildiğini" gözlemlemiştir ancak yine de onun görüşüne göre terörün asıl gerekçesi para olmuştur.[131]

"Evrensel Göç"

Balkan orduları, düzensiz birlikler ve yerel sakinlerden gelen saldırılar Müslümanların kaçmasına neden olmuştur. Bütün bir savaş alanı, sürekli değişim geçiren bir bölgeydi. Köyler ve evler yanıp kül olmuştu ve her yerde sivil mülteciler hareket halindeydi. Dışarıya doğru hareket Yunanlılar ve Sırplar tarafından fethedilen bölgelerde açıkça görülmekteydi ancak en büyük mülteci sellerine Makedonya ile Trakya'daki Bulgar ilerleyişi yol açmıştı. Britanya Parlamentosu üyesi ve Bulgar davasının en büyük sempatizanlarından biri olan yabancı gözlemcilerden Noel Buxton, "Türk köylerinden evrensel bir göçün vuku bulduğunu" itiraf etmiştir.[132]

131 *Carnegie Report*, s. 76; FO 424, vol. 236, s. 189; FO 424, vol. 236, s. 76; ve FO 424, vol. 241, s. 185.

132 Noel-Buxton, *With the Bulgarian Staff* (London, 1913), s. 90.

Kaçanların bazıları dehşeti birinci elden deneyimlemişti ancak diğerleri, düşman askerleri ya da düzensiz birliklerle karşılaşmadan önce evlerini terk etmişti. Carnegie Komisyonu'nun da ortaya koyduğu gibi, evlerin ve köylerin ateşe verilmesi, genellikle, alevleri görebilenleri evlerini terk etmeye ikna etmiştir. Alevler hem bir uyarı hem de bir işaretti. Komisyonun raporuna göre, "bu alevlerin ışığıyla ikaz edilen nüfus telaşla kaçmıştır."[133]

Diğer yandan işin içinde tarih de vardı. Tarih, dehşeti ya da sivillerin kitlesel göçünü kaçınılmaz kılmamıştır ancak bitmeyen şiddet haberleri, yıllar boyunca gelişen milliyetçi düşmanlıkları ve korkuları pekiştirmiştir. Carnegie komisyonu bu korku kültürünün Balkan Savaşlarından önce de mevcut olduğunu not etmiştir. "İşgal edilmek üzere olan ülkelerin nüfusları geleneksel biçimde ve içgüdüsel olarak ve deneyimlerine de dayanarak düşman ordularından ve bu orduların ait olduğu komşu ülkelerden neler bekleyebileceklerini bildikleri için, onların gelişini beklemek yerine kaçmışlardır."[134] Siviller, saldırılardan kendi eylemleri ya da görüşleri yüzünden değil, geçmişteki milliyetçi şiddetin tarihi yüzünden korkmuşlardır.

Müslümanlar, Makedonya'nın geniş bir şeridi üzerinde birden fazla yönde kaçmıştır. Binlerce kişi Vardar Nehri boyunca ve Strumica Nehri'nin üst kısımlarından Selanik'e ulaşmaya çalışmıştır. Bu kaçış, çapulcu çeteler tarafından istila edilmiş bir bölgede tehlikeli bir yolculuk yapmak anlamına gelmekteydi. Bazıları dönmeye çalışmış ancak yol üzerinde katledilmiştir. Müslümanlar Makedonya üzerinden Sırp ve Bulgar kuvvetlerinden güneye kaçarken bile, diğerleri ilerleyen Yunanlılardan kuzeye ve doğuya doğru kaçmıştır. 1912 seferi sırasında Yunan-Türk cephesindeki sivillerin hareketi, 1897'deki hareketin yansımasını sunmuştur. Yunan siviller de zamanında panik halinde kaçmıştır. Ancak bu sefer sıra Müslümanlara gelmiştir ve bu kez mül-

133 *Carnegie Report*, s. 151.

134 A.g.e.

teciler nihai bir barışın hükümleri tarafından kurtarılamamıştır. Türk kuvvetleri mağlubiyetin ardından Selanik'in batısına doğru geri çekilirken, gazeteci Crawfurd Price kaçan ailelere tanıklık etmiştir. Price, "Yatak, yorgan ve kahve cezvesi gibi, aceleyle yanlarına alabildikleri her şeyi üzerine yükledikleri eşeklerin başını çeken çıplak ayaklı bir Müslüman taburu" tasvirlemiştir. Daha zengin ailelerden oluşan diğerleri ise, aralarında seccade ve bakır tencerelerin bulunduğu mallarını öküzlerin çektiği yük arabalarıyla taşımıştır. Muhacirlerden bazıları ekmek için Crawfurd Price'a yalvarmıştır.[135]

Hiçbir yer tamamen güvenli değildi ancak Müslümanlar, 1912'de, görece güvenliği kasaba ve şehirlerde arayabilmiştir. Gıda ile barınaktan yoksundular ve birçoğu yiyecek için Balkan Savaşı Yardım Fonu gibi hayırsever örgütlere bağımlıydı. Yunan ilerleyişinden kuzeye kaçarak Selanik'te sığınacak bir liman arayan binlerce muhacir, Sırp ve Bulgarların kuzey Makedonya'daki ilerleyişi yüzünden güneyden kaçan binlerce başka muhacirle karşılaşmıştır. Şehre ilk varanlar cami ve okullara sığınmıştır ancak şehre akın eden bütün muhacirleri barındırmanın hiçbir yolu yoktu.[136]

Trakya'da gitgide daha çok dehşete düşen Türkler, Bulgar kuvvetlerinden kaçarak güneye gitmiştir. Ev eşyalarıyla, tepeleme doldurulan yük arabalarıyla yolculuk etmişlerdir. İstanbul'a mümkün olduğunca çabuk ulaşmak için sabırsızlanan muhacirler zaten aşırı yüklü olan trenlere doluşmaya çalışmış ve kötü durumdaki yollar üzerinden büyük zorluklarla taşıdıkları mallarını terk etmişlerdir. Bir istasyonda geride kalan köylüler "sonsuz çaresizlikten, büyük bir kahır feryadı" koparmıştır.[137]

İngiltere'nin en büyük Türk hayranlarından biri olan Sör Ellis Ashmead-Bartlett'in oğulları Ellis Ashmead-Bartlett ile erkek

135 FO 424, vol. 236, s. 276; Price, *Balkan Cockpit*, s. 97.

136 FO 424, vol. 243, s. 299; Price, *Balkan Cockpit*, s. 108-110.

137 Gibbs, *Balkan War*, s. 154, 161.

kardeşi Seabury, Trakya'dan başlayan 1912 göçüne tanık olmuştur. Ellis, Yunan-Türk Savaşı'nı incelemek için 1897'de babasıyla birlikte yolculuk etmiştir. Daha önce, paniğe kapılan siviller Türk ordusundan kaçarken, Yunan nüfusunun büyük kısmının kasabaları boşalttığını görmüştür. Şimdi ise, 1912'de Bulgarlar yaklaşırken, Müslümanların evlerini terk ettiğine şahit olmuştur. Gazeteciler, İstanbul'un batısında büyük bir Türk kalesi olan Lüleburgaz'dan 20 mil uzakta, önce geri çekilen bir ordu olduğunu zannettikleri ancak kısa süre sonra, "bütün dünyevi malları öküzlerin çektiği yük arabalarına bağlanmış bir halde ülkeyi baştan başa yürüyen kadın ve çocuklardan" oluşan bir kafile olduğunu anladıkları bir konvoy görmüşlerdir. Muhacir alayları gün boyunca gelmeye devam etmiştir. Ellis, İstanbul'un yaklaşık altmış mil uzağında, yollarda ve "erkek, kadın ve çocukların geride kalma riskini göze almaktansa (...) vagonların boş damına oturmayı tercih edeceği kadar" kalabalık trenlerde daha da çok muhacirle karşılaşmıştır.[138]

Ellis'in erkek kardeşi Seabury da İstanbul'a kaçış hakkında karanlık bir tanıklık sunmuştur. Muhacirler yavaş hareket etmekteydi. Lokomotife tutunan sivillerle askerler ve vagon tepelerinde kalabalıklarla birlikte "insanlıkla süslenmiş" trenler raylar üzerinde emekliyordu ve insanlar, tıkanmış yollarda bir günlük yürüyüşle ancak on mil ilerleme kaydedebiliyordu. İstanbul'a ulaşmayı başaran muhacirler, en iyi ihtimalle koşullarını yalnızca biraz iyileştirebilmiştir. Aya Sofya dâhil, camilere sığınmışlardır. Sokaklarda uyumuşlardır; şehre girmeleri yasaklanan bazıları çevredeki mezarlıklara yerleşmiştir. Yiyecek zor bulunmaktaydı ve hastalıklar her yana yayılmıştı. Diğer taraftan, başkaları ise kaos ve yenilginin getirdiği panikten kâr sağlamaya çalışmıştır. Muhacirlerle aynı dönemde çok daha küçük ikinci bir grup da İstanbul'a yolculuk etmiştir. Seabury, İstanbul'un düşmesi durumunda satmaya hevesli olanlardan kelepir mal bulmayı uman

138 Ellis Ashmead-Barlett and Seabury Ashmead-Bartlett, *With the Turks in Thrace* (New York, 1913), s. 96, 134.

tüccarlar için şehrin kutsal bir yere dönüştüğünü keşfetmiştir. Tüccarlar, "bilinmeyen ancak varlığından da şüphe edilmeyen yığınla mücevherin..." de aralarında bulunduğu, "müzelerde saklanan paha biçilmez aile yadigarlarının", peşin para için onları değerinin onda birine bırakmaktan memnun olacak yağmacıların eline düşmesini umut etmiştir."[139]

Ashmead-Bartlett kardeşler ve diğerleri, Balkanlardan uzakta yaşayan okurlarının gözünde kaçışın boyutlarını ve korku düzeyini canlandıracak dili bulmakta zorlanmıştır. Britanyalı bir gazeteci, okurlarından, "kuzeyde York'tan başlayarak İngiltere'nin bütün bir tarım nüfusunun paniğe kapılmış bir halde Londra'ya giden her ana ve yan yoldan akın ettiğini" tahayyül etmelerini istemiştir. Aslına bakılırsa, kaç kişinin kaçtığını belirlemek pek kolay değildi; tamamen güvenilir genel bir sayı da yoktu. 1913'e gelindiğinde, İstanbul'un dışındaki daha büyük kasabalarda ve şehirlerde 200,000 ya da daha fazla muhacir mevcut olabilirdi. Sırp istatistiklerine göre, Kasım 1912 ile Mart 1914 arasında altı yaş üzerindeki 239,825 Türk, Sırbistan ve işgal edilen bölgeleri terk etmiştir. Bir başka hesaba göre, 240,000'in üzerinde Müslüman Selanik üzerinden Türkiye'ye göç etmiştir ancak bu sayı kaçan bütün Müslümanları hesaba katmamıştır, zira birçokları başka rotaları izleyerek bölgeyi terk etmiştir. Tek ve doğru bir muhacir sayısına ulaşmak için yürütülen bütün teşebbüsler, bazı Müslümanların asıl evlerine dönmesiyle daha da karmaşık bir hale gelmiştir.[140]

Selanik'in kendisi de çeşitli dönüşümler geçirmiştir. Birinci Balkan Savaşı sırasındaki en büyük şiddet çevre kasaba ve köylerde vuku bulmuştur ve yeni Yunan polisi Selanik içerisinde düzeni korumayı başarmıştır. Buna rağmen şehrin karakteri önemli

139 A.g.e., s. 220, 231, 250.

140 Rankin, *Inner History of the Balkan War*, s. 304; Katrin Boeckh, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg: Kleinstaatenpolitik und ethnische Selbstbestimmung auf dem Balkan* (Munich, 1996), s. 258; ve McCarthy, *Death and Exile*, s. 160.

ölçüde değişmiştir. Leon Sciaky, zengin Türk ailelerinin nasıl doğuda İstanbul'a ya da Anadolu'ya kaçtığını anlatmıştır. Dükkan ve sokaklardaki yazılar ve tabelalar da kısa bir süre sonra değiştirilmiştir. "Arapça harfler dükkan önlerinde ve köşedeki evlerin duvarlarına asılan afişlerde görülmez olmuştur ve onların yerini Yunanca yazılar almıştır." Osmanlı fethi döneminde Müslüman mekânlara dönüştürülen eski Bizans kiliseleri, Ortodoks inancına iade edilmiştir. Genel olarak, Selanik Yahudileri Osmanlı egemenliğini Yunan hakimiyetine tercih etmiştir ve Sciaky ile arkadaşları kendi aralarında yeni Yunan şehrini terk etmeyi konuşmuştur. İspanya, Paris, Lozan, Viyana ve Kanada'dan bahsetmişlerdir.[141] Kendi dünyalarının için için yok olduğuna dair güçlü bir his vardı içlerinde -yıkılmıyordu elbette, ama yavaş yavaş batıyordu-.

İkinci Balkan Savaşı

Birinci Balkan Savaşı Türkiye için bir facia ve Makedonya ile Trakya Müslümanları için de bir felâket olmuştur ancak Bulgarlar İstanbul'u asla fethedememiştir; aksine, şehrin yaklaşık otuz mil batısında durdurulmuşlardır. Aralık 1912'nin başında Bulgarlar ve Sırplar, Türkiye ile ateşkes yapmaya razı olmuş ancak Yunanistan onlara katılmamıştır. Fakat savaş, Jön Türkler tarafından Ocak ayında gerçekleştirilen darbeden sonra, Şubat 1913'te kaldığı yerden devam etmiştir. Hükümetteki değişiklik Türklerin aniden dirilmesine yol açmamıştır. Yunanlılar yeni zaferler elde etmiş ve Bulgar kuvvetleri, 26 Mart'ta şehir düşene kadar Edirne'yi kuşatma altında tutmuştur. Savaş, 30 Mayıs 1913'te imzalanan ve hemen hemen Avrupa'daki Türkiye'nin sonunu mühürleyen Londra Antlaşması ile sonuçlanmıştır. Türkiye, eskiden Güney Balkanların büyük bir kısmına egemen olan bir devletten, yalnızca İstanbul'un eteklerine doğru uzanan Doğu Trakya'nın ince bir şeridine sahip bir konuma indirgenmiştir.

Ancak Balkan devletleri arasındaki ittifak da kırılgan olmuş

141 Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, s. 154, 156-157.

ve Türkiye'nin Birinci Balkan Savaşı'ndaki nihai mağlubiyeti öncesinde bile kendi aralarında çekişmeye başlamışlardır. Yunan ve Bulgar birlikleri arasındaki ilişkiler, örneğin, Selanik sokakları ve kafelerinde bile gergin bir hal almıştır. Eski "silah arkadaşları" arasındaki uyumun bozulmasını gözlemleyen Sciaky, "karanlık ve mırıldanan tehditlerin, hararetle inkâr edilen hakaretleri ya da sözde provokasyonları" nasıl izlediğini anlatmıştır. Diğer taraftan, Yunan kuvvetleri, Yunan diye tanımladıkları insanların birçoğunun Bulgar ya da Makedon olduğunu da bu vesileyle keşfetmiştir. Köyün birinde, Yunan olduklarını kabul etmeyen Bulgarlara çıkışan hüsrana uğramış Yunan jandarmaları, "Sizi özgür kıldık. Büyük İskender'in sesi mezarından sizi çağırıyor; onu duymuyor musunuz? Uyumaya ve kendinize Bulgar demeye devam edin!" diye bağırmışlardır.[142]

Birinci Balkan Savaşı'nın sona ermesinden neredeyse hemen sonra ikincisi başlamıştır. 1 Haziran 1913'te Sırbistan ve Yunanistan ittifak kurmuş ve Makedonya'da daha fazla toprak elde etmeye hevesli Bulgar ordusu Generali Savov, 29 Haziran gecesinde başlayan saldırının emrini vermiştir. İkinci Balkan Savaşı Bulgaristan için askeri ve siyasi bir fiyaskoyla sonuçlanmıştır. Sırp ve Yunan kuvvetlerinin ilerleyişini durdurmakta zorlanan Bulgarlar, güneyde Türkiye'den ve kuzeyde Romanya'dan eşzamanlı olarak gelen saldırılarla karşı karşıya kalmıştır. Türkiye önceki yıl kaybettiği toprakların bir kısmını yeniden ele geçirmek amacıyla savaşa katılmış; Romanya ise gücünü, güneyde Karadeniz kıyısından ihtilaflı Dobruca bölgesine kadar genişletmeyi hedeflemiştir.

İkinci Balkan Savaşı, büyük ölçüde birinci savaşın vuku bulduğu topraklarda cereyan etti ancak bu, yeni türden bir savaştı. Bu, artık post-emperyal bir çatışmaydı. Zira Osmanlı'nın Avrupa'daki çoğu toprağı sonsuza dek kaybedilmişti. Ancak Türkiye'ye karşı alınan zafer, galip Balkan ulus devletlerini yine

142 A.g.e., s. 156; Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 296-297; ve *Carnegie Report*, s. 56.

de tatmin etmemişti. Bulgar, Yunan ve Sırp milliyetçilerinin hepsi, birlik hedeflerinin tamamlanmamış olduğunu düşünüyordu: Hâlâ Yunanistan dışında yaşayan Yunanlılar, yaşamını Sırbistan topraklarının dışında sürdüren Sırplar ve Bulgaristan'ın dışında da Bulgarlar vardı -ya da ilgili milliyetçi taraflar bunun böyle olduğuna sıkı sıkıya inanmaktaydı-.

İkinci Balkan Savaşı'yla birlikte eski müttefikler amansız düşmanlara dönüşür -muharebelerin seyri, Türkiye'ye karşı yürütülen ortak seferberlikte sergilenen dayanışmadan hiçbir iz kalmadığı yönündedir-. Aslında İkinci Balkan Savaşı'nın muharebelerini takip etmek zordu çünkü rakipler birbiriyle çelişen hikâyeler anlatmaktaydı. Örneğin, Bulgarlar ve Sırplar birbirlerini, kasti olarak cana kıyma ve muharebe alanında mezalimle suçlamıştır. Sırplar, Bulgarların geri çekilişi sırasında ateşe verilen köyleri aktarmış ve Bulgarlar tarafından sakat bırakıldığı iddia edilen askerleri görmeleri için yabancı diplomatlar getirmişlerdir. Bulgar mülteciler ise, Sırplar ve Türkler, Bulgar erkek ve kadınlarını öldürürken Sırp birliklerinin köyleri yağmalayıp ateşe verdiği Vardar Nehri'nin doğusundaki terör kıyımlarından söz etmiştir.

Benzer şekilde Bulgarlar ve Yunanlılar da birbirlerini kundaklama ve katliamla suçlamıştır. Serez'de olan bitene ilişkin ihtilaf, savaşan tarafların ortaya sürdüğü ve sorumluluğu hep ötekine atan savaş hikâyelerinin bir örneğidir. Bu ihtilafta net olan tek şey ise şuydu: Kasabanın büyük bir kısmı 11 Temmuz'daki bir yangında ciddi şekilde hasar görmüştü. Bazı raporlar hasar için Bulgar birliklerini sorumlu tutmuş ancak Bulgarlar da Yunan milislerinin neden olduğu bir terör eyleminden bahsetmiştir. Bir Bulgar, başka iki yüz Bulgar'la birlikte kadınlar için inşa edilmiş bir jimnastik salonunda hapsedildiğini anlatmıştır. "Her akşam on ile on beş kişi üst kata çıkarılıyor ve katlediliyordu."[143]

Yunan otoriteleri, Selanik'te, Bulgar askerlerinden oluşan

143 FO 424, vol. 249, s. 47. Ayrıca bkz., Price, *Balkan Cockpit*, s. 350, 353; ve *Carnegie Report*, s. 298.

küçük bir birliği neredeyse savaşın başlamasından hemen sonra gözaltına almıştır. Selanik'te kalan Bulgarlar ve yanlışlıkla Bulgar olduğu zannedilenler giderek tırmanan bir terörle karşı karşıya kalmıştır. Birçoğu soyulmuş ve hapse atılmıştır. Öldürülenler arasında, anlatılanlara göre, boğulsun diye suya atılan ve sonra da vurulan Bulgar Başpiskoposluğunun Yüksek Papazı Archimandrite Eulogius de bulunmaktadır.

İkinci Balkan Savaşı'ndaki kundaklamalar ve katliamların sorumluluğu hakkındaki tartışmalar, Carnegie Komisyonu ve Yunan otoriteleri arasında da gerginliğe yol açmıştır. Komisyonun raporu Balkan Savaşlarının tarihi için vazgeçilmez bir kaynak teşkil etmektedir ancak komisyon tüm taraflar için eşit derecede erişilebilir olmamıştır. Bulgar otoritelerinin Komisyonla işbirliği, Komisyon üyelerini Bulgaristan ile fazla yakın olmakla suçlayan Yunan otoritelerinden daha kapsamlı olmuştur. Komisyon üyeleri Bulgar kuvvetlerini elbette temize çıkarmamıştır ancak Yunanlıların, geri çekilen Bulgar birliklerinin "genel bir yıkım ve katliam politikasını" izlediği yönündeki suçlamasını reddetmişlerdir.[144]

Yunan askerleri ve gayri nizami birlikleri, özellikle, daha küçük kasaba ve köylerde yaşayan Bulgarlara karşı daha da şiddetli saldırılar gerçekleştirmiştir. Bulgarlar, güneydoğu Makedonya çapında Yunan kuvvetleri ve gayri nizami birlikleri tarafından gerçekleştirilen katliam ve kundaklama eylemlerinden söz etmiştir. Britanyalı Konsolos Yardımcısı Heard, "Bulgar nüfusunun topyekûn imhası Yunan taburları tarafından, düzensiz Antarte'lerden [başıbozuklar] oluşan örgütlü çetelerin desteğiyle sistematik bir plan üzerinden gerçekleştirilmiştir" sonucuna ulaşmıştır. Carnegie Komisyonu Selanik'in kuzeyinde kalan bölgede en az kırk Bulgar köyünün ateşe verildiğini hesaplamıştır. Şiddetin merkezlerinden biri Kılkış kasabası olmuştur. Yunanlılar kasabayı ele geçirdikten kısa bir süre sonra, Leon Sciaky'nın dedesi,

144 *Carnegie Report*, s. 95.

yıllarca iş yaptığı Selanik'in kuzeyindeki kırsal bölgeye neler olduğunu görmek için torunuyla bir araba gezintisine çıkar. Hemen hemen tamamen terk edilmiş bir bölgeden geçerler. Köyler boşaltılmıştır: "Kapılar aralıktı, bahçeler ve kulübeler boştu." Geride kalan birkaç Türk ailesi kapıların arkasına sinmiştir; diğer Türklerin nereye gittiğini bilmiyorlardı ve ortalıkta hiçbir hayvan yoktu. Kılkış'ın kendisi de yok edilmiş ve "kömürleşmiş tahta ve dumanı tüten bir yıkıntı yığını" haline gelmişti. Kısacası, geriye neredeyse hiçbir şey kalmamıştı. "Yarın şehre dönüyoruz" diyen Sciaky'nin dedesi, "burada yapabileceğimiz hiçbir şey yok. Herkes gitmiş" diye ekler.[145]

1912'de olduğu gibi, hem düşman askerleri ve düzensiz birliklerle doğrudan temas hem de yanmakta olan köylerin görüntüsü, köylüleri, bu örnekte Bulgarları, kaçmaya itmiştir. Binlerce kişi Bulgaristan'ın başkenti Sofya'ya gitmiştir. Konsolos Yardımcısı Heard, Bulgaristan "hududuna üşüşen" mültecilerden bahsetmiştir. Ağustos 1913'te toplam tahmini sayı 150,000'e ulaşmıştır.[146]

İkinci Balkan Savaşı, sivilleri kapı dışarı etme yönündeki resmi niyete dair hem Birinci Balkan Savaşı'ndan hem de Osmanlı-Rus Savaşı'ndan daha çok kanıt sunmuştur. Bulgaristan tarafından ele geçirilen ve Carnegie Komisyonu'na teslim edilen, Yunan askerlerinin kaleme aldığı mektuplar, tüm Bulgarlara karşı yürütülen örgütlü bir saldırı harekâtını tarif eder. Kullanılan dil, el yazısı ve adresler de dâhil olmak üzere mektuplar üzerinde yapılan analizler, Komisyonu mektupların hakiki olduğuna ikna etmiştir. Mektupların üslubu büyük ölçüde çeşitlilik göstermiştir. Bazıları harekâtı kanı donduran bir dille betimlemiştir. Georges isimli bir onbaşı, "geçtiğimiz her yerde kediler bile bizden kaçamıyor. Yolumuzun üzerindeki bütün Bulgar köylerini yaktık" diye yazmıştır. Bir başka asker, "herkesin kaçtığı" Bulgar

145 FO 424, vol. 248, s. 168; Sciaky, *Farewell to Ottoman Salonica*, s. 160-161. Ayrıca bkz., FO 424, vol. 248, s. 170-175; *Carnegie Report*, s. 99.

146 FO 424, vol. 248, s. 168, 170.

köylerinin içinden geçtiklerinden söz etmiştir. "Geriye kalanlar Mannlicher tüfeği tarafından 'yere yıkılıyor' ve biz de birkaç köy yaktık."[147]

Diğer askerler, mezalimleri ulusal bir intikam savaşının gerekli bir parçası olarak savunmuştur. Savaşı "acılı" olarak tanımlayan Spiliotopoulos Philippos isimli bir Yunan, aynı zamanda "Bulgarlar tarafından terk edilen bütün köyleri ateşe verdik. Onlar Yunan köylerini yakıyorlar, biz de Bulgar köylerini. Onlar katlediyor, biz de katlediyoruz ve Mannlicher tüfeği, ellerimize düşen o namussuz ulustan herkese karşı görevini yerine getiriyor" diye yazmıştır. En agresif mektuplardan birinde bir asker, anne ve babasına, "Bulgar köyünün olduğu her yeri, bu pis Bulgar ırkı yeniden bitmesin diye ateşe verdik ve yaktık" diye bilgi vermiştir.[148]

Fakat Yunan askerlerinin bazıları suçluluk duyduklarını da ifade etmiştir. Kendi bölüğünün Komitacıları nasıl öldürdüğünü ve köylerle evleri nasıl yaktığını anlatan bir çavuş, "tüm bunlar acımasızca ve merhametsizce yapıldı, zalim bir kalple ve daha da zalim bir suçlulukla gerçekleştirildi" diye yazmıştır. Katliamlardan ve köylerin yakılmasından bahseden bir başka asker ise hislerini kağıda, "bunun sonucunda neler olacağını yalnızca Tanrı biliyor" şeklinde düşmüştür.[149]

Sıradan askerlerin, kendi ailelerinin çoğuyla büyük ölçüde benzer bir hayat süren köylülere karşı kasti bir terör seferberliğine iştirak etmesi nasıl mümkün olmuştur? Dindaş Hıristiyan Yunanlılar ve Bulgarlar arasındaki aşırı şiddet eğilimi Carnegie Komisyonu'nu da şaşırtmıştır. Ortodoks kilisesinin rakip Yunan ve Bulgar kolları arasındaki düşmanlığın kökenleri on dokuzuncu yüzyıla dayanmaktaydı ve Makedonya'daki Yunan ve Bulgar çeteleri arasındaki politik şiddet hâlâ yakın bir hatıraydı ancak

147 *Carnegie Report*, s. 104-105, 308-309.

148 *Carnegie Report*, s. 307-308, 311.

149 A.g.e., s. 308-309.

yine de Bulgarlar ve Yunanlılar Birinci Balkan Savaşı'nda müttefiklerdi. Eski müttefikler nasıl olur da bir yıldan kısa bir süre içinde birbirlerini kundaklamaya ve katletmeye başlayabilirdi? Carnegie Komisyonu bunun cevabını Yunan basını ve propagandasında aramıştır. "Yazılı ve sözlü olarak, Yunanlıların Bulgarlara karşı genelde beslediği his tek bir ifadeyle özetlenmektedir, '*Dhen einai anthropoi*' (Onlar insan değil)." Selanik'teki komisyon üyeleri tarafından incelen bir afişte "Bulgar-yiyici" başlığı göze çarpar. Afiş şu dizeleri içerir:

> Göğsümde kaynayan ve ruhumun vahşi dalgalarıyla
> İntikam çağrısı yapan ateş denizi,
> Sofya canavarları sustuğunda ve can damarın
> Nefretimi söndürdüğünde susuzluğunu gidermiş olacak.[150]

Türk Dirilişi ve İntikamı

Bulgarlar için faciayla sonuçlanan İkinci Balkan Savaşı, Türkiye için askeri kazanımlar getirmiştir. Bulgar kuvvetleri çökerken, Türk orduları Doğu Trakya'da ilerleyerek eski Osmanlı başkenti Edirne'ye kadar topraklarını geri almıştır. Bazı Türker fırsattan istifade ederek köylerine dönmüştür. Birinci Balkan Savaşı sırasında Edirne'nin doğusundaki köylerini terk edenler ikinci savaştan sonra geri dönmüş ancak birçoğunun evi Balkan işgali sırasında yok edilmiştir.[151]

Türkler Trakya'ya yeni bir halet-i ruhiye ile dönmüştür: Türk milliyetçiliği Birinci Balkan Savaşı'nda küçük düştükten sonra daha radikal bir hal almış ve Türkler öç almak istemiştir. Birinci Balkan Savaşı, Türkiye'de, Avrupalı komşularının daha önce başka hiçbir savaşta olmadığı kadar Türkiye'nin tamamen yok edilmesi için çabaladığı korkusunu hakim kılmıştır. Bu değişim, Jön Türkler ile İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) için özellikle büyük bir önem taşımıştır. Jön Türkler, Sultan II. Abdülhamit'e muhalefet ettikleri yıllarda diğer etnik ve dini grupların siyasi

150 A.g.e., s. 95-97.

151 A.g.e., s. 123.

liderleri ile ittifak kurmuştur. Oysa şimdilerde, önde gelen İTC üyeleri, Hıristiyan ulusları ile ilişkilendirilen buna benzer tüm gruplara artık gitgide artan bir şüpheyle bakmaya başlamış ve kendilerini sadece Türkleri kapsayan bir milliyetçiliğe adamışlardır.[152] Bu değişimin ilk sonucu, 1913'de, Türk olmayanlara karşı başlatılan intikam ve misilleme dalgaları olmuştur.

Türk otoritesinin Doğu Trakya'ya dönüşü Bulgarların gözünü korkutmuştur; Bulgarlar geçen sonbaharda İstanbul'a doğru kaçan geniş Müslüman konvoylarına şahit olmuştu ancak bu sefer kendi kuvvetlerinin süratli geri çekilişine tanıklık etmekteydiler. Bulgar evlerinin yanı sıra kiliseler de Türkler döndüğünde ateşe verilmiştir. İstanbul'a varan Bulgar mültecileri, ilerlemekte olan Türk taburlarının yanı sıra "Araplar" ya da süvari birlikleri tarafından gerçekleştirilen kıyımların haberlerini getirmiştir. Lakin Carnegie Komisyonu bu kuvvetlerin gerçekten Arabistan'dan geldiğini rapor etmemiştir. Mültecilerden biri köyünde vuku bulan olayları aktarmıştır: "Geceydi ve tüm köy uyuyordu. Bir anda Türkler geldi (...) Para istediler. Birçok insanı öldürdüler."[153]

Türkler aynı zamanda Doğu Trakya'daki Yunanlılara da saldırmıştır. Carnegie Komisyonu'na teslim edilen Yunan raporları; askerler, gayri nizami birlikler ve siviller tarafından gerçekleştirilen kundaklama, yağma ve kıyım harekâtını özetlemiştir. Güney Trakya'da yer alan bir şehir olan Malkara, Türk harekâtının en şiddetli darbeyi vurduğu yerlerden biri olmuştur. Nedeni tartışmalı olsa da şehir yangınlardan muazzam bir zarar görmüştür: yetersiz yangın söndürme donanımı, Bulgarlar ya da kasabanın

152 Taner Akçam, *Armenien und der Völkermord: Die Istanbuler Prozesse und die türkischer Nationale Bewegung* (Hamburg, 1996), s. 39; Aviel Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires: Central Europe, Russia and the Middle East, 1914-1923* (New York, 2011), s. 106-107; ve Eyal Ginio, "Paving the Way for Ethnic Cleansing: Eastern Thrace (Doğu Trakya) During the Balkan Wars (1912-1913)."

153 *Carnegie Report*, s. 124, 127.

gizli Hıristiyan sakinleri tarafından bırakılan cephaneler ya da Türk kuvvetlerinin kundaklaması. Bir Yunan tanıklığı, "gaz yağı tenekeleriyle dolu yük arabaları bütün gece şehrin sokaklarında dolaştırıldı ve alevlerin yayılmasını teşvik eden askerler (...) başıbozuklarla işbirliği yaptı" suçlamasında bulunmuştur.[154]

Trakya'ya dönen Türk kuvvetleri aynı zamanda Ermenileri de hainler olarak hedef almıştır, hem de Birinci Balkan Savaşı'nda Türkiye'ye karşı kurulan ittifakın üyesi olmamalarına rağmen. Bazı Ermeni gönüllüleri Bulgaristan'ın Makedon Lejyonu'nda çarpışmıştır ancak Ermeniler, Jön Türklerin gayrimüslimleri de askere alma politikasının yansıması olarak Türk ordusunda da görev almıştır. Malkara, Türk milliyetçiliğinin Ermenilere karşı tırmanan öfkesine çarpıcı bir kanıt sunmuştur. Ermeni patrikliği tarafından derlenen bir olay yeri raporuna göre, Türk komutanları şehrin Ermenilerini ülkeye ihanet etmekle suçlamış ve Ermeni liderlerini "Ermeni hainleri" diye isimlendirmiştir. Askerler ve şehrin yerel Müslüman sakinleri, yangın başladıktan hemen sonra Ermenilere saldırmıştır. "Askerler ve Müslüman nüfus zor kullanarak şehrin eteğinde yer alan Ermeni evlerine girmiş ve onları kovmuştur." Ayrıca Türk kuvvetleri Marmara Denizi'nin kuzey kıyısında küçük bir liman şehri olan Tekirdağ gibi şehirlerdeki Ermeni ve Yunanlılara da saldırmıştır.[155]

"Bugünden İtibaren Sizler Artık Bulgarsınız"

İkinci Balkan Savaşı'nın sonu etnik temizliğe ara vermiş olsa da, galip gelen tarafların daha homojen ulus devletler yaratmak için gösterdiği çabalar sona ermemiştir. Birleşmiş bir ulus oluşturma amacını gerçekleştirmek, etnik temizliğin en kapsamlı biçimde uygulandığı yerlerde daha kolay olmuştur. Tıpkı Bulgarların boşalttığı bir köyün kolaylıkla bir Yunan köyüne dönüştürülme-

154 A.g.e., s. 131; Alexander Papadopoulos, *Persecutions of the Greeks in Turkey before the European War*, tercüme eden Carroll N. Brown (New York, 1919), s. 34-36.

155 *Carnegie Report*, s. 348; FO 424, vol. 248, s. 28. Ayrıca bkz., Trotsky, *Balkan Wars*, s. 254.

sinde olduğu gibi, Müslümanların terk ettiği bir kasaba da çok daha kolay bir şekilde bir Bulgar kasabasına dönüştürülebiliyordu. Galip gelen taraflar, etnik temizliğin tamamlanmadığı başka yerlerde sivillere yeni bir ulusal kimlik benimsemeleri için baskı yapmıştır. Tipik olarak, işe yerel liderleri -en çok da papazları ve öğretmenleri- taciz ederek başlamışlardır. Yanlış ulusal bağlılığa sahip olduğu düşünülenler işlerini kaybetmiş ve çoğu zaman tehcir edilmiştir.

Bulgarca konuşan Müslümanlar olan Pomaklar, Balkan Savaşları sırasında kimliklerini değiştirmeleri için baskı gören ilk gruplardan biri olmuştur. Bulgar hakimiyeti altında yaşayan Pomaklar için, İslam'dan Ortodoks kilisesinin Bulgar koluna geçiş silah namlusunun ucunda gerçekleşmiştir. Pomaklar 1913'ün başlarında, İskeçe adlı doğu Makedonya şehrinde yolculuk eden Britanyalı diplomat Wilkin Young'a, "savaşı kazananların onları zorla Hıristiyanlık dinine geçirmek için benimsediği şiddet eğilimli önlemlerden koruması için" yalvarmıştır. Pomaklar dayaktan ve imamlarının hapsedilmesinden bahsetmiştir. Yabancı diplomatlara gönderilen bir dilekçede, Serez'in kuzeyinde yer alan bir köyden Pomaklar, aralarında papazların da bulunduğu Bulgarların camileri nasıl yıktığını, yerel Müslüman liderleri nasıl katlettiğini ve sonra da din değiştirme için zorlama işine girişiklerini aktarmıştır. Bulgarlar, geriye kalan köylülere Bulgar isimleri vermiştir, onları "Hıristiyan yapmıştır ve onlara, 'bugünden itibaren sizler artık Bulgar'sınız' demişlerdir."[156]

Yunanistan ve Sırbistan da zorla asimilasyonu hedeflemiştir. Yunanistan Krallığı, İkinci Balkan Savaşı sırasında ve sonrasında, ülkenin yeni sınırları içinde yaşayan Bulgarların ve Makedonların kendilerini Yunan olarak tanımlamasını istemiştir. Galip Balkan devleti bir kez daha papazlar ve öğretmelere saldırarak ulusal kimliği şekillendirme işine koyulmuştur. Yunan otoriteleri Selanik'in güneyinde yer alan Vodina şehrinde papaz-

156 FO 424, vol. 243, s. 298; FO 424, vol. 242, s. 266.

ları ve öğretmenleri tutuklamış ve geride kalan Bulgarları, eski Bulgar aidiyetlerini propaganda ve Komitacı dehşetine atfeden ve "Yunan milliyetimizin" itirafıyla biten bir beyan imzalamaya zorlamışlardır.[157]

Sırp hakimiyetindeki Bulgarların etnik temizliği pek mümkün değildi, zira Sırp otoriteleri Makedonya'nın Slav nüfusunu Sırp olarak tanımlamaktaydı. Sırp milliyetçilerinin karşı karşıya kaldığı zorluk ise Bulgarları buna ikna etmek olmuştur. Bir Sırp gazetesi tarafından yayımlanan bir "bildiri", "tüm Slavların, 'geçmişten beri biliriz ki, biz eski çağlardan beri Servia'lıydık[158]...'" şeklinde bir beyanda bulunmasını talep etmiş ve metni, "gelecekte de omuz omuza ülkemizi -Büyük Servia'yı- güçlendirmek için çalışacağız" sözleriyle sonlandırılmıştır.[159] Sırp kimliğini reddedenler, Carnegie Komisyonu'nun tanımıyla, "terör vasıtasıyla asimilasyon" ile karşı karşıya kalmıştır. Sırp hükümeti, Makedonya'daki Bulgar kilisesinin başpiskoposlarını taciz etmiş ve en sonunda onları Sırp Makedonya'sından defetmiştir. Sırp çeteleri ve yetkilileri öğretmenleri de toplu olarak tutuklamıştır. Kendilerini Sırp ilan etmeyi reddedenlerin birçoğu kovulmuştur.

Sırbistan'ın yeni bölgelerinde yaşayan Müslümanlar da benzer ya da daha büyük bir yıldırma ve şiddet seferberliğiyle karşı karşıya kalmıştır. Sırp politikası Müslümanların evlerini terk etmesini ve onların yerine Sırpların yerleşmesini teşvik etmiştir. Sırbistan, Müslüman mülklerine özel yüksek vergi oranları getirmiş ve yerel sakinleri yeni Sırp yerleşimcilere barınak sağlamaları için zorlamıştır.[160] Sırp milliyetçilerinin 1389'daki savaş

157 *Carnegie Report*, s. 199. Ayrıca bkz., Boeckh, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg*, s. 228.

158 T.S.N.: Sırbistan, Sırplar ve Sırpça ile ilişkili olarak kullanılan, Yunancadan alınmış tarihsel İngilizce ifade.

159 *Carnegie Report*, s. 165, 176; Boeckh, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg*, s. 177. Ayrıca bkz., *Carnegie Report*, s. 173-174.

160 Boeckh, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg*, s. 155, 165; Malcolm, *Kosovo*, s. 257-258.

için intikam alma hayalinin gerçekleşmesi, ekseriyetle askeri idare üzerinden işleyen Sırp otoritesini Kosova'da, Birinci Balkan Savaşı katliamlarına öfkeli, şüpheci ve kinci bir nüfusun başına getirmiştir. Kosova'da Eylül 1913'de başlayan bir Arnavut ayaklanması, Liouma Nehri bölgesindeki Sırp kuvvetleri ve düzensiz birlikleri tarafından gerçekleştirilen şiddetli misillemeler için fırsat sunmuştur.

Kosova'daki Arnavutlara karşı yürütülen seferler tam ölçekli etnik temizlik olarak nitelendirilemez ancak yine de Sırbistan bu uygulamanın tipik yöntemlerinden birçoğunu kullanmıştır. En büyük farklılık sonuçlarıydı: Kosova öncelikli olarak Arnavut kalmaya devam etmiştir ve geniş bir Arnavut nüfusu kuzeybatı Makedonya'da yaşamayı sürdürmüştür. Arnavutlar nüfusun büyük çoğunluğunu teşkil ettiği için, böyle bir çoğunluğun aniden uzaklaştırılması planını bırakın hayata geçirmeyi, tasarlamak bile neredeyse sınırsız bir acımasızlıkla birlikte muazzam bir hırs ve olağanüstü bir örgütlenme gerektirecekti. Bu imkânlar henüz mevcut değildi ancak bu dönemden çok daha sonra, 1999'da başlatılacak olan bir Sırp harekâtı Arnavutların yaşadığı Kosova'nın büyük bir kısmını tahliye etmeye teşebbüs etmiştir.

Makedonya ve Batı Trakya'nın yeni hakimleri yalnızca günümüzün ulusal sınırlarını değil, tarihi de yeniden şekillendirmek için uğraşmıştır. Yeni yönetimler bölge Müslümanlarının kültürel ve dini mirasına saldırmıştır. İlerlemekte olan ordular ve çeteler camileri yağmalayarak, yıkarak ve Müslüman mezarlıklarını da tahrip ederek Müslüman topluluğunun varlığına dair kanıtları olabildiğince silmeye çalışmıştır. Yolculuğu sırasında Makedonya'dan geçen ve Balkanlarda onlarca yıllık tecrübeye sahip olan, Alman dış muhabiri Richard von Mach, Türk mezarlıklarındaki paramparça edilmiş mezar taşlarını gözlemlemiş ve "Türk'ten kalan bütün izlerin silinmesi gerektiğini" öne sürmüştür. 1913'te Bulgar güçleri tarafından işgal edilen Makedonya'daki yıkım, Britanyalı diplomat Wilkie Young'u endişelendirmiştir. Kendisi, "her yerde, işgalin en çocukça özelliklerinden

birinin mezarlıklara, camilere ve eski türbelere verilen nedensiz zarar" olduğunu ifade etmiştir.[161] Balkan Savaşları bu noktada yeniden, yıllar sonra yüzlerce ve binlerce caminin ve kilisenin yakıp yıkılacağı 1990'lar Yugoslavya'sının başına geleceklerin büyük ölçüde habercisi olmuştur.

Balkan Savaşlarının Mirası

Balkan Savaşlarının sonuna gelindiğinde Makedonya'nın demografisi sonsuza kadar değişmiştir. En iyi ihtimalle birkaç bin kişi evlerini terk ederek kaçmış ve birçoğu asla geri dönmemiştir. Bazıları içinse bu, ilk kaçış deneyimleri değildi: Selanik'e muhacir olarak yerleşen Müslümanlar şimdi bir kez daha yeni bir ev bulma külfetiyle karşı karşıya kalıyordu.

Balkan Savaşları, Selanik için, Osmanlı hakimiyeti altında geçen yüzyıllar boyunca şekillenen farklı toplulukların çöküşünün başlangıcına işaret etmiştir. 1913'te Selanik'te hâlâ Yahudiler ve Müslümanlar yaşamaktaydı ancak şehir, tarihinde bir Yunan şehri olarak artık yeni bir sayfa açıyordu. Galip Yunan devleti şehre yetkililer atayarak Selanik'i Yunan kılma işine girişiyor ve sokaklara yeni Yunanca isimler veriliyordu. Geniş bir Yahudi nüfusu Holokost'a kadar Selanik'te yaşamını her şeye rağmen sürdürmüştür ancak Selanik Yahudileri 1917'de çıkan bir yangın eski Yahudi mahallelerini yok ettiğinde büyük bir darbe almıştır.[162] Çok sayıda Müslüman 1920'lere kadar şehirde kalmıştır ancak Balkan Savaşları, bir Türk şehri olarak Selanik'in tarihinde bir dönüm noktasını işaret etmiştir. Bu durum, 1881'de Selanik'te dünyaya gelen ve daha sonra Kemal Atatürk ismiyle modern Türkiye'nin kurucusu olarak ünlenen Mustafa Kemal'in hayatında da izini bırakmıştır. Annesi ve kız kardeşi, Balkan Savaşlarından sonra Selanik'i terk eden Müslüman muhacirler

161 Richard von Mach, *Briefe aus dem Balkankriege 1912-1913: Kriegsberichte der Kölnischen Zeitung* (Berlin, 1913), s. 117; FO 424, vol. 243, s. 299; Boeckh, *Von den Balkankriegen zum Ersten Weltkrieg*, s. 166; ve Carmichael, *Ethnic Cleansing in the Balkans*, s. 82.

162 Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 301-303, 317-321, 339.

arasında yer almış ve Mustafa Kemal, bir Yunan şehrine dönüştükten sonra doğum yerine asla dönmemiştir.

Yirminci yüzyılın sonundaki kriterler üzerinden bakacak olursak, Balkan Savaşları yalnızca kısmi bir etnik temizliği beraberinden getirmiştir çünkü önemli sayıdaki azınlık nüfusları Balkan devletleri bünyesinde yaşamaya devam etmiştir; fakat dönemin görgü tanıkları, genel itibariyle, savaşların sonuçlarını bugün etnik temizlik adını verdiğimiz olgudan daha kötü bir şey olarak görmüştür. Bu tanıklar imhadan söz etmiştir. Örneğin Trotsky, "gerçekler, Makedonya'daki Bulgarların, Eski Sırbistan'daki Sırpların aleyhine olan etnografik verileri kendi lehlerine çevirmek için başlattıkları ulusal gayretin, basitçe, Müslüman nüfusun sistematik olarak imhasında rol oynadığı sonucuna götürmez mi?" diye sormuştur. Crawfurd Price da, "Müslümanları yok etmek için yürütülen sistematik bir teşebbüse" tanıklık etmiştir. Ve ikinci savaşın ardından Carnegie Komisyonu, "bu silahlı çatışmaların amacının (...) yabancı bir nüfusun topyekûn imhası olduğuna" dikkat çekmiştir.[163] Bunun gibi açıklamalar, soykırımdan bahsedilmesine alışkın olan modern okuyucularda mübalağa izlenimi bırakabilir ancak soykırımdan önceki dönemin Avrupa'sında, bütün bir topluluğu kovmak onları yok etmeyle eşdeğer görülmekteydi.

Balkan Savaşlarındaki gözlemcilerin çoğu için, bütün bu terörün, kitlesel kaçışın ve şiddetin nihai sebebi, bu gözlemcilerin Balkan yaşamının ilkelliği olarak gördüğü olguda yatmaktaydı. Batılı gezginler zaten Balkanları geri kalmış olarak tanımlamaya alışkındı ve Balkan Savaşları da Avrupa'nın uygar Batı'sı ile gelişmemiş Balkan sınır bölgesi arasındaki katı karşıtlığa dair yaygın nosyonu pekiştirmiştir. Batı'dan gelen gözlemciler için; orduların, gayrı nizami çetelerin ve sivillerin davranışları Balkan halklarına özgü bir tavır gibi görünmüştür. Deneyimli yabancı gazeteci Richard von Mach'ın ileri sürdüğü gibi, savaş Balkanlarda Avrupa'da olduğundan farklıydı. "Avrupa'da", ordular hareket

163 Trotsky, *Balkan Wars*, s. 286; Price, *Balkan Cockpit*, s. 181; ve *Carnegie Report*, s. 148.

ederken köylüler olduğu yerde kalmıştır ancak Balkanlarda savaş, sivillerin savaş bölgesinden çekilen askerleri vakit kaybetmeden izlediği bir "halkların göçü" olmuştur.[164]

Balkan şiddetini ilkel olarak tanımlayan bunun gibi yorumlar basitti, ikna ediciydi ancak yanlıştı. Batı'nın uzun süre büyük ilgi gören, Avrupa'nın doğusundaki savaşlara dair sunduğu haberlerin malzemesini teşkil eden mezalim anlatıları Balkanları gelişmemiş bir yer olarak betimlemiştir. Ancak etnik temizlik tam da Doğu Avrupa ve Batı Asya modernleşirken ortaya çıkmıştır. Bölgenin sınırında yer alan topraklar Batı Avrupa'dan gerçekten de daha kırsaldı. Balkan başkentleri yabancı gözlemcilerde genel itibariyle fakir, kaba ve taşralı izlenimini bırakmıştır ve Sofya ve Bükreş'in bir Paris, Londra ya da Berlin olmadığı doğrudur. Ancak terörü ve etnik temizliği doğuran, ekonomik ya da teknik geri kalmışlık değildi. Bu daha yeni bir olguydu: milliyetçiliğin yükselişi ve modern devletlerin ortaya çıkışı. Milliyetçi hırslar ve mitler, Balkan Savaşlarını körüklemiştir. Ulus fikri Balkanlarda kök salmıştır. Şairler renkli ulusal epikler derlemiştir. Kartografiar ulusun ana hatlarını gösteren haritalar üretmiştir. Öğretmeler milli tarihi öğretmiştir ve kaçış ile intikama dair kişisel tecrübeler bireyleri ulusal topluluklara sık sıkıya bağlamıştır. Savaşla birlikte, bu milliyetçi resme sığmayanlar da tehlikeye girmiştir. En iyi ihtimalle, ulusal sınırların "yanlış" tarafında yer alanlar, özellikle de bu grupların öğretmenleri ve din adamları tacize uğramıştır. En kötü ihtimalleyse, evlerinden kovulmuş ya da katledilmişlerdir. İnsanların yıllar boyunca yan yana ya da birbirine yakın topluluklar halinde yaşamış olmalarının hiçbir önemi yoktu. Diğer ulusa ait komşular bu işin tabiatı gereği düşman haline gelmiştir ve sıradan insanlar yeni oyunun kurallarını öğrenmek durumunda kalmıştır: ne zaman kalınacağı ve ne zaman toparlanıp kaçılacağı.

164 Von Mach, *Briefe aus dem Balkankriege*, s. 117. Balkanların imajı üzerine bkz., Maria Todorova, *Imagining the Balkans* (New York, 1997), s. 3, 19, 28, 121.

Balkan Savaşları gelecekteki etnik savaşlar ve etnik temizlikler için hem genel bir model hem de bunların spesifik amacını sunmuştur. Özellikle ikinci savaş, devam edecek çatışmalarla dolu bir gelecek miras bırakmıştır zira eski emperyal hükümetin mağlup edilmesi Balkan milliyetçilerini tatmin etmeye yetmemiştir. Osmanlı İmparatorluğu'na karşı zafer kazanan yeni Balkan devletleri vakit kaybetmeden, zorla asimilasyon ya da kovma üzerinden daha kusursuz ulus devletleri kurma işine koyulmuştur. Ulusal kurtuluş ve tahammülsüzlük arasındaki bu sıkı bağ geleceğin de habercisi olmuştur. Etnik temizlik, diğer imparatorluklar yıkıldığında ya da parçalandığında Avrupa'nın sınır bölgeleri üzerinde daha da yayılacaktır.

Balkan Savaşları deneyimi, geride kalan Osmanlı topraklarında korku ve bir intikama susamışlık hissi yaratmıştır. Mülteci nüfusları Avrupa'nın Asya'yla birleştiği yerde geçmişe canlı bir kanıt sunmuştur. Bu muhacirler Türkiye'de zor durumdaki devlet için ekonomik bir yük yaratmış ve muhacirlerin şehrin sokakları ve mezarlıklarında yarattığı görüntü, büyük kısmı bir zamanlar Avrupa'daki Türkiye'yi oluşturan toprakların yeni hakimlerine karşı intikam ateşini körüklemiştir. Avrupa'da alınan feci yenilgiler kurbanlaştırmayı, henüz yeni olgunlaşan Türk ulusal kimliğinin kilit bir unsuru haline getirmiştir. Öfke, intikam hırsı, daha çok toprak kaybetme korkusu ve günah keçisi arayışı, Birinci Dünya Savaşı sırasında etnik temizlik ve soykırımı yalnızca mümkün değil, aynı zamanda muhtemel de kılmıştır.

Üçüncü Bölüm

"Katliamdan da Beter!"

Türkiye, Rusya, Sırbistan ve Makedonya, 1914-1918

Fırat Nehri üzerindeki bir barajın yarattığı bir dizi gölün yakınında yer alan Elazığ, birkaç yüz bin sakiniyle Türkiye'nin doğusunda yer alan küçük bir şehirdir. Bugün şehrin sakinleri genel itibariyle Türkler ve Kürtlerden oluşmakta ancak burası 1915 baharına kadar büyük ölçüde bir Ermeni şehriydi. Ermeniler 1915'te burayı Kharpert olarak adlandırırken, Türkler de şehirden Harput olarak söz etmekteydi. Şehir asırlarca bir Ermeni merkezi olmuştur ve aslında birbirine bitişik iki şehirden müteşekkildir. Eski şehir, sırtını yüksek platonun yaklaşık 100 fit üzerinde bir dağa yaslamıştı ve Amerikalı Protestan misyonerler tarafından kurulan bir koleje de ev sahipliği yapmaktaydı. Aşağıda ise, on dokuzuncu yüzyılda kayda değer şekilde gelişen Mezreh isimli daha yeni bir şehir vardı. Şehrin ötesinde, yüzlerce tarım köyü geniş bir platoya yayılmıştı.[165] 1915 sonbaharına gelindi-

165 Richard G. Hovannisian, "Armenian Tsopk/Kharpert," and Robert H. Hewsen, "Golden Plain: The Historical Geography of Tsopk/Kharpert," *Arme-nian Tsopk/Kharpert*, ed. Richard G. Hovannisian (Costa Mesa, Calif., 2002), s. 1-58 içinde.

ğinde ise şehir ve onu çevreleyen düzlük sonsuza dek değişecekti. Zira Ermeni Harput'u yok olmak üzereydi.

Ermeni Harput'unun sonu, Birinci Dünya Savaşı'nda ortaya çıkan yeni bir etnik temizliğin ve onunla bağlantılı şiddet dalgasının bir parçasıydı.[166] Bu savaş, yani sözde Büyük Savaş ya da "bütün savaşları bitirecek savaş", Birleşik Devletler ve Batı Avrupa'da zihinlerde; siperler, mevzi harbi, hardal gazı ve Batı cephesinden eve topallayarak dönen savaş gazileri imgeleriyle yer bulmuştur. Ancak bu savaş doğu cephesinde kitlesel kaçış, tehcirler, etnik temizlik ve soykırım savaşına dönüşmüştür. Balkan Savaşlarından kalan anıların taze olduğu Güney-Doğu Avrupa'da siviller, yaklaşan düşman ordusuna dair ilk işaretle evlerinden kaçmaya hazırdı. Yakın bir zaman önce pogromlara sahne olmuş Rusya'da, Yahudiler ve Almanlar Birinci Dünya Savaşı sırasında da tehcir edilme tehlikesiyle karşı karşıya gelmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'nda ise etnik temizlik yerini soykırıma bırakırken, savaş yirminci yüzyılın en çirkin yeni suçunu dünyaya tanıtmıştır.

Büyük Savaş'ın katliamları ve bunu sonucunda ortaya çıkan mülteci kolonları etnik çatışma ve terörün hem geçmişini hem de geleceğini yansıtmıştır. Yahudilerin ve Ermenilerin kurbanlaştırılması, savaş öncesine dayanan bir şiddet ve ayrımcılık temeli üzerine kurulmuştur. Ancak savaş, beraberinde yeni bir olguyu da getirmiştir: ulusları saflaştırmak için gitgide daha hırslı bir biçimde hayata geçirilen planlar. Bu yer değiştirme ve kıyım projeleri eski imparatorluklarda hayata geçirilmiştir ancak aynı zamanda, İkinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar tırmanmaya devam edecek olan milliyetçi şiddet dalgasının da erken örneklerini sunmuştur.

166 Bkz. T. Hunt Tooley, "World War I and the Emergence of Ethnic Cleansing in Europe," *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, ed. Várdy ve Tooley, s. 63-97 içinde. Savaş, milliyetçilik ve etnik çatışma arasındaki etkileşim üzerine daha genel bir tartışma için bkz., Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires*.

Mağlubiyet korkusu, yakın bir zaman önce büyük kayıplar yaşamış imparatorluklarda radikal sonuçlara yol açmıştır. Yeni kayıplar, devletlerini kurban olarak gören askeri ve politik liderlerin, suçu yükledikleri kişilere duyduğu saplantıyı şiddetlendirmiştir. Hem Osmanlı hem de Rus imparatorluklarında, güçlü figürler dışarıdaki düşmanların yanı sıra içerideki hainleri de suçlamış ve intikam planları kurmuştur.

Büyük Harp'te Balkan Savaşları

Arşidük Franz Ferdinand'ın Bosna'nın Saraybosna şehrinde suikasta uğramasının yol açtığı krizle başlayan Birinci Dünya Savaşı, genel itibariyle bir Avrupa savaşıydı ancak aynı zamanda da bir Balkan harbiydi. Arşidük'ün öldürülmesi savaşa dair popüler hafızayı hâlâ şekillendirmektedir ancak suikastı takip eden anlaşmazlıklara dair birçok nokta büyük ölçüde unutulmuştur: Batı cephesinde savaşın zeminini hazırlayan Bosna'daki kriz, Balkan yarımadası için de yeni bir harbin kıvılcımı olmuştur. Bu seferki Balkan savaşının iki boyutu vardı: Bu, Avusturya ve müttefiki Almanya tarafından Sırbistan'a açılmış bir savaştı fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazından doğmuş devletlerin geçmişteki hayal kırıklıkları için yine intikam almaya çalıştığı ve birbirine zıt milliyetçi hırsların peşinden koşulduğu bir başka harp daha verilmekteydi. Bu bakımdan, Birinci Dünya Savaşı aslında Üçüncü Balkan Savaşı olarak da görülebilir. Balkan milliyetçileri; Sırbistan, Bulgaristan ve Yunanistan'da ülkelerinin mevcut sınırlarının epey ötesindeki bölgeleri kapsayan ulusal haritalar hazırlamıştır. Balkan devletleri, 1912 ve 1913'te yine bu iddiaları kanıtlamak için savaşa girişmişti. 1914'te patlak veren savaş ise onlara, ulusal sınırlarını belirlemek ve sakıncalı gördükleri sivilleri kovmak için bir başka fırsat daha sunmuştur.

Birinci Dünya Savaşı sırasında Balkanları ziyaret edenler, milliyetçi tutkuların hâlâ coşkun olduğunu görmüştür. Bu durum, Rusya'daki devrimin tarihçisi olarak ünlenecek olan Amerikalı gazeteci John Reed için de kısa sürede aşikâr hale gelmiştir.

Sırbistan'ı 1915'te ziyaret eden Reed, "her Sırp'ın gizli rüyası, bütün Sırp halklarının tek bir büyük imparatorluk altında birleşmesidir" gözleminde bulunmuştur. Romanya'da "ulusal amaçların" sırasıyla, Rusya ve Avusturya-Macaristan'ın elinde bulunan iki sınır bölgesi Besarabya ve Bukovina'nın yanı sıra, Karpat Dağlarının diğer tarafında yüksek bir yayla olan Erdel'i de kapsadığını öğrenmiştir. Reed, Makedonya'nın Romanya'ya ait olduğunu gösteren bir harita dahi görmüştür. Bulgaristan'da Bulgarların milli amaçlarının da "hemen hemen sınırsız" olduğunu öğrenmiştir ve Yunanistan'a yaptığı ziyaret hakkında ise şunları yazmıştır: "Yunanlılar doğal olarak Sırplardan nefret ediyordu ancak Bulgarlardan bahsettiklerinde işkence ve canlı canlı yakmak tabirlerini kullanıyorlardı."[167] Kısacası bütün koşullar, Balkanlarda yeni bir kundaklama, talan, katliam ve kitlesel kaçış savaşı için uygun gibi görünmekteydi.

1912'deki harp en çok Türkler için, 1913'teki savaş ise en çok Bulgarlar için yıkıcıydı. Balkanlardaki bu yeni savaşta ise en büyük felâket Sırpların başına gelecekti. Sırplar 1914'te iki Avusturya işgalini püskürtmüş ve 1915'te Arnavutluk'a girmiştir ancak bu zaferlerin bedeli ağır olmuştur. Avusturya kuvvetleri -Reed'e göre bunlar temelde Macarlardan oluşmaktaydı- sınır kentlerinde binlerce sivili tutsak etmiş ve "onları Avusturya-Macaristan'dan kovmuştur." Sırp kuvvetleri üstünlüğü yeniden ele geçirdikten sonra, kırsal kesimler Balkan savaşının tanıdık izlerini taşımaya başlamıştır: ateşe verilmiş ve yağmalanmış köyler ve hareket halindeki mülteciler.[168] Gıda kıtlığı ve tifüs salgınları da birçok ölüme yol açmıştır.

İttifak politikası ve milliyetçi intikam 1915'te Sırbistan'ın parçalanmasıyla neticelenmiştir. Müttefiki Almanya tarafından desteklenen Avusturya, Sırbistan'a üçüncü kez hücum etmiş ve bu kez saldırıya Bulgaristan da katılmıştır. Bulgaristan'ın amacı basitti: kısa bir süre önce İkinci Balkan Savaşı'nda kaybedilen

167 John Reed, *The War in Eastern Europe* (New York, 1916), s. 39, 282, 299, 325.

168 A.g.e., s. 76, 84, 87.

bölgelerden olabildiğince çok toprağı geri almak. Her iki büyük savaş müttefiki, yani Fransa ile Britanya'dan oluşan İtilaf Kuvvetleri ve Avusturya ve Almanya'da oluşan İttifak Güçleri, Bulgaristan'ı kendi tarafına çekmeye çalışmıştır ancak İttifak Güçleri Bulgaristan'a, Makedonya'nın yanı sıra Yunanistan ve Romanya'nın savaş girmesi durumunda bu ülkelerden de toprak vaat ederek müzayedeyi kazanmıştır. Her iki devlet de daha sonra savaşa girmiştir. Düşmanlarının sayıca gerisinde kalan ve önceki savaş ile tifüs salgını yüzünden tükenmiş bir halde olan Sırp kuvvetleri, Ekim 1915'te Avusturya-Alman kuvvetleri ve Bulgaristan tarafından gerçekleştirilen eşzamanlı istilaları durdurmak için yetersiz kalmıştır. Sırp kuvvetleri her iki cepheden de geri çekilirken savaş Sırplar için kısa bir sürede hezimete dönüşmüştür.

Sırbistan'daki savaş, 1915'te tam ölçekli bir etnik temizliğe yol açmamıştır (ülkedeki Sırplar tahliye edilmemiştir) ancak Sırp sivillerin, savaşı yalnızca ordular arasında değil, halklar arasında da vuku bulan bir çatışma olarak gördüğü de açıktır. Çok sayıda Sırp, tıpkı 1912'deki Müslümanlar ve 1913'teki Bulgarlar gibi, 1915 sonbaharında evlerinden kaçmıştır. Geri çekilen Sırp ailelerinin oluşturduğu sahneler tanıdıktı: eşyaların tepeleme yığıldığı yük arabalarının oluşturduğu uzun kuyruklar yolları tıkamıştır. Bulgarlar Doğu Sırbistan'da ilerlerken, kasabalar da topyekûn terk edilmiştir. Bir önceki Avusturya istilası Sırbistan'ın güneydoğusunda yer alan Niş kentinin mültecilerle dolup taşmasına neden olmuştu, ancak Bulgarların yaklaşmasıyla şehir tamamen boşaltılmıştır. İki İngiliz yazar Alice ve Claude Askew, Niş'e girdiklerinde, "şehir sakinlerinin çoğunun çoktan kaçmaya başladığını" öğrenmişlerdir.[169] Yük arabaları çamura

169 Alice Askew and Claude Askew, *The Stricken Land: Serbia as We Saw It* (New York, 1916), s. 147; Milutin Krunich, *Serbia Crucified: The Beginning* (Boston, 1918), s. 139. İlerleyen Alman ve Avusturya güçlerinden kaçan Sırplara ilişkin bir sahne için bkz., Gordon Gordon-Smith, *Through the Serbian Campaign: The Great Retreat of the Serbian Army* (London, 1916), s. 57.

saplanırken, binlerce kişi Niş'in güneyindeki Sırp askeri birliklerinin vahim geri çekilişine katılmıştır.

Kuzeyden ve doğudan sürülen Sırpların yolcuğu, Kasım 1915'te Kosova'da sona ermiştir. Yalnızca üç yıl önce Sırpların milliyetçi zaferine sahne olan bu yeni toprak parçası, kaçan Sırplar için konuksever bir bölge değildi. Nüfusun büyük çoğunluğunu Arnavutlar teşkil etmekteydi -Askews, Priştine'de "Arnavutluk'tasınız da diyebilirsiniz" demiştir- ve bu Arnavutlar yakın zamandaki bastırılmış isyanların ve Balkan Savaşları sırasında Sırplar tarafından gerçekleştirilen katliamların anısıyla yaşamaktaydı.[170] Bu miras göz önünde bulundurulduğunda, Kosova Sırplarının yeni bir Arnavut ayaklanması korkusuyla yaşaması hiç de şaşırtıcı değildi.

Kosova'nın iç kesimlerine giden askerlerle mültecilere eşlik eden Amerikalı yardım görevlisi Fortier Jones, orada Kasım 1915'te meydana gelen felâkete tanıklık etmiştir. Jones, tamamı geri çekilen Sırp ordusuna karışan binlerce yük arabası, otomobil ve yaya köylünün arasında güneye yolculuk etmiştir. Köylü kadınlar çocukların ellerinden tutup onlara yol gösterirken, bebeklerini sırtlarında taşımıştır; yaşlı erkekler ise ağır çıkınları yüklenmiştir. Güneyde Priştina'ya doğru ilerleyen mülteciler hava durumu kötüye gittiğinde zaten yorgun, ıslanmış ve tükenmiş bir haldeydi. 17 Kasım'da sıcaklık düşmüş, tipi başlamış, ıslak giysiler donarak katılaşmış ve öküzlerin üzerinde buz saçakları oluşmuştur. Mülteciler hızlanmaya çalışmış ancak kısa sürede yorgun düşmüşlerdir. İki saat içinde, yük arabalarını çeken hayvanlar telef olmaya başlamıştır. Otomobilleri olanlar yola yaya olarak devam etmek için araçlarını terk etmiştir. Jones ve refakatçileri "direncini hızla kaybeden" ailelerin yanından geçerken manzara şu şekildedir: "Çocukların hepsi, yüzlercesi ağlıyordu. Sırtlarında bebeklerini taşıyan anneler tökezliyordu, düşüyordu, ayağa kalkıyordu ve yeniden düşüyordu." Düşe kal-

170 Askew, *The Stricken Land*, s. 200.

ka ilerleyen askerler -bazıları yalnızca kısa bir süre önce ellerine silah verilmiş çocuklardı- tarafından terk edilmiş tüfekler yolun üzerine yığılmıştı. Jones, "çok geçmeden, kar sanki ateşli silahlara dönüşmüş gibi görünüyordu" diye yazmıştır.[171] Tipiden sağ çıkanlar, hâlihazırda binlerce mültecinin akın etmiş olduğu Priştine'ye ulaşmak için, 1389'daki Birinci Kosova Meydan Muharebesi'nin yapıldığı meşhur harp alanından geçmiştir. Birçoğu, Arnavutluk'a yakın olan, Kosova'nın güneydoğusundaki Prizren'e devam etmiştir. Enkaz halindeki Sırp ordusunun geri kalanı, onları Arnavutluk'a götürecek dağ geçitlerine -1999'da Kosovalı Arnavut mülteciler tarafından izlenen rotaya benzer bir yol üzerinden- ulaşmak için çaba sarf etmiştir. Arnavutluk üzerinden Korfu Adası'na ulaşmışlar ve sonra da Selanik'te açılan yeni bir cephede İtilaf kuvvetlerini desteklemek üzere sevk edilmişlerdir.

Sırpların 1915'teki kaçışı, etnik temizliğin geçmiş ve geleceğini birbirine bağlayan zincirde önemli bir bağlantı teşkil etmiştir. Sivil mültecilerin davranışı, ancak ve ancak, Balkanlarda önceden vuku bulmuş tüm etnik temizlik savaşları göz önüne alındığında anlam kazanabilir. Ailelerin neden eşyalarını toplayıp sonbaharın sonlarında yük arabalarıyla yola çıktıklarını anlamakta zorlanan Fortier Jones, mültecilerin, Almanların mezalimler gerçekleştirdiği söylenen Belçika'nın kaderinden haberdar olabileceğini düşünmüştür. Ancak kendisi, "birçoğu, Bulgarların neler yapabileceğini gördü" diye ekleyecek kadar da meseleye hâkimdir.[172] Birçok Sırp için -mültecilerin tam sayısı asla kesin bir şekilde belirlenememiştir, ancak gözlemciler hareket halindeki binlerce, on binlerce ve hatta yüz binlerce Sırp'tan söz etmiştir- neredeyse elle tutulur bir şeye dönüşen bu korku, evlerini ve tarlalarını koruma fikrinden ağır basmıştır. Sırp siviller sıradan insanlardan oluşan nüfusların kısa bir süre önce topyekûn olarak

171 Fortier Jones, *With Serbia into Exile: An American's Adventures with the Army That Cannot Die* (New York, 1916), s. 231, 234.

172 A.g.e., s. 229.

düşman savaşçı muamelesi gördüğünün, hırsızlık, kovulma ve katliama maruz kaldığının farkındaydı ve birçoğu da fethedilen Sırbistan'daki kaderlerinin bu olup olmayacağını öğrenmek için haliyle beklememiştir.

1915'te Kosova ve Arnavutluk'ta meydana gelen Sırp felâketi, Sırp tarihinin gelecekteki yorumlarını da şekillendirmiştir. Savaş, trajedinin daima Kosova'yı vurduğu ulusal kurbanlaştırma ve mağlubiyet hikâyesinin en güncel epizodunu sunmuştur. 1915 dramı artık 1389'daki savaşın yanındaki yerini almıştır. Sırp romancı Dobrica Cosic, 1915 felâketini ileride tarihsel romanlarında anacaktır. Ulusal mihnet hikâyesi -İkinci Dünya Savaşı sırasında buna yeni unsurlar da eklenecektir-, 1980'lerde ve 1990'larda Sırbistan'ı etnik savaşa sürüklemek noktasında güçlü bir rol oynayacaktır.[173]

Sırpların taşıdığı pek çok korku, Avusturya ve Bulgar işgalinde gerçekleşmiştir. 150,000 ile 180,000 arasında insan tehcir edilmiş ve bunların birçoğu Macaristan'daki kamplara, diğerleri de Avusturya'ya gönderilmiştir. İşgalci otoriteler Sırp kimliğinin temel köklerine saldırarak, Belgrad Üniversitesi'ni kapatmış ve okullarda Kiril alfabesini yasaklamıştır. Bulgaristan, Doğu Kosova ve Makedonya'da benzer ve hatta daha sert politikalar uygulayarak, ülkeden kaçanların mülklerine el koymuş ve Sırp isimlerin kullanımına son vermeye çalışmıştır. Savaşın ve işgalin yol açtığı ölüm sayısı muazzamdı. Kıtlık, hastalık ve savaş giderek yükselen bir ölüm oranına neden olmuştur. Sırp hükümeti, savaşın sonunda ülkenin savaş öncesi nüfusunun dörtte birini kaybettiğini hesaplamıştır.

173 Marko Zivkovic, "Stories Serbs Tell Themselves: Discourses on Identity and Destiny in Serbia Since the Mid-1980s," *Problems of Post-Communism* 44 (1997), s. 22-29. Sırbistan'ın işgali üzerine bkz., Dragon Zivojnovic, "Serbia and Montenegro: The Home Front, 1914-18," *East Central European Society in World War I*, ed. Béla K. Király ve Nandor F. Dreisziger (Boulder, 1985), s. 239-259 içinde.

Bulgar Ege

1912'nin eski Balkan müttefikleri arasında patlak veren yeni savaş dizisi, Bulgaristan ve Yunanistan arasında da çatışmaya yol açmış ancak bu ihtilaf Bulgaristan ve Sırbistan arasındaki savaştan daha yavaş tırmanmıştır. Almanya ve Avusturya, Makedonya dâhil toprak vaatleriyle Bulgaristan'ın gözüne girmeye çalışırken ve Bulgaristan'ı kendi yanlarında savaşa girmeye ikna ederken, Yunanistan'ın siyasi liderleri tarafsız kalmak ya da İtilaf güçlerine katılmak konusunda derinden bölünmüştür. Aslında Yunanistan'da savaş, Yunanistan'ın resmi olarak savaşa girmesinden önce başlamıştır. Fransa ve Britanya Ekim 1915'te Selanik'te yeni bir cephe açmıştır. Savaş aynı zamanda Yunan hükümetini de bölmüştür. *Enosis* ya da Yunanistan ile Girit arasındaki birliği desteklemiş önde gelen Giritli-Yunan siyasetçi Elefterios Venizelos, İtilaf devletlerinin tarafını tutmuş ve geçici bir hükümet kurmuştur. Yunan hükümeti, Haziran 1917'de, Kral I. Konstantin tahttan çekildiğinde nihayet İtilaf kuvvetlerinin tarafında savaşa girmiştir.

Tıpkı İkinci Balkan Savaşı'nda olduğu gibi, yeni Bulgar-Yunan Savaşı Makedonya'ya yine dehşet saçmıştır. 1913'te Bulgarlar Yunanlılardan kaçarken, 1916'da da bu sefer binlerce Yunanlı Bulgarlardan kaçmıştır. Bulgar işgali altında yaşananlar da tam ölçekli bir etnik temizlik değildi; belli grupları hedef alan ve terör ile gerçekleştirilen genel bir yıldırmaydı. Bulgar otoriteleri Yunan nüfusunu bütünüyle kovmak yerine, öncelikle meslek sahiplerini, papazları ve öğretmeleri Bulgaristan'a tehcir etmiştir. Britanya, Fransa, Belçika, Yunanistan ve Sırbistan'dan gelen temsilcilerden oluşan Müttefikler Arası Komisyon tarafından Bulgar işgali üzerine hazırlanan 1919 tarihli bir raporda, "Bulgar komutası, Yunan düşünce liderlerini avlamaya hız vermiştir" diye kayda geçilmiştir. Bulgar işgali aynı zamanda yirminci yüzyılın en kötü şöhretli insan hakları ihlâllerinden biri haline gelecek olgunun da erken bir örneğini sunmuştur: ortadan kaybolma. Tutuklananların büyük kısmı ortadan kaybolmuştur ve

bir daha da onlardan haber alınmamıştır.[174] Geride kalan nüfus ise zorla çalıştırılmıştır.

Terör seferi, Yunanistan 1917'de savaşa İtilaf kuvvetlerinin tarafında girdiğinde şiddetlenmiştir. Tam ölçekli etnik temizliğe biraz daha yaklaşan Bulgar otoriteleri, tüm Yunan erkeklerine, tehcire tabi düşman savaşçıları gibi muamele etmeye başlamıştır. Müttefikler Arası Komisyon, Bulgarların, on sekiz ile elli beş yaşları arasındaki erkekleri çalıştırılmak üzere Bulgaristan'a gönderme yönündeki genel politikasını tarif etmiştir. Tehcir edilenlerin tahmini sayısı 42,000 ile 100,000 ya da daha yüksek rakamlar arasında değişmiştir. Yunan erkekleri hayvanların çektiği yük araçlarıyla ya da vagonlarla Bulgaristan'a yolculuk etmiştir, Müttefikler Arası Komisyon'un "toplama kampı" olarak tanımladığı yerlere varmışlar ve oradan da Bulgaristan'daki diğer çalışma alanlarına gönderilmişlerdir. Salgınlar, günde on iki ile on beş saat arasında değişen zorunlu çalışma süresi ve "250 ile 500 gram arasında değişen ekmek ve oldukça hafif et suyu" gibi yetersiz miktardaki tayınlar, son derece yüksek ölüm oranlarına sebep olmuştur.[175]

Diğer taraftan, yokluk Makedonya'da kalan Yunan siviller arasında daha da yüksek ölüm oranlarına neden olmuştur. Müttefikler Arası Komisyon'a göre, kıtlığın kendisi Bulgarların Yunan nüfusuna karşı kullandığı bir savaş aracıydı. Barış konferansındaki Bulgar delegasyonu, kendi payına, Makedonya işgali sırasındaki yasa ihlâllerine ilişkin suçlamalarının hepsini reddetmiştir. Eğer gıda sıkıntısı olmuşsa bu, Bulgaristan'ın suçu değildi: Bulgar Kızıl Haçı, Bulgaristan'daki genel kıtlık döneminde yardım dağıtmıştır.[176] Bulgar yayılışı, savaşın biti-

174 *Report of the Inter-Allied Commission in Eastern Macedonia* (London, 1919), s. 5-6.

175 A.g.e., s. 22-28. Pek tabii, Komisyon, ölüm kamplarıyla hiçbir karşılaştırma yapmıyordu.

176 A.g.e., s. 29; Bulgarian Delegation, *The Accusations Against Bulgaria: Official Documents Presented to the Peace Conference* (1919), s. 6.

şiyle birlikte aniden sona ermiştir. İtilaf kuvvetleri, Sırplar ve Yunanlıların birlikte yürüttüğü saldırı sonucunda mağlup olan Bulgaristan, 30 Eylül 1918'de ateşkes imzalamıştır. İşgal edilen Yunan ve Sırp toprakları tahliye edilmiştir. Kasım 1919'daki Neuilly Antlaşması'yla gelen nihai barışla birlikte, Bulgaristan elde ettiğinden daha da çok toprak kaybetmiştir. Bulgaristan'ın Ege kıyısındaki varlığı sona ermiştir.

İki Belâ Arasında: Doğu Cephesindeki Yahudiler

Birinci Dünya Savaşı, Osmanlı İmparatorluğu'nun çekildiği topraklarda, etnik temizlikten niteliksel olarak yalnızca bir adım geride kaçış ve tehcirlere yol açmıştır. Ancak imparatorlukların varlıklarını halen sürdürdükleri yerlerde savaş, kitlesel tehcir ve doğrudan etnik temizliğe neden olmuştur. Bu mantık dışı görünebilir -ne de olsa Doğu Avrupa ve Batı Asya'nın eski imparatorlukları, imparator ya da sultanın birçok dil ve mezhepten halka hâlâ hükmettiği çok etnikli devletlerdi-. Ancak savaş, eski imparatorluk fikrinin zayıflamasıyla birlikte, her imparatorluktaki etnik ve dini azınlıkların ihanetle suçlanma tehlikesini beraberinde getirmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan geri kalan topraklarda bu tehlike Ermeniler ve Rumları hedef almıştır; Rus İmparatorluğu'nda ise hedef Yahudiler ve Almanlar olmuştur.

Rusya gibi çok etnikli bir devlette savaş, ulusları yeniden tanımlama fırsatını sunmuştur. Savaş olasılığı, yöneticileri ordu kurmaya ve bu orduları muhafaza etmeye itmiştir her zaman, ancak milliyetçilik çağı yeni soruları gündeme getirmiştir: Çar ve Rusya adına savaşmaları için hangi gruplara güvenilebilirdi; diğer taraftan ise, rakip uluslara sempati duydukları için hangi gruplara güvenilemezdi?[177] Yahudilerin Rusya İmparatorluğu için savaşıp savaşamayacağı meselesi, ilk kez on dokuzuncu yüzyılın başında Çar I. Nikolay Yahudileri sert koşullar altında askere aldığında su yüzüne çıkmıştır: On iki yaşındaki çocuk-

177 Bkz., Joshua A. Sanborn, *Drafting the Russian Nation: Military Conscription, Total War, and Mass Politics, 1905-1925* (DeKalb, III., 2003).

lar askere çağrılmıştır. Ancak Nikolay'ın halefi II. Aleksandr (1881'deki suikastı pogromları tetiklemiştir) Yahudilerin askeri hizmete uygunluğundan şüphe etmiştir.

Birinci Dünya Savaşı başladığında, Rusya Yahudileri, Rus ordusunu sadakatleri konusunda ikna etmeyi başaramamıştır. Savaşın ilk yıllarında bazı Yahudiler vatansever geçit törenlerine katılmıştır. *The Dybbuk* isimli tiyatro oyunuyla tanınan Yahudi yazar S. Ansky, "Yahudilerin Rusya için kısa süreliğine duyduğu yarı gerçek, yarı sahte bir vatanseverlik anını" hatırlamıştır.[178] Ancak Rusya, bundan hemen sonra antisemitist bir aşırılık dalgasını tetikleyen mağlubiyetler almıştır. Askeri başarısızlıklar, Rus-Japon Savaşı döneminden kalan milliyetçi Yahudi nefretini yeniden diriltmiştir. Rus Yahudileri 1904-1905'te Rusya'nın Japonya tarafından mağlup edilmesine ve 1914 ile 1915'te Almanya'ya karşı alınan yenilgilere sebep olmasa da, daha önceki pogromları haklı gösteren mantık bir kez daha kendini tekrarlamıştır. Böyle bir tarih vizyonunda, Yahudiler Rusya'ya daha önce de sadakatsizlik göstermiş ve şimdi yeniden ihanet etmiş hain bir halktı.

Stavka'daki, yani Leh cephesindeki Rus karargâhında görev yapan komutanlar, savaşın başından itibaren Polonya Yahudilerinin Alman davasını desteklemesinden şüphelenmiştir. Yahudileri, Alman kuvvetlerine uyarı göndermekten Rus askerlerine ateş açmaya kadar uzanan bir dizi ihanet eylemi ile suçlamışlardır. "Hata yapan her komutan ve her albay" diye iddia etmiştir Ansky, "suçunu, yetersizliğini, dikkatsizliğini meşrulaştırmanın bir yolunu bulmuştu. Başarısızlıkları için bir Yahudi casusu suçlayarak her şeyi koşer[179] hale getirebilirlerdi."[180]

178 S. Ansky, *The Enemy at His Pleasure: A Journey Through the Jewish Pale of Settlement During World War I*, ed. ve tercüme eden Joachim Neugroschel (New York, 2003), s. 3.

179 T.S.N.: Koşer, Yahudi inancına göre, yenilmesi ve kullanılmasında dinen bir sakınca bulunmayan helal ürünlerdir.

180 Ansky, *The Enemy at His Pleasure*, s. 3-5.

Fakat 1914 ve 1915'in mütevellit pogromları, 1904-1905'tekilerden iki kilit açıdan farklıydı. İlk olarak, ordunun oynadığı rol çok daha önemliydi. Rus siyasi ve askeri otoriteleri 1905'te antisemitist şiddete gözlerini kapamış ancak Yahudilere karşı gerçekleştirilen saldırıları bizzat organize etmemiş ya da yönetmemişlerdir. Ancak 1915'te durum farklı olacaktır. Rusya'nın cephedeki askeri liderleri, özellikle de askeri karargahların başkomutanı General Nikolay Nikolayeviç Yanuşkeviç, Yahudilere zulmetmek için doğrudan inisiyatif kullanmıştır.[181] İkinci farklılık ise coğrafiydi: Yahudiler 1904-1905'te savaşın asıl sahnesinin yakınında bile yaşamamaktaydı ancak 1914 ve 1915'te Yahudi toplulukları savaş bölgesi boyunca yayılmıştı.

Bunun takip eden ve sonraki yıllarda unutulan olay, Yahudilerin ve diğer sivillerin bulundukları yerlerden zorla tahliye edilmesiydi. Rus yetkilileri 1914'te Yahudileri savaş bölgesinden uzaklaştırmaya başlamıştır. Yahudilerin Leh kentlerinden sürgün edilmesine en erken Eylül ayında girişilmiştir. Ansky, bu erken uzaklaştırmanın yarattığı etkiye Kasım ve Aralık aylarında Varşova'da tanık olmuştur. "Her gün, binlerce mülteciyi daha beraberinde getiriyordu. Çoğunluğu yaya, soyulmuş, çıplak, açlıktan kıvranmakta, sarsılmış ve çaresizdi." Bizzat kendisi, Varşova'daki Yahudi mültecilerin sayısını elli binden daha yüksek olarak hesaplamıştır.[182]

Savaş Rusya için çoğunlukla iyi gitmemiştir ancak Rus ordu-

181 Eric Lohr, "The Russian Army and the Jews: Mass Deportation, Hostages, and Violence During World War I," *Russian Review* 60 (Temmuz 2001), s. 407; Eric Lohr, *Nationalizing the Russian Empire: The Campaign Against Enemy Aliens During World War I* (Cambridge, Mass., 2003), s. 137-138.

182 Ansky, *The Enemy at His Pleasure*, s. 13-14. Ayrıca bkz., Rogger, *Jewish Policies and Right-Wing Politics*; Mark Levene, "Frontiers of Genocide: Jews in the Eastern War Zones, 1914-1920 and 1941," *Minorities in Wartime: National and Racial Groupings in Europe, North America, and Australia During the Two World Wars*, ed. Panikos Panayi (Providence, R.J., 1993), s. 83-117 içinde; Peter Gatrell, *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I* (Bloomington, Ind., 1990); ve Lohr, "Russian Army and the Jews,", s. 404-419.

su muharebelerden galip çıktığında bile Yahudilere saldırmıştır. Rusya tarafından gerçekleştirilen erken saldırılardan birinde, işgal edilen Avusturya'nın sınır bölgesi Galiçya'daki Yahudilerin kaderi de bu olmuştur. Lviv'in doğusunda Avusturya topraklarındaki Brodi şehrini ziyaret eden Ansky, şehrin hemen hemen yarısının kül olduğunu görmüştür -"birkaç yüzü yalnızca Yahudi evleriydi"-. Kundaklamanın arkasında yatan gerekçe -Yahudi bir kızın Rus birliklerine ateş açtığı yalanı-, "Yahudilere karşı gerçekleştirilen pogromların ve uygulanan şiddetin tamamı için klasik bir bahane" haline gelmiştir. Galiçya Yahudileri, toprak sahibi olmaları daha muhtemel olduğu için, Doğu Avrupa'nın diğer birçok bölgesinde yaşayan Yahudilerden farklıydı. Rus kuvvetleri de Yahudi toprak sahiplerine özellikle sert bir muamele uygulayarak onları diğerlerinden ayrı tutmuştur. Rus birlikleri bu insanların paralarını, hayvanlarını ve yemeklerini çalmış ve Ansky'e göre, "birçoğunu öldürmüş ya da onları Rusya'ya tehcir etmiştir."[183]

1915'e gelindiğinde, Rus ordusunun, Rusya İmparatorluğu'nun batısındaki Yahudilere uyguladığı zulüm daha da şiddetlenmiştir. Rus komutası, Ocak'ta yaklaşık 100,000 Yahudi'yi Varşova çevresindeki kasabalardan kovmuştur. Hatta Rus ordusunda hizmet veren Yahudi erkeklerin aileleri bile evlerinden defedilmiştir. Sığınacak bir yer ya da güvenli bir gıda tedariki yokken en kısa yolculuk bile oldukça zor bir hale gelmiştir. Yahudi sosyalist partisi Bund, "çocukların yolda ölmesinden" yakınmıştır.[184]

Rusya'nın Almanya ve Avusturya'ya karşı aldığı büyük bir mağlubiyeti, Nisan 1915'te daha da büyük tehcirler izlemiştir. Rusların Yahudilere karşı uyguladığı askeri politikanın bu

183 Ansky, *The Enemy at His Pleasure*, s. 68, 91. Bkz., Peter Gatrell, *A Whole Empire Walking*, s. 18.

184 Gregor Alexinsky, *Russia and the Great War*, tercüme eden Bernard Miall (New York, 1915), s. 203. Bkz., Lohr, *Nationalizing the Russian Empire*, s. 138.

aşaması, ölçeği bakımından etnik temizliği daha çok andırmaya başlamıştır: bazı bölgelerde amaç gerçekten de Yahudilerin *hepsini* tahliye etmekti. Sonradan İkinci Dünya Savaşı sırasında, Stalin tarafından sözde sadakatsiz etnik azınlıklara karşı organize edilen daha acımasız sürgünlerin habercisi haline gelecek bir uygulamayla, 500,000 ile bir milyon arasında Yahudi yaşadıkları topraklardan kovulmuştur.[185] Çoğu, zorunlu tahliyelerinden yalnızca yirmi dört ya da otuz altı saat önce haberdar edilmiştir. Yahudiler, Baltık boyunca Polonya'dan doğuya sürülmüştür.

Pogromlar, Rusya'nın batı cephesindeki Yahudi yaşamının sürekli bir parçasıydı. 1915'te Rusya'ya dönerken Galiçya'dan geçen Ansky, "iki bela: pogrom ve kitlesel sürgünü bekleyen" Yahudilerden söz etmiştir. Ansky nereye gitse pogromların konuşulduğunu duymuştur. Savunmadaki Rus kuvvetleri Polonya'daki Yahudilere saldırmış ve saldırı halindeki Rus askerleri de Avusturya sınırları içindeki Galiçya Yahudilerine hücum etmiştir. Lviv'in kuzeyinde bir Galiçya şehri olan Sokal'de, Yahudi bir otel sahibi Ansky'ye pogrom sırasındaki yıkım günlerini anlatmıştır: "Sokal'i mahvettiler. Bütün haftayı yağmalayarak, paramparça ederek, döverek geçirdiler." Kadın, kızının kolunun bir Kazak tarafından kesildiğini de eklemiştir. John Reed de Galiçya'da benzer hikâyeler duymuştur. Rus kuvvetlerinin, özellikle de Kazakların öncülük ettiği yerlerde yerel sakinler de onların peşinden gitmiştir. Lublin vilayetindeki küçük Yahudi shtetl'i[186] Yuzefow'da meydana gelen pogromdan sağ çıkan bir görgü tanığı, pogromu talan için fırsat olarak kullanan yerel Hıristiyanlardan bahsetmiştir: Köylü çeteleri -kadın/erkek, genç/yaşlı- kasabaya gelmiş, Yahudilere saldıran askerlere katılmış ve çuvallarını ganimetle doldurup orayı terk etmiştir.[187]

185 Lohr, "The Russian Army and the Jews," s. 409-410; Levene, "Frontiers of Genocide,", s. 95; ve Rogger, *Jewish Policies and Right-Wing Politics*, s. 100.

186 T.S.N.: Holokost öncesinde Orta ve Doğu Avrupa'da var olan ve geniş bir Yahudi nüfusunun yaşadığı küçük kasabalara verilen isim.

187 Ansky, *The Enemy at His Pleasure*, s. 29-30, 155, 163-164; Reed, *War in Eastern Europe*, s. 133; Lohr, "Russian Army and the Jews," s. 417; Ale-

Rus komutasının zorunlu tahliyesi imparatorluk Yahudilerinin neredeyse beşte birinin sürgün edilmesine yol açmıştır. Lakin Rusya'nın siyasi otoriteleri mutlak bir etnik temizlik politikasını da göze alamamıştır. Zorunlu tahliye Yahudi mülteciler için garip bir paradoks yaratmıştır. Rus ordusu Yahudileri doğuya, yani Polonya'nın ve "Yerleşim Mıntıkası"nın dışına; Rusya'da yasal olarak yerleşemeyecekleri bölgelere itmiştir. Rusya'daki zorunlu tahliyelere karşı protestolar neticede Bakanlar Konseyine de ulaşmıştır. Konsey, insani endişeleri tespit etmekle beraber, Rusya dışında yaşayan Yahudilerin dünya kamuoyu üzerindeki etkisine dair abartılı bir görüş ortaya koymuştur. Orduyla bağını koparan Bakanlar Konseyi Ağustos 1915'te, Yahudilerin Petrograd (St. Petersburg kulağa fazla Almanca geldiği için 1914'te ismi değiştirilmiştir) ve Moskova dışında Rusya'nın çoğu büyük şehrinde yaşamasına izin veren bir genelge yayınlamıştır. Nihayetinde, Yahudi mültecilerin yaklaşık beşte ikisi, söz konusu genelgeden önce, yasal olarak yaşayamayacakları şehirlere yerleşmiştir.[188]

Doğu cephesindeki savaş, zorunlu kitlesel tahliyelere yol açmadığı yerlerde bile Yahudilerin tehlikedeki bir azınlık olmaya devam ettiğine dair güçlü uyarılar sunmuştur. Çoğu Yahudi'den vatandaşlık hakkını esirgeyerek önceden beri kötü bir şöhrete sahip olan Romanya önemli bir örnektir. Romanya, Ağustos 1916'da, o dönemde Macaristan'ın elinde olan Transilvanya'yı işgal edene kadar savaşa girmemiştir. Ancak aldığı yenilgiler 1917'de Romanya'nın büyük bir kısmını işgal altında bırakmıştır. Antisemitizm, savaşın her aşamasında şiddetini korumuştur. Romanya'nın savaşa girmesi üzerine, diye anımsamıştır Amerikalı elçi Charles J. Vopicka, "birçok Yahudi, Alman casusu ol-

xinsky, *Russia and the Great War*, s. 203; ve Christoph Mick, "Ethnische Gewalt und Pogrome in Lemberg 1914 und 1941," *Osteuropa* 53 (2003), s. 1810-1829.

188 Lohr, "Russian Army and the Jews," s. 411-412; Rogger, *Jewish Policies and Right-Wing Politics*, s. 104-105; ve Gatrell, *A Whole Empire Walking*, s. 146.

makla suçlanmış; birçoğu tutuklanmış, hapsedilmiş ve mallarına el konulmuştur."[189] Vopicka, Rumen hükümetini bu Yahudilerin birçoğunu serbest bırakmaya ikna etmekten gurur duymuştur. Savaş sonlanırken, Vopicka, pogromların planlandığına dair dedikodular da duymuş ve hükümeti bunun gibi eylemlerin barış konferansında Romanya'ya zarar vereceği konusunda uyarmıştır.

Büyük Savaşta Rus Almanlar

Etnik açıdan Alman olup da Almanya sınırlarının ötesinde yaşayanlar, doğu cephesi hattı boyunca ya da yakınında, savaş zamanı zulümlerine maruz kalan bir başka azınlıktı. Almanların Yahudilere geçmişte uyguladığı zulümlerin yirminci yüzyıl tarihine vurduğu damga yüzünden bugün bunu hayal etmek muhtemelen zor olsa da aslında, Rusya'da yaşayan etnik Almanlar Birinci Dünya Savaşı sırasında imparatorluk Yahudilerininkine benzer bir kaderi paylaşmıştır.

Almanlar, aynen Yahudiler gibi, çok etnikli Rus İmparatorluğu'nun birçok azınlığından sadece birisiydi. Birçoğu on sekizinci yüzyılda tarımsal yerleşimler kurmak üzere davet edilmiş Almanların soyundan gelen Rus Almanları, temel olarak Karadeniz ve İdil Nehri kıyıları dâhil olmak üzere Batı Rusya'nın çeşitli bölgelerinde yoğunlaşmıştı. Volhinya'daki diğerleri ise 1880'lerden daha yakın bir dönemde gelen göçmenlerdi. Rusya'nın Almanları, belirgin bir biçimde, yirminci yüzyılın ortalarına kadar genellikle bu bölgelerdeki Alman köylerinde yaşamıştır. Diğerleri ise imparatorluğun büyük şehirlerine yerleşmiştir.

Savaş başladıktan sonra Rus yurttaşları, etnik kökeni Alman olanların, tıpkı Rusya Yahudileri gibi, vatanseverlik yoksunluğundan şüphelenmeye başlamıştır. Rus parlamentosu Duma'daki Alman kökenli vekiller bağlılıklarını ilan etmiştir etmesine ama Rusya 1914 Ağustos'unun sonunda Tannenberg muharebesinde Almanya'ya mağlup olduğunda bu sözün hiçbir anlamı

189 Charles J. Vopicka, *Secrets of the Balkans: Seven Years of a Diplomatist's Life in the Storm Centre of Europe* (Chicago, 1921), s. 271.

kalmamıştır. Bunun yerine, etnik kökeni Alman olan askerler batıdaki birliklerinden uzaklaştırılmış ve Kafkaslardaki işçi taburlarında çalışmaya gönderilmişlerdir. Alman siviller, gittikçe tırmanan ve katlanmak durumunda kaldıkları şüpheyi hissetmiştir. Besarabya'da yaşamış Alman çiftçisi Gottlob Ensslen yıllar sonra, "savaş sırasında devlet düşmanı olarak damgalanmıştık" diye hatırlamıştır.[190]

Savaşın ilk günlerinden itibaren Rusya Almanlarının birçoğu, zorunlu tahliyelerin kurbanı olmuştur. 1914'te, Polonya ve Baltık'ta cepheye yakın bölgelerde yaşayan birkaç yüz bin Alman köylüsü yüzlerce mil öteye götürülmüş ve İdil'in ötesine yerleştirilmiştir. Rus otoriteleri Ocak 1915'in başında, şehirlerde yaşayan Almanları da tehcir etmeye başlamıştır. 1915'teki yenilgiler, daha çok Rus Almanlarını tehlikeye sokmuştur. General Yanuşkeviç, Rusya Almanlarının, imparatorluğun batı sınırında yer alan vilayetlerden tehcir edilmesi ve iç bölgelere yerleştirilmesi emrini vermiştir. İmparatorluk Almanları, tahliyeleri sırasında bile göze çarpmıştır. Ansky, "Almanların üstü örtülü devasa ve sağlam yük arabasını yarım mil uzaktan tanıyabilirdiniz..." diye gözlemlemiştir. "Yüzünde ne şaşkınlık ne de çaresizlik olan, sakin ve kendinden emin Alman, yük arabasının yanında uzun ve kararlı adımlarla yürüyordu."[191] Rusya'daki en büyük Alman çiftçi gruplarından biri olan Volhinya Almanlarına, mülklerini ellerinden çıkarmak için yalnızca birkaç gün verilmiştir. Rus köylüleri, söz konusu tebligat sonucunda başlatılan haraç mezat satışlarda alet ve çiftlik hayvanlarını kelepir fiyatlara satın almıştır. Önceden Kafkaslarda savaşmaya gönderilmiş erkekler dışında, sayısı yaklaşık 200,000'i bulan Volhinya Almanları İdil Nehri'ne ya da Sibirya'ya gönderilmiş ancak bazıları, günümü-

190 Theodor Schieder, ed., *Das Schicksal der Deutschen in Rumänien* (Bonn, 1957), s. 24.

191 Ansky, *The Enemy at His Pleasure*, s. 183. Bkz. Lohr, *Nationalizing the Russian Empire*, s. 129-134; ve Hans Freiherr von Rosen, *Wolhynienfahrt 1926* (Siegen, 1982), s. 17.

zün Ukrayna ve Belarus sınırında yer alan Pripet bataklıklarında gizlenmeyi başarmıştır. Eşi ya da oğlu orduda görev alan birkaçı, hasat zamanında evlerine dönme izni alabilmiştir. Cepheden uzaktaki şehirlerde yaşayan Alman kökenlilere duyulan güvensizlik de artmıştır. Güruhlar, Mayıs 1915'te Moskova'daki Alman dükkânlarını ve apartmanlarını yağmalamıştır.

Rusya Almanları gibi tarımla uğraşan halklar için en büyük darbelerden biri de topraklarını kaybetmek olmuştur: Rus hükümeti, 1915'ten Rus Devrimi'ne kadar olan süreçte, gitgide daha çok sayıda etnik Almanı, topraklarını ve ellerindeki diğer tüm sermaye mülklerini paraya çevirmeye zorlayan bir dizi kompleks yasa çıkarmıştır. Bu yasaların ilki, topraklarını satmak için kendilerine on ile on altı ay arasında süre verilen ve Almanya ile Avusturya-Macaristan sınırlarının yaklaşık yüz mil çevresinde ya da Baltık Denizi veya Karadeniz'in altmış mil çevresinde yaşayan birçok etnik Alman için Şubat 1915'te uygulamaya konulandır. Çevre bölgelerde yaşayan Almanlar da aynı kaderi paylaşmaktan endişe etmiştir. Gottlob Ensslen, "tahliye ihtimali başımızın üzerinde Demokles'in kılıcı gibi sallanıyordu" diye anımsamıştır.[192] Tasfiye yasası, Şubat 1917'a kadar, hemen hemen bütün ülkeyi kapsayacak şekilde tekrar tekrar genişletilmiştir -ancak tam da o sırada çar hükümeti çökmüştür-.

Rusların, etnik kökeni Alman olanlara uyguladığı emperyal zulüm, daha sonra aralarında Stalin dönemindeki Almanların da bulunduğu ulusal azınlıklara karşı başlatılacak olan seferberliklerden daha az istikrarlıydı -yine de bu, topraklarını terk etmek ya da satmak zorunda kalan binlerce kişi için bir teselli olamazdı elbette-. Rusya'yı 1915'te ziyaret eden John Reed, Almanlara karşı uygulanan politikaların çelişkilerine ve absürtlüğüne dikkat çekmiştir. "Petrograd'daki akıl almaz savaş düzenlemeleri", telefonda Almanca konuştukları için insanlara para cezası verilmesini ya da sokakta Almanca konuştukları için insanların

192 Schieder, *Das Schicksal der Deutschen in Rumänien*, s. 24. Bkz. Lohr, *Nationalizing the Russian Empire*, s. 94-120.

Sibirya'ya gönderilmesini mümkün kılmıştır ancak "paralı" Almanlar Petrograd'da veya Moskova'da yaşamaya devam edebilmiştir.[193] Almanları seçilmiş bölgelerden tehcir etme politikasını uygulamak; ulaşım zorlukları, barınak sıkıntısı ve köylüleri uzaklaştırmanın getirdiği ekonomik maliyet yüzünden kolay olmamıştır. Yine de Rus hükümeti hiçbir noktada, etnik kökeni Alman olanlara prensip olarak yabancı bir nüfus gibi muamele etme politikasından geri adım atmamıştır. Etnik kökeni Alman olan çoğu kişi Rus tebaasına dâhil olmasına rağmen, bu kişiler istenilen zamanda yeniden yerleştirmeye tabi tutulmuştur.

Daha sonra Stalin tarafından kusursuz bir hale getirilmiş olmasına rağmen, etnik azınlıkların zorunlu göçle cezalandırılması Sovyet döneminin icat ettiği bir uygulama değildi. Zorunlu göç ne kadar eksiksiz bir biçimde gerçekleştirilirse ve yerleşim bölgeleri ne kadar uzak olursa, savaş halindeki imparatorluğun benzer uygulamaları, daha sonraki Sovyet döneminde azınlıkların kovulması uygulamasını o kadar yakından andırmış ve öncelemiştir. Örneğin, çiftliklerinden kovulan Volhinya Almanları bir daha evlerine dönüp dönemeyeceklerini ya da ne zaman dönebileceklerini hiçbir zaman bilememiştir. Emperyal rejimin yıkılmasının ardından yaklaşık elli bin kişi, ağır hasar görmüş haldeki çiftliklerine geri dönmüş ve bazıları, İkinci Dünya Savaşı'yla birlikte yeni bir zorunlu göç dalgası başlayana kadar evlerinde kalmaya devam etmiştir.

Türkler ve Yunanlar

Büyük Savaş, Rusya'da Yahudiler ve Almanlar için zorunlu göçe yol açmıştır ancak Türkiye'de en büyük tehlikeyle yüzleşen gruplar Ermeniler ve Rumlar olmuştur. Felâketlerinin arifesinde olan Türkiye Ermenileri temel olarak doğuda yaşamaya devam etmekteydi; Rumların çoğu ise ülkenin kıyı kesimlerinde ve bu bölgelere yakın ırmak vadilerinde hayatlarını sürmekteydi. En geniş Rum nüfusu batıdaydı: Doğu Trakya, İstanbul

193 Reed, *War in Eastern Europe*, s. 196.

ve Anadolu'nun batı kıyısı. Diğer taraftan, adını Ön Asya ya da Anadolu'nun kuzeydoğu kıyısına verilen antik isimden alan Pontus Rumlarından oluşan ayrı bir nüfus da mevcuttu. Pontus Rumları kendi lehçelerini kullanmaktaydılar ve Rusya'ya kadar uzanan bir topluluk halinde Karadeniz boyunca çeşitli kasaba ve şehirlerde yaşamaktaydılar.

Rumlar, Türkler, Ermeniler ve tüm Osmanlı tebaası 1914'te yaşamlarını, teorik olarak hâlâ sultan tarafından idare edilen tek bir devletin bünyesinde sürmekteydi ancak emperyal egemenlik yalnızca bir kurmacadan ibaretti. Sultan ve emperyal idare İstanbul'da hâlâ yürürlükte olmasına rağmen, bir dizi devrim ve darbeden sonra gerçek iktidar artık Jön Türklerin ve özellikle de İttihat Partisi ya da İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) elindeydi. Parti liderleri, özellikle de Dâhiliye Nazırı Talat Paşa ve Harbiye Nazırı Enver Paşa'nın yanı sıra birtakım üst düzey görevler üstlenmiş olan Cemal Paşa imparatorluktaki iktidarın gerçek sahipleriydi.

İTC, Osmanlı İmparatorluğu'nun çekirdek bölgelerinde Ermenilere ve Rumlara karşı radikal bir milliyetçi politika izlemiştir. Yunanların Balkan Savaşlarındaki tüm kazanımları Osmanlı Rumlarını daha da büyük bir tehlikeye atmıştır. Jön Türklerin iktidara gelmesinde kilit bir siyasi üs işlevi gören Makedonya'nın kaybedilmesi, Türkiye'nin yeni liderlerini kişisel olarak derinden etkilemiştir. Yunanistan'ın, Türkiye'nin yok edilmesini istediğine inanan önde gelen Jön Türkler, Türkiye'deki Rumlara şüpheyle yaklaşmış ve Makedonya ile Trakya'dan gelen sefil haldeki Müslüman muhacirler Yunanistan'a duyulan milliyetçi düşmanlığı daha da körüklemiştir. Aynı şekilde, Ege Denizi'nde Yunanistan'la patlak veren silahlanma yarışı ve Türkiye açıklarındaki adaların Yunan güçleri tarafından işgal edilmesi ve ilhakı da benzer etkilere neden olmuştur. İTC liderleri için, ülkenin Rumlarına saldırmak, Türkiye'nin çekirdek bölgelerini saflaştırmanın bir yoluydu. Talat Paşa bu niyetini açık bir şekilde ifade etmiştir. ABD Büyükelçisi Henry Morgenthau 1914'ün başında

Rumlara uygulanan kötü muameleye karşı çıktığında, Talat Paşa kendisine, Türkiye'nin zaten birçok vilayetini kaybettiğini ifade etmiştir. "Türkiye'nin geriye kalanı ayakta kalacaksa eğer" diye de eklemiştir Talat, "o zaman bu yabancı insanlardan kurtulmak gerekir (...) Daha sonrasında, İzmir'in ve bitişiğindeki adaların Türkleştirilmesinden bahsetmiştir."[194]

Türkiye Rumlarına uygulanan zulümler 1914 baharında, yani Birinci Dünya Savaşı patlak vermeden önce başlamıştır. İlk aşama tacizdi: boykotlar, Türk gayri nizami birliklerinin tacizleri ve mektuplar ya da duvar yazılarıyla iletilen tehditler. İkinci aşama gerçek terördü: hırsızlıklar, evlere düzenlenen saldırılar ve kıyımlar. Kısa bir süre önce Balkan Savaşlarından kaçarak gelmiş Türk muhacirlerden oluşan silahlı çeteler, bazen Doğu Trakya ve Anadolu'nun batı kıyısındaki Rum köylerine saldırmıştır. En büyük katliamlardan biri, yaklaşık elli Rum'un öldürüldüğü, İzmir'in kuzeybatısındaki Foça kentinde vuku bulmuştur. Genellikle Türk otoritelerine yakın görüşte bir gazeteci olan Alman muhabir Harry Stuermer, şehrin, "dumanı tüten harabeler içinde" olduğunu görmüştür.[195]

Korku ikliminde yaşayan Rumlar evlerinden kaçmaya başlamıştır. Bazıları İzmir'deki daha geniş Rum topluluğunun sunduğu görece güvenliğe sığınmıştır. Diğerleri topyekûn biçimde, yakın zamanda Yunanistan tarafından işgal edilen adalara yerleşmiştir. On binlerce Rum, İzmir'in batısındaki kıyı kasabası Çeşme'den Ege Denizi'ne açılıp yakınlardaki Sakız Adası'na gitmiştir. Balkan Savaşlarından yeni gelen Müslüman muhacirler, topraklarını terk eden Rumların evlerine yerleşmiş, hatta onların

194 Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story* (Ann Arbor, Mich., 2000), s. 34. Türk milliyetçiliği ideolojisinin yükselişi ve Rumlara karşı kampanya için bkz., *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide* (New York, 2004), s. 137-145.

195 Alexander Papadopoulos, *Persecutions of the Greeks in Turkey: Before the European War*, tercüme eden Carroll N. Brown (New York, 1919), s. 74-84. Bu ziyadesiyle Yunanca bir dokümandır. Foça üzerine bkz., Harry Stuermer, *Two War Years in Constantinople* (New York, 1917), s. 169.

kıyafetlerini bile almıştır.[196] Diğer Rumlar ise, sığınacakları limanı daha da uzak yerlerde aramıştır: "Ne zaman Yunan konsolosluğunun önünden geçsek" diye hatırlatır Büyükelçi Morgenthau, "ülkeyi terk etmek amacıyla pasaport almak için konsolosluğun kapısını kuşatan bir sürü heyecanlı Rum'u görebiliyorduk."

Türkiye aynı dönemde Rumları Ön Asya kıyılarının büyük kısmından da tehcir etmeye başlamıştır. Bu henüz tam ölçekli bir etnik temizlik seferi değildi ancak yaklaşık 150,000 Osmanlı Rum'u Türkiye'den Yunan adalarına ya da Yunanistan'a sürülmüştür. Diğer on binlercesi ise Anadolu'nun iç kesimlerine gönderilmiştir. İzmir'deki Amerikan konsolosu George Horton, Yunanistan vatandaşlığına sahip ve dolayısıyla da "aşırı zulme" maruz kalmayanlara uygulanan muamele ile, "katledilen, soyulan, evlerinden kovulan, tecavüz edilen" ya da askere alınıp "birçoğu açlıktan ya da dış etkenlerden ölene kadar yiyecek ve giyecek" verilmeden zorla çalıştırılan Osmanlı Rumlarına uygulanan muamele arasındaki farkı gözlemlemiştir.[197] Bağımsız bir ülkenin onlar adına duruma müdahale etme olasılığı, Yunanistan vatandaşlarına Osmanlı Rumlarından daha geniş bir güvence sağlamıştır.

Türklerin Rumlara karşı yürüttüğü kampanya savaşla birlikte daha da şiddetlenmiştir. Türkiye savaşa 1914'ün Ekim ayının sonlarında girmiştir ve Rumları sindirme harekâtı Müttefikler 1915'te Gelibolu yarımadasına çıkartma yaptığında yeni bir seviyeye tırmanmıştır. Türk ve İtilaf kuvvetleri dar Çanakkale Boğazı'nın üzerinde yer alan bu stratejik bölgeyi kontrol etmek için mücadele ederken, Türkiye Rumları da çevre bölgedeki köy-

196 Papadopoulos, *Persecutions of the Greeks in Turkey: Before the European War*, s. 121. Ayhan Aktar, "Homogenizing the Nation, Turkifying the Economy: The Turkish Experience of Population Exchange Reconsidered," *Crossing the Aegean*, ed. Hirschon, s. 83-84 içinde; ve Henry Morgenthau, *I Was Sent to Athens* (Garden City, N.Y., 1929), s. 16.

197 George Horton, *Recollections Grave and Gay: The Story of Mediterranean Consul* (Indianapolis, 1927), s. 224.

lerden ve Marmara Denizi'ndeki adalardan tehcir edilmiştir.

1915'te tehcir edilen Rum topluluklardan biri de Marmara Adası'ndakilerdi. Yerel vali 5 Haziran 1915'te Rum meclis üyelerine Marmara'nın Rum sakinlerinin Ön Asya'ya gönderileceğini bildirmiştir. Daha sonrasında Atina'ya kaçan bir ada sakini tarafından anlatılanlar süratli ve mutlak bir sürgün betimlemektedir. Adayı terk etme emri vakit kaybetmeden tebliğ edilmiştir: Yerel otoriteler ertesi günün gece yarısında kapıları çalmış ve Rumlara adayı terk etmek için hazırlanmalarını söylemiştir. Rumlara toparlanmak için fazla vakit verilmemiştir ancak bunun bir önemi de olmamıştır zira yerel otoriteler, yanlarına birkaç döşekten daha fazlasını almalarına izin vermemiştir. Geriye kalan diğer her şey hükümete teslim edilmiştir.[198] İlk buharlı gemi, 7 Haziran'da yola çıkmıştır. Ada Rumları toplu olarak Türkiye'den resmen kovulmamıştır ancak evlerine geri dönme umudu olmadan sürülmüşlerdir ve mallarının çoğuna el konulmuştur.

Savaş devam ederken, Türkiye'nin Rum sivillere karşı yürüttüğü seferberlik Karadeniz'de yaşayan Pontus Rumlarını kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Burada zulüm için izlenen yol, savaşın doğu cephelerindeki diğer yerlerde uygulanan zulümlerle hemen hemen aynıydı. Askeri tehditler ve başarısızlıklar -bu durumda Rusya'dan alınan yenilgiler- Türk liderlerini, ihanetle suçlanan sivil nüfusa karşı bir seferberlik başlatmaya ikna etmiştir. Bu, ya Karadeniz Rumlarına karşı önlem olarak gerçekleştirilen bir darbeydi ya da Rum çetelerinin askeri eylemlerine verilen sert tepkiydi ancak her iki durumda da, Ruslar Doğu Anadolu'nun içlerine doğru ilerlerken Türkler Rumları tehcir etmiştir.

Yunanistan'ın diplomatik raporları, antik Yunan kolonicileri tarafından aynı isimle (Trebizond) kurulan liman mevkii ile güneyde yüksek dağlarla sınırlanan bitişik bir şerit olan Trab-

198 *Tragedy of the Sea of Marmora* (New York, 1918), s. 5-6. Bu broşür Anadolu Rumları için kurulan Yardım Komitesi tarafından yayınlanan bir kitapçıktı.

zon bölgesinde tehcirlerden ve giderek büyüyen korkudan söz etmiştir. Nisan 1916'da Trabzon'un çevresindeki köylerden iç bölgelere gitmeleri emredilen Pontus Rumları, Ermeniler gibi katliama uğramaktan endişe etmiştir. Bu nedenle de gitmek yerine, "Rus ordusunun hızlı ilerleyişi sayesinde kurtarılacaklarını umut ederek ormanlara sığınmışlardır." Türklerin Pontus Rumlarına karşı yürüttüğü seferberlik, aralarında Trabzon'un 150 mil batısında yer alan bir başka Karadeniz limanı olan Samsun'un da bulunduğu, cepheden daha uzak bölgelere de odaklanmıştır. 1917 sonunda yeni bir şiddet dalgası patlak vermiş ve Avusturya Başkonsolosu Kwiatowksi bu dalgayı, Samsun'un kuzeybatısındaki Bafra kasabasının yakınında yer alan bir Türk köyüne Rum çeteleri tarafından gerçekleştirilen saldırıya atfetmiştir. Türkler çevredeki Rum köylerinin sakinlerini evlerinden kovarak misilleme yapmıştır. Kwiatowksi genel itibariyle yaklaşık 70,000 Rum'un, 100 mil boyunca uzanan Karadeniz kıyısında yer alan köylerinden tehcir edildiğini hesaplamıştır.[199]

Osmanlı tebaası statülerine rağmen devlet destekli teröre maruz kalan Türkiye Rumları, Birinci Dünya Savaşı sırasında tam ölçekli etnik temizliğin sadece bir adım gerisinde kalan bir zulmü deneyimlemiştir. Rumların tehcir ve sürgünü mutlak bir biçimde tamamlanmamıştır ancak Türkiye'nin bazı bölgelerinde buna fazlasıyla yaklaşılmıştır. Türkiye'nin savaş zamanında sivillere uyguladığı zulmün en öne çıkan muhalifi Büyükelçi Morgenthau, 200,000 ile 1,000,000 Rum'un "büyük yokluk çektiğini ancak Ermeniler gibi genel katliama maruz kalmadığını" ve Ön Asya'nın iç kesimlerine gönderildiğini belirtmiştir.[200] Morgenthau, Rumlara uygulanan muamelenin farklı olmasını Yunan devletinin varlığına ve Yunanistan'ın savaşa girmesi du-

199 Hypourgeio Exoterikon (Yunanistan Dışişleri Bakanlığı), *Persecutions of the Greeks in Turkey Since the Beginning of the European War*, tercüme eden Carrol N. Brown ve Theodore P. Ion (New York, 1918), s. 45, 52; Institut für Armenische Fragen, *Armenian Genocide Documentation*, vol. 2, s. 409-410.

200 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 216.

rumunda Türkiye'nin, müttefiki Almanya konusunda duyduğu endişeye bağlamıştır.

Etnik Temizlikten Soykırıma

Birinci Dünya Savaşı Sırplar, Osmanlı Rumları ve Rusya'daki Yahudiler ve Almanlar için acı ve güvensizlik getirmiştir ancak hiçbir halk Türkiye'nin Ermenileri kadar kötü bir kaderi paylaşmamıştır. Ermeniler 1914'te Türkiye içinde hâlâ büyük bir azınlığı teşkil etmekteydi ve çoğunlukla, Doğu Anadolu ile Türkiye'nin güneybatı Akdeniz kıyısında yer alan Kilikya'da yaşamaktaydılar. Ancak bu topluluklar savaştan sağ çıkamayacaktı. Birçok Osmanlı Rum'unun aksine, Ermeniler Ön Asya'nın iç kesimlerine ya da adalara tehcir edilmemiştir. Onun yerine, ya katledilmişlerdir ya da daha birçoklarının imha edildiği veya açlıkla susuzluktan ölüme terk edildikleri çöllere sürülmüşlerdir.

1915 soykırımı ölçek ve niyeti bakımından, daha önce Sultan II. Abdülhamit yönetimi altında Ermenilere uygulanan zulümden çok farklıydı. 1890'larda gerçekleştirilen Ermeni katliamları o kadar şiddetliydi ki, Avrupalılar Osmanlı hükümdarı için "Kızıl Sultan" lakabını kullanmaya başlamıştı. Ancak Türkiye'nin yeni iktidarı olan İttihat ve Terakki Cemiyeti, ülkenin Ermenilerini yok etmek için elline geçecek bir fırsatı beklemekle yetinmemiştir sadece. Jön Türkler, başlangıçta, Türk olmayanları Osmanlı İmparatorluğu'ndan sürmek peşinde değildi. 1908 devrimlerinden kısa bir süre sonra, İTC liderlerinden biri olan Enver Bey isimli genç subay, Selanik'teki bir kalabalığa, "artık Bulgarlar, Rumlar, Sırplar, Rumenler, Yahudiler, Müslümanlar yok; aynı mavi gök kubbenin altında hepimiz eşitiz, hepimiz Osmanlı olmaktan gurur duyuyoruz!" diye haykırmıştır Gerçekten de, Jön Türkler bir "halklar birliği" yaratmaktan söz etmekteydi ancak aralarında toplum bilimci Ziya Gökalp'in de bulunduğu İTC üyeleri bir yandan da Türk milliyetçiliğini desteklemekteydi.[201]

201 Alıntı için bkz., Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 275. Ayrıca bkz., Akçam, *From Empire to Republic*, s. 128-137; ve Peter Balakian, *The Bur-*

Yakın bir zaman önce patlak veren Balkan Savaşlarının getirdiği yenilgilerin beslediği ve Birinci Dünya Savaşı'ndaki başarısızlıkların pekiştirdiği güçlü bir mağduriyet hissi, İTC liderlerini Ermenileri kovma ve imha etme politikasına itmek için kilit bir rol oynamıştır. Rus ve Britanya saldırıları Osmanlı'nın uzun yenilgiler silsilesinin Büyük Savaş'ta da devam edeceği, hatta belki de savaşın bu kez imparatorluğun bütünüyle çökmesine yol açacağı korkusunu uyandırmıştır. Önde gelen Jön Türkler, içinde bulundukları bu çıkmaz için yalnızca düşman ordularını değil, aynı zamanda Türkiye'nin Ermeni nüfusunu da suçlamıştır. Ermenileri hain bir halk olarak kodlayan bu görüş, soykırım için temel mantığı sunmuştur.

Elde edilen ilk başarıların ardından, Türkiye'nin verdiği savaşta her şey aniden kötüye gitmeye başlamıştır. Türkiye'nin Kafkaslardaki seferinin başındaki Harbiye Nazırı Enver Paşa (Enver Bey artık bu isimle anılmaktaydı), Ocak 1915'in ilk günlerinde Sarıkamış Muharebesi'nde Rusya'dan kati ve ezici bir yenilgi almıştır. Osmanlı'nın Üçüncü Ordusu'nun büyük kısmı yok olmuştur. Ağır yaralı askerler cephenin oldukça gerisinde yer alan Harput'taki misyoner hastanesini doldurmuştur. "Donmuş ayaklar ve eller" diye hatırlatır Harput'taki Amerikalı misyoner Henry Riggs, "yaygındı ve ampütasyon sıklıkla kaçınılmazdı." Ancak İTC bu bozgundan Enver Paşa'yı değil, birçok Ermeni Türk kuvvetlerinde görev almasına rağmen Ermenileri, özellikle de Rus kuvvetlerine destek veren Ermeni gönüllüleri sorumlu tutmuştur. Muharebenin Doğu Anadolu'daki etkisini anlatan bir Ermeni mülteci, Sarıkamış'tan dönen bir Türk zabitin bir Ermeni papaza, "birçok askerimizi Ermeniler vurdu" dediğini aktarmıştır.[202]

ning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response (New York, 2003), s. 163-166. İttihatçıların soykırım yoluna 1911'deki parti kongresinde girdiği ve hatta Ermeni meselesine ilişkin Abdülhamid'e danıştıkları yolundaki bir değerlendirme için bkz., Dadrian, *Warrant for Genocide*, s. 93-103, 155-157.

202 Henry H. Riggs, *Days of Tragedy in Armenia: Personal Experiences in Harput, 1915-1917* (Ann Arbor, Mich., 1997), s. 22; James Bryce ve Arnold

Türkiye Ermenilerine sistematik olarak uygulanan zulüm, Sarıkamış'tan kısa süre sonra, Türk ordusunda hizmet veren Ermeni askerlerin Şubat 1915'te silahsızlandırılmasıyla başlamıştır. Aslında, Ermeniler Osmanlı ordusunda yalnızca kısa bir süre önce görev almaya başlamıştı. Askerlerin uzaklaştırılması Türkiye'de kapsamlı bir ulusal kimlik yaratma çabalarının nihai başarısızlığının habercisi olmuştur ve Ermenilerin sonraki aylarda başlayacak tehcirlere direnme kapasitesini de sınırlamıştır. Silahları ellerinden alınan Ermeni askerleri zorla çalışmaya gönderilmiş ve birçoğu öldürülmüştür. Kaybolan birkaç bin Ermeni askerin akıbetini anlatan Harput ve Mezreh'deki Amerikan konsolosu Leslie Davis, "görünüşe göre, hepsi en nihayetinde, kendilerine eşlik eden jandarmalar tarafından vurulmuştu" diye yazmıştır.[203]

Korku ve tırmanan zulüm ikliminde, Türkler ve Ermeniler arasındaki şiddet 1915 baharında doğudaki Van şehrinde patlak verir. Türk otoriteleri bunu, Müslümanlara karşı aylarca sürdürülen saldırıların doruk noktası olan bir isyan olarak tanımlamıştır. Fakat Ermeniler, Amerikalı misyonerler ve Büyükelçi Morgenthau; çatışmaların yalnızca, Enver Paşa'nın kayınbiraderi olan Van valisi Cevdet Bey Van Ermenilerinden dört bin asker talep ettiğinde çıktığını söyleyerek karşılık vermiştir. Ermeniler bu emri idam fermanıyla eşanlamlı olarak görmüştür. Birkaç yıl Van'da yaşamış olan Amerikalı misyoner hekim Clarence Ussher, katliam söylentileri ile silahsız Ermeni askerlerin öldürülmesine dair yayılan haberler arasında gidip gelen, patlamaya her an hazır, gergin bir şehir tablosu çizmiştir. Cevdet Bey, Ussher'ın huzurunda bile yakınlardaki bir topluluğu yok etme emri ver-

Toynbee, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*, sansürsüz, ed., Ara Sarafian'ın giriş yazısı ile (Princeton, N.J., 2000), s. 268. Bkz., Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 58; ve Dadrian, *Warrant for Genocide*, s. 115-116.

203 Leslie A. Davis, *The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, giriş ve notlar Susan K. Blair, (New Rochelle, N.Y., 1989), s. 61.

miştir. Dolayısıyla, Cevdet Bey dört bin Ermeni erkeği talep ettiğinde Ermenilerin, "onun dört bin kişiyi infaz etme niyetine olduğundan emin olması" çok da şaşırtıcı değildir. Ussher'a göre, Van çevresindeki köylerde konuşlandırılmış Türk birlikleri, 19 Nisan'da "Ermeniler imha edilecek" emrini almıştır.[204] Ertesi gün, Türk askerleri ve şehrin duvarları arkasına sığınmış Ermeniler arasında çatışma çıkmıştır.

Ussher, Ermenilere sempati duyan bir misyoner olmasına rağmen, onların şiddetten hiçbir şekilde sorumlu olmadığını da ifade etmemiştir. Ermeni siyasi partilerinin savunma için hazırlandığına bilakis dikkat çekmiş ve Türk kuvvetlerinin Rusların ilerleyişi üzerine geri çekilmesinin ardından Van'daki Ermeni intikamını şöyle anlatmıştır: "Yaktılar ve öldürdüler; talan ruhu onları ele geçirmişti."[205] Rus orduları Mayıs'ta Van'ı ele geçirmiş ancak Temmuz 1915'in sonuna gelindiğinde Ruslar geri çekilme hazırlıklarına başlamıştır. Karısı yalnızca birkaç hafta önce tifüsten hayatını kaybeden Ussher da sağ kalan Ermenilerin birçoğuyla birlikte doğuya kaçmıştır.

Türk otoriteleri, Van'daki ayaklanmanın Ermenilerin tehcir edilmesini haklı çıkardığını iddia etmiştir. İTC liderleri, Ermeni liderlerine karşı meşru savunma önlemleri aldıklarında ısrar etmiştir. Harbiye Nazırı Enver Paşa, Büyükelçi Morgenthau'ya, ordu Çanakkale Boğazı'nın savunurken bile Ermenilerin Van'da isyan ettiğini söylemiş ve şunu eklemiştir: "...kendi ülkemizdeki insanların bize arkadan saldırmasına izin veremeyiz." Talat, Alman diplomatlara Erzurum'da ele geçirilen silahlardan ve bombalardan söz etmiş ve tehcirlerin "Ermenileri daha kötü-

204 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 198; Clarence Ussher, *An American Physician in Turkey: A Narrative of Adventures in Peace and War* (Boston, 1917), s. 237, 239, 244. Bkz., Donald Bloxham, "The Beginning of the Armenian Catastrophe: Comparative and Contextual Considerations," *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoa*, ed. Hans-Lukas Kieser ve Dominik J. Schaller (Zurich, 2002), s. 118 içinde.

205 Ussher, *An American Physician in Turkey*, s. 285. Ayrıca bkz., Hovannisian, *Armenian Van/Vaspurakan*.

sünden, yani katliamlardan" koruyacağını öne sürmüştür. Ermenileri Ruslara yardım etmekle suçlayan Talat, Morgenthau'ya Türkiye'yi Ermenilerden temizleme ihtiyacından bahsetmiştir. "Gelecekte kendimizi onlara karşı savunmanın yalnızca bir yolu vardır ve bu da sadece onları tehcir etmektir."[206] Eğer Türkiye'de bir tek Ermeni bile kalmazsa, herhangi bir tehdit teşkil etmeleri de haliyle mümkün olamazdı.

Objektif olarak bakıldığında, Ermenilerin bir bütün olarak, Türkiye'ye gerçek bir askeri tehdit oluşturduğuna dair elimizde çok az kanıt vardır ancak Van epizodu, oradaki olayları yakın dönemdeki yenilgi ve ihanet geçmişinin bir parçası olarak gören insanlar tarafından farklı şekilde yorumlanmıştır. Osmanlı'nın yıllar boyunca aldığı yenilgiler Türkiye'nin içeriden ve dışarıdan gelen düşmanlarla kuşatıldığı hissini yaratmıştır ve Sarıkamış bozgunu ile Britanya'nın 25 Nisan 1915'teki Gelibolu çıkartması da Türkler arasında yayılan kriz algısını pekiştirmiştir. İTC liderleri zaten Ermenileri hainler olarak görmeye hazırdı ve Van olaylarını, Ermenilere yalnızca yok edildiklerinde güvenilebileceğine dair bir kanıt olarak kabul etmişlerdir.

İTC, doğu bölgelerinde yaşamayan Ermeni entelektüeller ile siyasi ve dini liderlere de saldırılar başlatmıştır. Önde gelen iki yüz elli Ermeni -hekimler, eczacılar, gazeteciler, yazarlar, gazete editörleri, profesörler, politikacılar ve dini figürler- 24 Nisan ve 25 Nisan 1915'te İstanbul'da gözaltına alınmıştır ve birkaç gün içinde de Türkiye'nin iç kesimlerine tehcir edilmiştir. Bu nedenle, 24 Nisan bugün Ermeni Soykırımı'nın anıldığı tarihtir. Ermeni liderlerine karşı yürütülen kampanya Anadolu'nun dört bir yanındaki şehirlere hızla yayılırken, müteakip haftalarda daha yüzlerce, belki de binlerce kişi onlarla aynı kaderi paylaşmıştır. Harput'ta Fırat Koleji'nden Ermeni profesörler diğer

206 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 223, 229; McCarthy, *Death and Exile*, s. 191-195; ve "Armenocide," 1915-05-29-DE-011, Aufzeichnung des Generalkonsuls in Konstantinopel (Mordtmann), www.armenocide.net (Şubat 2005).

önde gelen Ermenilerle birlikte tutuklanmış ve sözde planlarını itiraf ettirmek için işkence görmüşlerdir.[207]

Türk(iye) Ermenistan'ının Son Günleri

Ermeni askerlerin silahsızlandırılması ve Ermeni liderlerin tutuklanması Türkiye Ermenilerini umutsuzluğa düşürmüştür ancak çok azı, bu olayları takip edecek dehşeti tasavvur edebilmiştir. İTC liderliğinin tüm Ermenileri tehcir etmeye karar verdiği tarih kesin olarak bilinmemektedir. Tehcirlere izin veren geçici kanun 27 Mayıs 1915'te kabul edilmiştir. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından kurulan mahkemelerden ve diğer kaynaklardan gelen kanıtlar, Türkiye Ermenilerini sürgün etme kararının iktidar çevrelerinde çoktan alınmış olduğuna işaret etmektedir.[208] Aslında, sınırlı tehcirler Kilikya'nın yüksek kesimlerinde daha önceden başlatılmıştır.

Tehcirlerin kapsamı, 1915 ilkbaharının sonlarında ve yazında Doğu Anadolu şehirlerinde büyük bir hızla genişletilmiştir. Batı Fırat Nehri üzerinde yer alan Erzurum'da tehcirlere dair güçlü tanıklıklar Almanlar tarafından sunulmuştur. Almanlar Türkiye'nin müttefiki olduğu için tehcirin kilit tanığı haline gelmişlerdir -iftira suçlamasına maruz kalma olasılıkları makul olarak daha azdı-. Alman konsolosu Max Erwin von Scheubner-Richter, Erzurum'un kuzeyindeki köylerde Mayıs ortasında başlayan tehcir uygulamasını tarif etmiştir. Ermeni köylüler, evlerini terk etmeye zorlanmadan yalnızca birkaç saat kadar kısa bir süre önce karardan haberdar edilmiştir. Erzurum'daki Alman askeri heyetinde yer alan Yarbay Stange, gayri nizami Türk bir-

207 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 47-48, 53; Barton, *'Turkish Atrocities,'* s. 59; ve Tacy Atkinson, *"The German, the Turk and the Devil Made a Triple Alliance": Harpoot Diaries, 1908-1917*, J. Michael Hagopian'ın önsözüyle (Princeton, N.J., 2000), s. 35; Balakian, *Burning Tigris*, s. 213.

208 Akçam, *From Empire to Republic*, s. 164-168; Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 61; ve Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus* (Providence, 1997), s. 221.

liklerinin katliamlarının askeri muhafızların "hoşgörüsü" ve hatta desteğiyle gerçekleştirdiğini rapor etmiştir. Birçoğunu kadın ve çocukların oluşturduğu mülteciler Erzurum'da kamp kurmuştur ancak saldırılar, çevredeki köylerin tahliye edilmesiyle sona ermemiştir.[209] Erzurum Ermenileri, Haziran başında, her an başlayabilecek tehcirle artık karşı karşıyadır -kimse kesin olarak nereye gönderileceklerini bilmemekteydi ancak söylentilere göre istikamet epey uzakta, Suriye'nin güneyindeydi. Haziran sonuna gelindiğinde, "başkomutandan" Erzurum Ermenilerinin hepsini sürgün etme emri gelmişti-.

Yaz aylarında tehcirler kuzeyde, Karadeniz kıyısında ve çevresinde yaşayan Ermenileri de vurmuştur. Trabzon limanındaki Ermeniler, 26 Haziran'da, beş gün içinde bölgeyi terk edeceklerinden haberdar edilmiştir. Kadın ve çocukların yiyeceksiz ve barınaksız biçimde güneye tehcir edilmesinin gündeme getirebileceği "meşru eleştiriler" konusunda endişe duyan Alman konsolosu, yerel otoriteleri, başlangıçta on yaşın altındaki çocuklar, dullar, yetimler ve kendi başına yaşayan kadınların tehcirden muaf tutulması için ikna ettiğini iddia etmiştir, ancak Avusturya Konsolosu bu "vaatlerin yerine getirilmediğini" raporunda belirtmiştir. Trabzon Ermenileri mallarını otoritelere teslim etmiş ve bölgeyi terk etmeye hazırlanmışlardır. Amerikalı misyonerler tarafından kurulan bir başka enstitü olan Anadolu Koleji'nin çalışanları, Karadeniz'in güneyinin iç kesimlerinde yer alan Merzifon şehrindeki tehcirlere tanık olmuştur. Diğer birçok şehirde olduğu gibi, Ermeniler önce katledilmiştir. Anadolu Koleji'nin Müdürü George E. White, 26 Haziran'da tutuklanan Ermeni

209 Wolfang Gust, ed., *Der Völkermord an den Armeniern 1915/16: Dokumente aus dem Politischen Archiv des deutschen Auswärtigen Amts* (Springe 2005), s. 223-224; 267-268; "Armenocide," 1915-05-18-DE-012, Der Verweser in Erzerum (Scheubner-Richter) an die Botschaft Konstantinopel, www.armenocide.net (Şubat 2005); A.g.e., 1915-06-02-DE-012; A.g.e., 1915-06-26-DE-013. Erzurum'da soykırımın nasıl vuku bulduğunun bir açıklaması için bkz., Hilmar Kaiser, "'A Scene from the Inferno': The Armenians of Erzerum and the Genocide, 1915-1916," *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, ed. Kieser ve Schaller, s. 129-186 içinde.

erkeklerin "100 ile 200 kişilik gruplar" halinde toplandığını ve hükümetin denetimi altında köylüler tarafından öldürüldüğünü duymuştur. Geriye kalan Merzifon Ermenileri -kadınlar, çocuklar ve ileri yaşlardaki erkekler-, Temmuz başında şehri terk etmeye hazırlanma emrini almışlar, mallarını üç kuruşa satmışlar ve sürgünü beklerken, başlarına gelebileceklerden korkmuşlardır. White, "Halkın, hükümetin Ermeni ırkını imha etmeye kararlı olduğuna inandığını ve buna karşı direnmeye gücünün olmadığını" hatırlamıştır.[210] Haftalar içinde, Ermenilerin hemen hemen tamamı şehri terk etmiştir.

Toplu tehcirler, Türkiye'nin müttefikleri için bile, bu uygulamayı devrimci Ermeni hareketi tehlikesine karşı koruyucu bir önlem olarak savunmayı zorlaştırmıştır. İTC'nin gerekçeleri iki temel sorun içermiştir: tehcirlerin ölçeği ve bunun gitgide daha çok bölgeye yayılması. Bölgedeki Almanlar, Doğu Anadolu'da bile tehcirlerin genel bir devrimci Ermeni hareketi tehlikesine tepki olduğu iddialarını reddetmiştir. Von Scheubner-Richter, birçoğu "aktif devrimci olmayan" Anadolu Ermenilerini "Doğu'nun Yahudileri" olarak tanımlamıştır. Tehcirlerin batıya yayılması Alman çevrelerinde de şüphe uyandırmıştır. Soykırıma karşı pasif kalmak ya da daha kötüsüyle suçlanan Alman Büyükelçisi Baron Hans von Wangenheim, 7 Temmuz 1915'te, daha önce doğu cephesi ve Kilikya ile sınırlı kalmış olan, "Ermeni nüfusunun yerlerinden edilip yeniden yerleştirilmesi uygulamasının" ani bir işgal tehlikesiyle karşı karşıya olmayan vilayetlere de yayıldığını gözlemlemiştir. Wangenheim, "bu durum ve yeniden yerleştirmenin uygulanış biçimi (...) hükümetin gerçekten de Türk imparatorluğunda Ermeni ırkını yok etme amacının peşinde olduğunu gösteriyor" sonucuna ulaşmıştır.[211]

Harput, savaş bölgesinin dışına yayılan terörün içine çekti-

210 Gust, *Der Völkermord an den Armeniern*, s. 195; *Armenian Genocide Documentation*, vol. 2, s. 196, 203-204; Barton, *'Turkish Atrocities'*, s. 78; Bryce ve Toynbee, *Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 356; ve *Armenian Genocide Documentation*, vol. 1, s. 321.

211 Gust, *Der Völkermord an den Armeniern*, s. 185, 227.

ği birçok şehirden biriydi. Buradaki olaylar silsilesi tipikti: önce Ermeni liderlerin gözaltına alınması, işkenceler ve hapis uygulamaları gelmiş, ardında da şehri terk etme emri verilmiştir -söz konusu emir 26 Haziran günü, sokakları dolaşan bir tellal tarafından ilan edilmiştir-. Hazırlıklarını tamamlamak için yalnızca birkaç günü olan Ermeniler iş yerlerini kapatmak ve mallarını satmak için acele etmiştir. Harput aniden her çeşit malla dolup taşmış ve akabinde şehir çapında büyük bir haraç-mezat satışı gerçekleşmiştir. Harput ve onun komşu şehri Mezreh'de kalan herkes, yani genel itibariyle Türkler (zira Kürtlerin hayatlarını şehir dışında sürdürüyor olması daha yüksek bir ihtimaldi), hemen hemen her parçayı normal değerinin çok altında bir fiyata elde edebilmiştir. "Sokaklar" diye anımsamıştır Amerikan Konsolosu Leslie Davis, "kelepir mal peşine düşmüş Türk kadınların yanı sıra erkeklerle doluydu." Bu mallardan bolca bulmak mümkündü. Kıyafetler, mobilyalar, halılar, müzik enstrümanları, dikiş makineleri ve daha fazlası -her şey satışa çıkarılmış ve birçok kişi de bu fırsattan istifade etmiştir-. "Ermeni evlerinden satın alınmış ya da çalınmış bir tür vurgun yükü taşıyarak sokaktan aşağıya yürüyen birini görmeden", diye ifade etmiştir Amerikan misyoner Henry Riggs, "pencereden dışarı bakmak mümkün değildi."[212]

Sürgünle yüzleşenlerin bir kısmı saklanmaya çalışmıştır. Diğerleri -bazı kadınların kocaları ABD'de yaşamış olsa da-, çoğu durumda ellerinde pek kuvvetli bir kanıt olmadan, Amerikan vatandaşı olduklarını iddia ederek Konsolos Davis'e başvurmuştur. Örneğin, Harput Ermenilerinin orada yıllarca iş bulduğu, Amerika'nın Massachusetts eyaletindeki Worcester şehri ile Harput arasında güçlü bağlantılar vardı. Harput Ermenileri tasarruflarını korumaları için Amerikalılara yakarmış; misyoner hastanesine akın ederek Amerikalı misyoner hekim Herbert Atkinson

212 Davis, *The Slaughterhouse Province*, s. 54; Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 88.

ve karısına çocuklarını almaları için yalvarmışlardır.[213] Sonunda, sadece onlarcası Amerikan konsolosluğuna gizlenebilmiş ve çok küçük bir kısmı da hastane çalışanı olarak hayatta kalabilmiştir. Buna karşılık, Harput Ermenilerinin kadın ve çocuklardan oluşan büyük kısmı çöle gitmek üzere güneye doğru yola çıkmış; erkeklerin çoğu ise çoktan katledilmiştir.

Ağustos ayında, tehcirler Türkiye çapındaki şehirlere de yayılmıştır. İstanbul ve İzmir'de yaşayanlara tanınan kısmi muafiyet dışında, Ermeniler her yerde evlerinden sürülmüştür. Türk otoriteleri, İstanbul'da aileleri olmadan şehre taşınmış Ermeni erkeklerini hedef almıştır ancak İstanbul'un çevresindeki şehirlerde genel tehcirler gerçekleştirilmiştir. İstanbul'un güneyinde, Marmara Denizi'nin karşı tarafındaki Bursa'da Ermeni tehcirleri (Protestanlar dâhil edilmemiştir) 18 Ağustos'ta başlamıştır. Yerel idare çevre köylerden kağnı arabalarını toplamış ve sonra da yaklaşık 1,800 Ermeni tren istasyonuna götürülmüştür. Konvoy, oradan trenle Ankara'nın 150 mil güneyindeki Konya'ya gönderilmiştir. İTC üyeleri Ermeni evlerini aşırı düşük fiyatlara ya da bedavaya almıştır. Konya'ya ulaşan Ermeniler, misyoner hekim William Dodd'a, mallarına karşılık ödeme olarak verilen "akçe kesesinin" bile "sonraki satışta kullanılmak üzere" ellerinden alındığını anlatmıştır.[214]

En nihayetinde, tehcirler Türkiye'nin Trakya'daki batı sınırında yer alan Edirne'ye kadar ulaşmıştır. Polis, 27 Ekim 1915'te bu şehirdeki hali vakti yerinde Ermenilerin kapısını çalmış ve onlara evlerini terk etmeleri için yarım saat vermiştir. Mezopotamya'daki (günümüzde Irak) Dicle Nehri üzerinde yer alan Musul'a kadar uzanabilecek olan sürgünler, her şeyi -evler, dükkânlar ve mallar- terk etmek zorunda bırakmıştır. Avusturya

213 Davis, *The Slaughterhouse Province*, s. 55-57; Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 90; ve Atkinson, *"The German, the Turk and the Devil,"* s. 44, 48.

214 *Armenian Genocide Documentation*, vol. 2, s. 214; Barton, *'Turkish Atrocities'*, s. 149.

ve Bulgaristan'ın diplomatik temsilcileri tarafından ortak hazırlanan bir rapor, Türk polisinin, kutlama amacıyla geride yiyecek ne kaldıysa yemek ve hatta piyano çalmak için, boşaltılan evlere nasıl girdiğini betimlemiştir.[215]

Ermeni Meselesini Çözmek

Tehcir edilen Ermenilerin hemen hemen kesinlikle öleceği öngörülebilirdi. Türkiye'yi soykırımla suçlamak için, bunun doğru olduğunu ve Türk yetkililerin de bunun farkında olduğunu ortaya koymak önemlidir. Soykırımı inkâr edenler ya da küçümseyenler her zaman olacaktır ancak bu türden iddialar daha önce hiçbir biçimde bu derece itibar elde etmemiştir. Birçok Amerikan gazetesi, bugüne kadar Ermeni soykırımına verilen her referansı, böyle bir şeyin asla gerçekleşmediğini öne süren Türk inkârından söz ederek dengelemek zorunda hissetmiştir. Böyle bir refleks, Holokost, Kamboçya ya da Ruanda soykırımlarından söz ederken asla mevzu bahis değildir. Bu sahte denge, en nüfuzlu tarihçilerin çalışmalarına bile sızmıştır.

Tehcirler Ermeniler arasında terör saçmış ve gözlemcileri de dehşete düşürmüştür. Türkiye çapındaki görgü tanıkları, 1915 yazı ve sonbaharında kovulan Ermenilerin başlarına gelecekler-den korkmuştur. Gerçekten de Suriye'ye, Mezopotamya'ya ya da güneydeki bir başka çöl istikametine ulaşabilecekler miydi? Alman konsolosu von Scheubner-Richter Erzurum için son derece kötümserdi. Kendisi daha 18 Haziran'da, tehcir edilen Ermenilerin katledildiğini duymuştur. Gerçekten de, dağlar ile çöl üzerinden izlenecek bir yol, katliamdan kurtulanlar için bile fazla umut vaat etmemekteydi. Konsolos, iddialara göre varış noktalarından biri olan ve Suriye'nin doğusunda yer alan, Fırat Nehri üzerindeki Deyrizor şehrine yerleştirilmeyi "katliama denk" şeklinde değerlendirmiştir. Kendisi kısa bir süre sonra bunun bir rastlantı olmadığı sonucuna da varmıştır. Ermenilerin ölmesi gerekmekteydi, katliamla olmasa bile "Mezopotamya'ya

215 *Armenian Genocide Documentation*, vol. 2, s. 266.

giden uzun yoldaki yokluk ve oradaki alışılmadık iklim" yüzünden öleceklerdi. "Ermeni meselesine getirilen bu çözüm, ordu ve hükümetteki hemen hemen bütün devlet görevlilerinin ait olduğu muhafazakâr zümre için ideal görünüyor."[216] Uğursuz bir şekilde soykırımı öngören bu ifadenin en çarpıcı yanı, Erzurum Ermenilerinin durumunun başka yerlerde yaşayanlardan daha iyi olduğu konusunda tekrar tekrar ısrar eden bir diplomattan gelmiş olmasıdır.

Uzman gözlemciler Karadeniz'de de tehciri ölümle eş anlamlı tutmuştur. Trabzon Ermenileri için sözde varış noktası Musul'du. Ancak Musul'a varmak için önce şehrin hemen güneyinde yer alan bir sıradağı geçmek zorundalardı. Sonra da su, yiyecek ya da barınak olmadan başka dağları aşmanın yanı sıra çölde yüzlerce mil yol almak durumundalardı -bir de yoldaki katliam söylentileri vardı elbette-. Avusturya Konsolosu Kwiatowski çoğunun öleceğini tahmin etmiştir. Böyle bir mesafede yiyecek ve barınak olmadan yapılacak bir yolculuk "ölüm cezasına... eşittir", diye bilgilendirmiştir Avusturya büyükelçiliğini. "Bir halkın yok edilmesi için girişilen böyle şiddetli bir girişim" daha bulmak için, diye de eklemiştir, tarihte çok öncelere dönüp bakmak gerekir.[217]

Harput daha güneydeydi, dolayısıyla Ermenilerin çöle yaptığı yolculuk daha kısaydı ancak burada da şehir sakinleri tehciri ölüme eşdeğer görmüştür. Leslie Davis sürgün edilenlerin başına geleceklerden korkmuştur. Tehcir edilen Ermenilerin büyük kısmının, bırakın varış noktası olarak sunulan Mezopotamya'ya, yaklaşık yetmiş beş mil güneydeki Urfa'ya bile ulaşamayacağını tahmin etmiştir. "Yolun büyük kısmı çölden geçiyordu... Mevsim yazdı (...) Birçoğunun yolda öleceği kesindi." Aslında Türk

216 "Armenocide," 1915-05-18-DE-012, Der Verweser in Erzerum (Scheubner-Richter) an die Botschaft Konstantinopel, www.armenocide.net (Şubat 2005); A.g.e., 1915-06-18-DE-013; ve Gust, *Völkermord an den Armeniern*, s. 219.

217 *Armenian Genocide Documentation*, vol. 2, s. 205. Samsun'a ilişkin benzer öngörüler için ayrıca bkz., Gust, *Völkermord an den Armeniern*, s. 208.

otoriteleri de Ermenilerin akıbetinin tam olarak böyle olmasına bel bağlamıştır. Jön Türklerden bir meclis üyesi olan Hacı Mehmet Efendi, Harput'ta tehcirler başlamadan hemen önce Henry Riggs'e, "Ermeniler katliamın ne olduğu bildiklerini ve buna katlanabileceklerini düşünüyorlar. Ama bırakın bekleyip görsünler tehcirin ne olduğunu (...) Yakında bunun katliamdan da beter olduğunu öğrenecekler!"[218]

Birçok gözlemcinin -misyonerler, hekimler, diplomatlar, askerler, Amerikalılar, Almanlar ve Avusturyalılar- tahmin ettiği üzere, sürgün birçok Ermeni için ölüm anlamına gelmiştir. Ölü sayısı hızla tırmanmıştır. Batıda, tehcir edilen birçok Ermeni ya trenle ya da yürüyerek önce Konya'dan geçmiştir. Barınağı olmayan binlercesi demiryolu istasyonunun çevresindeki tarlalarda kamp yapmış ve sonu gelmeyen ölümler birbirini izlemiştir. Konya'daki Amerikalı misyoner William Dodd, "aralıksız olarak gelen alayların getirdiği cesetleri gömen papazı ve bir dizi mezar kazıcısını güneşin doğuşundan batışına kadar mezarlıkta tutmuştur." Doğu Anadolu'dan gelen Ermeniler, güneydeki Mezopotamya ve Suriye çöllerine doğru ilerlemiştir ancak çoğu hiçbir zaman bu varış noktasına ulaş(a)mamıştır. Hastalıktan ve açlıktan ölmüşlerdir -bir Alman çavuşu, "çimen yiyecek" kadar aç olan Ermeni kadınlarıyla karşılaşmıştır-.[219] Bazıları intihar etmiş ve büyük kısmı da katledilmiştir.

Çöle ulaşma ihtimali bile, yola çıkış noktası en kuzeyde, yani Karadeniz çevresinde olan bölgeler için çok düşüktü. Bu bölgelerdeki bazı Ermeniler, güney yönündeki yolculuklarına hiç başlamamıştır. Görgü tanıkları, Trabzon'da teknelere yerleştirilen ve Karadeniz'de ve yakındaki bir nehirde boğulan Ermenilerden söz etmiştir. Öte yandan, güneye doğru yola çıkanlar da öldürül-

218 Davis, *The Slaughterhouse Province*, s. 52; Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 140.

219 Barton, *'Turkish Atrocities'*, s. 146; "Armenocide," 1915-07-02-DE-011, Der Konsul in Trapezunt (Bergfeld) an die Botschaft Konstantinopel, www.armenocide.net (Şubat 2005).

müştür. Alman askeri heyetinden Yarbay Stange Erzurum'dan, Trabzon'daki Ermeni erkeklerin "ordunun desteğiyle" dağlarda katledildiğini rapor etmiştir.[220]

Erzurum Ermenileri için de güneye yapacakları yolculuk neredeyse aynı uzunluktaydı. Yıllarca Erzurum'da yaşamış Amerikalı bir hekim ve misyoner olan Doktor Ida Stapleton bir Ermeni konvoyunun akıbetini Ermeni bir kadından aldığı mektuptan öğrenmiştir. Yolda birkaç gece geçirdikten sonra, "Kürtler, Türkler ve jandarmalardan oluşan karışık bir kalabalık tabanca, kılıç, tırpan, sopa ve yumruklarla konvoya saldırmaya başlamış (...) Biri dışında bütün erkekler hemen orada öldürülmüş." Temmuz başında Erzurum'dan Harput'a varan Ermeniler de konvoydaki erkeklerin Kürtler tarafından öldürüldüğünü anlatmıştır ve daha da fazlası Harput'un güneyindeki katliamlarda hayatını kaybetmiştir.[221]

Ermenilerin gerçek katilleri çeşitli gruplardan gelmiştir. İTC tarafından kurulan ve Teşkilât-ı Mahsusa olarak bilinen bir örgüt birçok katliamı yönetmiş ve gerçekleştirmiştir. Teşkilât-ı Mahsusa, failleri; serbest bırakılan hükümlüler, Kürtler ve Müslüman göçmen ve muhacirler arasından toplamıştır. Teşkilât-ı Mahsusa tarafından oluşturulan silahlı çeteler 1914'te Rusya ve İran sınırları üzerindeki Ermeni topluluklarına saldırılar düzenlemeye başlamıştır; 1915'te ise soykırımda kilit bir rol oynamışlardır.[222]

Teşkilât-ı Mahsusa'nın eylemleri, Einsatzgruppen isimli Nazi seyyar infaz birliklerinin Sovyetler Birliği'ndeki Yahudileri katlettiği, Holokost'un 1941'deki birinci aşamasının habercisiymiş gibi görünmektedir.[223] Ancak bundan yola çıkarak, 1915'te

220 Gust, *Völkermord an den Armeniern*, s. 269.

221 Barton, *'Turkish Atrocities'*, s. 23, 68; Davis, *The Slaughterhouse Province*, s. 60; ve Gust, *Völkermord an den Armeniern*, s. 198.

222 Akçam, *From Empire to Republic*, s. 158-174. Doğu'da Teşkilat-ı Mahsusa birliklerince işlenen cinayetlere ilişkin bkz., Bloxham, "The Beginning of the Armenian Catastrophe," s. 117.

223 Akçam, Teşkilat-ı Mahsusa birlikleri, jandarmalar, Kürtler ve siviller ta-

Türkiye'nin Ermenilere karşı yürüttüğü katliam seferine öncülük edenlerin iyi eğitimli ve uzmanlaşmış ölüm mangaları olduğu sonucuna ulaşmak hatalı olacaktır. Yabancılar tarafından hazırlanan raporlar ve güney yönündeki yürüyüşlerden sağ çıkan Ermenilerin tanıklıkları, bazılarının jandarmalar ve zaman zaman da askeri birlikler tarafından öldürüldüğüne dikkat çekmektedir ancak aralarında Kürtlerin de bulunduğu gayri nizami kuvvetler de pek çok katliam yapmıştır. Konsolos von Scheubner-Richter Ağustos 1915'te hazırlanan uzun bir diplomatik rapora, "deve sürücüsü, muhacirler ve gayrinizamiler" tarafından gerçekleştirilen bir saldırıyı anlatan bir Ermeni'nin tanıklığını eklemiştir.[224]

1915'in sonbaharına gelindiğinde, katliamın fiziksel kanıtları çevrede izini bırakmıştır. Yollar ve ırmaklar cesetlerle dolmuştur. Birçoğu sırt sırta birbirine bağlanmış cesetler, haftalar boyunca Fırat Nehri'nden aşağıya, günümüzün Kuzey Suriye'sinde yer alan bölgeye doğru sürüklenmiştir. Fırat kısa süreliğine temizlenmiştir ancak sonra ölüler, hem de çok daha fazlası yeniden ortaya çıkmıştır. Bu kez cesetler, "ekseriyetle kadın ve çocuklara" aittir. Türkiye'nin doğusundaki yolları kullanan yolcular da her yerde cesetlerle karşılaşmıştır. Kasım'da Harput'un dışına yapılan bir yolculuk esnasında, yerden dışarı uzanan eller, ayaklar ve çürümekte olan cesetler bulunmuştur: Misyoner Riggs, "toprak kirlenmişti" diye yazmıştır. Katliamlara dair bunun gibi kanıtlar Almanların varışından önce muhtemelen ortadan kaldırılmış olsa da, von Scheubner-Richter Kasım başında Musul'a seyahat ederken güneydeki cesetleri görmüştür. Konsolos ve yolculukta

rafından işlenen cinayetleri tanımlar. Kuvvetle muhtemel askeri birlikler doğudaki katliamları yapmıştır. Bkz., Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 72-75; ve Vahakn N. Dadrian, "Comparative Aspects of the Armenian and Jewish Cases of Genocide: A Sociohistorical Perspective," *Is the Holocaust Unique?: Perspective on Comparative Genocide*, ed. Alan S. Rosenbaum (Boulder, Colo., 1996), s. 121-122 içinde.

224 Gust, *Völkermord an den Armeniern*, s. 228. Ayrıca bkz., Atkinson, "The German, the Turk and the Devil," s. 40; ve Bryce and Toynbee, *Treatment of Armenians in the Ottoman Empire*, s. 330-331.

kendisine refakat eden kişi, Amerikalı bir misyonere, "bir yerde (...) Vali'nin, yol üzerindeki cesetlerin üzerini örtmesi için önden adamlarını gönderdiğini" söylemiştir.[225]

Katliama dair en çarpıcı kanıtların bazılarını Harput yakınındaki bir göl sunmuştur. Leslie Davis, Eylül sonunda arabayla beş saatlik bir yolculuk yaparak Gölcük Gölü'ne gitmiştir. Harput'un Amerikalı misyonerleri daha mutlu zamanlarda Gölcük Gölü'nü tatil için ziyaret etmiştir ancak Davis 1915'te o kadar muazzam bir katliam kanıtıyla karşılamıştır ki, şehir sakinleri bugün bile, Türklerin bütün resmi soykırım inkârlarına rağmen olayları hatırlamaktadır. Tahire Çakırbay isimli altmış beş yaşındaki bir kadının 2000'de bir gazeteciye ifade ettiği gibi, "Ermenileri buraya getirip öldürmüşler (...) Annemle babam söylemişti."[226] Davis 1915'te yol boyunca, birçoğu üzerlerini yalnızca kısmen örten sığ mezarlara gömülü cesetler görmüştür. Daha sonra göle varmıştır. "Bu vadilerin birçoğunda cesetler vardı ve vadiler arasında uzanan kayalıkların tepesinden, suyun içinde yüzen yüzlerce ceset ve birçok kemik gördük." Davis, gölü çevreleyen cesetlerin sayısını çoğu kadın ve çocuklar olmak üzere "beş ile on bin arasında" olarak hesaplayan misyoner hekim Dr. Atkinson ile birlikte Ekim'de olay yerine dönmüştür. Katliamın ortasında en azından bir kadın sağ kalmıştır. Harput'taki bir başka Amerikalı misyoner olan Dr. Ruth Parmelee, Erzurum yakınındaki bir kasabadan tehcir edilen ve çocuklarıyla birlikte Gölcük Gölü'ne gönderilen bir kadınla tanışmıştır. Başından yaralanan ve bilincini kaybeden kadın, ayıldığında kendini, "görünürde hayatta kimsenin kalmadığı Ermeni dostlarının birçoğunun cesedinin arasında" bulmuştur.[227]

225 "Armenocide," 1915-07-27-DE-011, Der Konsul in Aleppo (Rössler) an die Botschaft Konstantinopel, www.armenocide.net (Şubat 2005); Barton, *'Turkish Atrocities'*, s. 18, 33; ve Gust, *Völkermord an den Armeniern*, s. 353.

226 *New York Times*, 10 Mayıs 2000.

227 Davis, *The Slaughterhouse Province*, s. 80, 86; Barton, *'Turkish Atrocities'*, s. 51, 60. Atkinson tifüsten ölmüştür.

Katliamdan kaçan ve Anadolu'nun sıra dağları boyunca devam eden yürüyüşten sağ çıkanlar için, çöl yeni acılara neden olmuştur. Çölün içinde yol alan Ermenilerin ortak feryadı ekmekti. Az sayıda erkek çöle ulaşabilmiştir -birçoğu çoktan katledilmiştir- ve birçok genç kadın çoktan kaçırılmıştır. Çoğunu kadın ve çocukların oluşturduğu mülteciler Suriye'ye ulaştıklarında o kadar tükenmiştir ki, geniş gruplar halinde ölmeye devam etmişlerdir. Alman konsolosu Musul'da, "kadın ve çocukların her gün açlıktan öldüğünü" gözlemlemiştir.[228] Günümüzde Türkiye-Suriye sınırının yakınında yer alan Urfa'da sıcaklıklar 56 derece santigrat seviyesine kadar yükselmiştir (133 derece fahrenhayt). Hayatta kalmayı başarıp Urfa'ya ulaşan kadın ve çocuklar tükenmiş bir haldeydi ve çoğu zaman da hastaydı ve birçoğu yere yığılmıştı. Mülteciler o kadar çaresizdi ki, kadınlar ve çocuklar makul fiyatlara satın alınabilmekteydi.

Urfa aynı zamanda büyük bir Ermeni isyanına da sahne olmuştu. Şehrin Ermeni sakinleri 1915 yazında toplu tehcirden kurtulmuştu ancak bir güruh, Ağustos ayında yaklaşık iki yüz Ermeni ve Süryani'yi (Suriye Hıristiyan'ını), Ermeni silahlarını arayan jandarmaların öldürülmesinin öcünü almak için katlettiğinde gerginlik tırmanmıştır. Urfa Ermenileri, Eylül'de tehcirlerin her an başlatılabileceğinin ilan edilmesiyle birlikte mücadeleye hazırlanmıştır. Yaklaşık iki yüz Ermeni erkek, Ekim'de Türk otoritelerine karşı bir ayaklanma başlatmıştır. İsyan 16 Ekim'de bastırılmıştır ancak direniş Kasım'a kadar bireysel olarak sürdürülmüştür. Genel itibariyle, yaklaşık üç yüz ile dört yüz arasında Ermeni ve elli Türk ayaklanma sırasında hayatını kaybetmiştir. Etrafları sarılan erkekler katledilmiş ve "kadınlarla çocuklar" güneye tehcir edilmiştir.[229] Konvoylardan biri, çölde

228 Armenocide," 1915-07-16-DE-012, Der Vizekonsul in Mossul (Holstein) an die Botschaft Konstantinopel, www.armenocide.net (Şubat 2005); A.g.e., 1915-07-21-DE-012.

229 Gust, *Völkermord an den Armeniern*, s. 279-280, 418-420; "Armenocide," 1915-11-20-DE-001, Der Geschäftsträger in Konstantinopel (Neurath) an den Reichskanzler (Bethmann Hollweg), www.armenocide.net (Mayıs 2005).

Suriye sınırının hemen güneyinde yer alan Tel Abyad ile Fırat Nehri üzerindeki Rakka arasında tekrar tekrar ileri geri yürümeye zorlanmıştır.

"Artık hemen hepsi öldü..."

Türkiye Ermenileri birçok zorunlu göçün gerçekleştiği bir çağda, etnik temizliğin en muazzam biçimine maruz kalmıştır. O kadar ki, söz konusu uygulama soykırım sınırını bile geçmiştir. Balkan Savaşları ve on dokuzuncu yüzyıl savaşlarındaki kitlesel kaçışın önceki epizotları birçok ölüme yol açmıştır ancak nihai sonuçlar imhadan geri kalmıştır. Makedonya, Bulgaristan ve Girit'ten yola çıkan Müslüman muhacirler, taşıyabileceklerinden ciddi şekilde ağır bir yükü sırtlanmış olsalar da, anlayışlı bir Osmanlı İmparatorluğu'na kaçmıştır. Buna karşın, Ermeniler 1915'te kaçmayı başarmış olsalar bile sığınabilecekleri bir Ermenistan yoktu. Bazıları Rusya'nın geniş Ermeni nüfusuna sahip bölgelerine, hatta Yunanistan'a kaçmıştır ancak birçoğu, kendilerini gerçek bir sığınağın beklemediği güneye gitmiştir.

"Soykırım" kavramı o dönemde mevcut olmasa da, çağdaşlar Ermeni tehcirlerini imhayla eşdeğer görmüştür. Büyükelçi Morgenthau, Türk otoritelerini, tehcir edilenlerin "büyük bir çoğunluğunun asla varış noktalarına ulaşmayacağını bilmekle" suçlamıştır. Morgenthau Türkiye'nin Ermeni politikasını kınamasıyla tanınmaktaydı ancak uygulamaya dair kanıtlar o kadar güçlüydü ki, Türkiye'nin müttefikleri bile Türk hükümetinin ülkenin Ermeni nüfusunu imha etmek peşinde olduğunu kabul etmiştir. İstanbul'daki Avusturya Büyükelçisi Johann Margrave Pallavicini Türk hükümetine mümkün olan her türlü anlayışı göstermeye kararlı olsa da, Karadeniz gibi ülkenin kuzey ucunda yer alan bölgelerden tehcir edilen Ermenilerin bu yolculuktan sağ çıkma şansının düşük olduğunu itiraf etmiştir. Pallavicini'nin meslektaşı Avusturya maslahatgüzarı Karl Graf von und zu Trauttmansdorff-Weinsberg daha da dolaysız bir dil kullanmıştır. Yalnızca Ermeni kaynaklardan değil, bankacılardan, Alman yetkililerden,

konsoloslardan ve diğer görgü tanıklarından gelen muazzam kanıtlar, kendisinin Eylül sonunda, gerekçeleri ne olursa olsun Türklerin -üstelik Trauttmansdorff birçok Ermeni'yi ihanetle suçlamaya da hazırdı- "Ermeni ırkının imhasını" gerçekleştirdiği sonucuna ulaşmasına neden olmuştur.[230]

Türkiye Ermenilerinin yok edilmesinin nihai sorumluluğu İttihat ve Terakki Cemiyeti liderliğine aitti. Türk liderleriyle ilişkilerinde farklı bir yaklaşım deneyen Morgenthau, hükümetin ve özellikle de Jön Türk liderlerinin "katliamlar için suçlanmaması gerektiğini" ileri sürerek Harbiye Nazırı Enver Paşa'yı memnun etmeye çalıştığında, Enver "rencide olmuştur." Morgenthau'nun "hatalı" olduğunu söyleyen Enver, gerekirse "olup biten her şeyin sorumluluğunu bizzat üstlenmeye tamamen razıyım" diyerek karşılık vermiştir. "Tehcirleri kabinenin kendisi emretmiştir" diye de eklemiştir. İTC liderleri arasında, hükümetinin ülkenin Ermeni nüfusuna karşı niyetini tartışma konusunda en açık sözlü olan kişi muhtemelen Talat Paşa'ydı. Talat Paşa tehcirlerin Ermenileri koruyacağını öne sürmüş olsa da, Türkiye'yi Ermeni ve Rumlardan temizleme arzusunu saklamamıştır. Talat Haziran'da bir Alman diplomatını Türkiye hükümetinin, "içerideki düşmanları (yerel Hıristiyanları) derinlemesine temizlemek için dünya savaşını kullanma isteği" konusunda bilgilendirmiştir.[231]

İşin garip yanı, Talat'ın aslında Türkiye Ermenilerinin başına gelenleri Morgenthau'ya gitgide daha açık bir biçimde anlatmış olmasıdır. Amerikalı büyükelçiyle Ağustos 1915'in başında konuşan Talat, bir kez daha Ermenileri Rusya'yla işbirliği yapmakla suçlamıştır ancak daha büyük bir meselenin söz konusu olduğunu da eklemiştir. Doğu Anadolu'daki büyük şehirlerin birçoğunda Ermenilerin çoktan tahliye edildiğini gözlemleyen Talat, "Türkler ve Ermeniler arasındaki nefret artık o kadar şiddetli

230 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 205; *Armenian Genocide Documentation*, vol. 2, s. 208, 243.

231 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 233; Gust, *Völkermord an den Armeniern*, s. 171.

ki, onların işini bitirmek zorundayız. Bunu yapmazsak, intikam planları yapacaklardır" demiştir. Ermenilerin "işini bitirmek" ile ne demek istemiştir? Talat bir görüşmede çoğunun öldüğünü bildiğini ifade etmiştir. Hatta Ermenilerin hayat sigortası poliçelerini Türk hükümeti için tahsil ederek bu bilgiden kâr sağlamaya dahi teşebbüs etmiştir. Morgenthau'yu hayrete düşüren ve çileden çıkaran bir talepte bulunan Talat, büyükelçiden ABD'deki hayat sigortası şirketlerinden Ermeni poliçe sahiplerinin listesini göndermelerini istemiştir. Talat'ın ifade ettiği üzere, "artık hemen hepsi öldü ve parayı alacak varisleri de kalmadı. Dolayısıyla hepsi devlete kalıyor."[232] Morgenthau bu talebi reddetmiştir.

İTC liderleri, genel olarak, emirleri İstanbul'dan yerel otoritelere, siyasi parti organları ya da Teşkilât-ı Mahsusa üzerinden iletmiştir. Teşkilât-ı Mahsusa'da görev alan Dr. Bahattin Şakir, Ermenileri tehcir etme ve öldürme işinin büyük bir kısmını koordine etmiştir. Görünüşe göre, hükümetin resmi kanalları soykırımı uygulamada pek de merkezi bir rol oynamamıştır. Bazı resmi Osmanlı belgeleri Ermenilerin güvenli bir şekilde bölgelere ulaştırılmasını bile talep etmiştir.[233] Ancak bunun gibi beyanlar gerçekle örtüşmemekteydi: tekrarlanan ölüm kehanetleri ve tekrarlayan ölümler. Belgeler Türk hükümeti içindeki bölünmelere dair kanıt sunuyor ya da basit bir şekilde bir kandırma çabasını yansıtıyor olabilir.

Sıradan Türklerin tehcirlere verdiği tepkiler çeşitlilik göstermiştir. Birçok Türk ve Kürt, Ermenilere yardım etmiştir ancak görgü tanıkları genel itibariyle fırsatçılık ve pasif suç ortaklığı arasında dengelenmiş bir Türk nüfusu tanımlamıştır. Şüphesiz, İTC yetkilileri, Ermeni varlıklarına el koyarak tehcirlerden doğrudan kâr elde etmiştir. Türk siviller de hemen hemen hiçbir ücret ödemeden Ermeni komşularının mallarına konmak için onların içinde bulundukları durumdan tekrar tekrar faydalan-

232 Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, s. 224-225.

233 Akçam, *Armenien und der Völkermord*, s. 66-67; McCarthy, *Death and Exile*, s. 193.

mıştır.[234] Birçok örnekte, Türk ve Kürt erkekleri Ermeni kadınlarını ya da kızlarını kaçırmıştır. Gerçekten de, Ermeni kadın ve kızlarının kaçırılması Ermeni soykırımına ait anlatılarda önemli bir yer teşkil etmektedir. İster ekonomik ister cinsel olsun, istismar kitlesel bir olguydu.

1920'de Amerikalı-Ermeni yazar Peter Balakian'ın büyük annesi Nafina Çilingiryan tarafından Türk hükümeti aleyhine açılan bir dava, bir Ermeni ailesinin uğradığı muazzam zararı detaylandırmıştır. Nafina'nın kocası "şiddetli eziyetler yüzünden" ölmüştür (genç dul, kısa bir süre sonra Balakian'ın dedesi Bedros Arusyan ile evlenmiştir). Babası, annesi, erkek ve kız kardeşleri ile aralarında küçük yeğenlerinin de bulunduğu diğer akrabaları katledilmiştir. Kocasının Diyarbakır'daki dükkânından çalınan malları arasında nakit paranın yanı sıra büyük miktarda şeker, kahve ve pirinç bulunmaktaydı. Yasal hak talebi aynı zamanda erkek kardeşinin dükkânından da alınan kumaşları ve çalınan koyunları, mücevherleri ve parayı da listelemektedir. Kayıplar için talep edilen toplam tutar $124,666.66'dı.[235]

Türklerin Ermenileri yağmalaması ile 1930'ların sonlarında Aryanlaştırma olarak bilinen süreçte Yahudilerin elindeki mülk ve iş yerlerine el koyan, Nazi yönetimi altındaki birçok Almanın elde ettiği mal-mülk arasında paralellikler vardır.[236] Bireysel kâr elde etme fırsatı, 1915'te soykırımın arifesindeki Türkiye'de daha da anlık ve doğrudandı. Aryanlaştırmanın ana aşaması Holokost'tan birkaç yıl önce tamamlanmıştır ancak Türkler, Ermeni mülklerini tam da soykırımın başlangıcıyla ele geçirmeye başlamıştır. Ayrıca, Ermeni soykırımından doğrudan kâr elde

234 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 96; Barton, *'Turkish Atrocities'*, s. 47; ve Tooley, "World War I and the Emergence of Ethnic Cleansing in Europe, "s. 91.

235 Peter Balakian, *Black Dog of Fate: An American Son Uncovers His Armenian Past* (New York, 1998), s. 192-205.

236 Frank Bajohr, *"Aryanisation in Hamburg": The Economic Exclusion of Jews and the Confiscation of Their Property in Nazi Germany* (New York, 2002).

eden Türklerin oranı Aryanlaştırmadan zenginlik elde eden Almanların yüzdesinden muhtemelen daha yüksektir çünkü Ermeniler sadece Türkiye'nin doğusunda, Yahudilerin Almanya'nın büyük kısmında oluşturduğundan daha geniş bir azınlığı teşkil etmekteydi. Eğer Aryanlaştırma Yahudi tehcirleri başladığında Almanlara bu duruma göz yummak için bir bahane sunmuşsa, o zaman Ermeni mallarını muazzam bir şekilde yağmalama fırsatı da Türklerin tehcire karşı pasif bir duruş sergilemesi için gerekli nedeni sağlamıştır.

Türkiye Ermenilerin yok edilişine tanıklık edenler, sıradan Türklerin oynadığı rol yerine, bilakis Türkiye'nin müttefikleri Almanya ve Avusturya-Macaristan'ın olası rolüyle ilgilenmiştir. 1917'ye kadar savaşta tarafsız kalmayı sürdüren ABD'nin Büyükelçisi Henry Morgenthau, terör seferinin başlangıcından itibaren, hem Türk otoriteleriyle olan kişisel bağlantıları hem de Alman ve Avusturyalı diplomatlarla yaptığı görüşmeler üzerinden, tırmanan şiddeti durdurmaya çalışmıştır. Bu kolay bir iş değildi. Alman ve Avusturyalı diplomatlar Türkiye'nin tarafındaydı ve görünüşe göre Amerikalı meslektaşları Morgenthau'yu en iyi ihtimalle bir baş belası olarak görüyorlardı. Morgenthau, Nisan sonunda Avusturya Büyükelçisi Pallavicini'ye Osmanlı hükümetine müdahale etmesi yönünde bir telkinde bulunduğunda, Pallavicini Viyana'daki üstlerine, "hiçbir koşulda böyle bir şey yapmayı düşünmüyorum" diye garanti vermiştir. Birkaç hafta sonra Morgenthau hâlâ Pallavicini'yi Ermenilere alaka göstermesi için ikna etmeye çalışmaktaydı ve Avusturya büyükelçisi de hâlâ "bu konuda bir şeyler yapabilecek" konumda olmadığı karşılığını vermekteydi. Öyle ki Pallavicini Haziran sonuna kadar hiçbir şey yapılmamasını salık vermiştir. Trabzon'daki Avusturya konsolosunun Katolik Ermenilere dair nasıl bir tutum benimsemesi gerektiğini kendisine sorması üzerine, ona "tamamen pasif" kalmasını söylediği konusunda Viyana'yı bilgilendirmiştir.[237]

237 *Armenian Genocide Documentation*, vol. 2, s. 182, 186, 195. Süregelen tartışma için bkz., Dadrian, *History of the Armenian Genocide*, s. 248-294;

Alman büyükelçisi de Ermenilerin karşı karşıya kaldığı tehlike konusunda büyük ölçüde Avusturya büyükelçisiyle aynı pasif duruşu paylaşmıştır. Örneğin, Erzurum'daki Alman konsolosu von Scheubner-Richter, Mayıs ayında, bu politikaya bağlılığı konusunda Alman büyükelçisine güvence vermiştir: "Yerel konsolosun Ermeni meselesi konusundaki tutumuna gelirsek, Ekselanslarınızın talimatlarına uygun bir biçimde, Ermeniler lehine doğrudan müdahaleden kaçındım. Ayrıca Ermenilerin şahsıma yönelttiği bütün talepleri de reddettim." Bu görüşler, Ermenilerin ateşli bir dostu olan ve soykırım üzerine Alman diplomatik kayıtlarından oluşan bir koleksiyon derleyen Alman papazı Johannes Lepsius için istisnai bir krize neden olmuştur. Lepsius, Almanya için en sakıncalı cümleleri koleksiyonundan çıkartarak bunların yerine yalnızca, "hesaplaşma fikrine" von Scheubner-Richter'in karşı çıktığı açıklamasını eklemiştir. Bu bir rastlantı değildi. Erzurum Ermenilerinin yok edilmesi, von Scheubner-Richter'i dehşete düşürmüştür. Kendisi Ağustos'ta, "bundan haberdardım ve ayrıca Ekselanslarınızın şahsıma yolladığı ve sürgün yüzünden mağdur olan masum Ermenilerin haklarını savunmaya hakkımız olmadığını ifade eden talimatlara da uydum" ifadesini kullanmıştır.[238] Lepsius, bir kez daha, konsolosun Alman Büyükelçisinin talimatlarından söz ettiği kısmı silmiştir.

Savaş, Etnik Temizlik ve Hafıza

Balkan Savaşlarının hemen ardından gelen Büyük Savaş, Avrupa ve Asya'nın sınır bölgelerindeki etnik ve dini haritayı yeniden şekillendirmeye devam etmiştir. Geçmişte olduğu gibi, savaş belli

ve Vahakn N. Dadrian, *German Responsibility in the Armenian Genocide: A Review of the Historical Evidence of German Complicity* (Watertown, Mass., 1996). Almanların cevaplarına ilişkin bir tartışma için bkz., Donald Bloxham, "A Reassessment of the German Role in the Armenian Genocide," *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoah*, ed. Kieser ve Schaller içinde. Ayrıca bkz., Ulrich Trumpener, *Germany and the Ottoman Empire, 1914-1918* (Princeton, N.J, 1968).

238 Gust, *Völkermord an den Armeniern*, s. 143, 224. Lepsius'un çıkardığı bölümler için bkz., "Armenocide," www.armenocide.net

grupları hedef alan kitlesel kaçış ve sürgünü tetiklemiştir ancak bu kez, etkileri çok daha yıkıcı ve geniş kapsamlı olmuştur. Balkan Savaşlarındaki etnik temizlik yalnızca kısmiydi ancak Birinci Dünya Savaşı, Türkiye'nin doğusundaki tarihsel Ermeni topluluklarını kalıcı bir şekilde yok etmiştir. Türkiye'nin savaş öncesi Ermeni nüfusunun küçük bir kısmı birkaç yıl daha İstanbul ve İzmir'de yaşam mücadelesi vermeyi sürdürmüştür ancak Türkiye'nin büyük kısmındaki Ermeni toplulukları bir daha asla dönmemiştir. Bir zamanlar çok sayıda Ermeni'nin yaşadığı şehirler ve kasabalar Türkleşmiş ve zamanla özellikle de Türkiye'nin güneydoğusunda Kürtleşmiştir. Ermeniler ana vatanlarının büyük bir bölümünü ve tarihi manastırlarından Ağrı Dağı'na kadar kilit ulusal sembollerinin birçoğunu da yitirmiştir.

Harput, Ermeni geçmişinden sarsıcı bir kopuşu deneyimleyen birçok şehirden biriydi. Ermeni Harput, 1915'te hemen hemen tamamen ortadan kaybolmuştur. Çoğu kadın ve çocuklardan oluşan bazı mülteciler şehirde kalmayı başarmıştır ancak Ermeni şehirleri kelimenin tam anlamıyla parçalara ayrılmıştır. Pencereler ve kapılar dâhil değerli her şey, Ermenilerin terk edilmiş evlerinden alınmıştır. Hatta çatılar bile götürülmüş ve evler de yakacak olarak kullanılmak üzere sökülmüştür. Harput'un aşağısındaki düzlükte yer alan Ermeni köyleri viran olmuştur. Kiliseleri yok edilmiştir. Daha aşağıda yer alan Mezreh kasabası Türk şehrinin merkezi haline gelmiştir ancak Harput'un eski kenti hiçbir zaman yeniden inşa edilmemiştir. Yukarıdaki eski şehrin Ermeni mahalleleri o zamandan bu yana harabeye dönüşmüştür.[239]

Harput'un ve Türk Ermenistan'ın diğer birçok topluluğunun yok edilmesi etnik temizliğin gelişiminde yeni bir aşamanın da habercisi olmuştur. Görgü tanıklarının sarsıcı bulduğu katliamlara dair kanıtların büyük bir kısmı Osmanlı sınır bölgeleri için yeni bir durum değildi ancak Ermeni tehciri ve sürgünü emsal-

239 Riggs, *Days of Tragedy in Armenia*, s. 157; Davis, *The Slaughterhouse Province*, s. 78-79; Hewsen, "Golden Plain," s. 50-51.

siz bir şiddetle gerçekleştirilen bir etnik temizlikti. Türkiye'nin siyasi liderlerinin oynadığı merkezi rol, bir dereceye kadar bu yeni şiddet seviyesini açıklamaktadır. Daha önce iktidardaki hiçbir hükümet, Avrupa'nın eski imparatorluklarından birinin çekirdek nüfusunu teşkil eden bir grubu yok etmeyi amaçlamamıştır. Daha önce hiçbir imparatorluğun liderleri "hain bir halkı" ortadan kaldırmak için bu kadar kararlı olmamıştır. İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin liderleri, politikalarını, yeterince sadık olmamakla suçlanan nüfuslara karşı savaş öncesinden kalan ve giderek güçlenen bir güvensizlik mirası üzerine kurmuştur ve savaş da, içeriden gelecek ihanet tehlikesine ilişkin kızıştırılmış bir saplantıyı beraberinde getirmiştir. Yeni milliyetçi mantığa göre, ihanet bireylerin hatta kuruluşların değil, topyekûn nüfusların işlediği bir suçtu. Ve tek çare, bu nüfusların bir bütün olarak ortadan kaldırılması ya da imhasıydı. Rusya'nın batı cephesinde ordu, Yahudileri ve Almanları tehcir etme seferinde de benzer bir mantık benimsemiştir. Ancak Türkiye'nin aksine, çar hükümeti bu en radikal antisemit rotadan nihayetinde vazgeçmiştir.

Kitlesel kaçış, tehcir ve soykırım Büyük Savaş'ın noktalanmasından uzun bir süre sonra dahi, hayatta kalanların ve onların soyundan gelenlerin kimliğini biçimlendirmeye devam etmiştir. 1915'teki Sırp felâketi, yirminci yüzyılın sonunda kadar Sırp mağduriyeti imgelerinde önemli bir tema teşkil etmiştir. Doğal olarak, soykırım Ermeni kimliğinin en önemli olayı haline gelmiştir. Sağ kalanlar yeni hayatlarını kurmaya odaklandığında bile, soykırımı anmak hem Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti hem de yurtdışındaki devasa Ermeni diasporası için Ermeni sivil hayatının en büyük amaçlarından biri olarak öne çıkmıştır. Ermeniler halklarının ve kültürlerinin yaşatılmasının yanı sıra, neyin yitirildiğini ve kaybedildiğini da hatırlamaktadır: ölüler, kasaba ve şehirler ve bugün Türkiye Cumhuriyeti'nde ayakta duran ulusal semboller. Ayrıca, birçok Ermeni, Türkleri yıkıcılar olarak hatırlamaktadır.

Diğer taraftan, soykırımın inkârı, Türkiye tarihinin dünyaya

sunulması için Türklerin verdiği çabada kilit bir unsur haline gelmiştir. Etnik temizlik kurbanı Müslümanların kaderinin büyük bir hızla ve hemen hemen tamamen unutulmaya yüz tutmuş olması yüzünden öfkelenen Türkleri anlamak mümkündür. Aynı zamanda, geçmişteki etnik temizliğin yirminci yüzyılın başındaki milliyetçi Türk düşüncesini nasıl radikalleştirdiğini anlamak da faydalı olacaktır. Ancak işte tam da bu nedenlerle, bütün tarihçilerin Ermeni soykırımının gerçekliğini kabul etme zamanı çoktan geldi de geçti bile.

Paradoksal olarak, ulusal kimliklerin tam merkezinde yer almaya devam eden başka dehşet olayları dünyanın büyük bir kısmı tarafından kısa zamanda unutulmuştur. Büyük Savaş, modern Avrupa'da savaş ve etnik temizlik arasındaki ilişkiyi teyit etmiştir ancak çıkarılan bu ders neredeyse hemen unutulmuştur. Sırpların 1915'te Kosova'dan batıya doğru yaptığı yürüyüş, savaşın tarihinde önemsiz bir dipnota dönüşmüştür. Aynı durum, Yahudilerin, Almanların ve Rusya'nın batısındaki diğer azınlıkların zorla tahliye edilmesi için de geçerlidir. Muhtemelen, etnik temizlik ile soykırımın daha şiddetli ve daha yakın zamanda vuku bulan örnekleri yüzünden, bugün çok az sayıda insan bu epizotları hatırlamaktadır.

Dördüncü Bölüm

Dünya Savaşları Arasında Etnik Temizlik

Türkiye, Transkafkasya, Ukrayna ve Doğu Avrupa, 1918-1939

Osmanlı'nın Smyrna, yani İzmir şehri Anadolu ya da Ön Asya'nın batı kıyısındaki dağların çevrelediği derin bir körfezde yer almaktadır. Smyrna'da ilk çağlardan beri çeşitli yerleşimler bulunmaktaydı: İzmir, bir Hitit yerleşimine ev sahipliği yapmanın yanı sıra, daha sonra Yunan, Roma ve Bizans kenti de olmuştur. İzmir, Osmanlı yönetimi altında Avrupalı tüccarlar için geniş bir ticaret limanı haline gelmiş ve geç Osmanlı döneminde hızla büyümüştür. Şehir bir Fransız şirketi tarafından inşa edilen yeni iskeleye, otellere, konsolosluklara ve bir tiyatroya ev sahipliği yapmıştır. Yirminci yüzyılda, İzmir aralarında Ermenilerin, Yahudilerin, Türklerin ve Levantenler ya da Frenkler olarak bilinen Avrupalıların bulunduğu ve çeyrek milyondan fazla insanın yaşadığı kozmopolit bir şehirdi. Ancak İzmir her şeyden önce bir Rum şehriydi. Şehrin tek başına en geniş etnik grubunu yirminci yüzyılın başlangıcına kadar Rumlar teşkil etmekteydi. 1923'te ise Smyrna yok olmuştur. Rumlar, kaçarak ya da nüfus mübadelesi sırasında şehri terk etmiştir ve bir zamanlar yaşadıkları mahallelerden geriye sadece külleri kalmıştır.

Harp, Birinci Dünya Savaşı'nın sona erişinden yıllar sonra, Doğu Avrupa ve Batı Asya'nın büyük kısmında sürmüş ve bu savaşlardan biri Rum Smyrna'nın çekirdeğini yerle bir etmiştir. Rus İmparatorluğu Büyük Savaş'tan sağ çıkamamıştı; Osmanlı İmparatorluğu ise parçalanmış bir haldeydi ve ömrü kısaydı. İmparatorlukların sonu, yeni savaşlara yol açmıştır. Emperyal çöküş iktidar boşluğu yaratmış ve çeşitli devletler ile milliyetçi ve devrimci hareketler eski imparatorlukların yerini almak için mücadele vermiştir. Eski Osmanlı ve Rus topraklarında savaş hali, düzensiz birlikler ve silahlı çeteler ile sürmekteydi. Savaşçılar taşıyamayacakları kadar ağır bir yükü sırtlanmış ve bazen de çaresizliğe düşmüştür. Koşullar sıklıkla anarşinin sınırlarında gezmekteydi.

Bu savaşlar, çeşitli etnik ve dini şiddet biçimlerini doğurmuştur. Milliyetçiler, eski imparatorluk topraklarından ulus devletler oluşturmak için mücadele etmiş ve aynı topraklara göz diken birbirine rakip milliyetçi hareketler etnik savaşlarda çarpışmıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nda Yunanlılar ve Türkler arasındaki savaş; katliamlara, etnik temizliğe ve nüfus mübadelesine neden olmuştur. Ermeniler, Transkafkasya'da Türkler ve Tatarlarla etnik ve din savaşlara girişmiştir. Ukrayna'daki Rus sınırlarında ise, Rus sivil savaşı sırasında vuku bulan yeni pogromların neden olduğu ölü sayısı önceki yıllarda gerçekleştirilen pogromların tamamının toplamını aşmıştır.

Osmanlı'nın Yarı Ömrü ve Yunan Milliyetçiliği

Türkiye'de savaş sonrası yıllar, Osmanlı'nın neredeyse yarı ölü halde olduğu bir dönemdi. Büyük Savaş sırasında Türkiye'yi hâkimiyeti altında tutan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin (İTC) liderleri iktidarı kaybetmişti. 1919'da İtilaf kuvvetlerinin baskısı sonucu eski kabinede görev yapan nazırlara karşı açılan davada, Talat ve Enver Paşa gıyaplarında cinayetten suçlu bulunmuş ve ölüm cezasına çarptırılmıştı. Bu cezalar hiçbir biçimde uygulanmamış ancak Talat Paşa, 1921'de Berlin'de Soğomon Tehliryan

isimli genç bir Ermeni'nin suikastına uğramıştır. Tehliryan'ın Berlin'deki davasında görev alan jüri, soykırımdan sağ çıkanların verdiği yürek parçalayıcı tanıklıkları dinledikten sonra onu beraat ettirmiştir. Enver, 1922'de Orta Asya'da Sovyetlerle savaşırken hayatını kaybetmiştir.[240]

Ancak İTC'nin çöküşü, emperyal hükümeti güçlendirmemiştir. Sultan İstanbul'da yaşamaya devam etmiş fakat sultanın hükümeti gitgide önemini yitirmiştir. Sultanlık kendi başkentini bile kontrol edemez hale gelmiştir: İtilaf devletleri, Aralık 1918'de İstanbul'da askeri bir yönetim kurmuştur. Britanya, Fransa ve İtalya'dan gelen üç yüksek komiser, İtilaf yönetimini denetlemiştir.[241] Britanyalı askeri birliklerin, 1920'de İstanbul'daki İtilaf kuvvetleri işgalinin liderliğini üstlenmesiyle birlikte şehir de artık doğrudan yabancı kontrolü altına girmiştir. Diğer taraftan dağılmak üzere olan emperyal hükümet, iktidar için yeni bir rakiple, Mustafa Kemal'in (Kemal Atatürk) önderliğindeki Türk Milliyetçileri ile karşı karşıya gelmiştir. Milliyetçiler, 1920'de Ankara'da geçici bir hükümet kurarak iktidar üzerinde hak iddia etmiştir.[242]

Avrupa'nın kıdemli "hasta adamı" ölümcül hastalığının son evresine girerken Avrupalı güçler ve Yunanistan, Osmanlı topraklarını paylaşmıştır. Sultan'ın hükümeti tarafından Ağustos 1920'de imzalanan ancak Türk Milliyetçileri tarafından hiçbir

240 Balakian, *Burning Tigris*, s. 342-344; Balakian, *Black Dog of Fate*, s. 254-258.

241 "Yüksek komiser" unvanı daha önce Britanya tarafından kullanılmıştır. Bu unvan Birinci Dünya Savaşı'nın sona ermesinden sonra ise Türkiye, Yakın Doğu ve Kafkaslarda çeşitli amaçlarla kullanılmıştır. Yüksek komiserler, İstanbul ve çevresindeki denizlerde İtilaf yönetimini denetlemiş ancak ABD de kendi yüksek komiseri Amiral Mark Bristol'u Türkiye'deki diplomatik temsilcisi olarak tayin etmiştir. Ayrıca, Britanya Transkafkasya'ya diplomatik elçi olarak bir yüksek komiser atamış ve ABD Albayı William Haskel da Ermenistan'daki yüksek İtilaf komiseri olarak yardım çalışmalarını denetlemiştir.

242 Bkz. Philip Mansel, *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924* (New York, 1995), s. 380-414.

zaman tanınmayan Sevr Antlaşması, imparatorluğun büyük kısmını parçalamıştır. Antlaşmaya göre, Trakya ve geriye kalan Ege Adaları Yunanistan'a ve Rodos Adası da İtalya'ya verilmiştir. Fransa, Suriye mandasını devralmış ve Britanya da Filistin ile Mezopotamya'daki mandaları elde etmiştir.

Osmanlı'nın yenilgisi özellikle Yunanistan için önemli bir coşku kaynağı olmuştur. Yunan Krallığı, kuruluşundan itibaren hiçbir dönem bütün Yunanlıları bünyesinde toplayamamıştı. Yunanistan dışında yaşayan Yunanlılar, Avrupa çapındaki tüccar topluluklarında hayatlarını sürmüştü ancak milliyetçi Yunan terminolojisinde Türk hükmü altında yaşayan en büyük grup "kurtarılmamış Yunanlılar" olarak bilinmekteydi. Yaklaşık bir yüzyıla yayılan bir süre boyunca Yunanistan'ın sınırları Teselya, Epir, Güney Makedonya ve Girit'te yaşayan Yunan nüfuslarını kapsayacak şekilde genişlemiştir. Yunanistan'ın Avrupa ana kıtasındaki sınırları, Balkan Savaşlarında aldıkları galibiyetlerin ardından, Trakya dışında tüm bölgelerde günümüz sınırlarına neredeyse tıpa tıp benzemeye başlamıştı. Ancak Yunan milliyetçileri daha da fazlasını istiyordu. Özellikle de, Osmanlı İmparatorluğu'nda bir milyondan fazla kurtarılmamış Yunanlının hâlâ yaşamaya devam ettiği topraklara göz dikmişlerdi.

Büyük Savaş ve savaşın sonu, hem kurtarılmamış Yunanlıların imdadına yetişme ihtiyacını hem de onları kurtarma fırsatını yaratmıştı. Aslında vaziyetleri daha önce hiç bu kadar çaresiz olmamıştı -Türkiye, savaş sırasında yüz binlerce Rum'u evlerinden tehcir etmişti-. Ancak Yunan milliyetçiler artık Osmanlı Rumlarının güvenliğini de garantiye alabileceklerine inanmıştı. Osmanlı orduları, 1897'ye kadar Yunanistan'ı kolaylıkla mağlup edebilmişti ancak Birinci Dünya Savaşı'nın neticesinde Yunanistan, artık yıkılmanın eşiğinde bozguna uğramış bir imparatorluk ile karşı karşıyaydı. Hiç şüphe yok ki, Megali düşüncesini gerçekleştirmek, yani Ön Asya'da yaşayan Rumlar dâhil yakındaki tüm Yunanlıları, Yunan hâkimiyeti altında birleştirmek için böyle bir fırsat daha önce tarihte hiç olmamıştı. Yunan Başba-

kanı Elefterios Venizelos İzmir çevresindeki bölgeyi elde etmeyi amaçlıyordu ancak kendisi İstanbul konusunda daha ihtiyatlıydı. Venizelos, Osmanlı başkentini uluslararası bir bölge haline getirmeyi teklif etmişti. Bu adım sayesinde İzmir'in yavaş yavaş bir Yunan şehrine dönüşeceğini ummuştu ancak Megali'nin en ateşli savunucuları İstanbul'u genişletilmiş Yunan devletinin başkenti yapma çağrısında bulunuyordu. Zafer, büyük Aya Sofya Kilisesi'nde Ortodoks litürjisine yeniden başlandığında tamamlanmış olacaktı.

Megali nosyonu, uydurma siyasi sınırlar ve milli sınırların içkin problemlerine örnek teşkil etmiştir. Balkanlarda yakın zamanda meydana gelen savaşların galipleri "yanlış" milli kimliğe sahip nüfusları entegre etmek için mücadele vermiştir. Mesela, Yugoslavya'daki Kosova Arnavutları, ulusal kimlikleri yeni yöneticilerinin ulusal kimlikleri ile örtüşmeyen bir halka uç bir örnek teşkil eder. Ancak Yunan devletini Ön Asya'ya doğru genişletmeyi amaçlayan Yunanlılar, Yugoslavya'nın Kosova'da karşı karşıya kaldığından daha da büyük zorluklarla yüzleşmiştir. 1918'de kurulan Yugoslav devleti Arnavutluk ve Yunanistan sınırlarında sona ermişti fakat Türkiye'deki yeni Yunan hududunu çizecek açık coğrafi ve siyasi sınırlar yoktu.

"Yunanlılar ve Türkler Birbirini Öldürüyor"

İtalya'nın Türkiye üzerindeki menfaatlerine karşı koymaya hevesli Britanya Başbakanı Lloyd George, Mayıs 1919'da İzmir'de Yunan işgalini teşvik etmiş ve Yunan birlikleri 15 Mayıs'ta bu şehirden karaya çıkmıştır. İşgali hızla şiddet olayları takip etmiştir. Yunan siviller ve bazı askerler esir alınan Türk askerlere saldırmış ve yavaş yavaş cesaretlenerek civar köylerden yerel Rumlar, Türk komşularını hedef almış ve mallarını talan etmiştir. Şehrin yeni Yunan valisi kısa sürede İzmir'in merkezine kanun ve nizam getirmiş ancak emniyetsizlik şehir dışında hâkim olmayı sürdürmüştür. İstanbul'da askeri ataşe olarak görev yapan Britanyalı Harold Armstrong, "Yunanlıların, savaş halindeki Balkan halk-

larının sergilediği sıradan davranışa uygun bir biçimde, ilerlerken insanları kovduğunu, katlettiğini, yaktığını, talan ettiğini ve onlara tecavüz ettiğini" hatırlatmıştır. Türkler, aralarında antik Pergamon kentine ev sahipliği yapan Bergama'nın da yer aldığı kasabalarda Yunan taburları tarafından gerçekleştirilen yıkım ve katliamlar zincirine maruz kalmıştır. İzmir ve civarındaki toprakların işgalini soruşturmak için oluşturulan Müttefikler Arası bir Komisyon, "insanların köylerini topyekûn terk etmek zorunda kaldığını" tespit etmiştir.[243]

Yunan işgali Türkleri küçük düşürmüştür. Yüksek Komiserliğe bağlı Britanyalı bir yardım yetkilisi olan Yüzbaşı Hadkinson, Yunanlıların, "kendilerini Türklere kötü ve iğrenç göstermek ve onların nefretini çekmek için ellerinden gelenin en iyisini yaptıklarını" rapor etmiştir. Yunanlılar, zaferlerini milliyetçi Yunan sembolleri ile gösteriş yaparak kutlamıştır. Bayraklar, Yunan başbakanı Venizelos'un portreleri ve vatansever Yunan şarkıları "bu iki ırk arasında düşmanlık ve daha da geniş bir uçurum yaratmaktan başka bir işe yaramamaktaydı." Ayrıca, Yunanlılar Ortodoks Hıristiyanlığın İslam'a karşı aldığı zaferi de kutlamıştır. İzmir'e varan Yunan birlikleri, "Madem İzmir'i aldık, o zaman Aya Sofya'ya uçalım. Camiler yerle bir edilecek ve üzerine Hac dikilecek" diye şarkılar söylemiştir.[244]

Tahmin edileceği gibi, Yunanlıların Anadolu'daki ilerleyişi Türk öfkesini ve siyasi eylemlerini ateşlemiştir. Yunan hırslarını protesto etmek için ilhak karşıtı Türk cemiyetleri ve dernekleri oluşturulmuş ve İstanbul ile diğer kasaba ve şehirlerde gösteriler

243 Glenny, *Balkans*, s. 379-382; Harold Armstrong, *Turkey in Travail: The Birth of a New Nation* (London, 1925), s. 84; ve Çağrı Erhan, *Greek Occupation of Izmir and Adjoining Territories: Report of the Inter-Allied Commission of Inquiry (May-September 1919)* (Ankara, 1999), s. 58, 65. Bkz. *Greek Atrocities in the Vilayet of Smyrna (May to July 1919): Inedited Documents and Evidence of English and French Officers* (Lausanne, 1919), s. 42-44.

244 FO 406, vol. 41, s. 211-212. Yunanistan'a sempatiyle yaklaşan bir açıklama için bkz. Marjorie Housepian, *The Smyrna Affair* (New York, 1971).

düzenlenmiştir.[245] Bu olaylar milliyetçi Türk uyanışının en bariz tezahürüydü ancak Yunan hâkimiyetine tepki gösterenler yalnızca şehirlerde yaşayan elitler değildi. Yunanlılar ve Türkler daha küçük kasaba ve köylerde de birbirlerine kısasa kısas saldırılar ve misillemeler yaparken, intikam kıyımı döngüleri şehir yerleşimlerinin ötesine sıçrıyordu.

Bu şehirlerden biri de İzmir'in güneydoğusundaki Aydın'dı. Yunan ve Türk kuvvetleri burada Mayıs'tan 1919 Temmuz'unun başına kadar mücadele etmiştir. Yunan kuvvetleri kente girdikten kısa bir süre sonra yerel Türk liderleri tutuklamıştır. Gayrimüslimlerin şapka takması ve Yunan ve Ermeni dükkân sahiplerinin Yunanca tabelalar asması gibi emirler, sadece Türklere zulmedilmesini garantilemiştir. Haziran sonunda geri çekilmeye hazırlanan Yunan taburları, Türk evlerini ateşe vermiştir. Yüzbaşı Hadkinson, "alevlerden kaçmaya çalışan Türklerin tamamının Yunan askerleri ve silah dağıtılan siviller tarafından tüfek ve mitralyözlerle vurulduğunu" rapor etmiştir. Gayrinizamî Türk birlikleri kenti yeniden ele geçirdiğinde intikam sırası onlara gelmiştir: Evleri yakmış, Rumları soymuş ve öldürmüşlerdir. Yunan kuvvetleri Temmuz başında geri dönmeden evvel, kentin çoğu yok edilmiş ve Türk nüfusun büyük kısmı kaçmıştır.[246] Aydın'da olup bitenin aslını öğrenmek oldukça güçtü. Britanyalı Amiral Richard Webb'in 28 Haziran 1919'da İstanbul'dan kaleme aldığı üzere, "Yunanlılar ve Türkler Aydın Vilayeti'nde bir kez daha birbirlerini toptan yok ediyor[du]." Failleri sürekli değişen terör, yeni Yunan-Türk Savaşı'ndaki çarpışmaların büyük kısmının da habercisi olmuştur: hem Yunan hem de Türk sivillerinin maruz kaldığı tekrarlanan şiddet ve kaçış döngüleri.

245 Alexis Alexandris, *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations 1918-1974* (Athens, 1983), s. 65.

246 *Greek Atrocities in the Vilayet of Smyrna*, s. 63; FO 406, vol. 42, s. 211; Erhan, *Greek Occupation of Izmir*, s. 62; FO 406, vol. 41, s. 175; ve E. L. Woodward and Rohan Butler, *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, vol. 4 (London, 1952), s. 655.

Yunanlıların Anadolu'daki ilerleyişi Türkler için özellikle şok ediciydi çünkü insanlar bunu asırlık bir süreç olan Osmanlı nüfuz alanının parçalanışının tamamlanışı gibi görmüştür. Toprakların sürekli biçimde kaybedilişi -Mora, Bulgaristan, Teselya, Girit, Makedonya ve Trakya'nın bir kısmı- Osmanlı İmparatorluğu'nun önemli ölçüde küçülmesine neden olmuştur. 1919'daki Yunan istilası, herhangi bir Türk devletinden geriye kalan sorusunu da gündeme getirmiştir. Yunanlılar, Sırplar ve Bulgarlar Avrupa'daki Osmanlı İmparatorluğu'nun enkazından kendi ülkelerini oluşturmuştur ancak geriye Türkler için, kendilerine ait bir devlet kalacak mıydı? Yunan işgaliyle birlikte ne ufukta bir ışık, ne son çare olabilecek bir başka sınır ve ne de yeni bir Türkiye garantisi kalmıştı. Birçok Türk, uluslarının imhadan farksız bir tehlike ile karşı karşıya kaldığına inanıyordu.

Yok olma tehlikesi Türk kamuoyunu radikalleştirmiştir. İzmir'in doğusundaki Akhisar'da görev yapan bir askeri yetkilinin gönderdiği bilgileri özetleyen Amiral Webb, Yunanistan ile mücadele etme azmiyle birleşen Türkleri tasvir etmiştir. Tanıştığı Türkler, yani "askeri liderler, sivil seçkinler, gayri nizami birlikler ve sivil köylüler", Yunan işgalini fırsatçı bir istila değil, Yunan ihlallerinin uzun tarihindeki nihai adım olarak yorumlamıştır: "Hayatlarını hiçe sayan Türkler (...) artık ülkelerinin ikinci bir Makedonya haline gelmesine göz yummaktansa Yunanlılara karşı savaşırken yok edilmeyi tercih ettiklerini söylüyor."[247]

Yunanlılar İzmir ve Aydın bölgelerindeki hâkimiyetlerini pekiştirdikten sonra, işgal alanlarını genişletmiştir. Birlikler 1920'de doğuda Anadolu'nun içlerine doğru ilerlemiş ve Doğu Trakya ve İstanbul yakınındaki İzmit Yarımadası'nı da almıştır. İstanbul'daki ABD yüksek komiseri ve İstanbul'da hem Türkiye hem de işgalci İtilaf güçlerinin Amerikalı üst düzey temsilcisi olan Amiral Bristol, ABD Dışişleri Bakanlığına şu bilgiyi rapor etmiştir: "Ön Asya'daki Yunan ilerleyişi, boğulmak üzere olan

247 *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, vol. 4, s. 758-759.

bir adamın bir saman çöpüne sıkı sıkıya tutunmasına benziyor." Bristol, bazılarının, "Venezelos'un (...) Yunanistan'ın şimdiye kadar sahip olduğu en büyük düşmana dönüşebileceğini öngördüğüne" dikkat çekmiş ve Venizelos'un "alaşağı edilme zamanının gelmiş olabileceğini" ifade etmiştir.[248] Venizelos gerçekten de gözden düşmüştür; hükümeti Kasım 1920'de yapılan seçimlerde mağlup olmuştur. Ancak bu sonuç, herhangi bir değişikliğe neden olmamıştır. Kral I. Konstantin'in yeni monarşist hükümeti, Türkiye'deki Yunan istilasına devam kararı almıştır.

Yunan zaferleri yeni çatışmalara neden olmuştur. Savaş, mültecileri birbirine düşürmüştür. Türk hükümeti Birinci Dünya Savaşı sırasında Rumları tehcir etmiş ve Balkanlardan gelen Müslüman muhacirleri de Rum evlerine yerleştirmişti. Şimdi aynı Müslümanlar yeniden evlerinden olma ihtimali ile karşı karşıyaydı. 1919'daki Yunan işgali hakkında soruşturma yürüten Müttefikler Arası Komisyon, Venizelos'un çektiği bir telgraftan, "işgalin kısmen, Yunanistan'da yaşayan mültecileri yurtlarına geri gönderebilmeyi amaçladığını" öğrenmiştir. Fakat savaş sırasında Türkiye'yi terk eden Rumlar arasında geri dönmek istemeyenler de vardı ancak yine de 100,000'den fazla Rum, evine geri dönebilmiştir -lakin bu dönüş de uzun sürmemiştir-.[249]

Yunanlı kuvvetler, Müslümanların ilk Yunan ilerleyişiyle birlikte evlerinden kaçmadığı yerlerde tipik olarak yerel liderlere zulüm etmiştir. Britanyalı tarihçi Arnold Toynbee, "Türklerin üst sınıflarına darbe vurma yönündeki bir politikadan" söz etmiştir. Ermenilere daha birkaç yıl önce yapılmış olan zulmü konu edinen bir çalışmayı derlemeye yardımcı olan Toynbee, Batı Anadolu'daki Yunan işgalinin muhtemelen en ünlü anlatısında dikkatini bu sefer Türklerin vaziyetine çevirmiştir. 1921'de Yunanlı askerler ya da gayrinizamî kuvvetler tarafından gerçek-

248 Bristol'den Amerikan Dışişlerine, 1 Temmuz 1920, ABD Dışişleri Bakanlığı, Ermenistan İç İşleri, 1910-1929.

249 Erhan, *Greek Occupation of Izmir*, s. 65; Michael Llewellyn Smith, *Ionian Vision: Greece in Asia Minor, 1919-1922* (New York, 1973), s. 100.

leştirilen ve sıklıkla "zengin erkeklerin öldürüldüğü ve ardından da mallarına el konulduğu" mezalim örüntüsünü tarif etmiştir. Toynbee, Haziran 1920'de Yunanlı askerlerin, evleri ve tekneleri ateşe verişine bizzat şahit olmuştur. İzmit Yarımadası için başlatılan Komisyon Soruşturması da benzer bulgulara ulaşmıştır: Yunan birlikleri "kadınlara tecavüz etmiş ve hırsızlıklar ile şiddet eylemleri gerçekleşmiştir."[250]

Gayrinizamî Türk kuvvetleri direnirken, Türkiye'nin batısının büyük kısmı silahlı Yunan ve Türk çeteleri arasındaki kapışmalara sahne olmuştur. Harold Armstrong, acımasızlık ve intikam döngüsüne kapılmış komşular arasında verilen bir savaş betimlemiştir. Armstrong, yanmış evler, çukurlara atılmış cesetler ve tahliye edilmiş köyler görmüştür. Türkiye bir korku ülkesi haline gelmiştir: "İnsanlar çetecilerden korkuyordu (...) Jandarma ve polisten korkuyordu (...) Komşularından korkuyordu."[251]

Bazı Yunanlı liderler, 1921'e gelindiğinde, Yunanistan'ın Ön Asya'daki serüvenini hatalı bir girişim olarak görmeye başlamıştı. İlk zaferler, paradoksal olarak Yunanistan'ın zaafını da ortaya koymuştu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Venizelos'a muhalefet eden (ve İkinci Dünya Savaşı öncesinde hemen hemen bir diktatöre dönüşecek olan) General İoannis Metaksas, Türkiye'deki geniş toprak parçalarını işgal etme teşebbüsünün geçerliliğini sorguluyordu. Kendisi Nisan 1921'de, Rumların "Smyrna çevresindeki bölgede bile" sadece "etnolojik bir azınlığı" oluşturduğunu gözlemlemişti. İç kısımlardaki Rum nüfusu ise "önemsizdi." Bu koşullar altında Yunanistan'ın uyguladığı politika, sadece ve sadece, Türklerin "hiçbir milliyetçi hissiyatı olmaması" durumunda başarıya ulaşabilirdi. Fakat elbette bunun tersi geçerliydi. Türkler, "Ön Asya'nın onların ülkesi olduğunun ve bizim de iş-

250 Arnold J. Toynbee, *The Western Question in Greece and Turkey: A Study in the Contact of Civilizations* (New York, 1970), s. 277, 283, 287-288, 291; FO 406, vol. 46, s. 64.

251 Armstrong, *Turkey in Travail*, s. 162.

galci olduğumuzun farkında" diyordu Metaksas. [252] "İmparatorluk" ifadesini kullanmıyordu ancak bu yorumları, Yunanistan'ın Türkiye'de yeni türden bir imparatorluk kurmayı amaçladığına da işaret ediyordu. Ancak bu yeni imparatorluk, eski Osmanlı İmparatorluğu'nun aksine, tek bir ulusu temsil etme iddiasındaydı ve söz konusu Yunan ulusu Türkiye'de sadece bir azınlığı teşkil etmekteydi.

Pontus Felâketi

Türkiye'deki Yunan kuvvetlerinin karşısındaki en büyük tehdit, son nefesini veren emperyal hükümet değil, Mustafa Kemal Paşa'nın liderliğini yaptığı ve gayrinizamî Türk birliklerinden müteşekkil yeni milliyetçi Türk hükümetiydi. Selanik'te dünyaya gelen Mustafa Kemal, 1915'te Gelibolu'da görev yapan bir Türk komutanı olarak tanınmış ve dört yıl sonra, yani 1919'da yeni milliyetçi Türk hareketinin örgütlenmesinde lider rolünü üstlenmişti. Milliyetçiler Nisan 1920'de sultanla olan bağlarını tamamen kopartarak, Türk şehri Ankara'da Kemal yönetimi altında yeni bir hükümet kurmuştu.

Milliyetçilerin yükselişi Türklere umut vermiş ancak Türkiye Rumlarını ise bir kez daha tehlikeye atmıştır. Osmanlı Rumları, Birinci Dünya Savaşı sırasında Yunanistan savaşa girmeden önce bile zulme uğramıştı. Rumlar, Yunanistan'ın Anadolu'da savaşa doğrudan müdahil olmasıyla birlikte, Türkiye'yi saflaştırmak için başlatılacak radikal bir milliyetçi Türk seferberliğine maruz kalacaklarından korkmuştur. Türkiye'nin geniş iç bölgelerinin büyük kısmında Yunan birlikleri yoktu ve Rumlar, Türk-Yunan Savaşı'nın epey başlarında, yaşadıkları yerleri zaten terk etmeye başlamıştı. Britanyalı Amiral De Robeck, Kasım 1919'da, "iç bölgelerde yaşayan tüm Hıristiyanların, sefil ve evsiz bir halde varabildikleri kıyı kesimine ulaşma yönündeki güçlü ve giderek büyümekte olan eğiliminden" söz etmiştir.[253]

252 Alıntı için bkz. Smith, *Ionian Vision*, s. 203.

253 *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, vol. 4, s. 873.

Yunan kuvvetlerinden uzakta, Karadeniz'in yakınında yaşayan Pontus Rumları Türk milliyetçiliğinin tepkisini deneyimleyen ilk büyük Rum nüfusu olmuştur. Pontus Rum toplulukları Birinci Dünya Savaşı sırasındaki zorunlu tahliyelere rağmen hayatta kalabilmiş ve hatta yeni Pontus Rum toplulukları, Rus sivil savaşı sırasında Rusya'yı terk ederek Türkiye'ye gelmişti. Ancak bu sığınak bir hayli emniyetsizdi. Türk milliyetçileri Pontus Rumlarını 1920'de kovmaya başlamış ve bu süreç bir Yunan savaş gemisi Haziran 1921'de Karadeniz'de bir köyü top ateşine tuttuğunda hızlanmıştı.

Britanyalı Yarbay A. Rawlinson, Pontus Rumlarının yok edilişine tanık olan birkaç kişiden biriydi. Rawlinson Türklere sempati duymaktaydı ancak tutsak olarak Karadeniz üzerindeki Trabzon'a seyahat ettiğinde, "şimdiye kadar Rumlar tarafından yoğun bir şekilde ekip biçilen kıyı hattının ve onun verimli vadilerinin her yerinin artık terk edilmiş ve köylerin de boşaltılmış olduğunu" görmüştür. Rawlinson Türklerin, Rum tutuklulardan oluşan grupların ve zorla çalıştırılan ve birçoğu çoktan ölmüş Ermeni işçilerin yerini almak üzere iç bölgelere doğru ilerlediğine şahit olmuştur. Türk milliyetçileri, Rumları kıyı şehirlerden temizlemiştir. *Christian Science Monitor* için çalışan Herbert Adams Gibbons, Mayıs 1922'de Rum erkeklerinin Trabzon'u neredeyse tamamen terk ettiğini görmüştür. Kendisi iki yıl öncesinde Trabzon'da 25,000 Rum'un yaşadığını hesaplamıştır. "Bugün, yaşları 80 ile 14 arasında değişen erkek nüfus sadece altı papaz ve 10 sivilden oluşmaktadır."[254]

Pontus Rumlarının tehcirine dair en açık kanıtı Türk Milliyetçilerinin, İstanbul'daki Müttefik komiserlerinin Rumlara uygulanan muamele hakkındaki sorgularına verdikleri yanıtlardır. Milliyetçilerin ifadeleri Büyük Savaş sırasındaki İTC'nin

254 Alfred Rawlinson, *Adventures in the Near East, 1918-1922* (New York, 1924), s. 328; Lysimachos Oeconomos, *The Martyrdom of Smyrna and Eastern Christendom* (London, 1922), s. 26. Yürek dağlayan bir tehcir anlatısı için bkz., Thea Halo, *Not Even My Name* (New York, 2000).

görüşlerinin devamı niteliğindedir: Pontus Rumları, 1915'te Ermenilere yapıldığı gibi, artık hain bir halk olarak damgalanmıştır. Milliyetçi Dışişleri Bakanı Bakanı Yusuf Kemal, gizli Rum cemiyetleri ve çetelerinin oluşturduğu tehdidin, casusluğu ve Yunanlıların Karadeniz kıyısına yapacağı olası bir çıkartmayı engellemek için iç bölgeye gerçekleştirilen ani tehcirleri ve transferleri meşru kıldığını iddia etmiştir. Bu uygulamalardan etkilenenler arasında yabancı Yunanlılar ve Yusuf Kemal'den gelen bir telgrafı özetleyen tanınmış Britanyalı Yüksek Komiser Horace Rumbold'a göre, "silah taşıma ehliyeti olan ve dolayısıyla da çıkartma yapılması durumunda Yunan kuvvetlerine aktif olarak destek verebilecek herkes" bulunmaktaydı.[255] Kadınlar ise sadece "gizli cemiyetlere iştirak etmekten suçlu bulunmaları" durumunda iç bölgelere yerleştirilmiştir. Bu nedenle, siyasi güvenilirlikleri sorgulanmayan kadınların yanı sıra ileri yaşlardaki erkekler ve çocuklar tehcirden teorik olarak kurtulabilmiştir. Yine de bu noktada tam ölçekli bir etnik temizlik çok uzakta değildi. Türk Milliyetçilerinin vardığı sonuca göre, Pontus Rumları onları sırtından hançerlemişti ve yeni Türkiye'de artık onlara yer yoktu.

"Ülkeyi Harabeye Çeviriyorlar"

Türk-Yunan Savaşı, Yunan ordusu 1921 yazında milliyetçi başkent Ankara'ya giden Sakarya Nehri kıyısında saldırıya geçtiğinde nihai aşamasına ulaşmıştır. Yunan ordusu Haziran sonunda birliklerini, geride alevler içinde talan edilmiş bir şehir bırakarak İzmit'ten çıkarmış ve kuvvetlerini saldırı için bir araya toplamıştır. Yunanlıların geri çekilme haberi İzmit'te güvenli bir sığınak bulmuş Ermeni ve Rum mülteciler arasında paniğe neden olmuştur. Artık bir kaçış yolu aramaya başlamışlardır. İzmit'teki Amerikan Kadın Hastaneleri için çalışan Amerikalı hekim Dr. Mabel Elliott birbirlerini bir gemiye doğru iten, "gemiyi taşana kadar dolduran, ayakta duracak yer bırakmadan güverteleri

255 *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, vol. 17, s. 397. Yabancı Rumlar tehcir edilmiştir ve etkilenen yerel Rumlar ise iç bölgelere gönderilmiştir.

sıkıştıran, hatta birbirlerini yukarıya iten ve gemi direklerine tutunan" Ermenileri tasvir etmiştir.[256] Bölgenin Yunan sakinleri ise Yunan işgali sırasında gerçekleştirilen mezalimlerdeki suç ortaklıkları yüzünden ya da Alfred Toynbee'nin öne sürdüğü gibi herkesi silip süpürecek genel bir Türk intikamından korktukları için şehri terk etmiştir.

Türk milliyetçileri, Rum hücumunun her aşamasını bir terör seferberliği olarak betimlemiştir. Batı cephesindeki Milliyetçi Tük ordusunun genelkurmayı tarafından hazırlanan bir dizi el ilanı Yunan mezalimlerini detaylı olarak anlatmıştır. Yunanlıların Ağustos 1921'de doğu yönündeki ilerleyişi, köylülerin sahip olduğu değerli her şeyin acımasızca talan edilmesine ve çalınmasına yol açmıştır: koyunlar, inekler, eşekler, tavuklar, tereyağı, buğday, arpa, peynir, mercimek, mobilya, halılar ve yük arabaları. Bu mallar, bir cami ve okula sahip olacak kadar büyük bir kasabanın bulunduğu her yerde ortandan kaybolmuştur. Yunanlılar, erkekleri zorla çalıştırmış ve kadınlara saldırmıştır. Hücumlarının hızı Ankara'nın batısındaki kurak kırsalda kesildiğinde, yolları üzerindeki köyleri sistematik bir biçimde ateşe vererek geri çekilmişlerdir.[257]

Türk genelkurmayı, yıkımın sorumluluğunu açık bir biçimde Yunan komutanlarına ve özellikle de muhtemelen, bugün en çok Kraliçe II. Elizabeth'in kocası Prens Philip'in babası olarak tanınan Yunanistan Prensi Andrew'e yüklemiştir. Danimarkalı atalara sahip kraliyet ailesi üyesi Andrew, Balkan Savaşlarında görev almış ancak Venizelos 1917'de kendisini ordudan ihraç etmiştir. Venizelos 1920'de seçimleri kaybettiğinde, Andrew

256 Mabel Evelyn Elliott, *Beginning Again at Ararat* (New York, 1924), s. 150. Ayrıca bkz., Toynbee, *The Western Question in Greece*, s. 297; ve *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, vol. 17, s. 282.

257 Second Section of the General Staff of the Western Front, *Greek Atrocities in Asia Minor; First Part* (Constantinople, 1922); 2ème bureau d'Etat-Major du front d'Occident, *Atrocités grecques en Asie-Mineure, 3ème Partie* (Constantinople, 1922).

Yunanistan'a dönmüş ve 1921'deki Sakarya taarruzu sırasında İkinci Kolordu'yu komuta etmiştir. Ankara'ya göre, Andrew Sakarya'da köylerin yakılması için emir vermiştir ancak Milliyetçi yayınlarda atıfta bulunulan Yunanlı savaş esirlerinin beyanları, prensin emri verdiği ya da sadece kundakçılıktan haberdar olduğu şeklinde birbirine zıt ifadeler içermiştir. Özellikle korkutucu bir tanıklık, Prens Andrew'ün alevleri "Nero gibi" izleyişini ve Kemal'i, barış yapmaması durumunda geri gelip başka yerleri de yakacağı konusunda uyarışını betimlemiştir.[258] Bu suçlamalar, askeri kararlarını eleştiriler karşısında kendini savunan ancak söz konusu taarruz hakkındaki anılarında bu meseleden söz etmeyen Andrew'ün üzerinde herhangi bir etki yaratmamış gibi görünmektedir.

Prens Andrew'ün rolü ne olursa olsun, Yunanlıların geri çekilişi sırasında meydana gelen yıkımlara dair mebzul miktarda kanıt vardı. Tutuklu Türk jandarmalarının nezaretçisi olarak görev yapan Harold Armstrong, geri çekilen Yunan kuvvetlerinin, "hâlâ orada kalacak kadar ahmak olan her Türkü öldürdüğünü ve arkalarında 321.8 km boyunca harabeler ve dümdüz edilmiş köyler bıraktığını" ifade etmiştir. Daha sonra Lozan Barış Konferansı'ndaki Yunan delegasyonu bile Yunan kuvvetlerinin Sakarya'dan geri çekilirken köyleri ateşe verdiğini kabul etmiş ancak bunun "tamamen askeri zaruretten" dolayı yapıldığını öne sürmüştür. Günümüz standartlarına göre, Yunan ordusu tam ölçekli bir etnik temizlik gerçekleştirmemiştir. Kimse tüm Türk sivilleri kovma yönündeki bir Yunan politikasından söz etmemiştir. Ancak Türk milliyetçiler için bu bile yeterli olmuştur. Sakarya taarruzu hakkındaki Milliyetçi ilanlardan birinin içeriği, okuyucuların dikkatini Yunanlıların "imha politikasına" çekmiştir.[259]

258 *Greek Atrocities in Asia Minor; First Part*, s. 10, 13; *Atrocités grecques en Asie-Mineure, 3ème Partie*, s. 31.

259 Armstrong, *Turkey in Travail*, s. 209; *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, vol. 17, s. 422; Lausanne Conference on Near Eastern Affa-

Yunan Göçü

Türkiye'deki demoralize olmuş ve erzakları tükenmiş Yunan ordusu, 1922'de neredeyse Türk Milliyetçilerinin son darbesini beklermiş gibi görünmekteydi. Milliyetçiler 26 Ağustos'ta hücuma geçer ve Yunan ordusu da böylece Ön Asya'dan geri çekilişine başlar. Hem askerler hem de siviller güneyde kıyılara doğru akın eder. Kaçış sahneleri Balkan Savaşlarındaki epizotları andırır niteliktedir. Aileler eşyalarını yükledikleri yük arabalarıyla birlikte yolculuk ederler ancak yol boyunca bunların büyük bir kısmını geride bırakmak zorunda kalırlar. Yollar kısa bir süre sonra, terk edilmiş yük arabaları, bir kenara atılmış mallar ve ölü hayvanlarla dolacaktır.[260]

1922'nin baskın teması Yunan felaketiydi ancak Türkler çok daha farklı bir hikâye anlatmaktaydı. Türklere göre, Yunan ordusunun geri çekilişi yakılmış köyler, yok edilmiş zeytinlik ve incirlikler ve cesetlerle damgalanmıştır. Türk yazarı Halide Edip, İzmir'e yaklaşık 80 km mesafede yer alan Salihli kasabasında çoğu binanın harap edildiğini gördüğünü aktarır. Lozan'daki Yunan delegasyonu bile geri çekilme sırasında Yunanlıların uygunsuz eylemlerini kabul etmiştir.[261]

Türkiye'deki Yunan macerası başladığı yerde, yani İzmir'de sona ermiştir. Bu şehirde yaşayan Rumların Yunan birliklerinin varışını kutlamasının üzerinden geçen üç yıla aşkın bir sürenin sonunda, Yunan ordusunun paramparça olmuş kalıntıları, İzmir'de sığınacak yer arayan çok sayıda Osmanlı Rum'unun eşliğinde şehre geri dönmüştür. Türk komutanlardan İsmet İnönü, daha sonra, Rum sivillerin batıya kaçmaktan başka çaresi kalma-

irs, 1922-1923, *Records of Proceedings and Draft Terms of Peace* (London, 1923), s. 547; ve *Greek Atrocities in Asia Minor, First Part*, s. 3.

260 Oeconomos, *Martyrdom of Smyrna*, s. 56.

261 *Greek Atrocities in Asia Minor Part 4* (Constantinople, 1922), s. 15; Halide Edib, *The Turkish Ordeal: Being the Further Memoirs of Halidé Edip* (New York, 1928), s. 375; ve Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, *Records of Proceedings*, s. 53, 551.

dığını belirtecektir. İnönü, Lozan'da, "saldıran tarafın çatışmalara iştirak etmeye zorladığı ve doğal olarak işgalci ordunun geri çekilişini takip etmek durumunda kalan bahtsız insanlara acıyorum" diye konuşmuştur. Her gün binlerce Rum İzmir'e varmıştır ve şehirdeki insan sayısı iki haftadan kısa bir sürede ikiye katlanarak 700,000'e çıkmıştır. Yunan askerleri Ege Adaları'na giderken bu insanların yanından geçip gitmiştir ancak sivillerin birçoğunun gidecek başka hiçbir yeri yoktu. Binlerce kişi Amerikan konsolosluğunun himayesine sığınmış ve on binlercesi de şehir düşmeden önce kaçmak için mücadele vermiştir. İnsanlar limandaki tüm gemilere çaresizce çıkmaya çalışmış ancak pek azı yer bulabilmiştir.[262]

Milliyetçi Türk ordusu, 9 Eylül'de dehşet içinde bekleyen şehre girmiştir. Bazı şehir sakinlerinin korktukları başlarına gelmiştir: talan ve kıyım. Halı işi yapan İngiliz T. Roy Treloar, "Ermenileri bulmak için kapı kapı aramalar yapıldığını gördüğünü (...) binlerce Ermeni'nin katledildiğini" aktarır.[263] En kötü şöhretli münferit cinayet, Türk komutan Nurettin Paşa tarafından bir güruha teslim edilen ve linç ettirilen Yunan Başpiskoposu Hrisostomos'un katliydi.

Mustafa Kemal de İzmir'in kaderi hakkında karmaşık sinyaller vermiştir. Kendisi *Chicago Tribune*'dan John Clayton'a şehirde "katliam yapılmadığını" söylemiştir. Kemal, birtakım "talan ve kıyımın" gerçekleştiğini kabul etmiştir ancak bu olayları Yunan mezalimlerine karşı duyulan intikam arzusunun "kaçınılmaz" bir sonucu olarak tanımlamıştır. "Ana babasının ve akrabalarının katledildiğine şahit olan bir ordu, yakılmış ve yağma edilmiş haldeki topraklarında 450 kilometre mesafe kat ettikten sonra bir şehre girdiğinde, o orduyu kontrol etmek hiç kolay değildir" diye konuşmuştur. Türk askerleri, diye ima etmiştir

262 Lausanne Conference on Near Eastern Affairs, *Records of Proceedings*, s. 552; Horton, *Blight of Asia*, s. 118; ve Oeconomos, *Martyrdom of Smyrna*, s. 62.

263 Oeconomos, *Martyrdom of Smyrna*, s. 79.

Milliyetçi lider, Yunanlıların Türklere karşı işlediği günahların diyeti olarak İzmir'i korkunç bir şekilde cezalandırmak için her türlü gerekçeye sahipti. Yine de Mustafa Kemal düzen garantisi vermiştir. Clayton'a, "biz geçmiş hesapları görmek için burada değiliz" demiştir.[264]

Her şeye rağmen, 13 Eylül'de İzmir ateşe verildiğinde Türkler geçmişin hesabını görmüştür. Aralarında Amerikan Koleji Enstitüsü'nün başındaki Minnie Mills'in de bulunduğu görgü tanıkları, Türk askerlerini yangınları başlatırken ve yayarken iş başında gördüklerine şahitlik etmiştir. Ancak Türk milliyetçileri daha sonra bu yangınlardan Ermeni ve Rumların sorumlu olduğunu iddia etmiştir. Ermeni mahallesindeki yangın Rum ve Levanten mahallelerine yayılmıştır ve Hıristiyan İzmir'in büyük kısmı yakılmıştır. Şehir alevler içinde yanarken, şehir sakinleri ve mülteciler limana doluşmuştur. Alevler, deniz ve Türk askerleri arasında sıkışıp kalmış on binlerce kişiden oluşan bir kalabalık rıhtımda toplanmıştır. Bazıları, "3.2. km uzunluğunda kesintisiz bir duvar" olarak betimlenen alevlerden kaçmaya çalışırken suya atlamıştır.[265] Bazıları ise Amerikalıları korumak için İzmir'e gönderilmiş Amerikan savaş gemilerine doğru yüzmüştür. Amerikalı askerler deniz kenarında kalabalığı gemilerden uzak tutmaya çalışmış ve Amerikan vatandaşlığı iddialarını belgeleriyle ispat edenleri seçip ayırmıştır.

Yangın, Rum İzmir'i için sonun başlangıcı olmuştur. John Clayton enkazın arasında "azınlıklar sorunu burada sonsuza dek çözüldü" gözleminde bulunmuştur.[266] Artık Türk milliyetçilerinin, Rum ve sağ kalan Ermenilerin geleceği hakkındaki görüşleri hususunda kafalarda herhangi bir soru kalmamıştır. Türk milliyetçileri 18 ile 45 yaşları arasındaki tüm Rum ve Ermenileri

264 A.g.e., s. 64.

265 A.g.e., s. 70; *New York Times*, 17 Eylül 1922. Tafsilatlı bir anlatı için bkz., Housepian, *Smyrna Affair*.

266 Oeconomos, *Martyrdom of Smyrna*, s. 67; *Greek Atrocities in Asia Minor, Part 4*, s. 21.

düşman savaşçı ve savaş esiri olarak sınıflandırmıştır. Bu insanların ülkeyi terk etmek ya da iç bölgelere tehcir edilmek için Eylül ayının sonuna kadar zamanları vardı.

Türkiye'de geriye kalan Rumların çoğu İzmir'deki yangını, kaçmak için son bir işaret olarak görmüştür. Halen Müttefik birliklerinin işgali altında olan İstanbul'daki Rumlar, kalmak ya da gitmek konusunda kararsız kalmıştır. Ancak Ekim 1922'de İtilaf devletleri ve Türkiye arasında imzalanan bir anlaşmanın koşullarına göre Türkiye'ye iade edilen Doğu Trakya'nın bazı kesimlerinde Rumların kaçışı neredeyse genel bir durumdu. Mülteciler bir kez daha evlerini terk etmiş, eşyalarını yük arabalarına ya da bazı durumlarda -ki bu yeni bir şeydi- arabalara yüklemiş ve trenlere doluşmuştur. Ancak Rumların taşıdığı korkunun şiddeti, gözlemcileri kaçışın tüm fiziksel detaylarından daha çok etkilemiştir. O dönemde *Toronto Daily Star* muhabiri olan ve Ekim 1922'de Meriç Nehri'nden (Türkiye ve Yunanistan'ın günümüzdeki sınırı) karşı tarafa geçen 32.1 km uzunluğundaki bir mülteci konvoyunu izleyen Ernest Hemingway, "nereye gittiklerini bilmiyorlar. Türklerin geldiğini duyduklarında (...) çiftliklerini, köylerini ve olgunlaşmış, kahverengi tarlalarını geride bıraktılar" diye yazmıştır. Bir başka gazeteci, "Trakya'daki her bir Rum ve Ermeni'nin burada kalmanın ölüm cezasına çarptırılmakla eşdeğer olduğuna inandığını" beyan etmiştir.[267]

Batı Anadolu ve Doğu Trakya'dan mülteciler, Yunanistan'ın yolunu tutmuştur. Kiliseler, camiler ve okullar dâhil hemen hemen mevcut tüm binalar mültecilerle tıklım tıklım dolana kadar binlerce kişi Selanik'e varmıştır. Diğerleri ise ellerinde neredeyse hiçbir şey olmadan Atina'ya gitmiştir. Bazıları hayatlarını adadıkları işlerinin meyvelerini kaybetmiştir. Amerikalı bir gazeteci Atina'nın Pire limanında, Massachusetts'in Worcester şehrinde işlettiği şekerci dükkânından kazandığı parayla İzmir'de bir iş

267 Ernest Hemingway, *By-Line: Selected Articles and Dispatches of Four Decades*, ed. William White (New York, 1967), s. 51; Oeconomos, *Martyrdom of Smyrna*, s. 195.

kuran 62 yaşındaki George Leopolous isimli bir Rum mülteci ile tanışmıştır. Tüm servetini kaybeden Leopolous, bu gazeteciye, "Amerika'ya dönüp bir başka şekerci dükkânı açmam gerekecek" diye konuşmuştur.[268]

Türk milliyetçileri tarafından mağlup edilen Yunanistan, bir kez daha modern Avrupa'nın etnik temizliğinde bir kavşak noktası olmuştur. Yunanistan'ın on dokuzuncu yüzyıldaki yükselişi, önceden çok etnikli olan bir bölgede etnik temizliği başlatmıştır. Yunan bağımsızlığı, Türklerin yeni Yunan ulus devletinin çekirdek bölgelerinden kaçmasına yol açmıştır. 1922'de Türkiye'deki Yunan kuvvetlerinin çöküşüyle birlikte Rumlar, eski tipte çok etnikli bir imparatorluğun dağılmasıyla değil, bir ulus devletin yeni türden bir milliyetçi imparatorluğa dönüşme arzusuyla doğan bir tür etnik temizliğin kurbanı olmuştur. Yunan sınırlarını, Rumların sadece azınlık olduğu Anadolu'nun doğusuna doğru zorlamak, Türkiye'nin antik Yunan topluluklarını yok olmaya mahkûm etmiştir. Yunan milliyetçileri, Yunan devletini genişleterek Yunanlıları birleştirme yönündeki Megali fikrini hayata geçirmek yerine bunun tam tersini başarmıştır: Yunanlıların, Ege'nin doğu kıyısındaki ve Karadeniz'in güney kıyısındaki Rum topluluklarının sınır dışı edilmesi ve yerlerinin değiştirilmesi sayesinde birleşmesi. Milliyetçilik çağında milliyetçi bir imparatorluk kurma hevesi, en nihayetinde, generallerin ve siyasi liderlerin temsil ettiklerini iddia ettiği ulusun kendisini tehlikeye atmıştır.

"İki Yanlış Bir Doğru Etmez"

İzmir'in doğusunda imparatorlukların çöküşü, Rusya ve Türk imparatorluklarının sınırı üzerinde yer alan ve Karadeniz'den Hazar Denizi'ne kadar uzanan Kafkasların güneyindeki bölge Transkafkasya'da da etnik savaş getirmiştir. Bu, etnik şiddete hazır bir başka bölgeydi. Büyük Savaş, birçoğu intikam alma-

268 Oeconomos, *Martyrdom of Smyrna*, s. 169; Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 346.

ya hevesli çok sayıda mülteci yaratmıştı. Ve aralarında Gürcüler, Ermeniler ve o zamanlar Tatarlar olarak bilinen bir Türk halkı olan Azerilerin bulunduğu bir takım yeni milliyetçi hareketler, eski imparatorlukların yerini almak için rekabet etmiştir.

Transkafkasya için verilen savaşlar üç evrede gelişmiştir. İlk evrede Rus ve Osmanlı imparatorlukları ve bu imparatorlukların müttefikleri güç için birbirleriyle çekişmiştir. İkinci evrede, Rus ve Osmanlı imparatorluklarının çöküşü, yeni devletler ve yerel askeri diktatörler tarafından yeni sınırlar çizmek ve iktidar boşluğunu doldurmak için verilen mücadeleleri başlatmıştır. Son evrede ise, yeniden dirilen Türk ve Rus gücü -Türk milliyetçileri ve Sovyetler biçiminde- savaşı sona erdirmiştir.

Transkafkasya'da verilen savaşlar pogromdan kısmi etnik temizliğe kadar bir dizi etnik şiddet tipi üretmiştir. Savaşan tüm taraflar, çatışmaların şiddetli acılar getirdiği konusunda hemfikirdi ancak bu acılardan öncelikli olarak kimin sorumlu olduğu konusunda bir fikir birliği yoktu -Ermeniler ya da Azeriler veya Türkler-. Bilakis, taraflar propagandalar vasıtasıyla, mezalim haberleri üzerinden yabancı kamuoyunu kendi tarafına çekmeye teşebbüs etmiştir. Mücadelelerin büyük bir kısmı bağımsız gözlemcilerden uzak yerlerde geçmiş ve anlatıcılar hariç nadiren doğrulanabilen mezalim hikâyelerinin akışı beklenen etkiyi yaratmamıştır. İstanbul'daki ABD yüksek komiseri Amiral Mark Bristol Kasım 1920'de bu durumdan şöyle şikayet etmiştir: "Ülkenin bu kısmında yerel kaynaklardan gelen haberleri olduğu gibi kabul etmek hemen hemen imkânsız (...) Ermenistan'daki durum hakkında asıl gerçekleri henüz elde edemedim."[269]

Transkafkasya'daki savaşın ilk evresinde vuku bulan olayların iki temel anlatısı ya da yorumu vardı. Türk ve Azeri kaynakları için olay örgüsü basitti: Ermeniler, Türkleri ve Azerileri katletmek için ellerine geçen her fırsatı kullanmıştı. Bu, Türk

269 Rear Admiral Mark Bristol, 1 Kasım 1920, ABD Dışişleri, 1910-1929 Ermenistan ve Diğer Devletler Arasındaki İlişkiler.

otoritelerinin dünyaya duyurmak için uğraştığı bir hikâyeydi. Türk kuvvetleri, Rus Devrimi'nden sonra 1918'de doğuya doğru ilerlerken, yakın zamanda vuku bulmuş olan Ermeni mezalimlerini de duyurmuştur. Osmanlı'nın Kafkas Ordularının komutanı Korgeneral Mehmet Vehip, Ermeniler tarafından gerçekleştirilmiş katliamları rapor etmiş, ceset fotoğraflarını yayınlamış ve Rus subaylardan aktarılan Ermeni mezalimi anlatılarını yaymıştır. Bir Rus topçu subayı olduğu tahmin edilen Twerdo Khlebof'un savaş günlüğü ve notları, Şubat 1918'de Ermenilerin Türkiye'nin doğusunda yer alan Erzurum'daki Türklere uyguladığı terörü ortaya koymuştur. "Ermeniler" diye iddia edilmiştir anlatıda, "o akşam üç bin kişiyi katlettikleri için kendilerini kutluyorlardı."[270] Türkler Ermeni mezalimlerini anlatırken; Ermeniler de Türklerin, Ermenileri kesin olarak imha etme yönünde Tatar müttefikleri tarafından yardım ve yataklık edilen nihai gayretini tarif etmiştir. Rus ordusu yitip giderken Osmanlı kuvvetleri doğuya, eski Türk-Rus sınırının çok daha ötesine, Transkafkasya'nın içlerine doğru ilerleyerek mültecilerin kaçmasına neden olmuştur. Rusların, uzun zamandan beri Rusya ve Türkiye arasında anlaşmazlıklara yol açan bir kale olan Kars'tan çekilmesi, ilk Türk taburlarının şehre 25 Nisan 1918'deki varışından önce binlerce Ermeni'nin panik halinde kaçmasını da beraberinde getirmiştir.[271]

Savaş bölgesini ziyaret edenler de birbirinden farklı Türk ve Ermeni anlatılarını aktarmıştır. Yardım işleri yürüten Amerikalı iki gezgin Kaptan Emory Niles ve Arthur Sutherland, 1919'da Doğu Anadolu'da Ermeniler tarafından yaratılan deh-

270 *Documents on Ottoman Armenians*, vol. 3 (Ankara, 1986), s. 135, 145; Publication du Congrès National, *Documents relatifs aux atrocités commises par les Arméniens sur la population musulmane* (Constantinople, 1919), s. 52; Twerdo Khlebof, *Notes of Superior Russian Officer on the Atrocities at Erzeroum* (1919), s. 11.

271 Firuz Kazemzadeh, *The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921* (New York, 1951), s. 107. Kazemzadeh bu dönemde Müslümanlara yönelik Ermeni saldırılarını eleştirmiştir.

şeti resmetmiştir. Niles ve Sutherland Ermeniler için, "Türklerin diğer bölgelerde kendilerine [Ermenilere] karşı işlediği tüm suçları ve zulümleri Türklere karşı işlemeye kendilerini adamış oldukları" ifadesini kullanmıştır. Ancak Türk karargâhının daveti üzerine 1918 Nisan'ından Temmuz'una kadar Anadolu ve Transkafkasya'yı gezen Avusturyalı Stephan Steiner, her iki tarafı da suçlu bulmuştur. Steiner, Türk yetkililerin kendisini ve Alman bir gazeteciyi, "Ermenilerin tüm dünyadaki en büyük suçlular olduğuna ve Türklerin de Ermeni barbarlığının masum kurbanı olduğuna" ikna etmek için özenle uğraştığını anlatmıştır. Steiner'in Türk refakatçisinin çabaları sadece kısmen başarıya ulaşmıştır. Steiner, Ermeni taburlarının, "ellerine düşen Türk nüfusuna tıpkı Türklerin bir zamanlar Ermenilere davrandığı gibi muamele ettiği" konusunda hemfikirdi ancak geride daha az sayıda Türkün kalmış olması, ölü sayısını 1915'teki Ermeni ölümlerinden epey düşük kılmıştı. Yine de Türkler ilerlediğinde, diye eklemiştir Steiner, "acımasızca intikam almışlardır."[272] Birçok bölgede dağlarda saklanan Ermeniler dışında neredeyse hiç Ermeni kalmamıştır.

Rus ve Osmanlı orduları çöküş ya da mağlubiyet sebebiyle kıvranırken, Transkafkasya için verilen savaş, silahlı çetelerin ve yeni ulusal orduların Hazar Denizi'nden tartışmalı eski Osmanlı-Rus sınırına kadar mücadele ettiği ikinci evreye yavaş yavaş girmiştir. Britanyalı serbest gazeteci C. E. Bechhofer, "her ırk, ulus, boy ve aşiret bağımsızlığını ilan etmek ve komşuları ile rakiplerinin iddialarını çürütmek için yaygara koparıyor, entrikalar çeviriyor ve mücadele ediyordu" diye yazmıştır.[273] Ki bekledikleri şans da ellerine geçmişti. En önemli savaş alanları arasında, yeni Ermenistan ve Azerbaycan cumhuriyetlerinin yanı sıra, ateşli bir şekilde birbiriyle ihtilaflı ve etnik olarak karışık bir

272 Alıntı için bkz. McCarthy, *Death and Exile*, s. 227-228; *The Armenian Genocide*, vol. 2, s. 456.

273 C. E. Bechhofer, *In Denikin's Russia and the Caucasus, 1919-1920* (London, 1921), s. 13.

dizi bölge vardı. Bu bölgeler arasında ise Batı Azerbaycan'da yer alan bir yerleşim bölgesi olan Karabağ ve İran sınırı üzerindeki Nahcivan ile Zengezur bulunmaktaydı.

Bir zamanlar Rusya İmparatorluğu'nun parçası olan şehirlerde kurulan Ermenistan Cumhuriyeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun 1918'in sonundaki yenilgisinden sınırlarını genişletmek için yararlanmıştı. Ayrıca, Ermeni milliyetçileri Türkiye'ye uzanan topraklara göz dikmişti. Yeni Ermeni devleti yüz binlerce mültecinin bakımıyla mücadele etmekteydi ancak Ermeni kuvvetleri 1919'da Ermeni başkenti Erivan'dan ilerleyişine yine de başlamıştı. Ermeni seferinin beraberinde intikam eylemleri getirdiğinden pek az sayıda insan şüphe etmiştir. Fakat rakip Ermeni ve Tatar çeteleri arasındaki yerel savaşın sanıldığından daha meşum olduğunu öne süren Türk yetkilileri, Ermenileri, Türkleri ve Tatarları tahliye etmek için organize bir seferberlik başlatmakla suçlamıştır. Türk General Kazım Karabekir Ağustos 1919'da bir takım ihtilaflı bölge ve vilayette, "tüm Müslümanları imha etme" yönündeki bir karardan söz etmiştir.[274]

Bir istihbarat misyonu için Transkafkasya'ya gönderilen Britanyalı Yarbay A. Rawlinson, Türklerin iddialarında haklı olup olmadığını öğrenmeye çalışmıştır. Rawlinson, en azından bir kez, Ermenilerin silahsızlandırma politikasından kaçtığı söylenen, bir grup Müslüman mülteciden müteşekkil "perişan bir kafile" görmüştür. Rawlinson hem Ermenilerin hem de onların rakiplerinin kesin bir dille intikam kıyımları ve katliamlardan bahsettiğini rapor etmiştir. Temmuz 1919'da Kars'taki Ermeni generalleriyle görüşen Rawlinson, Ermenilerin, Türklerin suçlamalarını "aynı şekilde Türkleri suçlayarak" reddettiklerini

274 *Documents on Ottoman Armenians*, vol. 3, s. 221. Mültecilere ilişkin bir anlatı için bkz., James L. Barton, *The Story of Near East Relief (1915-1930)* (New York, 1930), s. 121-122. Ayrıca bkz., Ronald Grigor Suny, *Looking Toward Ararat: Armenia in Modern History* (Bloomington, Ind., 1993), s. 124-131. Richard G. Hovannisian'ın muazzam çalışması bu yıllara ilişkin en tafsilatlı değerlendirmeyi sunar. Bkz., Hovannisian, *The Republic of Armenia*, 4. vols (Berkeley, 1971-1996).

duymuştur, fakat Ermeni komutanlar Müslümanlara uygulanan şiddeti "öngörülebilir" şeklinde tanımlamıştır. Ermenistan'a devredilen toprakları elde tutmak için Tatarların silahsızlandırılması gerekmiştir. Rawlinson, "doğal olarak bu durum çatışmalara neden olmuş ve Müslümanlar ile Ermeniler arasında çıkan çatışmalar da ister istemez her türden katliam ve mezalimlere yol açmıştır" diye yazmıştır. Diğer taraftan, boyları, tavırları ve biniçilik becerileriyle Rawlinson'u etkileyen Kürt aşiret liderleri de Ermenilerden intikam alma arzularını ifade etmiştir. Kürtler, Ermeni hâkimiyeti altında yaşamayı reddetmiştir. Rawlinson, bir Kürt aşiret liderinin, "yakınına gelen her Ermeni'nin boğazını keseceği" uyarısında bulunduğunu aktarmıştır.[275]

Kürtler ve General Karabekir ile yaptığı görüşme ve seyahatleri, Rawlinson'un Ermeni politikasına karşı gitgide daha eleştirel bir tutum benimsemesine neden olmuştur, öyle ki Rawlinson bir telgrafında şu tavsiyede bulunmuştur: "Müslüman nüfus, Ermenilerin bağımsız komutasına bırakılmamalıdır." Disiplinsiz Ermeni taburlarının yönetiminde "mezalimler sürekli olarak gerçekleşmekteydi." Rawlinson'un duruşu Karabekir'i epey memnun etmiştir. Karabekir Paşa 27 Haziran 1919'da Osmanlı Harbiye Nezareti'ni şu sözlerle bilgilendirmiştir: "Rawlinson, bizim ılımlılığımızı ve sessizliğimizi koruduğumuzun ve Ermeni şiddetiyle sadece protesto ederek mücadele ettiğimizin farkına nihayet varmış gibi görünüyor."[276]

Ermenistan Cumhuriyeti'ni ziyaret edenler, etnik ve dini savaşla sakatlanmış bir ülke ile karşı karşıya gelmiştir. Transkafkasya'nın atanmış Britanyalı yüksek komiseri olan Oliver Wardrop, Ekim 1919'da kısa süreliğine Ermenistan'ı gezer ve hastalık ve yıkıma şahsen tanık olur. Erivan'da "hemen hemen herkesin hasta ya da iyileşmekte olduğunu" gözlemler. Etnik savaş, başka yerlerde de toprakların boşaltılmasına neden olmuş-

275 Rawlinson, *Adventures in the Near East*, s. 189, 204, 212.

276 A.g.e., s. 218; *Documents on Ottoman Armenians*, vol. 3, s. 217.

tur. Ermenistan'ın en büyük gölü olan Sevan Gölü'nde, yaklaşık 32.1 km boyunca yer alan bölge terk edilmiş, "Ermeniler ve Tatarlar arasındaki ölümcül çatışmalar yüzünden harabeye" dönmüştür. C. E. Bechhofer, Nisan 1920'de, mahvolmuş köylere ev sahipliği yapan topraklarda savaş yüzünden tükenmiş bir ülke betimlemiştir.[277]

Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki savaş, etnik şiddettin en sarsıcı yönlerinden birini öne çıkarmıştır: fail ve kurbanların kolayca rol değiştirebilmesi. Etnik şiddet ve soykırım anlatıları, genellikle ya kurbanları ya da failleri tasvir eder. Holokost ve Ermeni soykırımından, Yahudileri ve Ermenileri kurbanlaştırılmış ve yok edilmiş halklar olarak hatırlarız. Ancak hiçbir münferit etnik veya dini grubun saldırgan ya da kurban olarak değişmez bir kimliği yoktur. Almanlar ve Türkler doğaları gereği soykırıma yatkın değildirler ve daha önce kurbanlaştırılmış bir grup daha sonra kurban eden taraf haline gelebilmektedir. Etnik temizliğin ve bununla ilişkili şiddetin savunucuları genellikle kendilerini müdafaa etmek için hareket ettiklerini öne sürerler, ancak aynı şekilde kurbanları da temizliğin bir savunma biçimi olduğuna inanmaya meyleder. Ermenistan Cumhuriyeti'ndeki Ermeniler, tam da Türkiye'deki Ermeniler imha edildiği için kendilerini korumak adına daha aşırı bir şiddet uygulamaya yönelmiştir. Eski Osmanlı-Rus sınır bölgelerindeki çeşitli gruplar etnik temizlik ve pogrom miraslarını inşa ederken, failler kurban ve kurbanlar da fail olmuştur. Tarafların tümü -Türk milliyetçileri, Ermeni birlikleri ve Azeri ya da Tatar kuvvetleri- bölgesel ya da yerel etnik temizlik gerçekleştirmiştir.

Bechhofer'in Ermenilerin kendilerini savunmak adına uygu-

277 *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, vol. 3, s. 601. Richard Hovannisian, Müslümanlara Ermeniler tarafından yapılan saldırı suçlamalarının tekrar edilerek abartıldığını ve bunun tedricen Wardrop'u etkilediğini iddia eder. Bkz., Hovannisian, *The Republic of Armenia*, vol. 3, s. 124-125, 127-128. Ayrıca bkz., Bechhofer, *In Denikin's Russia*, s. 261, 275.

ladıkları şiddete dair sunduğu kanıtlar özellikle daha da büyük önem taşımaktaydı çünkü kendisi Ermenistan'a bir hayli sempati duymaktaydı. Bechhofer yıkımda en büyük sorumluluğun Tatarlara ait olduğu konusunda ısrarcıydı ancak kendisi her iki tarafın da şiddetten dolayı suçlu olduğunu kabullenmiştir. Ermenilerin eylemlerini tarif edişi etnik temizliğe oldukça yakındır. Ermeniler toprakları ele geçirdiğinde, "köyleri yok ederek kendi ülkelerini harabeye çevirmektense, doğal olarak erkekleri sürmeyi tercih etmiştir." Ve Ermeniler Tatar köylerini yok ettiğinde, bunu kendi evlerinin yok edilmesinin intikamı olarak yapmışlardır. Ermeni davasından etkilenen Bechhofer bile, Ermenistan'ın önde gelen siyasi partisi Taşnakların politikalarından çekinmiştir. Bechhofer, Erivan'da iktidarı elinde tutan kişilerin, "Türk ve Tatar saldırılarına düşmanlarının kullandığı kadar şiddetli yöntemlerle misilleme yapan" bir Ermeni hükümeti şekillendirmesinden hayıflanmıştır: "Öfkeden çılgına dönmüş milliyetçilerden oluşan bir partiyi iki yanlışın bir doğru etmediğine ikna etmeniz mümkün değildir." Sonu gelmeyen etnik savaşların sonuçları arasında, "her iki taraftan gelen sebepsiz saldırı, cinayet, köylerin ateşe verilmesi ve benzeri günlük vakalar" yer almıştır.[278]

Ermenistan'ın doğusunda yer alan ve 1905'deki pogromlara sahne olan Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de, etnik rekabet Rus Devrimi'nin kaderi üzerinden ortaya çıkan siyasi çatışmalarla kesişmiştir. Devrim sırasında, Bakü Komünü olarak bilinen yerel bir Sovyet hükümeti kurulmuştur. Sovyetlerin Müslüman taburların silahsızlandırılmasına yönelik talepleri yüzünden Mart 1918'de patlak veren bir hesaplaşma, Sovyetlere bağlı Ermeni askerlerinin Müslüman mahallelerini iki gün boyunca yakıp yıkmasıyla sonuçlanmıştır. Söz konusu iki gün boyunca, askerler şehrin büyük kısmını ateşe vermiş ve binlerce kişiyi öldürmüş-

278 Bechhofer, *In Denikin's Russia*, s. 276, 283. Bechhofer Ermenilerin aynı derecede suçlu olmadığı hususunda ısrarcıdır.

tür.[279] Azeriler intikamlarını Eylül'de almıştır. İlerleyen Türk ordusu Bakü'nün sınırına kadar gelmiş ancak Azeriler 9.000 ile 30.000 arasında Ermeni'yi katledene kadar şehre girmeyi ertelemiştir. Bu, toplam ölü sayısının en yüksek olduğu münferit saldırıydı fakat Bakü Ermenilerine karşı düzenlenen gündelik saldırılar 1920'ye kadar devam etmiştir. Ermenistan'daki Müttefik Yüksek Komiseri olarak görev yapan ve yardım çalışmaları yürüten Amerikalı Albay William Haskell'e göre, saldırıların asıl nedeni Bakü'nün batısındaki ihtilaflı bölgelerde vuku bulan Tatar-Ermeni çatışmaları için duyulan öfkeydi. Haskell, "Bakü Ermenilerinin imha ile karşı karşıya gelmesinden" korkmuştur.[280]

Transkafkasya için verilen savaşlardaki en ihtilaflı topraklar, Güney Ermenistan'ı çevreleyen ve karışık nüfuslara sahip bir tartışmalı bölgeler kemerinde yer almaktaydı -Nahcivan, Zengezur ve Karabağ-. Ermenistan'ın güneydoğusunda yer alan bir dağlık bölge olan Karabağ, çok daha sonra Sovyet döneminin sonunda patlak veren savaşta olduğu gibi Azeriler ve Ermeniler arasındaki başlıca savaş alanını oluşturmuştur. Bu çekişme Azeri valisi Sultanov'u aralarında Taşnak çetelerinin de bulunduğu Ermeniler ile karşı karşıya getirmiştir. Müttefik yüksek komiser temsilcisi Albay J. C. Rhea'ya göre, Sultanov "Ermenilere karşı bir imha politikasını teşvik etmiştir." Bu saldırılar, Temmuz 1919'da Şuşa kenti ve çevresindeki köylerde yaklaşık 6.000 Ermeni'nin katledilmesi ile tırmanmıştır. Taşnak çeteleri 1920'de mücadele ederek Karabağ'a girmeye çalışmış ancak Şuşa'da Ermeniler tarafından gerçekleştirilen bir Mart isyanı başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Azeriler öç almak için bir katliam gerçekleştirmiş ve yaklaşık 2.000 binayı ateşe vermiştir.[281]

279 Ronald Grigor Suny, *The Baku Commune: Class and Nationality in the Russian Revolution* (Princeton, N.J., 1972); Tadeusz Swietochowski, *Russian Azerbaijan: The Shaping of National Identity in a Muslim Community* (Cambridge, England, 1985), s. 115-117; ve ABD Dışişleri, Ermenistan İçişleri, 1910-1929, 28 Nisan 1920.

280 Suny, *Baku Commune*, s. 337; Swietochowski, *Russian Azerbaijan*, s. 139; ve ABD Dışişleri, Ermenistan İçişleri, 1910-1929, 28 Nisan 1920.

281 Rhea'dan Amiral Mark Bristol'e, 1 Aralık 1919; ABD Dışişleri, Ermenis-

Yıllar sonra, şehrin büyük bir kısmı hâlâ harap bir haldeydi. Büyük Sovyet şairi Osip Mandelstam 1931'de Şuşa'da şu dizeleri kaleme almıştır:

Ruhun fazla iyi bildiği
dehşetlerin tadına baktım.
Kırk bin ölü pencere
her yönden gözlerini dikiyor, orada...

Mandelstam'ın eşi, Nadezhda ziyaretlerini "felâket ve katliam sahnesi korkunç bir şekilde canlıydı. Sokaklarda yürüdük ve her yerde aynıydı -çatısız, penceresiz, kapısız iki sıra ev-. Pencerelerden boş odaları, üzerinde duvar kağıdı parçaları olan çıplak duvarları, yarı yıkılmış sobaları ve kırık mobilyaları gördük" diye anımsamıştır.[282] Bu hasarın bir kısmı 1960'larda bile hâlâ görünür bir haldeydi.

Transkafkasya için verilen savaşın üçüncü ve son evresi, yeni bir siyasi liderliğin yönetiminde -Mustafa Kemal'in Türk milliyetçi hareketi ve Bolşevikler- dirilen Türk ve Rus askeri gücüyle sona ermiştir. Bu durum, Ermenistan için önce felâket ve sonra da oldukça yetersiz bir kurtuluş getirmiştir. Milliyetçi Türk kuvvetleri, eski Türk-Rus sınırını geçerek Ermenistan Cumhuriyeti'nin hak iddia ettiği topraklara girdiğinde Ermeniler büyük bir yıkımla yüz yüze gelmiştir. Anadolu'daki soykırım ve Transkafkasya'da yıllar süren etnik savaşın ardından, Türklerin askeri ilerleyişinin Ermeniler için sadece tek bir anlamı vardı: kaçış sinyali. Ermenilerin Türk ilerleyişi karşısında duyduğu mutlak panik, eski Rus kalesi Kars'ta çalışan yardım görevlileri üzerinde güçlü bir etki bırakmıştır. Yakın Doğu Yardım Heyeti'nden Edward Fox, terör şehrin Ermenilerini esir alırken olanları izlemiştir. Şehre düşen

tan İçişleri, 1910-1929; Hovannisian, *The Republic of Armenia*, vol. 1, s. 177; ve Hovannisian, *The Republic of Armenia*, vol. 3, s. 152.

282 Osip Mandelstam, *The Complete Poetry of Osip Emilevich Mandelstam*, tercüme eden Burton Raffel ve Alla Burago (Albany, N.Y., 1973), s. 201; Shahen Mkrtchian and Schors Davtian, *Shushi, The City of Tragic Fate* (Yerevan, 1999), s. 89.

bir top Türklerin gelişinin habercisi olmuştur. Beş dakika içinde "şehrin tüm nüfusu taşıyabildikleri bütün eşyalarını sırtlarına, öküz arabalarına ve her türden hayvana yükleyerek sokaklara doluşmuş ve yola koyulmuştur." Cesetlerin, ölü hayvanların ve yük arabalarının yollarını tıkadığı yerlerde bazı mülteciler geriye dönmüştür, ancak binlercesi hâlâ Ermeni kontrolü altında bulunan fakat giderek daralan doğudaki topraklara kaçmıştır.[283]

Mağlup, toprakları daralmış ve mültecilerle şişmiş bağımsız Ermenistan bozguna uğratılmıştır. Türkiye'ye direnmeye gücü kalmamıştır. Onun yerine Ermenistan 1920 Aralık'ının başında Sovyetler Birliği'ne dönmüştür. 1921'de bu kez Sovyet iktidarına karşı başlatılan son bir isyan başarısızlığa uğramıştır. Ermenistan ayakta kalmıştır ancak Sovyetler Birliği yetmiş yıl sonra çökene kadar o imparatorluğun içinde yer alan bir cumhuriyet olarak sadece.

"Bizler Yahudilerin Peşindeyiz"

Yunanlıların, Türklerin, Ermenilerin ve Azerilerin derslerini aldığı gibi, bir zamanlar Doğu Avrupa ve Batı Asya'yı birbirine bağlayan büyük imparatorlukların parçalanması ve çöküşü de etnik ve dini şiddete yol açmıştır. Benzer çatışmalar 1917 ve 1920'de Rusya'nın batısında, devrim ve sivil savaş yılları sırasında patlak vermiştir. Burada en büyük riski taşıyan grup, yeniden vuku bulan pogromlar ile yüzleşen Yahudilerdi. Sadece Ukrayna'da 50,000 ile 200,000 arasında Yahudi -Ukrayna Yahudilerinin yaklaşık yüzde 10'u- pogromlar sona erene kadar hayatını kaybetmiştir. Etnik ve dini şiddetin standart kelime

283 Alexandropol Genel N.E.R. Direktörlüğüne, 5 Kasım 1920, ABD Dışişleri, Ermenistan ve Diğer Devletler Arasındaki İlişkiler, 1910-1929. Türklerin yönetimi altındaki Ermenilere yönelik muameleye ilişkin birbiriyle çelişen bulgular vardır. Near East Relief çalışanları Alexandropol'de kalan Ermenilere karşı yapılan birkaç aşırılığı rapor etmiştir ancak bir Sovyet resmi yetkilisi, daha sonrasında, Türkler tarafından öldürülenlerin sayısını 60,000 olarak vermiştir. Bkz., Dadrian, *History of the Armenian Genocide*, s. 360.

dağarcığında böyle bir katliamı tanımlamak için uygun bir ifade bulunmamaktadır. Bu planlanmış bir soykırım ya da tam ölçekli bir etnik temizlik değildi ancak ölü sayısı önceki tüm pogromların toplamını fersah fersah geçmiştir.

Rus İmparatorluğu'nun son dönemlerindeki Ukrayna bir ülke değil, uzun zamandır Rus çarları tarafından yönetilen bir bölgeydi. Bölge, Ukraynalıların çoğunlukta olduğu Rusya İmparatorluğu'nun batısındaki dokuz vilayetten oluşmaktaydı. Bu insanlar, Rusya ile akraba olan bir Slav dili konuşmakta ancak farklı bir Kiril alfabesi kullanmaktaydı. Ukraynalılar on dokuzuncu yüzyılın sonlarında çoğunluğunu Ukraynalıların oluşturduğu vilayetlerin nüfusunun yüzde 70'ini teşkil etmekteydi ancak Ukrayna'daki diğer bazı nüfuslar/etnik gruplar arasında Yahudiler, Ruslar, Lehler ve Almanlar bulunmaktaydı. Lehler ve Yahudiler en çok batı Ukrayna'da yaşarken, Ruslar daha ziyade doğuda toplanmıştı. Ukrayna ulusal kimliği hâlâ gelişiminin erken aşamalarındaydı. Batıda Ukraynalılar ile Lehleri ve doğuda da Ukraynalılar ile Rusları birbirinden ayırmak genellikle güçtü. Ancak kırsal kesimde yaşayan nüfuslar ile şehir ve kasabalarda yaşayanlar arasında keskin ayrılıklar vardı. Az sayıda Ukraynalı şehirlerde yaşamaktaydı -çoğu tarımla uğraşmaktaydı-. Dinyeper Nehri kabaca bir ara hat oluşturmaktaydı: Yahudiler Dinyeper'in batısındaki Ruslar ise nehrin doğusundaki şehir nüfusunun geniş bir kısmını teşkil etmekteydi.

Rus sivil savaşı sırasında devlet gücünün çökmesi, Ukrayna'daki pogromların da başlangıcı olmuştur. En basit ifadeyle, Bolşevikler (Komünistler) ya da Kızıllar kolektif olarak Beyazlar olarak bilinen rakipleriyle mücadele etmiştir ancak savaş, Ukrayna da dâhil olmak üzere birçok bölgede çok daha kompleksti. 1917'den 1919'un sonlarına kadar Bolşeviklerin Ukrayna'daki iktidar için karşı karşıya geldiği rakipler arasında, çeşitli Ukrayna milliyetçileri, Alman destekli bir hükümet, büyük bir Beyaz ya da Bolşevik karşıtı ordu ve çok sayıda eşkıya ve hatta anarşisti içeren çeşitli silahlı çeteler yer almıştır. Ordular, silahlı çeteler

ve suçlular Ukrayna'da ileri geri sürüklenirken, üç yıl boyunca hükümetler kurulmuş ve düşmüştür. İlk olarak, son çarı deviren Şubat 1917'deki devrimin ardından Ukrayna Merkez Rada'sı ya da Konseyi'nin liderliğini yaptığı Ukrayna milli hareketinin yükselişi gelmiştir. Rada, Ocak 1918'de bağımsızlığı seçmiş, 1918'in başlarında Bolşevik saldırısı altında Ukrayna'nın en büyük şehri Kiev'den çekilmiş ve sonra da Alman yardımıyla Kiev'i yeniden ele geçirmiştir. Nisan 1918'de, Almanya'nın desteğiyle gerçekleştirilen bir darbe sonucunda Hetman unvanını alan General Pavlo Skoropadskyi yönetiminde ikinci bir hükümet kurulmuştur. Hetman'ın rejimi, 13 Kasım 1918'de yerini gazeteci ve milliyetçi siyasetçi Simon Petlyura liderliğindeki, Direktörlük olarak bilinen üçüncü bir yeni Ukrayna hükümetine bırakana kadar tam yedi ay iktidarda kalmıştır. Petlyura ise sonraki yılı, Bolşeviklerle mücadele ederek ve aralarında eski çarist subay Anton Denikin'in komutası altındaki bir Bolşevik karşıtı Gönüllü Ordusu'nun da bulunduğu diğer kuvvetlerle iktidar için boy ölçüşerek geçirmiştir. Direktörlük'ün kalıntıları, nihayetinde tıpkı Bolşeviklerin Gönüllü Ordu'yu mağlup ettiği gibi Ukrayna'yı 1919'un sonunda terk etmiştir.[284]

Bolşeviklerin oluşturduğu kısmi istisna dışında, Ukrayna için mücadele veren çeşitli kuvvetler Yahudilere saldırmak için ortak bir hevese sahip olmuştur. Daha evvelki antisemitizm, pogromların bariz nedenlerinden biriydi ancak Bolşevik Devrimi ile Rus sivil savaşı, şiddeti daha da yaygınlaştırmıştır. Sivil savaş genel bir güvensizlik ve düzensizlik halini beraberinde getirmişti: Bir pogrom başladığı andan itibaren, ortada düzeni sağlayacak herhangi bir otorite genellikle yoktu. Ayrıca Yahudiler ve Bolşeviklerin aynı olduğuna dair yaygın bir inanış da vardı. Yahudiler grup olarak Komünist değildi ancak bazı Yahudiler, Yahudilerin kent nüfusunun geniş bir kesimini oluşturduğu Ukrayna şehirlerinde halk komiseri veya siyasi komünist yetkili olarak görev

284 Peter Kenez, *Civil War in South Russia, 1919-1920: The Defeat of the Whites* (Berkeley, 1977).

yapmıştı. Aslında Yahudi komünistlerin gerçek sayısı o kadar azdı ki, Bolşevik Devrimi Yahudilerin statüsünde hak edilmemiş bir değişime neden olmuştur. Bu hınç -Büyük Savaş'ta üzerine düşeni yapmamakla suçlanan bir halkın şimdi de Komünist yönetiminden kâr sağladığı iddiası- sivil savaş yıllarındaki muazzam pogromları tetiklemeye yardımcı olmuştur.

Ukrayna'daki pogromlar Bolşevik Devrimi dönemine yakın bir zamanda başlamıştır. Kasım ile Aralık 1917'de kabaca 60'a yakın pogrom yapılmıştır. Pogromlar, Hetman'ın darbesi ile geçici bir süreliğine sona ermeden evvel Mart 1918'de yeniden başlamış ancak işgalci Alman otoriteleri tarafından yayınlanan bir bildirge Yahudileri hükümete karşı "tahrik" ile suçlamıştır. Direktörlük ve Petlyura'nın, iktidarı Hetman'ın elinden almasından kısa süre sonra, Ukrayna Yahudileri daha önce eşi benzeri görülmemiş bir şiddet dalgasına maruz kalmıştır. Bu pogromlar Ocak 1919'da Kiev'in doğusunda başlamış ve Direktörlük kuvvetlerinin Şubat'taki geri çekilişine kadar devam etmiştir. Mart'taki bir karşı hücum ise Bolşevikleri desteklemekle suçlanan Yahudilere karşı gerçekleştirilen daha da fazla sayıda pogroma yol açmış ve Jitomir kenti üç aydan kısa bir süre içinde ikinci bir pogroma sahne olmuştur. Jitomir Yahudileri, Bolşevik işgali için sorumluluğun ve suçun artık sırtlarına yükleneceğinin farkındaydı ve birçoğu Sovyet birlikleri geri çekilirken evlerini terk etti. Bu akıllıca bir karardı: 22 Mart'ta Direktörlük askerleri ve yerel sakinler şehre yeniden girdikleri andan itibaren Yahudileri katletmeye başlamıştır. Sonraki beş gün içinde, Jitomir ve civar köylerde 317 Yahudi hayatını kaybetmiştir.[285]

Direktörlük'ün kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen pogromlardan hiçbiri Kiev'in 281.6 km güney batısında yer alan ve

285 Henry Abramson, *A Prayer for the Government: Ukrainians and Jews in Revolutionary Times, 1917-1920* (Cambridge, Mass., 1999), s. 80, 100; Elias Heifetz, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine* (New York, 1921), s. 46; ve Committee of the Jewish Delegations, *The Pogroms in Ukraine Under the Ukrainian Governments, 1917-1920* (London, 1927), s. 206.

20,000'in üzerinde insanın yaşadığı bir kasaba olan Proskurov'da -günümüzün Hmelnitski'si- gerçekleştirilen pogrom kadar kötü bir şöhrete sahip olmamıştır. Otaman Semesenko komutası altındaki Direktörlük birlikleri, Şubat 1919'da Proskurov'u işgal etmiştir. Semesenko ve adamları, yerel Komünistler ile iki isyancı Direktörlük alayının başlattığı başarısız ayaklanma girişiminden sonra 15 Şubat'taki pogromu gerçekleştirmiştir. Semesenko, ayaklanmadan sorumlu tuttuğu Yahudileri katletmeleri için birliklerine çağrıda bulunmuştur ancak dikkat çekici bir biçimde talanı yasaklamıştır: Semesenko'nun asıl amacı katliamdı. Anlatılanlara göre bir yüzbaşı, askerlerinin sivilleri öldürmesine izin vermemiş ve bunun sonucunda şehir dışına gönderilmiştir ancak diğerleri Sesmesenko'nun emirlerine uymuştur. O akşam Kazaklar, Şabat yemeklerinden sonra birçoğu uyumuş olan Yahudilerin evlerine zorla girmiş ve Yahudi Delegasyonları Komitesi tarafından derlenen bir rapora göre, "kadın, erkek, çocuk ve hatta kucaktaki bebekleri ayrım gözetmeden katletmiştir." O akşam Proskuro'ya trenle varacak kadar talihsiz Yahudiler de saldırıya uğramıştır. Bazı Ukraynalılar kıyıma engel olmaya çalışmıştır ancak bir görgü tanığı komşulardan yaralılar için yardım istediğinde, "yalnızca köylü bir kadın dışında herkesin kendisini geri çevirdiğini" anlatmıştır. Semesenko, komutanından bir telgraf aldıktan sonra nihayet saat 6:30'da katliama son vermiştir ancak Yahudilerin aralıklı olarak katledilmesi birkaç gün boyunca sürmüştür ve Kazaklar, yakınlardaki Felshtin kasabasında bir başka pogrom daha gerçekleştirmiştir. Proskurov'da öldürülen ya da katledilenlerin sayısı 1,500 ile 4,000 arasında değişmiştir.[286]

Bu pogromların Direktörlük'ün genel politikasını ne dereceye kadar yansıttığı tartışmaya açık bir konudur. Pogromların öcünü aldığını iddia eden Besarabyalı Yahudi Samuel Schwartzbard, Mayıs 1926'da Petlyura'ya Paris'te suikast düzenlemiştir ve 1927'de aynı şehirde görülen davada beraat etmiştir. Aslında Direktörlük hükümeti Ukrayna Yahudilerine sempati duyduğu-

286 *The Pogroms in Ukraine*, s. 178-179; Abramson, *A Prayer for the Government*, s. 129.

nu iddia edebilmiştir: Yeni hükümet, 1919'daki pogromlar hakkında kanıt toplayan bir Yahudi İşleri Bakanlığı'na bile sahipti. Ancak Direktörlük'ün Yahudilere dair politikaları, eylemleri ile örtüşmemiştir. Askerlerin birçoğu Yahudileri talan etmiş ve öldürmüştür ve Direktörlük Yahudi saldırılarına karşı talimatlarını bildirdiğinde, antisemitist mantığı benimsemeyi, özellikle de Yahudilerin Bolşeviklik ile bağlantılı olduğu görüşünü sürdürmüştür. Dolayısıyla, Direktörlük'ün Ocak 1919'daki bu meseleye dair ilk emri, Yahudileri, "Ukrayna'ya ve devletin çalışan insanlarına düşmanca bir tutum içinde olan Yahudi ulusunun bireysel Bolşevik-anarşist üyeleri ile hararetle mücadele etmeye" çağırmıştır.[287]

Direktörlük'ün mağlubiyetinin yaklaşmasıyla birlikte, düzensiz kuvvetler ve eşkıya çeteleri 1919 ilkbaharı ve yazında kırsal bölgeleri dolaşarak Yahudilere saldırmış ve onları katletmiştir. Grigoriev isimli bir savaş beyinin liderliğini yaptığı çeteler özellikle şiddetli pogromlar gerçekleştirmiştir. Grigoriev'ın saldırılarından sağ kurtulan Yahudiler mütemadiyen, Komünist oldukları için saldırıya uğradıklarını ifade etmiştir. Kiev'in güneydoğusundaki Çerkassi'de yer alan bir evi basan askerler, "Komünistler, Yahudiler, bu küçük adamlar daha dün cephedelerdi" diye bağırmıştır. Hayatta kalan bir başkası, kocası ile küçük oğlunun katledilişini ve bir askerin on beş yaşındaki büyük oğlunu öldürürken, "siz komünistsiniz; siz komün istiyorsunuz" diye haykırışını anlatmıştır. Pogromcular da sadece Yahudileri öldürmek istediklerini ilan etmiştir. Kurbanlardan biri kendisinin ve komşularının Komünist olmadığını söyleyerek tepki gösterdiğinde, askerler, "biz Komünistlerin peşinde değiliz, biz Yahudilerin peşindeyiz" diye cevap vermiştir. Askerler daha sonra erkekleri kadınlardan ayırmış, erkekleri başka bir yere götürmüş ve onları katletmiştir.[288]

287 Direktörlüğün Yahudilere dönük tutumu ve siyasası üzerine, bkz., Abramson, *A Prayer for the Government*, s. 71-72, 142-144; *The Pogroms in Ukraine*, s. 170.

288 Heifetz, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine*, s. 259, 262, 267, 308.

Özellikle şiddet eğilimli olsalar da, Grigoriev'in çeteleri katiyen benzersiz değildi. 1919 Temmuz'unun sonunda Grigoriev'i öldürten anarşist Nestor Mahno, pogromları yasaklamıştı ancak askerleri yine de Yahudilere saldırmıştır. Ukrayna'daki anarşist eşkıyalığın arkasında yatan mantığı açıklamaya çalışan Britanyalı bir diplomat, Mahno'nun sloganını tekrarlamıştır: "Otoriteye lanet olsun; efendileri öldürün çünkü toprak onlara ait; Yahudileri öldürün çünkü para onlara ait; generalleri öldürün; Komünistleri öldürün ve sonra ülke, şehirlerin hesabını görecek ve şehirlerin yiyecek karşılığında ne vermesi gerektiğini söyleyecek."[289] Diğer çeteler ise sadece çalmak için çalmıştır. Örneğin Çernobil yakınındaki Struk çeteleri, Dinyeper Irmağı üzerindeki gemileri durdurmuş, Yahudi yolcuları soymuş ve bazen de onları ırmağa atmıştır.

Beyaz komutan Anton Denikin'in Gönüllü Ordusu, 1919 yazının sonlarında Ukrayna'da birbirini takip eden pogromların liderliğini eline almıştır. Önce Kuzey Kafkasya'da konumlanan Gönüllü Ordusu, Haziran 1919'da hızla Ukrayna'nın içlerine doğru ilerlemiştir. Yahudilere duyulan zehirli nefret ordunun içine işlemiştir. Gönüllü Ordusu'nu ziyaret eden İngiliz gazeteci John Hodgson, "ordu subayları ve erlerinin hemen hemen hepsinin ülkenin sorunlarından Yahudileri sorumlu tuttuğunu" gözlemlemiştir. Denikin ve ekibi Yahudi subayları ordudan uzaklaştırmış, Yahudilerin Karadeniz'den toprak satın almasını yasaklamış ve işgal edilmiş topraklardaki Yahudi belediye çalışanlarını görevlerinden zorla almıştır. Denikin'in ordusu Ağustos'ta birçok pogrom yapmıştır. Beyaz Ordu'nun pogromları, metodik talanı aşırı şiddet eğilimi ile birleştirmiştir. Örneğin, muhtemelen yurtdışındaki imajını düşünen Denikin, Ekim 1919'da Kiev'deki birliklerine Yahudilere karşı yürüttükleri saldırıları durdurmayı emretmesine rağmen, bu ordu Kiev'i Bolşeviklerden aldıktan sonra da şehirdeki yüzlerce Yahudi'yi katletmiştir. Gönüllü Ordusu'nun ilerleyişi kısa süre sonra durmuş ve

289 *Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, vol. 3, s. 785.

Denikin'in askerleri Kasım ve Aralık 1919'da geri çekilirken yeni pogromlar yapmıştır. Şiddetin tırmanışı Gönüllü Ordusu'nun mağlup edilmesiyle birlikte düşüşe geçmiş ancak Ukrayna'da ve komşu bölgelerde yaşayan Yahudiler 1920'de ara ara şiddetli saldırılara maruz kalmaya devam etmiştir. Dehşetin etkileri savaştan sonra gözle görülür olmayı sürdürmüştür. Kiev'de bir çocuk hastanesini ziyaret eden Amerikalı sürgün anarşist Emma Goldman, bazı durumlarda ailelerinin ölümüne şahit olan çocukların hâlâ uykularından kabuslarla uyandığını öğrenmiştir.[290]

Pogromlar devam ederken ve şiddetlenirken Ukrayna Yahudileri, gitgide Bolşeviklerin, diğer iktidar rakiplerinden görece daha fazla güven sunduğunun ayırdına varmıştır. Bu, Bolşeviklerin antisemitizmden tamamen arınmış olduğu anlamına gelmemekteydi -Kızıl Ordu kuvvetleri de zaman zaman pogrom yapmıştır- ancak pratikte Bolşevik kuvvetlerinin elde ettiği kazanımlar, söz konusu bölgelerde pogrom ihtimalini genellikle zayıflatmıştır. Yahudiler bazı yönlerden Kafkaslardaki Ermenilere benzer bir konumdaydı. Her iki grup da sivil savaş yıllarında Bolşevik yönetimi altında hayatta kalma şanslarının alternatif iktidarlardan daha yüksek olduğunu düşünmüştür.

Ukrayna'daki şiddet, Yahudilerin Birinci Dünya Savaşı sonrasında oldukça büyük bir risk altında olduğunu ortaya koymuştur. Çarist otokrasi, pogromlarıyla kötü bir şöhrete sahip olmuş ancak Yahudiler sivil savaş koşulları altında daha da sert bir muamele ile karşılaşmıştır. Emperyal bir devlete tabi olan Yahudiler emniyetsizliği deneyimlemiş ancak ortada bir devlet olmadığında daha da fazla zulüm görmüşlerdir. Sivil savaş dönemindeki pogromlar, net bir etnik temizlik seferberliği düzeyine çıkmamış olsa da, yine de tamamen yeni bir ölçeğe ulaşmıştır.

290 Alıntı için bkz., Peter Kenez, "Pogroms and White Ideology in the Russian Civil War," *Pogroms*, ed. Klier and Lambroza, s. 305 içinde; Heifetz, *The Slaughter of the Jews in the Ukraine*, s. 111; *The Pogroms in Ukraine*, s. 239; ve Emma Goldman, *My Disillusionment in Russia*, Giriş: Rebecca West (Gloucester, Mass., 1983), s. 136-137.

Batı ve Güneybatı Rusya ile Ukrayna'daki pogromlar, kırk yıllık bir süre içinde pek de organize olmayan gruplar tarafından gerçekleştirilen dağınık kıyımlardan, en nihayetinde on binlerce insanın öldürüldüğü katliamlara dönüşmüştür.

Ukraynalı ve Bolşevik karşıtı çeşitli kuvvetler, Rus sivil savaşı sırasındaki pogromların büyük kısmını gerçekleştirmiştir. Eskiden Avusturya-Macaristan'ın kuzeydoğu köşesinde yer alan Galiçya bölgesinde ise Yahudilere karşı pogrom yapanlar Lehler olmuştur. Galiçya'daki Leh ve Ukraynalı milliyetçiler imparatorluğun yıkıntısından yeni ulus devletler inşa etmek istemiş, her ikisi de etnik olarak karışık Lvov kentine göz dikmiş ve yine her ikisi de Yahudilerin karşı tarafa destek verdiğinden şüphelenmiştir. Avusturya'nın gücü savaşın sonunda çöktüğünde, Lehler ve Ukraynalılar Lvov için mücadele etmiştir. Ukraynalılar Kasım 1918'de kısa süreliğine Lvov'un büyük kısmını kontrol etmiş ancak Leh kuvvetleri kısa sürede karşı saldırıya geçerek şehri 22 Kasım'da geri almıştır. Zaferi elde eden Lehler intikamlarını almıştır. Lvov için verilen mücadele sırasındaki tarafsızlıkları yüzünden Yahudileri cezalandırmışlardır. Milisler, askerler, salıverilen hükümlüler ve yerel sakinler Yahudilere üç gün boyunca saldırmıştır.[291]

Yeni Avrupa

1920'lerin başında modern Avrupa'da etnik temizliğin ilk uzun dalgası, Orta ve Doğu Avrupa ile Batı Asya imparatorluklarının nihai çöküşü ile sonra ermiştir. Birinci Dünya Savaşı'nı izleyen savaşlar, eski emperyal toprakların bazılarını daha önce hiç olmadığı kadar homojenleştirmiştir. Bu değişim, savaşın birçok şehir ve kasabanın etnik ve dini yapısını kalıcı bir şekilde değiştirdiği Yunanistan ve Türkiye'de çok daha belirgindi. Geçmişten kopuş, özellikle Symrna'da çarpıcıydı. Rumların, Türklerin, Ermenilerin ve Levantenlerin şehri, Türklerin İzmir'ine

291 Abramson, *A Prayer for the Government*, s. 154; Mick, "Ethnische Gewalt und Pogrome in Lemberg," s. 5-6.

dönüşmüştür. Ziyaretçiler, şehrin tarihini geri alamayacaklarını görmüştür. Symrna'da doğmuş Yunan yazar ve diplomat Yorgo Seferis, 1950'de Ankara'daki Yunan Büyükelçiliğine atandığında bir ziyaret için İzmir'e yolu düşer. Seferis, şehre yaklaşırken günlüğüne "aman Tanrım, burada ne yapıyorum!" diye yazmıştır. Çocukluğunun geçtiği evi aramış ancak evin yerinde hiçbir şey bulamamıştır. Ayrıca, ailesinin bir ev sahibi olduğu kıyı köyüne de gitmiştir. Birkaç ay sonra İzmir'e geri dönen Seferis eski şehrin ana hatlarını ya da onun ifadesine göre "pelerinini" bulmaya çalışır. "Merkezin tamamı yanmış olsa da" diye ifade etmiştir, "şehrin etekleri duruyor..." Rum Smyrna'nın yok edilişinden neredeyse otuz yıl sonra bile felâketin izleri hâlâ durmaktaydı: "Hâlâ yangın enkazına denk geliyorsunuz..." Seferis, bir gün yine bu şehirde yaşamaya karar verse, hatıralardan ve "neredeyse bir karabasan gibi sürekli üst üste yığılan imgelerden" bunalacağını düşünür. Efes'i ziyaret eden Seferis, Rum Ön Asya'nın başına gelen felâketin savaştan daha büyük bir şey olduğunu; bunun bir yaşam biçiminin sonu ya da onun ifadesiyle, "bütünüyle canlı bir dünyanın ani imhası" olduğunu kaleme alır.[292]

Etnik temizlik ve pogromlar, Doğu Avrupa ve Batı Asya halklarının zihninde oldukça farklı anılar bırakmıştır. Türkler ve Rumlar asırlar boyunca yan yana yaşamış ancak artık her ikisi de yakın geçmiş hakkında paralel, alternatif tarihler kurmuştur. Türkler yıllar süren başarısızlığın ardından zaferi kutlarken, Yunanlılar güçlü bir kayıp hissi deneyimlemiştir. Türk kahramanlar, Yunanlıların canileriydi. Türkler, Mustafa Kemal (Atatürk) ve General Karabekir'e ulusal kahraman olarak saygı göstermiştir. Rumlar ve Ermeniler ise Anadolu'da Helenizm'i sona erdirdikleri ve Ermenileri daha da perişan ettikleri için aynı figürlere lanet okumuştur. Diğer yandan, Türkler ve Azeriler Ermenistan'ın

292 George Seferis, *A Poet's Journal: Days of 1945-1951*, çeviren Athan Anagnostopoulos (Cambridge, Mass., 1974), s. 164, 177-178, 187; Roderic Beaton, *George Seferis: Waiting for the Angel: A Biography* (New Haven, 2003), s. 288.

Taşnak kahramanlarını katiller olarak hatırlamıştır. Batı Rus imparatorluğunun sınır bölgeleri için verilen savaş da benzer ayrılıklar yaratmıştır. Rumlar ve Türklerin aksine, Yahudiler, Lehler ve Ukraynalılar hâlâ aynı ülkede yaşamaktaydı ancak sivil savaş yıllarına dair çok farklı anılara sahiplerdi. Örneğin, Petlyura Ukrayna milliyetçileri için bir kahraman olmayı sürdürmüştür ancak Yahudiler onu ölüm saçan bir cani olarak hatırlamıştır. Bu komşular, şehirleri de farklı anılar ile özdeşleştirmiştir. Hem Lehler hem de Ukraynalılar için, Polonya'nın doğusunda yer alan karışık Lvov şehri Birinci Dünya Savaşı sırasında milli mücadelenin sembolüydü ancak Yahudilerin hafızasında 1918'de Lvov'u vuran pogrom vardı.[293]

Osmanlı, Rus ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarının çöküşü, Orta ve Doğu Avrupa ölçeğindeki milliyetçileri cesaretlendirmiştir. Savaş sonrasında imzalanan antlaşmalar imparatorlukların yerine, her biri ulusal grupları temsil ettiğini iddia eden bir dizi yeni devlet yaratmıştır. Avusturya-Macaristan imparatorluğundan doğan devletler arasında, Çekoslovakya, Avusturya ve savaş öncesi topraklarının yarısından fazlasını kaybederek savaş sonrası antlaşmaların en büyük mağluplarından biri olmasına rağmen Macaristan bulunmaktaydı. Güney Slavlarının yeni devleti Yugoslavya, Sırbistan'ın yanı sıra bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğu ve Avusturya-Macaristan'ın elinde bulunan toprakları içermekteydi. Bir asırdan uzun bir süre sonra iade edilen Polonya artık üç imparatorluktan geri kazanılan topraklara sahipti: Almanya, Avusturya-Macaristan ve Rusya. Kuzeyin ötesinde ise yeni Baltık devletleri vardı: Litvanya, Letonya ve Estonya.

Osmanlı İmparatorluğu'nun sonu da Batı Asya haritasını yeniden çizmiştir. Osmanlı İmparatorluğu'ndan biçimlendirilen yeni devletler arasında, Türkiye Cumhuriyeti, Suriye, Lübnan, Filistin, Mezopotamya ve Arabistan'ın büyük kısmı bulunmak-

293 Mick, "Ethnische Gewalt und Pogrome in Lemberg."

taydı. Britanya, Filistin ve Mezopotamya'yı (daha sonra Irak ismini almıştır) idare etmek için bu mandaları yeni oluşturulan Milletler Cemiyeti'nden teslim alırken; Fransa da Lübnan ve Suriye mandalarını elde etmiştir. Diğer taraftan, Arabistan için verilen güç mücadelesi günümüzde Suudi Arabistan olarak bilinen krallığın kurulması ile sona ermiştir.

Avrupa ve Batı Asya'nın yeni haritası Amerikan Başkanı Woodrow Wilson'un kendi kaderini tayin etme (*self-determinasyon*) vizyonunun zaferine işaret ediyormuş gibi görünmüş ancak ulus devletlerin yükselişi yeni bir etnik temizlik dalgası da yaratmıştır. Hem eski imparatorluklar hem de onların yerini alan ulus devletler istikrarsızdı. Her imparatorluk, milliyetçilerin, tüm ulusal grupların kendi devletine sahip olmasını talep ettiği bir dönemde birçok etnik gruptan oluşmaktaydı. Ancak yeni ulus devletler birer kurmacadan ibaretti.[294] Bir devlet ya da ülke bir bina olarak düşünülürse, Avrupa ve Batı Asya'nın eski imparatorlukları, farklı etnik grupların farklı koridorlar ve bitişik odalarda yaşadığı viran malikânelerdi. Diğer yandan, bir ulus devlet sadece tek bir ulusal gruba ev sahipliği yapmaktaydı. Yeni Avrupa'daki ev sahipleri, kendi ulusal ailelerinin dışındaki halklarla aynı odaları paylaşmak durumunda olmalarına içerlemekteydi ve birçok etnik grubun da kendi evi yoktu. Dolayısıyla, Leh devleti sadece Lehlere ait bir ev değildi: Lehler; Yahudiler, Ukraynalılar ve Almanlarla yan yana yaşamaktaydı. Benzer şekilde, Rumen devleti münferit bir ulusal aileye değil; Rumenler, Yahudiler ve Macarlara ev sahipliği yapmaktaydı. Çekoslovakya ise birçok Almanın yanı sıra Çekler ve Slovakların eviydi.

Bazıları kendilerini evlerinde hissetmedikleri için bu yeni devletleri terk etmiştir. Örneğin, Avusturya-Macaristan'ın çöküşü ve Alman İmparatorluğu'nun mağlubiyeti sonucunda birçok Alman ve Macar kendini ne Alman ne de Macar olan yeni bir devlette sıkışıp kalmış bir halde bulmuştur. Macarlar, Avusturya-

294 Faydalı bir tartışma için bkz., Mark Mazower, *Dark Continent: Europe's Twentieth Century* (New York, 1999), s. 41-42.

Macaristan'ın yerini alan devletlerden toplu olarak sürülmemiş ancak birçoğu sonradan evlerini terk etmiştir. 1918'den 1920'ye kadar 350,000 ile 426,000 arasında Macar, mirasçı devletlerden başka yerlere taşınmıştır.[295] Çok sayıda Alman, Polonya ve Baltık devletlerinden göçmüştür. 1922'de sayıları 500,000 ile 800,000 arasında değişen etnik Almanlar, Polonya'ya devredilen eski Alman vilayetlerindeki evlerini terk etmiştir ve diğerleri de Rusya'dan Almanya'ya gitmiştir.

Avrupalı politikacılar ve diplomatlar, yeni ulus devletlerdeki etnik temizlik için iki ana çözüm yolu bulmuştur: nüfus mübadeleleri ve azınlık hakları antlaşmaları. Daha önce 1913'te Bulgaristan ve Türkiye arasında ufak çapta uygulanan bu pratik, azınlıkların yerini değiştirerek barışı sağlamaya çalışmıştır. İkincisi ise azınlıkları korumaya dönük yaklaşımdır. Türk-Yunan savaşından sonra bile Türkiye'de önemli sayıda Rum, Yunanistan'da ise aynı şekilde Türk yaşamaktaydı. Bu insanların kaderi, Britanyalı diplomat Lord Curzon'un başkanlığını yaptığı 1922-1923'teki Lozan Barış Konferansı'nda kilit bir konu olmuştur. Curzon, Mart 1922'ye kadar, Türk Milliyetçilerinin Rum ve Müslüman nüfuslarını topyekûn mübadele etme önerisi hakkındaki şüphelerini dile getirmiştir. Curzon, "söz konusu nüfuslar fazlasıyla çoktu ve birçoğu gitmek istemeyebilirdi" diye düşünmüştür.[296] Ancak itirazları konferans sırasında yavaş yavaş ortadan kalkmış ve 1923'teki nihai Türk-Yunan antlaşması, sadece İstanbul Rumlarına kısmi bir istisna sunarak nüfus mübadelesi için gereken koşulları sağlamıştır.

Nüfus mübadelesi Müslüman Selanik'in sonunun da haber-

295 Istavan Mócsy, *The Effects of World War I: The Uprooted: Hungarian Refugees and Their Impact on Hungary's Domestic Politics, 1918-1921* (New York, 1983), s. 12.

296 Mübadele'ye ilişkin bkz., Stephen Ladas, *The Exchange of Minorities: Bulgaria, Greece, and Turkey* (New York, 1932); Renée Hirschon, *Crossing the Aegean; and Documents on British Foreign Policy, 1919-1939*, vol. 17, s. 661.

cisi olmuştur. 1923'te yaklaşık 20,000 Müslüman hâlâ Selanik'te yaşamaktaydı ancak Kasım ayına gelindiğinde şehrin Müslümanlarının yanı sıra çevrede, kırsal kesimde yaşayan Müslümanların da her hafta binlercesi evlerini terk etmeye başlamıştır. Yılın sonuna kadar 100,000'den fazla insan ülkeden ayrılmış ve Aralık 1924'de nüfus mübadelesi tamamlanmıştır. Müslümanların gidişiyle birlikte, yerel makamlar kısa bir süre içinde minareleri yıkarak bu insanların varlığının en göze çarpan izini silmek için işe koyulmuştur.[297]

Bu spesifik nüfus mübadelesi, hem mültecilerin hem de Türk ve Yunan hükümetlerinin sırtına muazzam bir yük bindirmiştir. Sadece kısa bir süre önce savaşta mağlup çıkmış Yunanistan'ın aniden bir milyondan fazla sayıda yeni vatandaşa yer açması gerekmiştir. 1920'lerin sonunda Türkiye'den gelen mülteciler, toplamı 5 milyondan az olan Yunan nüfusunun 1,25 milyondan fazlasını teşkil etmiştir. Yer değiştirmek tüm mülteciler için ancak bilhassa da evvelki kimlikleri ne Yunan ne de Türk kimliğine tam olarak uyanlar için zor olmuştur. Türkiye'nin eski Avrupa'daki topraklarından gelen Müslümanlar, Türkiye'yi oluşturan eski Osmanlı toprağı ile ilişkileri ne olursa olsun "Türk" olarak tanımlanmışlardır. Yunanistan'dan gelen birçok Müslüman için, onları Türk olarak tanımlayan tek şey dinleriydi -aslında farklı Yunan lehçeleri konuşmaktaydılar-. İkinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'de görev yapan bir diplomat olan Yorgos Seferis, artık Türk vatandaşı olan Müslümanların Girit Yunancası da dâhil olmak üzere Yunanca konuştuğunu duymuştur. Seferis, "İzmir'deki bir restoranın sahipleri muhteşem bir Yunanca konuşuyor (...) Terk ettikleri adaları için büyük bir nostalji duyuyorlardı" diye yazmıştır.[298] Seferis, Orta Anadolu'da, Balkan Savaşlarından önce Makedonya'dan ayrılmış biri tarafından

297 Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 345-351.

298 Hirschon, *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*, yazarın yeni önsözü ve Michael Herzfeld'in giriş yazısıyla birlikte (New York, 1998), s. 37.

işletilen bir pastane bulmuştur. Benzer şekilde, Türkiye'nin iç kesimlerinden Yunanistan'a gönderilen Rumların bazıları Ortodoks Hıristiyan'dı ancak Yunanca konuşmamakta ya da okuyamamaktaydılar. Artık bu insanların hepsi sadece Yunan ya da Türk'tü.

Daha küçük bir nüfus mübadelesi Yunanistan ve Bulgaristan arasında yapılmıştır. 27 Kasım 1919'daki Neuilly Antlaşması, Yunanistan'dan gelen Bulgarların ve Bulgaristan'dan gelen Yunanlıların gönüllü olarak yeniden yerleştirilmesini sağlamıştır. Her gruptan on binlerce kişi evlerini terk etmişti, ancak insanların hepsi gönüllü değildi. Yunanistan yer değiştirmeyi daha fazla teşvik etmek için Bulgarları kovmuş ve Bulgar Kızıl Haçı da Yunanistan'ı "Bulgar nüfusundan bedeli ne olursa olsun kurtulmaya çalışmakla" suçlamıştır. 1923 yazından 1924'ün sonuna kadar 40.000'den fazla mülteci Yunanistan'ı terk ederek Bulgaristan'a gitmiştir. Çoğu mülteci, 1913'ten itibaren birçok mülteci dalgasını karşılamış olan Sofya'ya doluşmuştur.[299]

Azınlık haklarını korumak saikiyle antlaşmalar yapmak, etnik çatışmaları önleme noktasında ikincil ve daha az radikal bir çözüm sunmuştur. Paris Barış Konferansı, Doğu ve Orta Avrupa'nın yeni devletlerine uygulanacak bir dizi azınlık hakları antlaşması getirmiştir. Bu antlaşmaların ilki Polonya'ya ilişkindi. Paris Barış Konferansı'ndaki Yahudi delegasyonları Polonya Yahudilerinin korunması için lobi yapmıştır. Sundukları teklifler, Yahudilerin hakları için verilecek garantilerden, Siyonistlerin Polonya Yahudileri için özel bir parlamento kurulması çağrısına kadar uzanmıştır. Yeni Leh devleti uluslararası düzeyde itibar görmek için azınlıkların vatandaşlık haklarını ve dini özgürlüğünü korumayı taahhüt etmiştir.[300] Milletler Cemiyeti'nin otoritesi

299 C. A. Macartney, *National States and National Minorities* (London, 1934), s. 444; Bulgarian Red Cross, *The Refugee Question in Bulgaria* (Sofia, 1925), s. 17-19.

300 Bkz., Horace Alexander, *The League of Nations and the Operation of Minority Treaties* (Nendeln, 1978); Christian Raitz von Frentz, *A Lesson For-*

altında imzalanan diğer azınlık hakları antlaşmaları ve beyannameleri de benzer koşullara sahipti. Azınlıklar, antlaşma ihlâlleri hakkındaki şikayetlerini, davaları daha sonra Lahey'deki Uluslararası Daimi Adalet Divanı'na sevk eden Milletler Cemiyeti'ne götürebilmiştir. 1938'e kadar yüzlerce şikayet kayda geçirilmiştir.

Yeni ulus devletlerinin yanında sadece Doğu Avrupa'daki büyük ve çok etnikli bir imparatorluk, yani Sovyetler Birliği ayakta kalmıştır. Burada, eski Rus imparatorluğunun batı sınırındaki bölgeler dışında, yeni ulus devletler yaratmak için haritanın bütünüyle tekrar çizilmesine gerek kalmamıştır. Sovyetler Birliği ismen bir imparatorluk değildi, ancak çarların eski emperyal devletinin yerini almış bir tür Komünist çokuluslu yeni bir imparatorluk olarak işlev görmekteydi. Sovyetler Birliği'nin etnik azınlıkları İkinci Dünya Savaşı öncesinde, başka yerlerde yaşayan benzerlerinden ne daha iyi ne de daha kötü bir durumdaydı. Daha sonra Stalinizmin istismarları hakkında yayınlar yapan yazarlar, Sovyetler Birliği'ni uluslar için bir tür hapishane olarak resmetmiştir. Sovyet dehşetini detaylı bir şekilde anlatan bir dizi kitap kaleme alan Britanyalı şair Robert Conquest, eserlerinden birine, *Stalin: Ulus Ezici* adını vermiştir. Ancak Sovyetler Birliği, özellikle de ilk yıllarında, etnik azınlıklara kültürel ve dilsel gelişim fırsatları da sunmuştur. Sovyet otoriteleri, 1920'lerde, etnik azınlıkların kendi kültürel kurumlarını tesis edebileceği ve çoğu zaman da kendi dillerinde eğitim görebileceği onlarca ulusal cumhuriyet ve idari mıntıka, yüzlerce ulusal bölge ve binlerce de ulusal ilçe teşkil etmiştir.[301]

gotten: Minority Protection Under the League of Nations: The Case of the German Minority in Poland, 1920-1934 (New York, 1999); ve Roshwald, *Ethnic Nationalism and the Fall of Empires*, s. 163-167.

301 Robert Conquest, *Stalin: Breaker of Nations* (New York, 1991); Terry Martin, "Origins of Soviet Ethnic Cleansing," *Journal of Modern History* 70 (1998), s. 825. 1930'larda uluslar inşa etmek için yapılan Sovyet baskısına yönelik bir argüman için bkz., Brown, *Biography of No Place*.

"Onlara İnanmıştık"

Orta ve Doğu Avrupa'nın büyük kısmında etnik çatışmalara getirilen yeni çözümler, Dünya Savaşları arasındaki dönemde çökmüştür. Dünya savaşları arasındaki devletler, milliyetçi nefretin etkili birer taşıyıcısı olduklarını kanıtlamıştır. Geniş imparatorluklarda daha önce anlaşmazlıklara neden olan etnik ve dini gerginlikler, Avrupa'nın yeni devletlerinin bir hayli dar topraklarında daha da patlayıcı bir etkiye sahip olmuştur. Geçmişte çok etnikli geniş imparatorlukların idarecileri, emperyal tebaalarının tek bir ulusal kimliği benimseyebileceğini asla tahmin etmemiştir. Ancak milliyetçiler, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından, imparatorlukların yerini alan devletlerde çok daha kapsamlı bir homojenlik yaratmayı ummuştur. Bu milliyetçiler yeni devletlerdeki geniş azınlık gruplarından rahatsızlık duymuş ve esas itibariyle, bilhassa kendilerinin çoğunluğu teşkil ettiği bölgelerdeki azınlıkların potansiyel gücü hususunda endişe duymuşlardır. Dolayısıyla Çekoslovakya'daki Almanlar, Bohemya ve Moravya'nın kuzey sınırı üzerinde yer alan Südet'te; Ukraynalılar, Polonya'nın doğusundaki birçok kentsel bölgede ve Arnavutlar ise Kosova'daki çoğunluğu teşkil etmiştir.

Hemen hemen her yeni ulus devlet, içeride kendine ait bir etnik ve dini çatışma hikâyesine sahipti. Leh otoriteleri Alman eğitimine sınırlamalar getirmiş ve toprak reformu özellikle de Polonya'nın batısında mütemadiyen Alman toprak sahiplerini hedef almıştır. Polonya'nın doğusundaki otoriteler, Ukraynalı milliyetçilere karşı da periyodik baskılara girişmiş ve Lehler ile Ukraynalıların halihazırdaki gergin ilişkisi, 1935'te Polonya'nın otoriter lideri Józef Piłsudski'nin ölümünden sonra daha da kötüye gitmiştir.[302]

Tıpkı Polonya gibi Çekoslovakya'nın da bir Alman problemi

302 Shimon Redlich, *Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919-1945* (Bloomington, Ind., 2002), s. 39-41, 56-57; Timothy Snyder, *Reconstruction of Nations: Poland, Ukraine, Lithuania, Belarus, 1569-1999* (New Haven, 2003), s. 149-151.

vardı. Çek milliyetçileri, yeni Çekoslovakya devletinin ilk günlerinden itibaren Almanları, Otuz Yıl Savaşı'nın devam ettiği sıralarda, 1620'de Çek topraklarına el koyan mütecavizler olarak resmetmiştir. Çekler ve Almanlar arasındaki ilişki, 1930'larda Bohemya'nın endüstriyel bölgelerini vuran ekonomik kriz sırasında daha da kötü bir hal almış ve yer ile sokak isimleri gibi sembolik meseleler yüzünden çıkan anlaşmazlıklar, kültürlerinin saldırı altında olduğunu düşünen Almanları hırçınlaştırmıştır.[303] Bu ayrılık, kendini siyaset alanında, Südet bölgesindeki etnik Almanların Südet Alman Partisi olarak bilinen yeni bir hareket verdiği büyük destek ile göstermiştir. Südet Almanları, Eylül 1938'e kadar, Südet'in Çekoslovakya'dan ayrılmasını savunmuştur.

Balkanlarda etnik temizlik muhtemelen en karmaşık yüzünü Yugoslavya'da göstermiştir. Güney Slavlarının yeni birliği, Hırvatlar ile Sırpların kötüye giden ilişkilerinin ortasında batağa saplanmıştır.[304] Bu iki etnik grup ortak bir dili paylaşmış ancak din ve tarih ile birbirlerinden ayrılmışlardı. Hırvatlar, uzun süredir Habsburg hanedanı yönetimi altında yaşayan Katoliklerdi; diğer yandan Sırplar, on dokuzuncu yüzyıla kadar Osmanlı İmparatorluğu hâkimiyetinde yaşan Ortodoks Hıristiyanlardı. Ortak bir siyasi sisteme iştirak etmek, ortak bir bağ yaratmaktansa güney Slavları arasındaki gerginlikleri körüklemiştir ve kısa süre sonra da siyasi şiddet patlak vermiştir. Önde gelen Hırvat siyasi lideri Stjepan Radic, 1928'de Karadağlı bir milletvekili tarafından Parlamento'da vurulduktan sonra aldığı yaralar yüzünden hayatını kaybetmiştir. Yugoslavya Kralı I. Aleksandar, 1929'da bir kraliyet diktatörlüğü yaratarak siyasi çekişmelere son verme-

303 Glassheim, "National Mythologies and Ethnic Cleansing," s. 467-469; Friedrich Prinz, ed. *Böhmen and Mähren* (Berlin, 1993); ve Carol Skalnik Leff, *National Conflict in Czechoslovakia: The Making and Remaking of the State, 1918-1987* (Princeton, N.J., 1988).

304 Yugoslavya'da milliyetçiliğin ve milliyetçi gerilimin erken tarihi üzerine bkz., Ivo Banac, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Ithaca, 1984).

ye çalışmış ancak I. Aleksandar da, 1934'te Marsilya'da Makedonyalı bir devrimcinin suikastına kurban gitmiştir. Tevatüre göre, suikastın arkasındaki gerçek isim Mussolini'nin İtalya'sına sığınan, sürgün edilmiş Hırvat faşisti Ante Pavelić'ti.

Yahudilere uygulanan ayrımcılık, dünya savaşları arasında Orta ve Doğu Avrupa'daki birçok ülkede şiddetlenmiştir. Antisemitizmin daha eski dini biçimleri, ekonomik haset ve çoğu zaman kendilerini Doğu Avrupa'daki hiçbir ulusal gruba ait görmeyen Yahudilere duyulan milliyetçi öfke ile birleşmiştir. Ayrımcı tedbirler ve Macaristan örneğindeki ayrımcı yasalar, Yahudilerin meslek sahibi olmasına engel olmuştur. Polonya'da Yahudilere uygulanan ayrımcılık ve antisemitist tacizler, Piłsudski'nin 1935'teki ölümünden sonra şiddetlenmiştir. Aralarında Milliyetçi Demokratların da bulunduğu Endeks ve Polonya'daki milliyetçi partiler, Yahudi boykotlarına destek vermiştir. Endeks, Yahudilerin oy kullanma haklarının ellerinden alınması için çağrıda bulunmuş ve Yahudileri ticaret ve iş dünyasından uzaklaştırarak onların yerine Lehleri getirmeye çalışmıştır.[305]

Birçok insan, yaygın ayrımcılık ile etnik ve dini gerginliklere rağmen, günlük hayatlarında farklı bir gerçeklik deneyimlemiştir. Aslına bakılırsa, etnik ve dini sınırların ötesindeki etkileşimler bazı bölgelerde ilerleme kaydetmiştir. Polonya'da daha önce hiç olmadığı kadar fazla sayıda Yahudi Lehçe diline hâkim olmuştur. Yahudiler, antisemitizmin seralarından biri olan Romanya'da 1930'ların sonuna kadar entelektüel yaşamda öncü bir role sahipti. İkinci Dünya Savaşı'ndan sağ çıkanlar, farklı etnik ve dini kimliğe sahip komşularıyla savaş öncesindeki ilişkilerinin normal bir nitelikte olduğunu hatırlamıştır. Bu tanıklardan, İkinci

305 Vera Ranki, *The Politics of Inclusion and Exclusion: Jews and Nationalism in Hungary* (St. Leonards, New South Wales, 1999); William W. Hagen, "Before the 'Final Solution': Toward a Comparative Analysis of Political Anti-Semitism in Interwar Germany and Poland," *Journal of Modern History* 68 (1996), s. 370-373; ve Eva Hoffman, *Shtetl: The Life and Death of a Small Town and the World of Polish Jews* (Boston, 1997).

Dünya Savaşı sırasında Ukraynalılara karşı savaşan Waldemar Lotnik isimli bir Leh, Ukraynalılarla geçen çocukluğunu şu şekilde anımsamıştır: "Ukraynalılar, Lehlerin doğu Polonya'daki varlığından rahatsızdı (...) ancak çocukluğumun büyük kısmını birlikte geçirdiğim, birlikte okuma ve yazmayı öğrendiğim, kışın donmuş göllerin üzerine beraber paten yaptığım ve Birinci Dünya Savaşı'ndan kalan Rus ve Alman mühimmatlarını birlikte keşfettiğim arkadaşlarım Ukraynalıydı." Litvanya'dan gelen ve Holokost'tan sağ çıkan bir Yahudi olan Rivka Lozansky-Bogomolnaya da benzer anılara sahipti. Bogomolnaya, İkinci Dünya Savaşı sırasında "iyi komşularım" dediği Litvanyalılar tarafından gerçekleştirilen yaygın talan ve kıyımları kötülemiştir ancak bu felâketlerden önce farklı bir dünyanın var olduğunu da unutmamıştır: "Yakındaki köyden Litvanyalı komşular Yahudilere dostça davranıyordu. Çoğu, akıcı bir Yidiş konuşuyordu, hatta Yahudiler gibi İbranice kelimeler bile kullanıyorlardı. İşte bu yüzden onlara güvenmiş ve inanmıştık."[306]

Etnik Temizliğe Doğru

Süregiden çatışmalar, 1930'ların sonuna kadar, etnik temizliğe dair yeni bir ilginin doğmasına yol açmıştır. Milliyetçiler ulus devletleri kusursuzlaştırmak ya da inşa etmek için çeşitli yöntemler aramıştır. Etnik temizlik her zaman ilk tercihleri olmamıştır ancak birçokları arasında, büyük etnik ve dini grupları ayırma planlarına yönelik hevesler büyümüştür. Örneğin Almanya'da iktisatçılar, Doğu Avrupa'nın tarım ekonomisini güçlendirmek için bazı nüfusları, yani Yahudileri yeniden yerleştirmeyi düşünmüştür. Aşırı sağın siyasi hareketleri -hem iktidardaki Naziler hem de muhalif hareketler- Yahudileri sınır dışı etmek için en

306 Mick, "Ethnische Gewalt und Pogrome in Lemberg"; Mihail Sebastian, *Journal, 1935-1944: The Fascist Years* (Chicago, 2000); Waldemar Lotnik with Julian Preece, *Nine Lives: Ethnic Conflict in the Polish-Ukrainian Borderlands* (London, 1999), s. 14; ve Rivka Lozansky-Bogomolnaya, *Wartime Experiences in Lithuania*, ed. Susan Logan, çeviren Miriam Beckerman (London, 2000), s. 15.

hırslı planları geliştirmiştir. Örneğin Romanya'da "Demir Muhafız" isimli faşist bir hareketin lideri olan Albay Corneliu Zelea Codreanu, Yahudilerin Romanya'yı terk etmesini talep etmiştir. Ocak 1938'de bir gazeteci ile görüşen Codreanu şöyle feryat etmiştir: "Hayati olan şey şudur: Yahudiler gitmelidir. Her bir Yahudi bu ülkeyi terk etmelidir. Nereye gideceklerini mi soruyorsunuz? O beni ilgilendirmez."[307]

Bir takım Avrupa ülkelerinde Yahudileri Madagaskar adasına gönderme olasılığı hakkında devam eden kamuoyu tartışmaları kitlesel yeniden yerleştirmeye ilişkin giderek büyüyen bir ilgiye işaret etmiştir. Fransız Koloni Bakanı Marius Moutet'nin Ocak 1937'de bir gazeteye, Yahudilerin Doğu Afrika açıklarında yer alan Fransız Madagaskar Adası'na gidebileceklerini ima eden açıklaması Polonya'da büyük bir heyecana neden olmuştur. Moutet'nin ifadeleri muhtemelen yanlış anlaşılmıştır -Fransız otoriteleri kısa bir süre sonra, az sayıda ve sadece Yahudileri kapsamayan bir göçü göz önünde bulundurduklarını açıklamıştır-. Ancak Lehler, Yahudileri Madagaskar'a, yani Nazi Almanya'sının sadece birkaç yıl sonra Avrupa Yahudileri için uygun bir varış noktası olarak tespit ettiği aynı adaya gönderme olasılığını değerlendirmiştir. Polonya'nın Łódź şehir konseyinde, Milliyetçi Demokratların her zamanki "Filistin'e!" haykırışlarını yeni bir talep, yani "Yahudiler Madagaskar'a" almıştır. Hatta bir Leh delegasyonu, Polonya Yahudilerini bu adaya yerleştirerek Polonya'nın "Yahudi meselesini" çözmek adına 1937'de Madagaskar'a bir ziyaret dahi düzenlemiştir. Leh meslektaşları gibi Rumen politikacılar da ülkelerinde yaşayan Yahudileri Madagaskar'a göndermeyi düşünmüştür. Kısa süreli bir hükümetin Başbakanı olan Octavian Goga, Ocak 1938'de Madagaskar'dan Romanya Yahudileri için

307 Götz Aly and Susanne Heim, *Architects of Annihilation: Auschwitz and the Logic of Destruction*, çeviren A. G. Blunden (Princeton, N.J., 2002), s. 59; Ingo Haar and Michael Fahlbusch, ed., *German Scholars and Ethnic Cleansing, 1920-1945* (New York, 2005); Corneliu Zelea Codreanu, *Eiserne Garde* (Berlin, 1939), s. 66; 111; ve A. L. Easterman, *King Carol, Hitler and Lupescu* (London, 1942), s. 230.

uygun bir varış noktası olarak söz etmiştir.[308]

Yeniden yerleştirmenin en şiddet eğilimli planlarından bazıları, Sırp milliyetçilerin Arnavutları en büyük düşmanları olarak gördüğü Yugoslavya'da ortaya atılmıştır. Sırp entelektüeller, Kosova'nın Arnavut nüfusunu temizlemek adına çeşitli programlar yürütülmesi için çağrıda bulunmuştur. Bir zamanların teröristi tarihçi Vaso Cubrilovic 1937'de, "Arnavutların bu topraklardaki yaşamını tahammül edilemez kılmak için yasanın harfiyen uygulanması gerekmektedir" tavsiyesinde bulunmuştur. Bu uygulamalar arasında sert cezalar, arazi/toprak tapularını tanımayı reddetme, dini zulümler ve "Arnavut köylerinin ve şehirlerdeki mahallelerinin gizlice yakılması" bulunmaktaydı.[309] Böyle bir politika, ismi konulmamış bir etnik temizlik anlamına gelmekteydi.

Devletleri olmayan milliyetçiler bile etnik rakiplerini kovma isteklerini dile getirmiştir. Örneğin Ukraynalı radikal milliyetçiler, doğu Polonya'yı yeniden Ukrayna ulus devletinin bir parçası haline getirmeyi ummuştur. En aşırı uçtaki Ukrayna milliyetçi hareketi olan Ukraynalı Milliyetçiler Örgütü (UMÖ) sürgünde faaliyet göstermiştir. UMÖ kuruluşundan itibaren Ukraynalılar için saf bir Ukrayna çağrısı yapmıştır. UMÖ'nün 1929'da Viyana'da gerçekleştirilen İlk Kongresi, "ulusal devrim yolunu izleyerek, Ukrayna topraklarındaki tüm işgalcilerin topyekûn uzaklaştırılmasını" talep etmiştir. UMÖ'nün Ağustos 1939'da Roma'da gerçekleştirilen İkinci Kongresi ise Ukrayna'yı yeniden yaratmak için bir şiddet seferberliği vaat etmiştir: "Bir santim Ukrayna toprağını bile düşmanların ve yabancıların eline bırakmayacağız (...) Biz ve düşmanlarımız arasındaki kararı yalnızca kan ve çelik verecektir."[310]

308 Magnus Brechtken, *'Madagaskar für die Juden,' Antisemitische Idee und politische Praxis 1885-1945* (Munich, 1997), s. 87, 103-104, 109-113, 141; Aly and Heim, *Architects of Annihilation*, s. 50-51.

309 Alıntı için bkz., Malcolm, *Kosovo*, s. 284.

310 Snyder, *Reconstruction of Nations*, s. 143, 164-165; Tadeusz Piotrowski,

Nazilerin, faşistlerin ve antisemitlerin İkinci Dünya Savaşı öncesinde de etnik temizliği göz önünde bulundurmuş olmaları şaşırtıcı değildir. Ancak, nüfus transferinin daha az şiddet içeren biçimlerine gösterilen ilgi de olağanüstü bir biçimde yaygındı. Avrupa'yı zorunlu göç üzerinden yeniden yaratma yönünde yükselişe geçen bir fikir birliğinin emareleri mevcuttu. Liberaller, Sosyalistler ve hatta Komünistler, etnik ve dini grupların yerini değiştirmeyi ulusal ve etnik çatışmalara çözüm getirmenin bir aracı olarak tartışmıştır. 1930'larda Orta ve Doğu Avrupa'da demokratik yollardan seçilen son lider olan Çek Devlet Başkanı Edvard Beneš, nüfus transferlerini ülkesinin Alman nüfusunu düşürmenin bir yolu olarak görmüştür. Hitler 1938'de Süten için bastırırken, Beneš de Çekoslovakya'daki Almanların sayısını azaltmak için ilk kez bir sınır düzenlemesi politikası olasılığını gündeme getirmiştir. Fransız hükümeti ile yürütülen temaslarda ortaya atılan bir teklif, Almanya'nın fazladan 1 milyon Almanı kabul etmesi halinde, Çekoslovakya'nın yaklaşık 800,000 ile 900,000 arasında Alman nüfusuna ev sahipliği yapan üç sınır bölgesini devredeceğini öne sürmüştür.[311]

1930'larda Sovyetler Birliği bile etnik ve dini grupların yerini değiştirmeye başlamıştır. İlk bakışta, Doğu Avrupa'daki diğer ülkelerin aksine SSCB çok etnikli bir yapı benimsemiştir. Ancak Stalin 1930'larda "sınıf düşmanlarına" karşı bir terör seferberliği ilan ettiğinde genellikle, Sovyetler Birliği'ne yeterince sadakat göstermediğinden şüphelenilen etnik grupların üyelerini hedef almıştır. Sovyet politikası, 1932-1933'de milyonlarca insanın ölümüne yol açan açlık sırasında, Ukrayna'da en trajik sonuçlara neden olacak etnik bir nitelik kazanmıştır. Sovyet otoriteleri bazı

ed., *Genocide and Rescue in Wolyn: Recollections of the Ukrainian Nationalist Ethnic Cleansing Campaign Against the Poles During World War II* (Jefferson, N.C., 2000), s. 176-177.

311 Detlef Brandes, *Der Weg zur Vertreibung, 1938-1945: Pläne und Entscheidungen zum 'Transfer' der Deutschen aus der Tshechoslowakie und aus Polen* (Munich, 2001), s. 5-6; Eagle Glassheim, "National Mythologies and Ethnic Cleansing," s. 471.

durumlarda, aralarında Almanlar, Lehler, Finler ve Sibirya'nın uzak doğusundaki Korelilerin de bulunduğu, genellikle hem SSCB sınırları içinde hem de dışında yaşayan etnik gruplardan şüpheli halkları tehcir etmeye başlamıştır.[312]

Filistin'in geleceği konusundaki anlaşmazlıklar da geniş ölçekli nüfus transferi için giderek büyüyen bir ilgiyi ortaya koymuştur. Filistin'de bir Yahudi ulus devleti yaratmak yönündeki Siyonist proje, yerel Arapların muhalefeti ile karşılaşmıştır. Siyonistlerin amaçlarını başarması durumunda bazı Araplar bir Yahudi devletinde yaşayacaktı ve Siyonistlerin devam eden toprak alımları da Arap pozisyonunu gittikçe radikalleştiriyordu. Araplar 1920 ve 1921'de Filistin'in çeşitli bölgelerinde Yahudilere saldırmıştır. Şiddet olayları 1920'lerin büyük kısmında yatışmış ancak 1929'da Arapların, aralarında Tel Aviv'in de bulunduğu şehirlerde Yahudilere karşı düzenlediği saldırılar, Siyonistleri güçlü bir milis kuvveti kurma ihtiyacına ikna etmiştir. İkinci Dünya Savaşı öncesindeki yıllar şimdiye dek yaşanan en yoğun şiddetli çatışmaları da beraberinde getirmiştir: 1936'da büyük bir Arap isyanı, daha agresif Siyonist savaşçı kuvvetlerinin oluşturulması ve hem Arap hem de Yahudi dehşeti. Arap isyanı ancak 1939'da sona ermiştir.[313]

Arap ve Yahudilerin geleceğe dair vizyonları arasındaki temel uyuşmazlık, bazı Siyonistleri nüfus transferini göz önünde bulundurmaya ikna etmiştir. Siyonistler geniş bir Yahudi çoğunluğuna sahip bir devlet yaratmak için başka seçenekleri de

312 Amir Weiner, *Making Sense of War: The Second World War and the Fate of the Bolshevik Revolution* (Princeton, N.J., 2001), s. 138-139, 143, 146-147. Ez cümle, Bolşevikler 1919'daki Sivil Savaş sırasında "Kazaksızlaştırma" programını göz önünde bulundurmuşlardır. Bkz., Peter Holquist, "To Count, to Extract, and to Exterminate," s. 129; Gerd Stricker, ed., *Russland* (Berlin, 1997), s. 206; ve Martin, "Origins of Soviet Ethnic Cleansing," s. 848-849.

313 Benny Morris, *Righteous Victims: A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881-2001* (New York, 2001), s. 95-97, 101, 113-115, 120, 125-132, 144-151.

savunmuş ancak nüfus transferi Siyonist düşüncenin temel birkaç kolundan birini temsil etmiştir. Filistin'in Yahudi topluluğu, yani Yishuv'un liderleri, kendi başlarına Filistin'deki Arapların yerini değiştirememiştir ancak 1937'de, yakın bir zaman önce meydana gelmiş olan "karışıklıkların" nedenleri üzerine yürütülen bir Britanya soruşturması nüfus mübadelesine verilen destek için kilit bir dayanak sunmuştur. Lord William Robert Peel'in liderliğindeki Peel Komisyonu Filistin'i ziyaret etmiş ve Temmuz 1937'de, Filistin'in Araplar ve Yahudiler arasında parçalanmasını ya da bölünmesini tavsiye eden bir rapor sunmuştur. Peel Raporu, yeni Yahudi devletinin ayrı bir Yahudi çoğunluğa sahip olmasını garantilemek için de 225,000 Arap ve 1,250 Yahudi için nüfus mübadelesi ya da transferi çağrısında bulunmuştur. Bir işçi sendikası lideri ve daha sonra da İsrail'in ilk başbakanı olacak olan, önde gelen Siyonist David Ben-Gurion, Ağustos'ta Zürih'teki yirminci Siyonist Kongresi'nde Peel Komisyonu raporu ve Arap transferi hakkında konuşma yapmıştır. Ben-Gurion Kongre'ye, "Transfer (...) kapsamlı bir yerleşim programını mümkün kılacak şeydir" diye açıklamada bulunmuş ve "şanslıyız ki Arap halklarının geniş, boş toprakları vardır" diye de eklemiştir.[314] Kongre, Peel tavsiyelerini desteklemeye karar vermiş ancak kısa bir süre sonra Britanya hükümeti Peel Raporu'na verdiği desteği geri çektiğinde, transfer olasılığı müzakere masasından kalkmıştır.

Zorunlu göç önerileri, 1930'larda Filistin'den Polonya'ya geniş bir ilgi görmüştür. Türk-Yunan nüfus mübadelesinin neden olduğu kargaşa, toplulukların zorla ve topyekûn yeniden yerleştirilmesi fikrini gözden düşürmemiştir. Aksine, bu fikir hiç olmadığı kadar popüler bir hale gelmiştir. Bazı siyasi liderler nüfus transferini milliyetçi çatışmaları çözmek için mevcut bir takım

314 Alıntı için bkz., Morris, *Righteous Victims*, s. 138-139, 143. Morris'i eleştiren Efraim Karsh, nakil fikrinin Peel Komisyonu ile temayüz ettiğini iddia eder. Bkz., Efriam Karsh, *Fabricating Israeli History: The News Historians*, revize edilmiş 2. edisyon (London, 2000), s. 39-40.

çözümlerden sadece biri olarak görmüş, ancak Orta ve Doğu Avrupa'daki bir dizi aşırı milliyetçi, istenmeyen etnik grupları kovarak ulusal ana vatanlarını saflaştırmaya ya da onu yaratmaya heveslenmiştir; hırsları şiddeti kaçınılmaz kılmamış ancak onlara, olası savaş hedeflerine ulaşmak için ihtiyaç duydukları fırsatı vermiştir. Bir zamanların Orta ve Doğu Avrupa imparatorlukları tarafından yönetilen sınır bölgelerinde çıkan savaşlar, yıllar boyunca kitlesel kaçış ve etnik temizliğe yol açmıştır. Ancak kitlesel yeniden yerleştirme planları için gitgide güçlenen bir istekle birlikte savaş, etnik ve dini sınırları şiddet yoluyla yeniden çizmek için bir katalizör işlevi görmeye daha önce hiç olmadığı kadar yakındı. Avrupa 1939'da etnik temizliğe artık hazırdı.

Beşinci Bölüm

"Geride Benim için Kimse Kalmamıştı"

Orta ve Doğu Avrupa, 1939-1945

Lvov, 350,000 kişilik nüfusuyla 1939'da Doğu Polonya'daki Galiçya bölgesinin en büyük şehriydi ancak Lehlerin olduğu kadar Yahudiler, Ukraynalılar, Almanlar ve Ruslarındı da. Şehrin ismi; Lehler için Lvov (Lwów), Ukraynalılar için Lviv, Almanlar için Lemberg'di. Yidiş konuşan Yahudiler ise şehri Lemberg ya da Lemberik olarak adlandırmaktaydı ancak Lvov Yahudilerinin çoğu Lehçe bilmekte ve birçoğu Almanca da konuşabilmekteydi. Lvov sakinlerinin yarından fazlasını Lehler oluşturmaktaydı ve şehrin dörtte birinden daha geniş bir kesimi Yahudi'ydi. Fakat şehri çevreleyen kasaba ve kır sakinlerinin üçte ikisinden fazlasını da Ukraynalılar teşkil etmekteydi. Böyle bir zenginlik çok etnikli bir imparatorluk yönetimi altında gelişen bir bölge için tipik bir durumdu. Ancak iki yüzyıldır Avusturya'nın bir parçası olan Lvov, 1919'da Polonya'nın kontrolü altına girmişti.

Yakın zamandaki Alman yayılmacılığı ve savaş tehdidi, 1939'da Lvov'da endişe yaratmış ancak çok az kişi kısa süre sonra şehrin başına gelecek felâketleri öngörebilmişti. O dönem

Lvov'da görev yapan genç bir Yahudi hekim olan Dr. Samuel Drix, Mart 1939'da bir hastane kafeteryasında kahvaltı ederken sohbet ettiği bir başka hekimin karanlık bir gelecek uyarısında bulunduğunu hatırlar. Drix'in meslektaşı, "sevgili baylar tarihi bir dönemde yaşıyoruz ve bu, bizim felâketimiz olacak"[315] diye konuşur. Drix o dönemde bu görüşü fazla kötümser bulur; meslektaşının endişelenmekte haklı olduğunu teslim eder, "fakat aşırı paniklemiş gibi görünüyordu. Gerçekten de hiçbirimiz mevcut durumun bu kadar trajik olduğunu düşünmüyorduk" diye ekler.

Ancak sonraki altı yıl boyunca Lvov'un başına birçok bela gelecek ve birçok ulusa ve dine ev sahipliği yapmış bu zengin şehir İkinci Dünya Savaşı sırasında mahvolacaktır. Holokost şehrin Yahudi nüfusunu yok edecektir. Lvov Yahudileri pogromlarda katledilecek ve daha da çok sayıda Yahudi şehre fazla uzak olmayan Belzec'teki ölüm kampında hayatını kaybedecektir. Ancak, Lvov sakinlerinin büyük bir kısmını Holokost öldürmüş olsa da, şehrin yok oluşuna neden olan başka olaylar da vuku bulmuştur. Şehir ve çevresindeki kırsal bölge sonsuza dek değişecekti zira doğu cephesindeki İkinci Dünya Savaşı, bölge çapında yayılan bir etnik savaşa dönüşecekti.

Holokost birçok yönden emsalsizdi ancak başka yönlerden de savaş sırasında ve sonrasında vuku bulan daha geniş çaplı bir etnik şiddet sürecinin parçasıydı. Hitler'in en güçlü yandaşları olan SS liderleri, "Yahudi meselesine" getirilen bu "Nihai Çözümü", halkları topyekûn olarak yeniden yerleştirme ve yok etme yönündeki daha geniş bir programın kilit bir adımı olarak görmüştür. Yahudilerden kurtulmak istemişler ancak aynı zamanda, Orta Rusya'daki Ural dağlarına kadar Avrupa'nın etnik ve dini haritasını yeniden çizmeyi de amaçlamışlardı. Holokost, metodolojisi nedeniyle ölüm kampları ile birlikte sanayileşmiş kitlesel kıyımın yeni modellerine öncülük etmiştir ancak Holokost'un

315 Samuel Drix, *Witness to Annihilation: Surviving the Holocaust, A Memoir* (Washington, D.C., 1994), s. 1.

ilk aşamaları aslında o kadar da özgün değildi. Söz konusu aşamalar, 1941'de Yahudilere uygulanan pogromlar ve etnik temizlik ile başlamış ve kıyımlar 1942'de Auschwitz ile Belzec gibi ölüm fabrikalarına kaymıştır.

Almanya'nın Doğu Avrupa'ya saldırması Avrupa'daki bu etnik temizlik savaşının ilk ve en önemli nedeniydi. Polonya'yı Eylül 1939'da ve Sovyetler Birliği'ni Haziran 1941'de işgal eden Nazi liderliği, mevcut milliyetçi fikirlerin sınırlarını zorlamıştır. Avrupalı milliyetçiler, daha geniş ulus devletler inşa ederek kendi uluslarına ait insanları birleştirmenin hayalini kurmuş ve uluslarını gitgide daha sık bir biçimde ırk terimleri içinde değerlendirmişlerdir. Nazi Almanya'sı liderleri de savaşla birlikte, "Aryan" ırkı olarak Almanları tek bir devlet altında birleştirmeyi planlamıştır. Ancak Hitler ve yandaşları o kadar geniş bir Alman devletinin hayalini kurmuştur ki, Almanlar için inşa edilebilecek herhangi bir ulus devlet ya da ulusal vatanın mantıki sınırlarını fazlasıyla aşmışlardır. Bu tahayyüle göre, Yeni Almaya, Doğu Avrupa'nın içine kadar yayılan bir ırk imparatorluğu olacaktı.

Planlanan bu Nazi imparatorluğu, çöküşleri Avrupa'daki modern etnik temizliğin ilk evresine yol açan eski imparatorluklardan farklıydı. Almanya liderleri ve elitleri, Üçüncü Reich'ı asla Avusturya-Macaristan çizgisinde yer alan çok etnikli bir imparatorluk olarak tahayyül etmemiştir: Onların imparatorlukları milliyetçi ve ırkçı -Alman ve Aryan- olacaktı. Bu yeni imparatorluğu yaratmak muazzam bir terör gerektirmiştir. Yeni Alman imparatorluğu için önerilen alanda yaşayan veya Aryan olmayan milyonlarca insanın birçoğunun milliyetini değiştirmeden ya da bu insanları ortadan kaldırmadan doğuyu Aryanlaştırmanın imkânı yoktu. Bunun sonucu ise insanları Almanlaştırmak, uzaklaştırmak ya da yok etmek için bir dizi zorunlu asimilasyon, tehcir, etnik temizlik ve soykırım projesiydi. Almanya'nın liderleri bu projelerin bazılarını hayata geçirmiş; bazıları yalnızca kısmen uygulanmış, bazıları da sadece masa üstünde kalmıştır.

Alman ihlâli bir imha savaşı başlatmış ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonlarına doğru Alman gücünün çöküşü Avrupa'nın etnik temizlik savaşını daha da genişletmiştir. Savaş gelgiti tersine dönerken, bu sefer oldukça farklı bir imparatorluk -Sovyetler Birliği-, sınırları üzerinde yaşayan birtakım etnik ve dini grupları tehcir etmiştir. Stalin, savaş zamanında ihanet ile suçladığı etnik ve dini grupları ana vatanlarından uzaklaştırarak cezalandırmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasındaki etnik temizlik tarihini, Hitler ve Stalin'in sahip olduğu türden muazzam bir devlet gücünün tehlikeleri hakkında ders çıkarılacak bir hikâye olarak anlatmak fazla kolay olurdu. Ancak her ne kadar doğru olsa da, bu hikâye tek başına savaş zamanında dört bir yana nüfuz eden etnik temizlik coşkusunun öteki yüzünü yok saymak anlamına gelecektir. Çatışmalar, siyasi liderler ve hareketlere milliyetçi hırslarını gerçekleştirmek için genel bir fırsat da sunmuştur. Çeşitli hükümetler ve siyasi partiler, nüfus transferlerini yıllarca sorun çıkaran azınlık nüfuslarından kurtulmanın bir yolu olarak tartışmıştır. Ve en radikal milliyetçi hareketler, ulusal ana vatanlarının şiddet üzerinden inşa edilebileceğini ve saflaştırılabileceğini öne sürmüştür. Bu görkemli planların birçoğu barış döneminde pek gerçekçi görünmemiştir ancak savaş zamanında artık sözler eyleme dökülmüştür. Hükümetler, ihanetle suçladıkları etnik ve dini gruplara karşı şiddetli seferberlikler başlatmıştır. Daha önce sürgün edilen radikal milliyetçiler, yeni ulusal ana vatan projelerine uymayanları öldürmeye ya da kovmaya hazır bir halde evlerine dönmüştür. Erkek veya kadın, köylü veya şehirli; sıradan insanlar, komşularını evlerinden kovma, onların evlerini, çiftliklerini ve dükkanlarını talan etme ve bazen de onları öldürme çabalarına iştirak etmiştir. Avrupa'nın İkinci Dünya Savaşı sırasındaki etnik temizlik savaşı diktatörlerin, radikal milliyetçi hareketlerin ve sıradan Avrupalıların savaşıydı.

"Urallara Kadar"

Kitlesel yeniden yerleştirme ve sınır dışı etme, savaşın başlangıcından itibaren Alman planlarının bir parçası olmuştur. Hitler görkemli jeopolitik planlarının ana hatlarını 1920'lerde *Mein Kampf*'ta çizmiştir. Savaş başladıktan bir ay sonra, Avrupa'nın doğusundaki ulusları ve etnik grupları yeniden tanzim edecek bir "Yeni Düzen" fikri ortaya atmıştır. 6 Ekim 1939'da Alman Reichstag'da yaptığı bir konuşmada amaçlarını kamuoyuna duyurmuştur. "Asıl hedef yeni bir etnografik düzen yaratmaktır; yani milletleri yeniden yerleştirerek en nihayetinde, bugün mevcut olan sınır çizgilerinden daha iyilerini oluşturmaktır" diye ilan etmiştir.[316]

Hitler'in Yeni Düzen'i baskı ve şiddet tehdidini beraberinde getirmiştir. Kullandığı dil, 1923'teki Yunan ve Türk nüfus mübadelesine benzer bir programa girişilmesini önermiştir. Hitler bu işe, Doğu Avrupa'daki dağınık Alman gruplarından bazılarını kastettiği, Alman ulusunun "kıymıklarını" yeniden yerleştirerek başlamayı planlamıştır. Fakat bu "kıymıkları" yeniden yerleştirmek, Alman olmayanlara karşı saldırgan bir tavır benimsemeyi ima etmiştir. Alman yerleşimciler için ev bulmak, önceki sakinlerin evlerinden kovulması anlamınca gelecekti. Aslına bakılırsa, Hitler, Almanların yeniden yerleştirilmesini, istenmeyen nüfuslara karşı saldırılarla birleştirmiştir. Hitler, SS lideri Heinrich Himmler'e anavatan dışında yaşayan Almanları geri getirmesi için talimat verdiği aynı kararnamenin taslağında, "nüfusun yabancı unsurlarının yaptığı zararlı etkiyi, özellikle de mevcut durumunda Reich ve Alman topluluğuna tehdit teşkil eden, yeni kazanılmış topraklarda yaşayanların etkisini bertaraf etmesini" de söylemiştir.[317]

316 Götz Aly, *'Final Solution': Nazi Population Policy and the Murder of the European Jews*, tercüme eden Belinda Cooper ve Allison Brown (London, 1999), s. 19.

317 Alıntı için bkz., Robert Lewis Koehl, *RKFDV German Resettlement and Population Policy 1939-1945: A History of the Reich Commission for the*

Yeni Alman Doğusunu inşa etmek için terör ve sosyal bilim birleştirilmiştir. Çoğu anlatıya göre, Nazi Almanya'sındaki ikinci en güçlü figür olan Himmler yeniden yerleştirme projesinin başına geçmiştir. SS lideri, aralarında daha ziyade RKFDV (*Alman İskân ve Nüfus Politikası*) olarak bilinen ve Reich Alman Ulusunu Güçlendirme Komisyonu gibi hantal bir isme sahip bir dairenin liderliği de dâhil olmak üzere başka birçok pozisyonu da elinde tutmuş ve bu sıfatla, seçilen Almanların yeniden yerleştirilmesine nezaret etmiştir. Güvenlik Servisi'nin (SD) başında görev alan ve Nazi terör makinesinin bir başka lideri olan Reinhard Heydrich de Merkez Yerleştirme Ofisi'ne nezaret ederek halkların yerinin değiştirilmesi işine katkı sağlamıştır. SS yetkililerinin yanı sıra çeşitli uzmanlar -ekonomistler, siyaset bilimciler ve tarihçiler- yeni doğunun planlanmasına katılmıştır. Bu işe koyulurken kafalarında iki hedef vardı: Doğuyu Almanlaştırmak ve bölgenin ekonomik üretimini artırmak. Bu uzmanlardan biri olan Leipzig Üniversitesi'ndeki antropolog ve ırk bilimcisi Otto Reche, Eylül 1939'daki bir tavsiyesinde kitlesel sınır dışı etme uygulamalarının, 150 milyon kişiden oluşacak gelecekteki Alman ulusu için -ki bu, Almanya'nın gerçek nüfusunun iki katından daha yüksek bir toplamdı- alan yaratacağını savunmuştur.[318] Reche, yakın zamandaki Türk-Yunan nüfus mübadelesini planlarının uygulanabilir olduğuna dair bir kanıt olarak kabul etmiştir: Yunanistan 1.5 milyon insanı yeniden yerleştirebiliyorsa, şüphesiz çok daha güçlü bir devlet olan Almanya daha da hırslı olabilirdi.

Yeni Alman Doğusunu inşa etmek için geliştirilen planlar

Strengthening of Germandom (Cambridge, Mass., 1957), s. 51. Ayrıca bkz., Jürgen von Hehn, *Die Umsiedlungen der baltischen Deutschen: das letzte Kapitel baltischdeutscher Geschichte* (Marburg, 1982), s. 87. Hitler de başlarda, yeniden yerleştirmeleri İtalya ve Sovyetler Birliği ile olan gerginliği azaltmak adına bir yol olarak görmüş olabilir. Bkz. Valdis O. Lumans, *Himmler's Auxilliaries: The Volksdeutsche Mittelstelle and the German National Minorities of Europe, 1939-1935* (Chapel Hill, N.C., 1993), s. 153.

318 Michael Burleigh, *Germany Turns Eastwards: A Study of Ostforschung in the Third Reich* (Cambridge, England, 1988), s. 168-171.

Polonya ile başlamıştır. Almanya ve Sovyetler Birliği 28 Eylül'de Polonya'yı aralarında bölüştükten kısa bir süre sonra, Almanya Batı Polonya'yı ilhak etmiştir. Ardından doğuya doğru ilerleyerek Leh şehri Lodz'a ve hatta neredeyse Varşova'ya kadar yayılmıştır. Ancak, doğuda değişen Alman sınırı ortaya bir paradoks çıkarmıştır: Genişleme Almanlar için daha fazla alan yaratmış ancak fazladan sekiz milyon Leh ve 550,000 Yahudi'yi de Almanya sınırlarının içinde bırakmıştır. Bu, oldukça fazla sayıda Aryan olmayan insan anlamına gelmekteydi. Dolayısıyla doğunun yeni efendileri, Lehlerin ve Yahudilerin genişlemiş Almanya'dan çıkarılarak "Genel Hükümet" adını verdikleri ve bir Alman işgal alanına dönüştürülen Orta Polonya'ya gönderilmesi için çağrıda bulunmuştur.

Avrupa'nın yeni etnik düzenine dair geliştirilen Alman planları, aralarında Bohemya, Moravya ve Slovenya'nın da bulunduğu, Almanya'nın yeni güney sınırlarında yer alan bir toprak şeridini de kapsamıştır. İlk önce ilhak gelmiştir: Britanya, Fransa ve İtalya ile imzalanan Münih Antlaşması'nın ardından, Almanya Ekim 1938'de, Bohemya ve Moravya'nın kuzey köşesinde yer alan Südet'i ele geçirmiştir. Devamında, Mart 1939'da Bohemya ve Moravya'nın geri kalanının çoğunu ve 1941 baharında da kuzey Slovenya'yı işgal etmiştir. Bu bölgeleri Almanlaştırma hedeflerini gerçekleştirmek ise oldukça güçtü çünkü Bohemya, Moravya ve Slovenya sadece Alman azınlıklara ev sahipliği yapmaktaydı. Olası çözümlerden bir tanesi insanları sınır dışı etmekti: Hitler 1940'ta Çekleri doğuya sürgün etme planını masaya yatırmıştır, ancak bu insanlar o dönemde kitlesel bir işgücü olarak tehcir edilemeyecek kadar değerliydi ve zaten onları gönderebilecek bir yer de yoktu. Hitler bunun yerine uzun vadeli bir Almanlaştırma programına karar vermiştir -buna göre, bazı Çekler yavaş yavaş Almanlaştırılacak ve geri kalanlar da uzaklaştırılacaktı-. Taşıdığı bir dizi unvana Bohemya ve Moravya Protektorası liderliğini de ekleyen Heydrich ise, Çeklere karşı yürütülecek tam ölçekli bir sınır dışı etme uygulamasından çe-

kinmiştir. Heydrich, Çek partizanların suikastına kurban gittiği 1942 yılında bu uygulamanın "devrimi" teşvik etme riskine işaret etmiştir. Ayrıca, nüfusun Almanlaştırılamayan kısımlarını "daha sonra barış içinde tahliye etme" yönündeki hedefinde diretmiştir.[319]

Alman otoriteleri Kuzey Slovenya'yı yeniden inşa etmek için bölgenin Slovak nüfusunun büyük kısmını sürmeyi amaçlamıştır. İlk planlar kabaca, bölgenin Slovak nüfusunun üçte birine denk gelen 260,000 ya da daha fazla kişinin sınır dışı edilmesini öngörmüş ve Heydrich de vakit kaybetmeden, yeniden yerleştirmeyi takip etmesi için bir idare tesis etmiştir. Bir kez daha, istenmeyen halklar için belli bir varış noktası yoktu. Örneğin işgal altındaki Sırbistan'da görev yapan Alman askeri komutası, yüz binlerce Slovenyalıyı Sırbistan'a gönderme fikrini kaldıramayacakları bir yük olarak görmüştür. Binlerce Slovenyalı, özellikle de aydın sınıfının üyeleri, Hırvatistan, Sırbistan ve hatta Almanya'ya tehcir edilmiş ancak SS, Ocak 1943'ten itibaren, Almanlaştırmada sadece "mutedil bir başarıya" ulaşıldığını itiraf etmiştir.[320]

1938'den 1941'e kadar devam eden işgal ve ilhaklar Yeni Alman Doğusu için geliştirilen planların yolunu açmıştır ancak milliyetçi-ırkçı bir imparatorluğa dair nihai vizyon yalnızca, Almanya 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırdığında ortaya çıkmıştır. Lehler ve Yahudileri ilhak edilen Batı Polonya'dan sınır dışı etmek, Slovenyalıları Slovenya'dan kovmak, Çekleri Almanlaştırmak -tüm bunlar her ne kadar insanlık dışı olsa da-; bu planların

319 Johann Wolfgang Brügel, *Tschechen und Deutsche, 1939-1946* (Munich, 1974), s. 104, 115 (Konstantin von Neurath, Hitler'in yorumlarına ilişkin notlar almıştır); Czeslaw Madajczyk, *Vom Generalplan Ost zum Generalsiedlungsplan* (Munich, 1994), s. 468.

320 Martin Seckendorf, *Die Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, Griechenland, Albanien, Italien und Ungarn (1941-1945)* (Berlin, 1992), s. 224. Ayrıca bkz., Jozo Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia, 1941-1945: Occupation and Collaboration* (Stanford, 2001), s. 82-94.

hiçbiri Almanların Sovyetler Birliği'nin etnik haritasını yeniden çizme planının hırsına ve acımasızlığına sahip değildi-. Büyük Doğu Planı [*Generalplan Ost*] olarak isimlendirilen bu yeni Doğu Programı, Polonya'nın ilerisindeki Alman cephesinden, Moskova'nın ötesine ve Orta Rusya'da Ural Dağları'na kadar binlerce kilometre boyunca uzanan geniş bir Alman imparatorluğunun ana hatlarını çizmiştir. Ancak bu geniş bölge Alman olmayan on milyonlarca insanla doluydu. Yahudiler kitlesel olarak katledilse bile, Almanların her ilerleyişi Alman hakimiyetinde yaşayan nüfusa Slavlar ve başka etnik grupları eklemiştir. Dolayısıyla, doğuyu gerçekten Almanlaştırmak için ölçeği dünya tarihindeki diğer tüm örnekleri aşan bir etnik temizlik gerekmiştir.

Doğunun bu yeni vizyonu fiilen Lehlerin var olmadığı bir Polonya öngörmüştür. Büyük Planın 1941 sonunda ya da 1942'nin başında geliştirilen ilk taslağı 16 ile 20 milyon arasında Lehin sürülmesinden söz etmiştir. Böyle bir projenin boyutu bile uygulanabilirliği konusunda şüphe uyandırmıştır. Sovyetler Birliği'nin büyük kısmı için sivil işgal otoritesi olarak işlev gören Doğu Bakanlığı'nda çalışan Alman ırk uzmanı Dr. Erhard Wetzel, her yıl 700,000 ile 800,000 arasında insanı transfer etmenin, yaklaşık 30 yıl boyunca 100 ile 120 arasında treni sadece bu amaç için tahsis etmeyi gerektirebileceğini hesaplamıştır. Ellerindeki işin büyüklüğü Almanları başka bir çözüm aramaya itmiştir. Wetzel, "Leh meselesini, Yahudiler gibi Lehleri de tasfiye etmek suretiyle çözmemiz mümkün değildir..." diye özellikle eklemiştir. Wetzel, Yahudilerin kitlesel olarak katledilmesine itiraz etmemiş ancak Almanların Lehleri imha etmenin bedelini ödemesinden korkmuştur. Leh sorununa getirilecek böyle bir "çözüm, Alman ulusunun bu yükü uzak bir geleceğe kadar taşımasına neden olacaktı" ve komşu halklar arasında benzer bir kaderi paylaşma korkusunu yaratacaktı.[321]

Büyük Planın ilk hali, Almanya'nın yeni doğusundaki tüm

321 Madajczyk, *Generalplan Ost*, s. 62.

Slav nüfusunu azaltmak için yürütülecek bir seferberlik olarak tasarlamıştır. Milyonlarca Ukraynalı ve Beyaz Rus da doğuda Lehlere katılacaktı ancak Alman ırk uzmanları, Sovyetler Birliği'nin batısındaki on milyonlarca Rus ile ne yapacakları sorusuna net bir cevap getiremiyorlardı. Prestijli "Kaiser Wilhelm Antropoloji, İnsan Kalıtımı ve Öjeni Enstitüsü"ndeki ırk bilimi departmanının başında bulunan antropolog Wolfgang Abel, Rusya'daki Alman ordu komutası için tam da bu soru üzerinde çalışmıştır. Wetzel'e göre, Abel Rusya ile başa çıkmak için iki seçenek görmüştür: imha veya bu mümkün değilse, "kuzey" niteliklerine sahip Rusların Almanlaştırılması. Wetzel, Rusların tasfiye edilmesinin "güç bela mümkün" olduğu yorumunda bulunmuştur, dolayısıyla geriye kalan pratik tek seçenek Rus nüfusunun bölünmesiydi. Bu seçenek, Himmler'in doğu için sahip olduğu beklentilerle yakından örtüşmüştür. Rusya'nın nüfusunu "etnik bir lapa" haline gelene kadar böldüklerinde, Almanlara dönüşmek için gerekli ırksal niteliklere sahip olanların filtrelenmesi mümkün olacaktı.[322]

Himmler'in himayesinde yönetilen "Alman Ulusunu Güçlendirme Ofisi"ndeki planlama şubesinin başında görev alan Konrad Meyer tarafından Haziran 1942'de tamamlanan Büyük Doğu Planı'nın ikinci taslağı, ilk taslağın standartlarına göre daha mütevaziydi. Söz konusu planın son hali, aralarında Finlandiya Körfezi'nin ve Kırım'ın da bulunduğu bölgelerde Alman yerleşimleri yaratma ve bu yerleşimleri 36 stratejik ileri karakol zinciri üzerinden Almanya'ya bağlama çağrısında bulunmuştur. Bu, Himmler için yeterli değildi; genel konsepti onaylamış ancak daha fazla Almanlaştırma talep etmiştir. Himmler, Eylül 1942'de stratejik Alman yerleşimlerini İdil Nehri'ne kadar devam ettirmekten söz etmiş ve "Umarım Urallara kadar" diye de eklemiştir.[323] Alman Altıncı Ordusu 1942-1943 kışındaki Stalingrad Muharebesi'nde ezici bir mağlubiyet aldığında bile, SS

322 A.g.e., s. 64, 69; Burleigh, *Germany Turns Eastwards*, s. 217.

323 Madajczyk, *Generalplan Ost*, s. 134, 173, 265.

otoriteleri milyonlarca insanı evlerinden etmek için hedeflerinin ana hatları çizmeye devam etmiştir.

Büyük Doğu Planı, tamamlanması halinde, dünya tarihindeki en uç etnik temizlik örneğini teşkil edecekti. Girişimin tamamı, insani maliyeti ne olursa olsun, doğuyu Almanlaştırmak için mevzu bahis olan derin bağlılığı yansıtmaktaydı. Bu amaç; Nazi liderliği, Alman ordusu ve akademik çevreden kilit şahsiyetleri bir araya getirmiştir. Mağlubiyet bu planların birçoğuna engel olmuştur ancak savaş farklı bir şekilde sonuçlansaydı, Almanya Büyük Doğu Planı'nı hayata geçirmek için daha ne kadar ileriye gidebilecekti? Büyük Plan, neredeyse tasavvur edilmez insanlık suçlarını işleyen aynı Nazi terör makinesinin en yüksek düzeylerinden destek görmüştür. Doğu cephesinde milyonlarca insan hayatını kaybetmişti ve Almanya'nın savaşı kazanması halinde milyonlarca insanın daha hayatını kaybetmesi ya da evlerini kaybetmesi muhtemeldi.

Lehleri ve Yahudileri Uzaklaştırmak

Yeni bir Alman doğusu yaratma işi Polonya ile başlamıştır. Alman otoriteleri 1939'dan 1941'e kadar Lehleri ve Yahudileri, ilhak edilmiş Batı Polonya'dan doğuya yani Genel Hükümet alanına sürmüştür. Yerel tehcirler 1939 Ekim ve Kasım'ından itibaren başlamış ve daha sonra SS, kısa vadeli planlar olarak adlandırılan, merkezden planlanmış üç tehcir dizisi gerçekleştirmiştir. İlk kısa vadeli plan, Aralık 1939'da yaklaşık 88,000 insanı doğuya göndermiştir. İkinci kısa vadeli plan Nisan 1940'ta başlamış; üçüncüsü ise Şubat 1941'da uygulamaya konmuştur.[324]

Sınır dışı etme uygulamalarında rolü olan Almanlar, Almanya'nın yeni doğusunda sıkı çalıştıklarını raporlamıştır. Polis ve yedek polis taburları, Lehleri evlerinden kovma işine yardımcı olmuştur. Bu birimlerden biri olan Yedek Polis Taburu 101, 1940'ta "gece gündüz ara vermeden" sürgünler gerçekleş-

324 Martin Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik (1939-1945)* (Frankfurt am Main, 1965), s. 89.

tirmiştir. Tabur iyi bir iş çıkarmıştır. "Her gün ortalama yaklaşık 350 köylü Leh aile tahliye ediliyordu" ancak bu sayı günde 900'e kadar yükselmiştir. Yedek Alman polisleri Lehleri evlerinden kovmakla o kadar meşguldü ki, taburdaki "adamlar uyumaya sadece geceleri kamyonla yolculuk ederken fırsat bulabiliyordu."[325]

Lehler hemen hemen her şeylerini kaybetmiştir. Tehcirlerin 16 Ekim 1939'da başladığı Danzig'in kuzeybatısında bir liman olan Gdynia'daki Lehlere evlerini terk etmeleri için en az 10 ile 20 dakika, en fazla da birkaç saat verilmiştir. Yanlarına fazla bir şey alamamışlardır -el bagajı ve 10 veya 20 Alman markı-. Alman işgali mantığına göre, Lehlerin evlerini terk etmeden önce işlerini yoluna koymalarına gerek yoktu zira doğuya gönderilmeden önce değerli eşyaları, araçları ve tüm varlıkları ellerinden alınmıştır. Bir kadına ise şöyle söylenmiştir: "Evimde yaşayacak Almanlara kolaylık olsun diye yerler silinmeli, tabaklarla bulaşıklar yıkanmalı ve anahtarlar dolaplara bırakılmalıydı." Sürgünler daha uzun bir zamana yayıldığında, Lehler ellerinden geldiğince sürgüne hazırlanmaya çalışmıştır. Poznań kentinden nihayetinde sınır dışı edilen bir Leh, tehcir edilmeyi bekleyen Lehler için, "geceleri giyinik bir halde polisin gelişini bekleyerek geçirmenin (...) artık bir alışkanlık haline geldiğini" anlatmıştır.[326] Hakikaten de polis bir Şubat gecesi gelmiş ve herkesin dakikalar içinde evlerinden çıkmasını emretmiştir.

Otobüslere ve trenlere doluşan ve para ile değerli eşyalarının büyük kısmından mahrum bırakılan Lehler, ümitsiz bir gelecekle karşı karşıyaydı. İlk sürgünler o kadar kötü planlanmıştı ki, bazıları doğuya giderken ulaşımlarını kendi marifetleriyle düzenlemek zorunda kalmıştır. İnsanlar 1939-1940 kışında günlerce dondurucu soğuğa ve vagonlardaki yiyecek sıkıntısına

325 Alıntı için bkz., Christopher R. Browning, *Ordinary Men: Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland* (New York, 1993), s. 39.

326 Polonya Enformasyon Bakanlığı, *The German New Order in Poland* (London, 1942), s. 179, 181, 185; ve Czeslaw Madajczyk, *Die Okkupationspolitik Nazideutschelands in Polen, 1939-1945* (Berlin, 1987), s. 407.

katlanmış ve birçoğu yolda hayatını kaybetmiştir. Diğerleri ise hiç paraları olmaksızın Leh şehirlerindeki tren istasyonlarına varmıştır. Tehcir edilmiş Lehler ve Yahudiler, savaştan zaten zarar görmüş bir halde olan Varşova şehrine doluşmuştur. Tahliyenin daha sonraki aşamaları, birçok Lehin çalışma kamplarına ya da bazı durumlarda tarım işlerinde çalışmak üzere Almanya'ya gönderilmesine sahne olmuştur.[327]

Tasarlaması kolay olmuşsa da, on binlerce ve hatta birkaç yüz binlerce kişiden değil de, milyonlarca kişiden oluşan Leh nüfusunu sürgün etmek güç bir işti. Gerçekten de, Yahudi deneyiminin de nihai olarak ortaya koyacağı üzere, insanları katletmek onların yerlerini değiştirmekten daha kolay olmuştur genellikle. Savaş, hem Lehlere yönelik tam ölçekli bir etnik temizlik uygulamak için ana fırsatı sunmuş, hem de paradoksal olarak bu temizliğin önündeki ana engeli teşkil etmiştir. Doğuyu Almanlaştırmak için insanları evlerinden çıkarmak Alman ordusu ve işgal otoritelerinin başına bir dizi bela açmıştır. Askeri otoriteler tehcirlerin uyandırdığı öfkenin işgalci kuvvetlere daha da çok iş çıkarmasından endişe etmiştir. Bir Alman'ın ifadesiyle, yeniden yerleştirme "daimi bir kaygıya" yol açmıştır.[328] Ekonomik endişeler de mevcuttu. Kimse mültecileri barındırmak ya da beslemek için para vermek istememiştir ve Nazi otoriteleri, Lehlerin hayati iş gücünü teşkil ettikleri yerlerden gitmesine razı olmamıştır. Dolayısıyla, Yukarı Silezya'daki "Alman Ulusunu Güçlendirme Ofisi"nden sorumlu yetkili Fritz Arlt'ın temsilcilerinden biri, Lehleri ve Yahudileri tahliye ederek bölgeyi Almanlaştırma "görevinden" söz etmiş ancak 1941'de, "yöresel ekonomimizde çok büyük bir öneme sahip silah sanayinin ihtiyaçlarını da dik-

327 Almanya'da iş aramanın ekonomik nedenleri olduğunu da belirtmek gerekir. Bu kompleks mevzu için bkz., Ulrich Herbert, *Fremdarbeiter: Politik und Praxis des "Ausländer-Einsatzes" in der Kriegswirtschaft des Dritten Reiches* (Bonn, 1999).

328 Madajczyk, *Die Okkupationspolitik*, s. 408. Bütün bir problem üzerine bkz., Aly, *'Final Solution.'*

kate almalıyız" uyarısında da bulunmuştur.[329] Lehleri toplu olarak Genel Hükümet bölgesine sürme projesi tüm bu nedenlerle 1941'in başında durdurulmuştur.

Milyonlarca Lehi doğuya sürmeye gücü yetmeyen Alman otoriteleri, bunun yerine Lehleri evlerinden çıkarmış ve onları fabrikaların yakınındaki kamplara ya da hep birlikte sıkışarak yaşayacakları yakınlardaki evlere göndermiştir. Savaşın daha sonraki aşamalarında gerçekleştirilen en şiddetli Leh tahliyesi Lublin'in güneydoğusundaki Zamość kentini çevreleyen bölgede vuku bulmuştur. Alman otoriteleri Kasım 1942 ile Ağustos 1943 arasında neredeyse 300 köyden 100,000'in üzerinde Leh'i evlerinden çıkarmıştır. Genel Hükümet'in başındaki Hans Frank, bu uygulamanın işgal rejimi için yarattığı problemlerden acı acı şikayet etmiştir. Frank, Mayıs 1943'te Hitler'e, Lehleri evlerinden kovmanın ve kamplardaki aileleri bölmenin neden olduğu paniğin, yeni yerleştirilen Almanlara kendilerini emniyetsiz hissettiren "haydut gruplarını" teşvik ettiğini söylemiştir. Yerel polisin haydutlara karşı yaptığı misillemeler durumu daha da kötüleştirmiştir. "Özellikle kadın ve çocukların (...) toplu olarak kurşuna dizilmesi" Leh direnişini cesaretlendirmiş ve Komünist propaganda için destek sağlamıştır.[330]

Batı Polonya'yı Lehlerden temizlemek için yürütülen seferberliği idare eden Himmler, Heydrich ve müttefikleri etnik temizlik hedeflerini sadece kısmi olarak gerçekleştirebilmiştir. Milyonlarca Leh'i değilse bile, yüz binlerce insanı evlerinden etmişlerdir. 1940'ın sonuna kadar neredeyse 325,000 Leh tehcir edilmiş ve 1941 ile 1944 arasında birkaç yüz bin kişi daha yaşadıkları yerlerden uzaklaştırılmıştır. Toplamda 750,000 ile 1 milyon arasında ya da daha çok sayıda Leh savaş sırasında tehcir edilmiş ya da evlerinden sürülmüştür -birleştirilmiş bölgelerdeki Lehlerin yaklaşık yüzde 10'u-. Bu toplama savaşın ilerleyen

329 Alıntı için bkz., Aly and Heim, *Architects of Annihilation*, s. 102.

330 Madajczyk, *Generalplan Ost*, s. 514-515. Bkz., Madajczyk, *Die Okkupationspolitik*, s. 422; ve Aly and Heim, *Architects of Annihilation*, s. 277.

dönemlerinde Varşova'dan zorla tahliye edilen sivil nüfus dâhil değildir.[331]

Almanlar Polonya'nın doğusunda da Slavları sürme hedeflerini hayata geçirememiştir. Almanya, neredeyse bir milyon insanı Almanya'da zorla çalıştırılmak üzere Ukrayna'dan ayrılmaya zorlamış ve Himmlerin kendisi de 1942'nin sonlarında, Hegewald'daki Alman saha karargâhı yakınında yer alan Ukrayna köylerinde küçük ölçekli sürgünler ve yeniden yerleştirmeler gerçekleştirmiştir. Ancak Himmler, Büyük Plan'da ana hatları çizilen iddialı hedeflere yine de ulaşamamıştır.[332] Hitler'in Ruslar için tehcir ve Almanlar için kolonileştirme emri verdiği Kırım'da bile tahliye ile yeniden yerleştirmenin askıya alınması gerekmiştir. İşgalci otoriteler ve Alman ordusu, söz konusu nüfus transferlerinin yaratacağı ekonomik yarılmayı göze alamamıştır.

Tıpkı Lehleri kovma çabalarında olduğu gibi, Almanların Yahudileri doğuya gönderme planları da Nazi hiyerarşisi ve Alman ordusu içinde muhalefetle karşılaşmıştır. Alman liderleri, Yahudileri hangi yöne göndereceklerini konusunda birbirine düşmüştür. Himmler ve Heydrich Yahudileri doğuya kovmak istemiştir ancak Alman idareciler ve askeri otoriteleri Genel Hükümet alanına daha fazla Yahudi kabul etmeye pek hevesli değildi. Hans Frank, Yahudileri kitlesel olarak Genel Hükümet bölgesine tehcir etme planlarına karşı çıkmış ancak bunu insani endişelerle değil, bölgedeki yönetim çok sayıda Yahudi'yi kabul edecek alan ve kaynaktan yoksun olduğunu tekrar tekrar öne sürdüğü için yapmıştır. Genel Hükümet bölgesinde halihazırda

331 Broszat, *Nationalsozialistische Polenpolitik*, s. 97-98; Madajczyk, *Die Okkupationspolitik*, s. 419-420.

332 Karel C. Berkhoff, *Harvest of Despair: Life and Death in Ukraine Under Nazi Rule* (Cambridge, Mass., 2004), s. 259-274; Alexander Dallin, *German Rule in Russia, 1941-1945: A Study of Occupation Policies* (New York, 1957); ve Wendy Lower, "'Anticipatory Obedience' and the Nazi Implementation of the Holocaust in the Ukraine: A Case Study of Central and Peripheral Forces in the Generalbezirk Zhytomyr, 1941-1944," *Holocaust and Genocide Studies* 16 (2002), s. 1-22.

bir buçuk milyon Yahudi yaşamaktaydı ve bu sayı zaten gereğinden fazlaydı. Frank, Ekim 1940'taki bir toplantıda "bu insanları barındırmak için hiçbir olanak yokken, insanların bunun gibi Leh ve Yahudi yığınlarını Genel Hükümete göndermeleri duyulmuş şey değil" gerekçesini sunarak Yahudilerin Viyana ve Doğu Prusya'dan Genel Hükümet alanına transfer edilmesinin aleyhinde görüş bildirmiştir.[333]

Yahudileri ve Lehleri tehcir etme ve etnik Almanları yeniden yerleştirme yönündeki eşzamanlı planlar önceliklere dair anlaşmazlıklara da neden olmuştur.[334] Sınırlı kaynaklar ve ulaşım imkânları göz önünde bulundurulduğunda önce hangi grupların yeri değiştirilecekti? Bu soruyu cevaplamak hiç kolay değildi. Eğer kilit hedef ırksal saflığa ulaşmaksa, o zaman Yahudileri tehcir etmenin ilk sıradaki hedef olması doğaldı zira Yahudiler, Nazilerin geri kalmış halklar hiyerarşisinde Lehlerin altında yer almaktaydı. Ancak etnik Almanları yeniden yerleştirme planları, Yahudiler yerine Lehleri tehcir etmek için daha çok neden sunmuştur. Polonya'nın Yahudileri çiftçi değildi ve RKFDV etnik Almanlar için çiftlik bulmak istiyorsa Leh köylüleri evlerinden kovmak daha hayati bir önem taşımaktaydı.

Alman otoriteleri Yahudileri toplu olarak doğuya sürmektense onları bir araya toplamış ve izole etmiştir. Bu, Almanya'da, Yahudileri evlerinden kovup özel alanlara yerleştirmek ve böylece onları sivil nüfusun geri kalanından koparmak anlamına gelmiştir. Polonya'da ise işgalci Alman kuvvetleri Yahudileri, Varşova dâhil bir takım Leh şehirlerinde kurulan gettolarda yaşamaya zorlamıştır. İşgalci otoriteler bir getto yaratmak için genellikle eski ve nüfusça yoğun bir semti seçmiştir. Daha sonra da söz konusu semtin Leh sakinlerini evlerinden çıkarmış ve onların yerine, komşu mahallelerden çıkarılan ya da çevre kasaba ve

333 Alıntı için bkz., Aly, *'Final Solution,'* s. 67, 116. Sürgünlere ilişkin ayrıca bkz., Christopher R. Browning, Jürgen Mattäus'un katkılarıyla, *The Origins of the Final Solution: The Evolution of Nazi-Jewish Policy, September 1939-March 1942* (Lincoln, Nebr., 2004), s. 36-110.

334 Bkz., Aly, *'Final Solution.'*

köylerdeki evlerinden tahliye edilen Yahudileri yerleştirmişlerdir. Gettodaki hayat çoğu zaman ölümcüldü: aşırı kalabalık ve yiyecek kıtlığı getto sakinlerini salgınlara karşı savunmasız bırakmıştır. Örneğin Lodz gettosundaki aylık ölüm oranı, 1938'de yüzde 0.09'dan 1941'de yüzde 0.63'e ve 1942'nin ilk yarısında da 1.49'a yükselmiştir.[335]

"Reich'taki Eve Dönüş"

Yahudileri, Lehleri ve çeşitli Slav halklarını sürgün etmek doğuyu daha Alman kılacaktı ancak sadece, Himmler, Heydrich ve arkadaşlarının tehcir edilen ve katledilenlerin yerini alacak Almanları bulabilmesi şartıyla. SS, uzun vadede, işgal edilmiş topraklarda yaşayanları, Almanlaştırma programı için uygun ırksal niteliklere haiz olup olmadıklarını tespit etmek saikiyle muayene etmeyi planlamış; ancak Yeni Düzen'in mimarları daha acil bir Alman tedariki için Almanya'nın dışında yaşayan etnik Almanlara yönelmiştir. İşe Südet, Macaristan, Yugoslavya ya da Erdel'deki savaşlar arası dönemden kalma daha geniş etnik Alman nüfusları yerine, genişlemekte olan Sovyetler Birliği'nin sınırlarında ya da İtalya'daki faşist yönetim altında yaşayan daha küçük etnik Alman toplulukları ile başlamışlardır. Hem İtalya hem de SSCB, Nazi Almanya'sı ile nüfus transferlerini müzakere etmeye razıydı. Mussolini, Hitler'in en yakın müttefiki haline gelmiş ve Naziler tarafından hor görülen Sovyetler Birliği ise Almanya ile 1939'da bir saldırmazlık paktı imzalamıştı.

Nazi Almanya'sı ülke dışında yaşayan Almanlarla uzun süredir bağ kurmaya çalışmaktaydı ancak her şeye rağmen, yeniden yerleştirme planlarının duyulması büyük bir şok etkisi yaratmıştır. Bazı etnik Almanlar Almanya'ya taşınmaya hevesliydi fakat diğerleri kendi evlerinde kalmayı tercih etmiştir. Örneğin, Güney Tirol'deki İtalyan sınırları içinde yaşayan 200,000 Alman'ın yaşadığı coşku kısa sürede silinip gitmiştir. İtalya, Alp

335 Raul Hilberg, *The Destruction of the European Jews* (New York, 1985), s. 95-96.

Dağları'nın güneyindeki dağlık bölgeyi Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Avusturya-Macaristan'ın dağılması sonucunda elde etmişti. İtalya'nın Ekim 1939'da imzaladığı bir antlaşma uyarınca, Güney Tirol'den gitmeyi tercih eden etnik Almanların aslında evlerini terk etmeleri için 1942'nin sonuna kadar zamanı vardı ancak birçoğu zamanla fikrini değiştirmişti. 1942'nin sonuna kadar yaklaşık 83,000 Alman bölgeyi terk etmişti ancak bu sayı yine de, ilk başta yeniden yerleştirilmeyi tercih edenlerin yarısından azına denk düşmekteydi.[336] Bu durumda Almanlar hiçbir zaman Güney Tirol'u tamamen terk etmemiş ve bölge Almanca konuşan önemli bir nüfusa sahip olmayı bugüne kadar sürdürmüştür.

"Reich'daki evlerine döndürülen" çoğu etnik Alman, genişlemekte olan Sovyetler Birliği'nin uçlarında yer alan topraklardan gelmiştir. Almanya ve Sovyetler Birliği Eylül 1939'un sonlarında, Doğu Polonya da dâhil olmak üzere Sovyetler hâkimiyetinde yaşayan Almanları yeniden yerleştirme konusunda fikir birliğine varmış ve Sovyet ile Alman otoriteleri Eylül 1940'ta, Sovyetler Birliği tarafından Haziran 1940'ın sonunda Romanya'dan alınan sınır bölgeleri Kuzey Bukovina ve Besarabya'da yaşayan etnik Almanlar için benzer düzenlemeleri uygulamaya koymuştur. Muhtemelen Alman diplomatları tarafından uyarılan bazı Alman toprak sahipleri ise Sovyet işgalinden önce Besarabya'dan kaçmıştır. 26 Haziran 1940 sabahında, yani Sovyet kuvvetlerinin Besarabya'ya girmesinden sadece birkaç gün önce, Berlin'de dünyaya gelmiş bir Amerikan vatandaşı olan Kontes Waldeck, muhtemelen şehrin başlıca entrika merkezi olan, Bükreş'teki Athene Palace Otel'de kaçan Almanları gözlemlemiştir. İnsanlar buraya "resimler, gümüş şamdanlar, gül ağacından sehpalar, Aubusson halıları" -kısacası Besarabya ve Bukovina'dan kaçarken yanlarında taşıyabilecekleri her türlü lüks eşyayı- yanlarında getirmiştir.[337]

336 Lumans, *Himmler's Auxiliaries*, s. 155-156; Aly, *'Final Solutinon'*, s. 25, 93, 110; ve Koehl, *RKFDV*, s. 45.

337 R. G. Waldeck, Athene Palace (New York, 1942), s. 100.

Güney Tirol'deki Almanlarla mukayese edildiğinde, Sovyet hâkimiyetine yakın zamanda girmiş olanlar Almanya'nın yeni topraklarına yerleşmeye daha hevesli olmuştur. Ne ev eşyalarının satışına uygulanan sıkı sınırlamalar ne de geride bıraktıkları evler ve çiftlikler için verilen fazlasıyla düşük bedeller Almanları topraklarını terk etmekten caydırmıştır. Besarabya bölgesi yeniden yerleştirme heyetinin eski bir üyesi, Besarabya Almanlarının "hiçbir noktada" yer değiştirip değiştirmemeyi tartışmadığını ancak yine de bölgeyi terk etme kararını "gönülsüzce" verdiklerini ifade etmiştir. Yıllarca süren Sovyet kolektivizasyonu ve dehşetinin ardından Stalin yönetimi altındaki yaşama dair taşıdıkları korku; evlerine, mallarına ve topluluklarına duydukları bağlılığa ağır basmıştır. Büyükbabası, Kara Ormanı 1806 yılında terk eden Alman çiftçi Gottlob Ensslen, Şubat 1918'de Besarabya'daki Rumen işgalinin "onları Bolşeviklikten kurtardığını" anlatmıştır. 1940 sonbaharında ise, "deyim yerindeyse sadece hayatımızı kurtararak kaçtık" demiştir. Sovyet yönetiminden duyulan korku o kadar büyüktü ki, Alman olmayan birçok kişi de topraklarını terk etmek istemiştir. Gerçekten de o kadar fazla sayıda kişi Besarabya'dan ayrılmak istiyordu ki, yeniden yerleştirilmeyi seçen 93,000'den fazla kişi bölgenin toplam Alman nüfusunu bir parça geçmiştir.[338]

Benzer bir mantık, Baltık'taki ve günümüz Ukrayna'sının kuzeybatısında yer alan Volhinya'daki Almanların tercihlerinde de etkili olmuştur. Savaş arifesinde Volhinya'da yaşayan Almanların birçoğu, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya şüpheli bulduğu azınlıkları cepheden uzaklaştırdığında zaten bir kez tahliye edilmişti. Mesela Alman Yabancı Kuruluşu'ndan Walter Quiring, hem Rus-Japon Savaşı'nda hem de Birinci Dünya Savaşı'nda Rusya için savaşmış olan bir Alman ile tanıştığını ak-

338 Schieder, *Schicksal der Deutschen in Rumänien*, s. 7, 24-25; Dirk Jachomowski, *Die Umsiedlung der Bessarabien-, Bukowina-und Dobrudschadeutschen: Von der Volksgruppe in Rumänien zur 'Siedlungsbrücke' an der Reichgrenze* (Munich, 1984), s. 80.

tarmıştır. Aktif askeri hizmetine rağmen "ailesi 1915'te Sibirya'ya gönderilmiştir."[339] Söz konusu Alman, savaştan sonra çiftliğini yeniden inşa etmek için birkaç yıl Amerika'da çalışmıştır. Görünüşe göre, artık geleceğini yeni genişleyen Alman Reich'ının batısına yerleşerek kuracaktı.

Yeniden yerleştirilen Almanlar yeni evlerine ulaşmak için uzun bir yol kat etmiştir. Olası Aryanlar öncelikle gerçekten Aryan olup olmadıklarının anlaşılması için muayeneye tabi tutulmuştur: Bazıları Aryan niteliklerinden o kadar yoksun bulunmuştur ki, geri gönderilmiştir. Bazıları ise dönüşlerinden önce, Silezya'daki Gleiwitz şehrinde yer alan bir kampta beklemiştir. 1942'ın başından itibaren yaklaşık 6,000 yeni yerleşimci Romanya'ya geri iade edilmiştir.[340] Irk taramasından geçenler çoğu zaman geçiş merkezlerinde ve yeniden yerleştirme kamplarında bazen yıllarca bekletilmiştir.

Bu aksaklıklar ve gecikmelere rağmen, birçok etnik Alman yeniden yerleştirmenin nihai mükâfatını elde etmiştir: Leh veya Yahudi bir ailenin evi. Kırsal kesimdeki Alman yerleşimciler genel olarak Leh çiftliklerine yerleşmiştir. Bu insanlar bir anda daha önce hiç görmedikleri evlere ve topraklara sahip olmuştur. Alman yerleşimciler bir Leh köyüne, her "aile reisi" kendi ailesinin kısa süre sonra teslim alacağı evin numarasını taşıyarak vardığında, Walter Quiring onları izlemiştir. Bir etnik Alman köylüsü, bir SS yetkilisinden iki Leh çiftliği teslim almıştır. Yeni ev sahipleri "yavaşça odadan odaya" gezinmiştir.[341] Yeni yerleşimciler tehcir edilen Yahudi ve Lehlerin el konulan ve Himmler'in Alman Ulusunu Güçlendirme Dairesi tarafından kurulan bir tröst şirketinin dağıttığı mobilya ve ev eşyalarına da sahip olmuştur.

Lakin yeni evler, mobilyalar ve ev eşyaları, yerleri değiştirilen Almanlar için kolay bir hayatı garantilememiştir. Yeni komşuları

339 Aly and Heim, *Architects of Annihilation*, s. 90.

340 Jachomowski, *Die Umsiedlung*, s. 147.

341 Aly and Heim, *Architects of Annihilation*, s. 90.

çoğu zaman onlara düşmanca yaklaşmış ve yerleşimcileri istenmeyen işgalciler olarak görenler sadece Lehler olmamıştır. Daha önceden Polonya'da yaşayan yerel Almanlar, yeni gelen Almanlara sunulan özel ayrıcalıklara hasetle bakmıştır. Yeni tarlalara yerleştirilen Alman köylüleri de kendi paylarına, farklı tarım koşullarına sahip bu bölgelere uyum sağlamakta zorlanmıştır. Ensslen, tarım yöntemlerinin Besarabya'dakilerden oldukça farklı olduğunu ve bu durumun "pek çok soruna ve baş ağrısına neden olduğunu" gözlemlemiştir.[342] Son olarak, savaş Almanya'nın aleyhine dönerken, Leh partizanlar da yeniden yerleştirilen Almanlara saldırmıştır.

Etnik Temizlikten Soykırıma

Nazi Almanya'sının etnik temizlik savaşı, 1941'de İkinci Dünya Savaşı'nın en kötü şöhretli münferit kıyım seferberliğine, yani Holokost'a yol açmıştır. Bu utanç kaynağı, Nazilerin Doğu Avrupa'yı yeniden yaratma yönündeki daha geniş bir gayretinin parçasıydı ancak söz konusu uygulama sıra dışı saiklerle ortaya çıkmıştı. Etnik temizlik sürecine dâhil olan insanlar ve devletler, on dokuzuncu yüzyıldan itibaren kurbanlarını ekseriyetle tartışmalı bölgelerdeki iktidar rakipleri olarak görmüştür. Ancak Almanya, nüfusunun yüzde 1'inden daha küçük bir kısmını oluşturan küçük Yahudi azınlıktan gelen herhangi bir siyasi ya da askeri tehdit ile karşılaşmamıştı. Etnik temizliğin diğer örneklerinin aksine, Nazilerin Yahudilere uyguladığı zulmün asıl nedeni ulusal ya da etnik çatışmalardan ziyade ırkçılıktı. Hitler ve Alman terör makinesinin kontrolünü elinde tutanlar, Yahudilerin sadece varlıklarıyla bile Alman ulusunu kirlettiğine ve Almanya için tehdit teşkil ettiğine gerçekten inanmıştı. Onların antisemitizminde sahte bilime dayanan biyolojik ırkçılık, milliyetçilikten çok daha etkin bir rol oynamış ancak Naziler yine de Yahudilerin ve Komünistlerin Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda Alman ulusuna ihanet ettiğini iddia etmiştir.[343]

342 Schieder, *Schicksal der Deutschen in Rumänien*, s. 25.

343 Bir noktanın altını çizmek gerekir ki Nazi liderliği hâlâ Almanya'nın Yahudiler tarafından kurbanlaştırıldığına inanmaktaydı. Bkz., Omer Bartov,

Nazilerin Yahudilere karşı yürüttüğü seferberlik, nedenleri itibariyle önceki etnik temizlik örneklerinden farklıydı ancak amaçlar benzerdi: III. Reich'ın liderleri Almanya'nın Yahudilerini kovmak istemiştir. Vatandaşlık haklarının ellerinden alınması da dâhil olmak üzere deneyimledikleri ciddi ayrımcılıklar, birçok Yahudi'yi Almanya'yı terk etmeye ikna etmiştir. Ülkenin Yahudi nüfusu Hitler 1933'te iktidara geldiğinde 515,000 iken, bu sayı 1938'de 350,000'e düşmüştür. Ancak Almanya'nın yayılışı bu trendi tersine çevirmiş ve 1938'deki *Anschluss*, yani Avusturya'nın ilhakı ile 190,000 Yahudi ve Batı Polonya'nın fethedilmesi ve ele geçirilmesinden sonra da daha fazla sayıda Yahudi ülke nüfusuna katılmıştır. Giderek büyüyen Yahudi nüfusu, 1939'da Almanya'nın "Yahudi sorununu" Nazilerin iktidara geldiği yıl olan 1933'ten daha önemli bir boyuta getirmiştir. Himmler ve Heydrich Yahudileri doğuya, Genel Hükümet bölgesine sürmeye çalışmış ancak kısa bir süre sonra başka bir "atık alanı" aramışlardır. Himmler ve Alman ırk uzmanları, 1940'ta bir süreliğine, Güneydoğu Afrika açıklarında yer alan Fransız kolonisi Madagaskar adasında tam da bu iş için uygun bir yer bulduklarına inanmıştır. Bu durum Himmler'in, 8 Temmuz 1940 tarihli, "Yahudilerin Genel Hükümet bölgesine tahliyesinin durdurulması" emri için önemli bir faktördü.[344]

Geriye dönüp bakıldığında, Nazilerin Yahudileri Madagaskar'a gönderme planı ihtimal dışıymış gibi görünebilir, fakat bu plan 1941'den 1945'e kadar gerçekten uygulanan programdan, yani Avrupa Yahudilerinin kitlesel katliamından daha mı inanılmazdı? *Overseas News Agency* (eski *Jewish Telegraphic Agency*) tarafından Yahudi bir gazetecinin çalışamayacağı yerlerde muhabirlik yapabildiği için işe alınan genç, sarışın

"Defining Enemies, Making Victims: Germans, Jews, and the Holocaust," *American Historical Review* 103 (1998), s. 782-786.

344 Aly, *'Final Solution,'* s. 63. Alman Yahudilerinin maruz kaldığı zulüm üzerine muazzam bir literatür vardır. Bazı örnekler için bkz., Saul Friedländer, *Nazi Germany and the Jews* (New York, 1997); ve Marion A. Kaplan, *Between Dignity and Despair: Jewish Life in Nazi Germany* (New York, 1998).

ve "bariz bir şekilde... Aryan" Amerikalı gazeteci Leigh White, Madagaskar'ın, adanın dört milyon sakininin olası protestoları yüzünden Yahudiler için uygun bir varış noktası olmadığını ifade etmiştir. Madagaskar'ı Yahudileştirme planları *bu insanların* imha edilmesini gerektirebilirdi ve White bu ölçekteki bir kitlesel kıyımın Alman liderler için bile imkânsız olduğunu düşünmüştür. White, "dört milyon kişiyi imha etme işi, şimdiye kadar Avrupa'daki Yahudileri imha etme yönündeki tüm gayretleri başarısız olan Naziler için bile çok fazla" diye de eklemiştir.[345] Ancak Alman liderler bu ölçekte katliamları gerçekten de göze almış ve Almanya'nın 1940 sonbaharında Britanya Savaşı'nda aldığı yenilgiye kadar da Yahudilerden kurtulmak için Madagaskar planını ciddi bir seçenek olarak tartışmışlardır. Bu tarihten itibaren, Britanya'nın deniz kuvvetleri Almanya'nın uzak mesafeli tüm sevkiyat planlarına engel olmuştur.

Hitler Avrupa Yahudilerini yok etmeye daha önceden niyetlenmiş olsa da, Haziran 1940'taki Sovyetler Birliği işgali ile birlikte, Yahudilerden kurtulmak sürgün değil kitlesel katliam anlamına gelmiştir. Hitler 30 Ocak 1939'da Alman Reichstag'a seslendiği bir konuşmasında: "Bugün yeniden kahin olmak istiyorum: Avrupa içinde ve dışındaki uluslararası Yahudi sermayesi bir kez daha ulusları bir dünya savaşına sürüklemeyi başarırsa, bunun sonucu... Avrupa'da Yahudi ırkının imhası olacaktır!" diye ilan etmiştir. Ancak Hitler'in konuşmasındaki bu meşum "kehanet" kısmının kendisinin, gelecek şablonunu mu yoksa antisemitist öfkesinin daha belirsiz bir ifadesini mi ortaya koyduğu hâlâ belirsizdir. Aslında soykırım, Almanya'nın Sovyetler Birliği'ni istila etmesi, yani *Barbarossa* harekâtı sırasında başlamıştır. *Barbarossa* harekâtı, hırslı bir askeri seferberlik olmanın ötesinde, Nazi liderlerini daha da cüretkâr kılan ve Alman ordusunu Aryanların ırksal düşmanları ve insan-altı canlılar olarak tanımlanan muhalifler ile karşı karşıya getiren muazzam bir imha savaşıydı da.

345 Leigh White, *The Long Balkan Night* (New York, 1944), s. 41.

Elbette ki Holokost'un münferit bir nedeni yoktu ancak Yahudilerin zorla tahliye edilmesi için yapılan planların başarısız olması, soykırımı onlardan kurtulmak için en etkili seçenek haline getirmişti. Sürgün ve soykırım arasındaki bağlantı, Ermeni soykırımı örneğinden daha karmaşıktı. Daha önceki örnekte, olağanüstü şiddet eğilimli etnik temizlik tehcir edilenlerin yaşamı hemen hemen hiç hesaba katılmadan gerçekleştirilmiş ve bu durumda da soykırıma yol açmıştı. Holokost'ta kitlesel katliamlara geçiş, daha çok şiddetlenen etnik temizlik yerine sürgünlerin yarattığı hüsranın ürünüydü. Yahudiler Madagaskar'a gönderilememiştir. Nazi otoriteleri onların Almanya'da yaşamasını istememiştir. Alman ordusu ve Genel Hükümet'teki siyasal otoriteler Yahudi sevkiyatlarını kabul etmeye razı olmamıştır. Yahudileri daha da doğuya veya kuzeye, Sibirya'nın derinliklerine veya Arktik Okyanusu'na gönderme önerileri de soykırıma eşdeğerdi ancak bu planlar da sadece Almanya savaşı kazandığında ya da kazanırsa gerçekleştirilebilirdi. Kısacası, Yahudileri Avrupa'dan tahliye etmek için başka hiçbir plan olmadığından, nihai çözüm Holokost olmuştur.[346] Artık Yahudiler için bir varış noktası aramaya gerek kalmamıştır zira sadece katledilmişlerdir.

"Moskoflu Yahudi Komünistlere Ölüm"

İnsanlık tarihinde bir kırılma olarak görülen Holokost, en azından başlangıcında, istenmeyen etnik ya da dini gruplara daha önce yapılmış saldırılarla birçok ortak noktaya sahipti. Holokost 1941'de, Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda doğu cephesinde yapılan pogromların mirası üzerine inşa edilmiştir. Rusya'nın batısı ve Polonya'da, o zamana kadar gerçekleştirilen en şiddetli pogromlar 1918-1920'deki Rus sivil savaşı sırasında vuku bulmuş ve yeni bir savaşın başlamasıyla birlikte aynı toprakların büyük kısmında bir başka pogrom patlaması yaşanmıştır.

346 Bkz., Aly, *'Final Solution.'* Holokost'un nedenleri üzerine geniş bir literatür mevcuttur. Bir diğer başat pozisyon için bkz., Christian Gerlach, "The Wannsee Conference, the Fate of the German Jews, and Hitler's Decision in Principle to Exterminate All European Jews," *Journal of Modern History* 70 (1998), s. 759-812.

Yeni şiddete getirilebilecek en kolay açıklama, Alman kuvvetlerinin pogromları teşvik etmesiydi. Geriye dönüp bakıldığında, bu en avutucu hipotezmiş gibi görünmektedir: Alman teşviki, şiddetin sorumluluğunu zaten saldırganlar olarak bilinen gruplara yükler. Oysa Holokost'u başlatanın Almanlar olduğunu biliyoruz, dolayısıyla pogromları başlatanların da Almanlar olduğunu varsayabiliriz ve bu görüşü destekleyen bazı kanıtlar da mevcut. Reinhard Heydrich, Haziran 1941'de Alman mobil terör birimleri *Einsatzgruppen*'in komutanlarına "öz temizliğe" engel olmamalarını söylemiştir. Ancak pogromları ateşleyen, Alman planlamasından daha büyüktü. Pogromların birçoğu, Alman kuvvetlerinin varışından önce başlamıştır ve Almanların pogromları teşvik etmek için gösterdiği çaba en hafif deyimle, en azından hazır ve feraset sahibi bir dinleyici grubuna yönelmekteydi: Kayda değer sayıda yerel sakin Ukrayna, Kuzeydoğu Polonya, Litvanya ve Besarabya gibi bölgelerde Yahudilere saldırmıştır.[347]

Holokost tarihine dair sadece birkaç konu, Doğu Avrupalıların Holokost'a genel ve yaygın katılımdan söz edilmesi kadar tartışmaya ve hatta öfkeye yol açar. Lehlerin, Ukraynalıların, Litvanyalıların ya da diğer Doğu Avrupalı etnik grupların tipik savunması, söz konusu grupların kendilerinin de zulme uğradığını öne sürmek ve yine aynı etnik gruplara, Yahudileri kurtaran birçok bireyin de dâhil olduğunu eklemektedir.[348] Bunun gibi

347 Thomas Sandkühler, *"Endlosung" in Galizien: Der Judenmord in Ostpolen und die Rettungsinitiativen von Berthold Beitz, 1941-1944* (Bonn, 1996), s. 114-116; Thomas Sandkühler, "Anti-Jewish Policy and the Murder of the Jews in the District of Galicia, 1941/42," *National Socialist Extermination Policies: Contemporary German Perspectives and Controversies*, ed. Ulrich Herbert (New York, 2000), s. 108 içinde. Almanların sorumluluğuna ve pogromları yönetmesine vurgu yapan bir değerlendirme için bkz., Dieter Pohl, *Nationalsozialistische Judenverfolgung in Ostgalizien 1941-1944: Organisation und Durchführung eines staatlichen Massenverbrechens* (Munich, 1996), s. 55-59.

348 Bir örnek için bkz., Richard C. Lukas, *The Forgotten Holocaust: The Poles Under German Occupation, 1939-1944* (Lexington, Ky., 1986).

ifadeler, İkinci Dünya Savaşı ve Holokost'u daha kapsamlı bir şekilde anlamaya yardımcı olmaktadır ancak yerel sakinlerin Yahudilere yapılan saldırılara ne dereceye kadar iştirak ettiği ya da bu gibi saldırıları ne dereceye kadar onayladığı bundan bağımsız bir konudur. Sovyetler Birliği'ndeki Alman seferberliği bir imha savaşı olarak başlamış ve özellikle doğu cephesinde Yahudileri kurtaranlar kendilerini tehlikeye atmıştır. Ancak kurtarıcıların eylemleri tüm bir nüfusun pozisyonunu temsil ediyorsa, bu durumda hiçbir etnik ya da dini grubun hiçbir pogrom dalgası ya da etnik temizlik seferberliğinde ya da soykırımda önemli bir rol oynamadığı söylenebilir.

Yahudiler savaş öncesinde bile Doğu Avrupa çapında gitgide büyüyen bir antisemitizmi deneyimlemiş ancak savaş ve işgal, Yahudiler ve onlarla yan yana yaşayan insanlar arasında derin bir güvensizlik yarığı tesis etmiştir. Bu durum bir düzeyde şaşırtıcıydı çünkü Yahudiler, Lehler, Litvanyalılar ve Ukraynalılar savaşın ilk yıllarında birçok ortak deneyimi paylaşmıştı. Aynı yoklukları çekmiş, aynı Alman ve Sovyet birliklerinin ilerleyişine şahit olmuş ve aynı işgal rejimleri altında yaşamışlardı ancak bu ortak deneyimler daha güçlü bir dayanışma hissi yaratmamış gibi görünmektedir. Sorun, özellikle de Sovyet işgali altındaki bölgelerde, bu olayların farklı biçimlerde algılanmasından kaynaklanmıştır. Yahudiler ve komşuları, savaşı ve işgali birbirine radikal bir biçimde farklı açılardan yorumlamıştır. Popüler algıya göre, diğer herkesi birer kurban haline getiren aynı olaylar Yahudilere ayrıcalıklar sunmuştur.

Yahudiler ve komşularının çoğu arasındaki ilişkilerin parçalanma sürecinin ilk aşaması, savaşın başlangıcında vuku bulmuştur. Doğu Polonya'da Yahudiler ve Lehler Sovyet işgaline verdikleri ilk tepkide bölünmüştür. Eylül 1939'da Polonya'nın doğusundaki en büyük şehir olan Lvov'da, Alman birlikleri ilerlerken Yahudiler dehşet içinde beklemiştir. Batı Polonya'dan Yahudiler şehre doluşmuştur. Daha sonra İsveç'e kaçarak Holokost'tan sağ kurtulan, Lvov kentinden Yahudi Adolf Folkmann, "on-

larca akraba ve arkadaş daireme geliyordu" diye anımsamıştır. Bazıları doğuya ilerlemeye devam etmek istemiş, diğerleri ise Macaristan ya da Romanya'ya ulaşmayı ummuştur. En nihayetinde aralarında Yahudi ve Lehlerin bulunduğu yaklaşık 30 kişi Folkmann'ın evini doldurmuştur. Mülteci akını Lvov'un Yahudi nüfusunu 100,000'den 160,000'e çıkarmıştır. Cepheden gelen haberler kötüydü ancak Almanlar şehre bir türlü varamamıştı. 20 Eylül'de bu sefer Sovyet Birlikleri (hâlâ Almanların müttefikiydiler) Lvov'a girmiştir. Yahudiler için Sovyet ilerleyişi onlara Almanya'ya karşı himaye sunmuş ve birçok Ukraynalı da başlarda Sovyet kuvvetlerini memnuniyetle karşılamıştır. Ancak Lehler, Sovyetlerin varışını devletlerine indirilen nihai bir darbe olarak görmüştür. Bir Leh komutan tarafından yayınlanan bir broşürün de ifade ettiği üzere, "Bolşevikler bizi haince sırtımızdan bıçaklamıştır."[349]

Yahudiler ve Litvanyalılar arasında Nazi Almanya'sı ve Sovyetler Birliğinin teşkil ettiği görece tehlikeler konusunda daha da keskin bir ayrılık yaşanmıştır. Yahudiler, Litvanyalıların, Almanya'yı Sovyetler Birliği'ne tercih ettiğini hatırlamıştır. Litvanya Yahudileri ise Nazi Almanya'sını güvenlikleri önündeki en vahim tehlike olarak görmüş ve Almanlardan korkmuştur. Sovyetler Birliği Litvanya'da iktidarı aşama aşama ele geçirmiştir: Sovyetler Ekim 1939'da Litvanya'daki askeri mevkileri işgal etmek için yeşil ışık almış ve Sovyet kuvvetleri Haziran 1940'da ülkeyi istila etmiştir. Tankların Haziran 1940'taki ilerleyişi Yahudiler arasında önce paniğe yol açmıştır. Ta ki tanklar her birinin üzerinde kırmızı bir yıldız taşıdığı görülebilecek kadar yakına gelinceye dek. Holokost'tan sağ kurtulan Yahudi Harry Gordon -o zaman neredeyse on beş yaşındaydı- o anda "ruh halimiz değişti. Panik yerine, tuhaf bir sevinç duyduk" diye anımsamış-

349 Stefan Szende, *The Promise Hitler Kept* (New York, 1945), s. 12-16; Thomas Held, "Vom Pogrom zum Massenmord: Die Vernichtung der jüdischen Bevölkerung Lembergs im Zweiten Weltkrieg," *Lemberg, Lwow, Liviv: Eine Stadt im Schnittpunkt europäischer Kulturen*, ed. Peter Fässler, Thomas Held, ve Dirk Sawitzki (Cologne, 1993), s. 118 içinde.

tır.[350] Bu mantıklı bir tepkiydi çünkü Polonya'dan gelen Yahudi mülteciler daha önce Litvanya Yahudilerine Alman işgalinden neler bekleyebileceklerine dair iyi bir fikir vermişti. Sovyet ilerleyişi, aralarında Yahudilerin de bulunduğu genç Komünistleri daha da çok heyecanlandırmıştır.

Yahudiler ve Yahudi olmayan çoğu insan arasındaki ilişkinin zehirlenişinin ikinci aşamasına, Sovyetlerin Doğu Polonya ve Baltık devletlerini hâkimiyeti altına almasıyla geçilmiştir. Yahudilerin Sovyet egemenliğinden elde ettiği düşünülen kazançlar -gerçek ya da hayali- popüler kızgınlığı beslemiştir.[351] Bu noktada kurbanları suçlamamak, Yahudileri Sovyetlerin 1941'deki çöküşünü takip eden pogromlarda kabahatli bulmamak için özel göstermeliyiz. Ancak Haziran 1941'de Yahudilere uygulanan popüler şiddetin asıl nedenini tespit edebilmek için, her ne kadar Sovyetlerin Yahudilere iltimas geçtiği algısı gerçeklikle pek bağlantılı olmasa da, Yahudilere karşı duyulan düşmanlığın derinliğini idrak etmemiz gerekir. Bazı Yahudiler Sovyet işgali altında kurulan sivil milis kuvvetlere katılmıştır. Örneğin Adolf Folkmann, Lvov'daki yeni milis kuvveti üyelerinin "temelde işçiler ve genç Yahudilerden" oluştuğuna dikkat çekmiştir. Ancak Yahudiler Doğu Polonya'daki Sovyet dehşetinin ana unsurlarından

350 Harry Gordon, *The Shadow of Death: The Holocaust in Lithuania* (Lexington, Ky., 1992), s. 9. Ayrıca bkz., Sima Ycikas, "Lithuanian-Jewish Relations in the Shadow of the Holocaust," *Bitter Legacy: Confronting the Holocaust in the USSR*, ed. Zvi Gitelman (Bloomington, Ind., 1997), s. 185-213 içinde. Ayrıca bkz., Alfonsas Eidintas, *Jews, Lithuanians, and the Holocaust* (Vilnius, 2003).

351 Bkz., Roger Dale Petersen, *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe* (Cambridge, England, 2002); Bogdan Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschiessen": die Brutalisierung des deutsch-sowjetischen Krieges im Sommer 1941* (Berlin, 2000); Eidintas, Jews, Lithuanians, and the Holocaust; Alexander B. Rossino, "Polish 'Neighbors' and German Invaders: Anti-Jewish Violence in the Bialystok District During the Opening Weeks of the Operation Barbarossa," *Polin: Studies in Polish Jewry*, 16 (2003); ve Ben-Cion Pinchuk, *Shtetl Jews Under Soviet Rule: Eastern Poland on the Eve of the Holocaust* (Oxford, 1990).

biri değildi. NKVD (İçişleri Halk Komiserliği) ya da Sovyet gizli polisi Yahudi bir kuruluş değildi. Son olarak, Sovyet işgali diğer nüfuslarla birlikte Yahudilere de zulmetmiştir ve Sibirya'ya tehcir edilenler arasında Yahudiler de vardı. 1932'ye kadar Lvov'da yaşayan sonra da 1939'da şehre dönen Yahudi Jacob Gerstenfeld, Mayıs 1940'taki Sovyet tehcirleri sırasında gizlendiğini hatırlamıştır. Gerstenfeld ve karısı 12 gün boyunca "bir domuz ağılının üzerindeki çatı arasında" saklanmıştır.[352] Bu tüyler ürpertici durumda bir ironi vardı: Yakalanmış olsalar, Gerstenfeld'in Belzec ölüm kampına gönderilen karısı savaştan canlı çıkabilirdi. Doğuya tehcir korkunç bir deneyimdi fakat Almanlar Haziran 1941'de Lvov'u işgal ettiği sırada Yahudiler Sovyetlerin doğusuna götürüldüğü için tehcirler bazen hayat da kurtarmıştır.

Yahudiler ve komşuları arasındaki ilişkilerin yıkımının üçüncü aşaması, Almanya Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ni işgal ettiğinde başlamıştır. NKVD, Sovyet kuvvetlerinin Doğu Polonya'dan geri çekilmesinden hemen önce, Lvov da dâhil olmak üzere şehirlerdeki binlerce tutukluyu katletmiştir. Öldürülenlerin tahmini sayısı 20,000 ile 30,000 arasında değişmektedir. Yahudilerin Sovyet yönetimi altında hak etmedikleri kazanımlara sahip olduğuna ikna olmuş Doğu Avrupa halkları için, Yahudilerin NKVD kıyımlarına yardım ve yataklık ettiği dedikoduları Yahudi ihanetinin nihai kanıtını sunmuştur. Bir kez daha algı gerçeklikten daha belirleyici olmuştu. Yahudilerin katliamlardan sorumlu olduğuna dair çok az kanıt vardı -aslına bakılırsa en büyük kurban grubunu Lehler teşkil etmiş olsa da ölüler arasında Yahudiler de bulunmaktaydı-.[353]

352 Szende, *Promise Hitler Kept*, s. 17. Ayrıca bkz., Thomas Held, "Vom Pogrom zum Massenmord," s. 18-19; ve Jacob Gerstenfeld-Maltiel, *My Private War: One Man's Struggle to Survive the Soviets and the Nazis* (London, 1993), s. 29.

353 Musial, NKVD'nin yapmış olduğu katliamları tasvir eder ancak Musial'in bu katliamlara ilişkin anahtar bölümü faillerin gerçek kimliklerine daha az odaklanır. Bkz., Musial, "*Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschiessen,*" s. 106-139, 270-283.

1939 ve 1941 arasında hızla birbirini takip eden istila, işgal ve tekrarlanan istila silsileleri Yahudiler ile Yahudi olmayan birçok kişi arasındaki bağları koparmıştır. Bu ilişki savaş öncesinde de gergin ancak karmaşıktı. Lehler, Ukraynalılar, Litvanyalılar ve diğer etnik grupların üyeleri, zihinlerinde çok çeşitli Yahudi imgeleri taşımaktaydı. Antisemitizm güçlüydü ancak Doğu Polonya ile Baltık devletleri halkları Yahudilerle tanışıktı ve bazı topluluklarda onlarla yakın temas halindeydiler. Bireysel düzeyde, güvenilmez bir azınlığın üyesi olan Yahudi aynı zamanda her gün karşılaşılan bir tanıdıktı. Samuel Drix'in daha sonra ifade ettiği gibi, "Ukraynalılar ve Yahudiler arasındaki kişisel ilişkiler çoğu zaman dostaneydi..." Ancak bir "halk olarak Yahudilere duyulan nefret muazzamdı."[354] Savaş bu huzursuz dengeyi bozmuştur. Sovyetlerin Doğu Polonya ve Baltık'a ilerleyişi, Yahudilerin daima düşman ve hain olarak tasvir edildiği bir tür milliyetçi anlatıyı radikalleştirmiş ve güçlendirmiştir. Haziran 1941'deki NKVD kıyımları gibi bir olayın yarattığı etki özellikle güçlüydü çünkü söz konusu vaka Yahudi ihaneti anlatısı ile kolaylıkla örtüşmüştür. İşlenen suçlardaki Yahudi sorumluluğu iddiaları, en negatif Yahudi imgelerinin hepsini doğruluyormuş gibi görünmüştür. Yahudi olmayan birçok kişi için -ve bu insanların sayısını belirtmemiz mümkün değildir-, Yahudilere dair diğer ulusları kurbanlaştıran hainler imgesi, savaş öncesinde gündelik koşullarda Yahudilerle yaşadıkları sıradan temasların anısından daha kuvvetli çıkmıştır.

Lvov'daki ve Galiçya'nın komşu bölgelerindeki pogrom dalgası Haziran'da başlamış ve Temmuz 1941'e kadar devam etmiştir. Halk tarafından teşvik edilen ve desteklenen yerel milisler Lvov'da en büyük pogromlardan birini gerçekleştirmiştir. Holokost'tan sağ kurtulan ve daha sonra İsrail Hava Kuvvetleri'nin baş hahamı olan David Kahane, "Leh ve Ukrayna nüfusu Almanlara candan destek oldu" diye anımsamıştır. Bir güruh, Jacob Gerstenfeld'in yaşadığı yerin yakınındaki bir bom-

354 Drix, *Witness to Annihilation*, s. 26.

ba çukurunda Yahudilere işkence yapmıştır. Kalabalık, "yaşlıları, kadınları ve çocukları" dövmüş ve bu insanları kaldırım taşlarını kazıp çıkarmaya ve taşımaya zorlamıştır. Gerstenfeld dört ya da beş kişinin katledilişine şahit olmuştur. Amcası evinde yakalanmış, dövülmüş ve sokakta ölüme terk edilmiştir. Ölü sayısı binlere yükselmiştir. Benzer katliamlar Lvov dışındaki diğer kentlerde de gerçekleştirilmiştir. Lvov'un güneyindeki Stryj kentinde sığınacak bir yer arayan Samuel Drix, meslektaşı bir hekimden yakınlardaki katliam dalgasının haberini almıştır. Yahudiler, "Ukraynalıların ellerinde silah olmadığı bazı yerlerde sopayla öldüresiye dövülmekteydi." Stryj'deki Ukraynalı milis kuvveti üyeleri ise, "Lach'lara [Lehler için bir hakaret] ölüm, ölüm, ölüm, Moskoflu Yahudi Komünistlere ölüm" diye naralar atmıştır.[355]

Son bir pogrom darbesi, milli intikam duygusunun Yahudilere saldırma saiki olarak ne kadar büyük bir önem taşıdığının altını çizmiştir. Ukraynalılar birkaç hafta süren Alman işgalinin ardından Temmuz sonunda bir başka pogrom daha yapmıştır. 25 Temmuz ile 27 Temmuz arasında Lvov'da yaklaşık 2,000 Yahudi'nin katledilmesi "Petlyura günleri"ne benzetilmiştir. Petlyura'dan söz edilmesi, pogromu 1920'lere dayanan şiddet ve intikam döngüsünün bir devamı olarak gören Ukraynalılar için anlamlıydı. Simon Petlyura, Rus sivil savaşı sırasında bağımsız bir Ukrayna yaratmak için çabalayan ve başarısız olan Ukrayna Direktörlük Hükümeti'nin liderliğini yapmıştı. Ukraynalılar, sivil savaş yılları sırasındaki pogromların intikamını almak için, 1926'da Besarabyalı bir Yahudi'nin suikastına uğrayan Petlyura'nın Yahudi katliamlarından sorumlu olduğunu inkâr etmiş ve bazıları yine de 1941'de Yahudileri katlederek onu onurlandırmayı seçmiştir. Ukrayna polisi 1941 Temmuz'unun

355 David Kahane, *Lvov Ghetto Diary*, çeviren Jerzy Michalowicz (Amherst, Mass., 1990), s. 6; Szende, *Promise Hitler Kept*, s. 48; Gerstenfeld-Maltiel, *My Private War*, s. 54; Sandkühler, *"Endlosung" in Galizien*, s. 117, 120-121; Held, "Vom Pogrom zum Massenmord," s. 124; Drix, *Witness to Annihilation*, s. 22, 27; ve Musial, *"Konterrevolutionäre Elemente sind zu erschiessen,"* s. 175-191.

sonunda Lvov'daki Yahudilere saldırırken, "Bu, hetman'ımız [liderimiz] Petlyura için" diye bağırmıştır.[356]

1941 yazında 20'nin üzerinde pogroma sahne olan Volhinya'daki Ukraynalılar da benzer bir şekilde Yahudilere düşman kesilmiştir. Yerel sakinler Yahudileri soymuş, dövmüş ve katletmiştir. Bazı durumlarda pogrom Almanların varışından önce vuku bulmuştur. Çevredeki kırsaldan gelen Ukraynalılar Sluch Nehri üzerinde yer alan Ludvipol'de Yahudilere saldırırken, Almanlar da olup biteni izlemiştir. Bir görgü tanığına göre, bu şehirde, "köylüler hoşlarına giden tüm Yahudi evlerini basmış, acımasız darbeler indirmiş ve ellerine geçirebildikleri her şeyi talan etmiştir."[357]

Ukraynalı milisler ve üçüncü şahıslar tarafından dövülen ve katledilen Yahudilere dair düşülen bu kaydı, 9 Ağustos 1941'de mobil *Einsatzgruppen* birliklerinden birinin, *Barbarossa* harekâtının bir parçası olarak pogromları tetikleme çabalarının "maalesef istenilen sonuca ulaşmadığı" yönündeki tespiti ile bağdaştırmak zordur. Büyük ihtimalle, Almanların bu sitemi, şiddetli pogromlar ile gerçek bir soykırım zihniyeti arasında var olan uçurumu ortaya koymuştur. Temmuz pogromları sırasında sadece Galiçya'da en az 10,000 Yahudi hayatını kaybetmiştir -bu büyük bir sayıydı ancak müteakip olaylar ile mukayese edildiğinde düşüktü-.[358] Ayrıca bölgesel farklılıklar da vardı: Doğu Ukrayna'daki Ukraynalıların pogromlara iştirak etmesi daha düşük bir olasılıktı.

356 Shimon Redlich, "Metroplitan Sheptyts'kyi and Ukrainan-Jewish Relations," *Bitter Legacy*, ed. Gitleman, s. 68 içinde; Held, "Vom Pogrom zum Massenmord," s. 125; ve Kahane, *Lvov Ghetto Diary*, s. 13.

357 Martin Dean, *Collaboration in the Holocaust: Crimes of the Local Police in Belorussia and Ukraine* (New York, 2000), s. 20; Shmuel Spector, *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941-1944* (Jerusalem, 1990), s. 64; ve alıntı için bkz., Spector, *Holocaust of Volhynian Jews*, s. 65.

358 Alıntı için bkz., Sandkühler, *"Endlosung" in Galizien*, s. 121; Sandkühler, "Anti-Jewish Policy," s. 109; Ralf Ogorreck, *Die Einsatzgruppen und die "Genesis der Endlösung"* (Berlin, 1996); ve Weiner, *Making Sense of War*, s. 276-277.

Ukrayna'nın yanında Litvanya da 1941 yazında önemli bir pogrom merkezi haline gelmiştir. Litvanya Yahudileri Sovyet yönetimi altındaki tehcirlere rağmen, Almanların elinden daha da kötüsünü çekeceklerinden korkmuştur. Birçok Yahudi ilerleyen Alman kuvvetlerinden kaçmıştı ancak bırakın güvenli bir liman bulmayı, Almanları geride bırakarak sınıra ulaşmak bile güçtü ve karşı karşıya oldukları tek tehlike Almanlar da değildi. Litvanyalı çeteler de kaçmaya çalışan Yahudilere saldırmıştır. *Luftwaffe* (Alman Hava Kuvvetleri) yolları bombalarken Sovyet sınırına kaçmaya çalışan on üç yaşındaki Solly Ganor, silahlı adamların, aralarında tarih öğretmeni, öğretmenin kocası ve beş yaşındaki kızlarının bulunduğu Yahudi mültecileri katlettiğini görmüştür. "Öğretmenimin başparmağını emen beş yaşındaki kızı annesinin bacağına yapışmıştı. Önlerinde eski Litvanya üniformasını giymiş, elleri tüfekli bir grup *Siauliai* [milis] duruyordu." İlk yaylım ateşi ebeveynleri öldürmüş ancak beş yaşındaki kız ayakta kalmıştır. Kızı vurma emri alan erkekler ateş açmamış, buna müteakip, "daha yaşlı bir adam olan liderleri sakince kızın yanına gitmiş ve tabancasıyla kızı başından vurmuştur." Geriye dönen Yahudiler, yeni saldırılara maruz kalmıştır.[359]

120,000 kişinin yaşadığı Kovno ya da Yahudilerin verdiği isimle Kaunas özellikle risk taşıyan bir yerdi. Litvanyalı partizanlar, Yahudileri merkezin dışındaki bir kenar mahalleden kovmuş ve Kaunas sakinleri Alman ordusu şehre girdikten sonra binlerce kişiyi katlederek onlara katılmıştı. Alman *Einsatzgruppe* A'nın lideri Walter Stahlecker daha sonra Kaunas'ta bir pogrom başlatmanın "ilk başta şaşırtıcı bir şekilde zor bir iş olduğundan" yakınmış fakat hayatta kalanlar, Kaunas Yahudilerine saldırmaya ve onları küçük düşürmeye hevesli bir Litvanya halkı hatırlamıştır. Pogrom, kutlamayı acımasızlıkla birleştirmiştir. Litvanyalı

359 Solly Ganor, *Light One Candle: A Survivor's Tale from Lithuania to Jerusalem* (New York, 1995), s. 57; Avraham Tory, *Surviving the Holocaust: The Kovno Ghetto Diary*, ed. Ve Martin Gilbert'in giriş yazısı ve Dina Porat'ın notlarıyla birlikte; tercüme eden Jeray Michalowicz (Cambridge, Mass., 1990), s. 6.

partizanlar "kırık cam parçalarıyla" hahamların sakalını kesmiştir. "Yahudi grupları, onları yuhalayan kalabalıkların önünde dans etmeye zorlanmıştır." Genç bir avukat olan Avraham Tory, günlüğüne, "Litvanyalıların sokağın iki yanına dizilip Yahudi trajedisi ile alay ettiğini" not düşmüştür. Diğer yandan Alman askerleri de durumu fotoğraflamıştır.[360]

Doğuda Vilnius Yahudileri daha az sayıda saldırıya maruz kalmıştır. Litvanya'nın 200,000 sakine sahip en büyük şehri olan Vilnius sadece belli belirsiz bir şekilde Litvanyalıydı. Şehir, dünya savaşları arasındaki dönemin büyük kısmında Polonya'nın bir parçasıydı ve şehirde Litvanyalılardan çok Lehler yaşamaktaydı. Vilnius pogrom deneyimlememiş ancak bunun yerine bir Yahudi kaçırma furyası patlak vermiştir. Arkasında Vilnius gettosundaki yaşam hakkında en detaylı anlatılardan birini bırakan Varşovalı mülteci Herman Kruk, Alman istilasının ilk günlerindeki adam kaçırma ya da onun ifadesiyle "kapkaç" dalgasını betimlemiştir. Kruk, 3 Temmuz'da "kapkaçın kitlesel bir nitelik kazandığını" gözlemlemiştir. Kapkaççılar her yerde Yahudileri, özellikle de erkekleri kurban seçmiştir: apartmanlarda, sokaklarda ve avlularda. Kruk, bunun sonucunda "sokaklarda hemen hemen hiç Yahudi erkek görmüyordunuz" gözleminde bulunmuştur. Yahudiler kendilerine saklanacak yerler hazırlamıştır. Kruk da böyle bir yer inşa etmiş ve buraya, hırsızların çalıntı mallarını sakladıkları zulaları için kullandığı bir ifade olan *melina* ismini vermiştir. Birçok Yahudi şehrin dışına çıkarılmış ve yakınlardaki bir ormanda katledilmiştir. Kruk, 3 Eylül'de öldü diye terk edilen genç bir kızdan "bütün işi Litvanyalıların yaptığını" öğrenmiştir. "Bir Alman tarafından denetleniyorlardı."[361]

360 Gordon, *Shadow of Death*, s. 30; William W. Mishell, *Kaddish for Kovno: Life and Death in a Lithuanian Ghetto, 1941-1945* (Chicago, 1988), s. 27; Tory, *Surviving the Holocaust*, s. 8; Ernst Klee, Willi Dressen, and Volker Riess, *"Schöne Zeiten": Judenmord aus der Sicht der Täter und Gaffer* (Frankfurt am Main, 1988), s. 33-43; ve Daniel Jonah Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust* (New York, 1997), s. 191.

361 Herman Kruk, *The Last Days of the Jerusalem of Lithuania: Chronicles from*

Daha küçük Litvanya kasabaları da paylarına düşen katliam ve pogromlardan nasibini almıştır. Güney Litvanya'nın Alytus bölgesinde yer alan Butrimonys (Butrimantz) kasabasından Yahudi Rivka Lozansky-Bogomolnaya, Yahudi olmayanların talan ve katliama nasıl iştirak ettiğini hatırlayarak, kasabanın Yahudilerini istismar eden ve onları yok eden "iyi dostlardan" acıyla söz etmiştir. Yahudilerin, mallarını emanet ettikleri arkadaşları, "[onları] bir an önce ele vermek için her fırsatı kullanmıştır..." Komşular, soyulacak evleri işaretlemek için evlere hem Litvanca hem de Almanca "Burada Yahudiler yaşıyor" yazmıştır. Lozansky-Bogomolnaya, Litvanyalıların, "kurbanlarından mümkün olduğunca çok zenginlik çalıp tatmin olana kadar rahat etmediklerini" ve Yahudileri yerel polisin öncülüğünde katlettiklerini öne sürmüştür.[362]

1941 yazında, Yahudilere saldırmak hiçbir surette sadece Litvanyalılara ya da Ukraynalılara özgü bir eylem değildi. Yahudilere karşı gerçekleştirilen bir pogrom dalgası Kuzeydoğu Polonya'da da vuku bulmuştur. Bu bölgedeki Lehler başka yerlerdeki Ukraynalılar ve Litvanyalılara oldukça benzer şekilde, Yahudi komşularına karşı yapılan pogromlara katılım göstermiştir. Savaş sonrası kurulan mahkemeler, Jedwabne şehrindeki Lehlerin katliamlara nasıl iştirak ettiğini ortaya koymuştur. Bir görgü tanığının 1949'daki ifadesinde söylediği gibi, "Leh nüfusu, Yahudileri vahşice katletmiş ve Almanlar da bir kenarda durup fotoğraf çekmiştir."[363]

---

the Vilna Ghetto and the Camps, 1939-1944, ed. ve Giriş Benjamin Harshav, tercüme eden Babara Harshav (New Haven, 2002), s. 52, 62, 91; Klee, *"Schöne Zeiten,"* s. 48; ve Petersen, *Understanding Ethnic Violence*, s. 100-101.

362 Lozansky-Bogomolyana, *Wartime Experiences in Lithuania*, s. 15, 25, 45, 55, 68.

363 Jan T. Gross, *Neighbors: The Destruction of the Jewish Community in Jedwabne, Poland* (Princeton, N.J., 2001), s. 79-80. Gross'un kitabı üzerine bir tartışma için bkz., *Slavic Review* 61 (2002), s. 453-489; Dariusz Stola, "Jedwabne: Revisiting the Evidence and Nature of the Crime," *Holocaust*

Letonya da yerel sakinler tarafından gerçekleştirilen pogromlara sahne olmuştur. On dokuz yaşındaki Yahudi Boris Kacel, ülkenin en büyük şehri Riga'da "Letonyalı yasadışı infazcı grupların" neden olduğu terör günlerini anımsamıştır. Kacel'in akrabalarından beşi kaçırılmış ve sonsuza dek ortadan kaybolmuştur. Kacel, "en büyük trajedi, bu suçların yabancı, işgalci kuvvetler tarafından değil de, kurbanlarına ilk adıyla hitap eden yerel Letonyalılar tarafından işlenmiş olmasıydı" diye hatırlamıştır. Söz konusu gruplar aslında kanuna aykırı hareket etmemekteydi. Savaştan sağ çıkan Riga'nın Yahudi sakinlerinden Bernhard Press, "Riga'da dehşetin merkezinin polis karargâhı" olduğunu unutmamıştır.[364]

Alman kuvvetleri Sovyetler Birliği'nin içlerine doğru ilerlerken katliamların temposu da hızlanmıştır. *Einsatzgruppen* aralarında Yahudilerin yanı sıra komiserler ve Sovyet siyasi yetkililerin de bulunduğu diğer kurbanları her gün üst üste katletmiştir. Bu mobil katliam birlikleri başlangıçta daha çok erkeklere saldırmış ancak yaz sonuna doğru erkekler, kadınlar ve çocuklardan oluşan Yahudi topluluklarını topyekûn yok etmeye başlamışlardır. Terör birimleri Ukrayna ve Rusya'nın geniş topraklarında görevlerini tamamlamakta zorlanmış fakat Yahudileri yakalamaya yardım eden ve bazen de bizzat katliamlara katılan Alman ordusu birliklerinden destek almışlardır. Almanlar 1941'in sonunda Yahudileri Batı Sovyetler Birliği'nin büyük kısmından tahliye etmiştir. Bu uygulamanın eski etnik temizlik seferberliklerinden en önemli farkı, kaçışı teşvik etmek için katliam ve kundaklamalara güvenmek yerine olabildiğince çok Yahudi'yi öldürme kararlılığında yatmaktaydı.

and Genocide Studies 17 (2003), s. 139-152; ve Antony Polonsky and Joanna B. Michlic, ed., *The Neighbors Respond: The Controversy Over the Jedwabne Massacre in Poland* (Princeton, N.J., 2004).

364 Boris Kacel, *From Hell to Redemption: A Memoir of the Holocaust* (Niwot, Colo., 1998), s. 7-8; Bernhard Press, *The Murder of the Jews in Latvia, 1941-1945*, çeviren Laimdota Mazzarins (Evanston, III., 2000), s. 45. Ayrıca bkz., Hans-Heinrich Wilhelm, "'Inventing' the Holocaust for Latvia: New Research," *Bitter Legacy*, ed. Gitelman, s. 104, 117-120 içinde.

Ölüm kamplarındaki kitlesel imha 1942'de ana katletme metodu haline gelmiştir. Holokost'un bu evresi o kadar derinlemesine çalışılmış ve tartışılmıştır ki, bu konuyu burada sunduğumuz, Avrupa'nın geniş etnik temizlik anlatısı çerçevesinde detaylı bir şekilde masaya yatırmamıza imkân yoktur.[365] Auschwitz ve Polonya'daki diğer ölüm kamplarında milyonlarca Avrupalı Yahudi'nin katledilmesi diğer soykırım vakalarından ayrı bir vakadır.

Selanik Yahudilerinin uzun geçmişi de Auschwitz'te noktalanmıştır. Şehrin Yunan hakimiyetine girmesinden sonraki yıllarda binlerce Yahudi Selanik'i terk etmişti ancak İkinci Dünya Savaşı'nın başlangıcında 50,000 Yahudi hâlâ hayatlarını bu şehirde sürmekteydi. SS'te görev alan Adolf Eichmann 1943'ün başında Selanik Yahudilerini tehcir etmeye karar vermiş ve yetkililer 15 Mart'ta insanları Auschwitz'e göndermeye başlamıştır. Hemen katledilmek yerine zorla çalıştırılmak üzere seçilen Selanik Yahudileri beceriklilikleri ve dayanıklılıkları ile öne çıkmıştır. Selanik Yahudileri, Auschwitz'deki hayat üzerine artık klasikleşmiş bir anlatı kaleme alan İtalyan Yahudi Primo Levi üzerinde güçlü bir izlenim bırakmıştır. Levi, Auschwitz'e Selanik'ten gelen Yahudilerin sayısının artık gitgide azaldığı 1944'ün başında varmıştır. Ancak Selanik Yahudileri yine de kamptaki karaborsaya egemen olmuş ve herkesin saygısını kazanmıştır. Levi onları şöyle hatırlamıştır: "azimli, hırsız, bilge, yavuzdular ve birbirlerine kenetlemişlerdi, hayatta kalmaya o kadar kararlıydılar, hayat mücadelesinde o kadar amansız rakiplerdi ki... Almanlar bile onlara saygı duyuyor ve Lehler onlardan korkuyordu."[366]

Auschwitz hem bir katliam merkezi, hem de bir dizi çalışma kampından oluşmaktaydı ancak başka birtakım ölüm kampları neredeyse sadece katliama odaklanmıştı. Bunlar arasında Polonya'daki, Reinhardt Operasyonu ölüm kampları da vardı: Belzec,

365 Başlangıç için bkz., Hilberg, *Destruction of the European Jews.*

366 Mazower, *Salonica, City of Ghosts*, s. 428-433; ve Primo Levi, *Survival in Auschwitz*, çeviren Stuart Woolf (New York, 1961), s. 24, 64-65, 72.

Treblinka ve Sobibor. Bu küçük ve gözden uzak kamplar, Genel Hükümet bölgesindeki Yahudilerin çoğunun 1942'de katledildiği ölüm fabrikaları olarak işlev görmüştür. Örneğin Lvov'daki Yahudilerin çoğu Belzec'te katledilmiştir. Katliamların doruğu olan Ağustos 1942'de, iki hafta içerisinde yaklaşık 50,000 kişi imha edilmiştir. Hekim Samuel Drix'in karısı Frania Drix de Belzec'te katledilen Lvov Yahudilerinden biriydi. Jacob Gerstenfeld ise Belzec'e doğru yola çıkan bir trenden atlayarak gaz odasından kurtulmayı başarmıştır.

"Üçte Birini Öldürün, Üçte Birini Sürgün Edin, Üçte Birinin Dinini Değiştirin"

Nazi Almanya'sı bir etnik temizlik savaşı başlatmıştı ancak İkinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'nın etnik haritasını yeniden çizmek isteyenler sadece Almanlar değildi. Ülkelerini istenmeyen etnik ya da dini gruplardan temizlemeyi uman Orta ve Doğu Avrupalı bir dizi milliyetçi de aynı şeyi arzulamıştı. Etnik ve ulusal saflığın savunucuları için 1939'ta hâlâ yapılacak bir sürü iş vardı. Bütün bir ulusa ama sadece ve sadece söz konusu ulusa ev sahipliği yapan ulus devlet fikri, tarifi zor bir fikir olmayı sürdürmüştü. Her ne kadar şiddet içerse de savaş, ulusal ve ırksal saflık savunucularına umut vaat etmişti. Savaş, milliyetçilere istenmeyen azınlıkları devletlerinden sürerek ya da bu azınlıkları ortadan kaldırarak evlerini temizleme fırsatını sunmuştur. Savaş, en radikal milliyetçi hareketlere -bunlar çoğu zaman muhalefet gruplarıydı- iktidar için rekabet etme şansı vermiştir. Ve yine savaş, aynı zamanda daha geniş bir milli vatan inşa etme fırsatıydı da. Ancak savaşın kasıtsız ve beklenmeyen sonuçları da olmuştur: Katliam ve intikam döngüleri çoğu zaman, birçok aşırı milliyetçinin arzuladığının hemen hemen tam tersi neticelere yol açmıştır.

Örneğin Alman ihlâli Yugoslavya'da bir uluslar savaşını tetiklemiştir. Alman kuvvetleri Nisan 1941'de *Blitzkrieg*[367] hü-

367 T.S.N: *Blitzkrieg*, yani Yıldırım Savaşı Almanların İkinci Dünya Savaşı sı-

cumunu tekrarlayarak sayıca dezavantajlı Yugoslav ordusunu iki haftadan kısa bir süre içinde mağlup etmiştir. Alman zaferi, Yugoslavya'nın kırıntılarını toplamayı arzulayan Alman müttefikleri için de başarı anlamına gelmiştir. Yugoslavya'nın yok oluşuyla birlikte daha geniş bir İtalya, daha geniş bir Macaristan ve daha geniş bir Bulgaristan mümkün olabilecekti. İtalyan milliyetçilerinin Birinci Dünya Savaşı'ndan beri talip olduğu kıyı kesimi dâhil olmak üzere, batı bölgelerinin büyük kısmı İtalya'nın eline geçmiştir. Bulgaristan, Bulgar milliyetçileri tarafından uzun zamandır Bulgar olarak tanımlanan Doğu ve Orta Makedonya'yı istila etmiştir. Macaristan da Birinci Dünya Savaş'ında kaybettiği Sırbistan'ın kuzeyindeki toprağı işgal etmiştir. Almanya geriye kalan toprakları, yani Sırbistan'ın kalıntılarını askeri işgal yönetimine bırakmıştır.[368] Buna ek olarak Yugoslavya'nın yıkımından yepyeni bir devlet daha, yani Bağımsız Hırvatistan Devleti yükselmiştir. Devletin başındaki isim, sürgünde 12 yıl geçirdikten sonra Hırvatistan'a dönen Ante Pavelić, yani Paglovnik'ti (Hırvatça da Führer'e tekabül eden ifade).

Almanya başından itibaren işgal altındaki Yugoslavya'ya terör saçmıştır. Sırbistan'da kıyımların büyük kısmını SS birlikleri yerine Alman askerleri gerçekleştirmiştir. Alman kuvvetleri köyleri ateşe vermiş ve Alman askerlerine yapılan saldırılara ceza olarak esirleri katletmişlerdir. Bu, Eylül 1941'de ölen her Alman askeri için 50 ile 100 arasında "Komünistin" infaz edilmesi emrini veren Alman Ordusu Üst Komutası'nın bilinçli bir politikasıydı. Birbirini takip eden katliamlar silsilesi, misilleme kıyımları için hemen hemen herkesin komünist olabildiğini açıkça ortaya koymuştur. 717. Piyade Bölüğü 1941'in Ekim ayı için, Alman kayıpların diyeti olarak katledilen 4,300 kişi dâhil olmak üzere

rasında kullandığı savaş stratejisidir. Bu doktrine göre, tanklar, uçaklar ve ağır silahlar dar bir cepheye yığılarak kullanılır. Amaç hızlı ve ani saldırılarla düşman hattına girmek ve düşmanın düzenli bir savunma kurmasını engelleyerek onu hızlı bir şekilde teslim olmaya zorlamaktır.

368 Tomasevich, *War and Revolution in Yugoslavia*, s. 47-64.

"düşmanın" 5,000 "zayiat" verdiğini raporlamıştır. Alman askerleri kamplarda tutulan Yahudi ve Romanları da katletmiştir. 1 Kasım 1941 tarihinde bir piyade bölüğünün komutanı olan Hans-Dietrich Walther tarafından kaleme alınan detaylı bir rapor, Belgrad'daki bir kampta Yahudi ve Romanların katledilişini anlatmıştır. Walther, "başlangıçta askerlerim etkilenmemişti. Ancak ikinci gün askerlerden birinin ya da diğerinin infaza uzun süre devam etmek için gereken soğukkanlılığa sahip olmadığı çoktan netleşmişti"[369] diye not etmiştir. Sırbistan'da geriye kalan Yahudiler 1942'nin başında gaz kamyonetlerinde katledilmiş ve Sırbistan'ın "Yahudilerden temizlendiği" ilan edilmiştir.

Yugoslavya'nın savaşı Alman istilası ile başlamış olsa da, terör saçmak sadece Almanlara mahsus bir eylem değildi. Hırvat Ustaşa faşistleri gibi Alman müttefikleri, ayrımcılık, sürgün ve kitlesel katliamlar üzerinden etnik saflık planlarını hayata geçirmek için talihlerini fırsat bilmişti. Paglovnik ve onunla birlikte geri dönen yaklaşık üç yüz Hırvat faşist, ırk ve kan ile tanımlanan saf bir Hırvat ulusu yaratmak için çabalamıştır. Yahudileri, Sırpları ve Romanları en büyük ırksal ve ulusal düşmanları olarak tanımlamışlardır. 1986'da Yugoslavya'ya iade edilmesinden önce yıllarca Amerika Birleşik Devletleri'nde yaşayan İçişleri Bakanı Andrija Artukovic Şubat 1942'de yaptığı bir konuşmasında Hırvatistan'ın karşı karşıya olduğu Yahudi tehdidinden dem vurmuştur. "Yahudi-komünistler" Hırvatistan'ı yok etmek istiyordu ve dolayısıyla Hırvatların elinde "zehirli zararlıları ve doyumsuz parazitleri -Yahudileri, komünistleri ve Masonları- ulusun ve devletin bedeninden temizlemekten" başka seçenek

369 Seckendorf, Okkupationspolitik des deutschen Faschismus in Jugoslawien, s. 168, 173, 176-179; ayrıca bkz., Walter Manoschek, "Serbia: The War Against the Partisans, 1941," *The German-Army and Genocide: Crimes Against War Prisoners, Jews and Other Civilians, 1939-1944*, ed. Hamburg Institute for Social Research, tercüme eden Scott Abbott (New York, 1999), s. 34-75 içinde; ve Walter Manoschek, *"Serbien in Judenfrei,": militärische Besatzungspolitik und Judenvernichtung in Serbien 1941/42* (Munich, 1993).

yoktu. Sırplara gelince, Eğitim Bakanı Mile Budak'ın yaygın olarak atıfta bulunulan bir ifadesine göre Ustaşa, "üçte birini öldürmeyi, üçte birini sürgün etmeyi ve üçte birinin de dinini değiştirmeyi" amaçlamıştır. Ustaşa liderleri, ülkeleri için hazırladıkları planları izah etmek için "etnik temizliğe" oldukça yakın bir ifadeyi düzenli olarak kullanmıştır. Sırpları "temizleme" (*cistimo*) ihtiyacından söz etmişlerdir.[370]

Ustaşa, ırksal ve ulusal saflığa 1930'ların Nazi Almanya'sı ve Doğu Avrupa'sından aşina olduğumuz metotlar üzerinden ulaşmak için gayret etmiştir. Ustaşa hükümeti ilk olarak aralarında Yahudiler, Sırplar ve Romanların bulunduğu ırksal ve ulusal düşmanları izole etmiştir. Sonra da otoriteler, Sırplar ve Yahudilere karşı sistematik olarak, ekonomik, profesyonel ve kültürel ayrımcılık uygulayan bir rejim yaratmıştır. Bağımsız Hırvatistan Yahudilerin basın, radyo, tiyatro ya da kültürel yaşama ait herhangi bir meslekte çalışmasını yasaklamış ve onların mülklerine el koymuştur. Yahudiler üstlerinde Davud'un Yıldızı'nı taşımış ve Sırplar da mavi kol bandı takmıştır. Ayrıca Sırplar da taşıtlarını ve bazı bölgelerde mülklerini kaybetmiştir. İlaveten, Ustaşa hükümeti kendine özgü bir politikayla Sırp Kiril alfabesinin kullanılmasını yasaklamıştır.[371]

Paglovnik, Hırvatistan'ı saflaştırmak için ne kadar sabırsızlandığını sonunda ortaya koymuştur. Nazi Almanya'sı Aryan olmayanlara kitlesel terör uygulamaya geçmeden önce birkaç yıl sistematik ayrımcılığı benimserken, Ustaşa süratli bir şekilde kitlesel kıyımlara, etnik temizliğe ve soykırıma doğru ilerlemiştir. Ustaşa kuvvetleri bir dizi Sırp katliamı gerçekleştirmiştir.

370 Ladislaus Hory and Martin Broszat, *Der Kroatische Ustascha-Staat, 1941-1945* (Stuttgart, 1964), s. 77; *This Is Artukovic*, s. 34; Judah, *Serbs*, s. 126; ve alıntı için bkz., Marcus Tanner, *Croatia: A Nation Forged in War* (New Haven, 1997), s. 151. Ayrıca bkz., Tomasevich, *War and Revolution*, s. 387-392.

371 Tanner, *Croatia*, s. 144; Edmund Paris, *Genocide in Satellite Croatia, 1941-1945: A Record of Racial and Religious Persecution and Massacres*, çevirmen Lois Perkins (Chicago, 1961), s. 61-62.

Ustaşa'nın adamları 1941 ilkbaharı ve yazında Hırvatistan'ın başkenti Zagreb'in güneyinde yer alan ve Hırvat ile Sırpların beraber yaşadığı kozmopolit Glina kentinde tekrar tekrar Sırpları katletmiştir.[372] En kötü şöhretli münferit katliamlardan birinin gerçekleştiği 3 Ağustos akşamında Ustaşa'nın adamları Glina'daki bir kilisede 1,200'ün üzerinde Sırp'ı öldürmüştür. Ustaşa rejimi, aralarında Sava Nehri üzerindeki Jasenovac kampının da bulunduğu kendi toplama kamplarını kurmuştur. Jasenovac'ta on binlerce Sırp ölmüş ve Hırvatistan Yahudilerinin çoğu Hırvat topraklarında hayatını kaybetmiştir.

Ustaşa saçtığı terörü, Hırvat devleti tarafından ilhak edilen ancak Alman ve İtalyan kuşaklarına da ayrılan bir bölge olan Bosna-Hersek'e de yaymıştır. Sırplar, Yugoslavya'nın 1990'lardaki parçalanışına eşlik eden savaşlar sırasında patlak veren şiddet yüzünden kötü bir şöhrete sahip olacak aynı yerlerin çoğunda hayatlarını kaybetmiştir. Hersek'teki Mostar'da yüzlerce Sırp tutuklanmış, Neretva Nehri'nin kıyısına götürülmüş, vurulmuş ve nehre atılmıştır. Ustaşa kuvvetleri Saraybosna yakınlarında Sırpları köylerinden sürmüş, Ortodoks kiliselerini yok etmiş ve Sırp köylüleri katletmiş ve vurmuştur. Almanlar bile Ustaşa'nın terör seferberliğinin gaddarlığı karşısında şoke olduklarını iddia etmişlerdir. Nisan 1942 tarihli bir SD (Güvenlik Servisi) raporu, "Bosna'daki Sırp nüfusunun anlamsızca katledilişine" değinmiştir. Ama aslında bir amaçları da vardı: Sırplardan kurtulmak. Bir Alman raporu, "Ustaşa'nın civarda olduğuna dair bir dedikodunun" bile tek başına insanları kaçırmaya yettiğini belirtmiştir.[373]

Sırplar ormanlara gizlenmiş ve bazıları da Bosna'yı topyekûn terk etmiştir. İnsanlar Alman işgali altındaki Sırbistan'a sığınmak için Drina Nehri'ni geçerek doğuya gitmiştir. Batıda ise Sırplar ve Yahudiler Hersek'teki İtalyan işgal kuşağında sığınacak güvenli bir liman aramıştır. Mussolini daha önce Pavelic'e yardım ve

372 Judah, *Serbs*, s. 125. Ayrıca bkz., Tomasevich, *War and Revolution*, s. 397-409; ve Hory and Broszat, *Der Kroatische Ustascha-Staat*, s. 101.

373 Hory and Broszat, *Der Kroatische Ustascha-Staat*, s. 102, 126.

himaye sağlamış olmasına rağmen, Batı Yugoslavya'daki İtalyan ordusu Ustaşa'nın katliamları karşısında irkilmiştir.

Katliamlardan yıllar sonra bile, katledilmiş ya da evlerini kaybetmiş Sırpların toplam sayısı ihtilaflı kalmaya devam etmiştir. Bu çekişme Sırp ve Hırvat milliyetçileri arasındaki daha kapsamlı bir ayrılığın belirtisiydi. Jasenovac'ta katledilen Sırpların tahmini sayısı 55,000'den fazla ile, abartılı olduğu hemen hemen kesin olan yüz binli sayılar arasında değişmektedir. Almanlar 1941'de 300,000 Sırp'ın katledildiğini raporlamıştır. Pavelic, 1941 ile 1943'ün başı arasında Hırvatistan'da yaşayan Sırp sayısının iki milyondan bir milyona düştüğünü bizzat kendisi hesaplamıştır.[374]

Yugoslavya'nın enkazında Alman ihlâlinin tetiklediği ve Ustaşa şiddetinin yaydığı uluslar savaşı, diğerleri de -Sırplar, Bosnalı Müslümanlar ve Arnavutlar- bu etnik savaşa katıldığında daha da tırmanmıştır. Bosnalı Müslümanların bu savaştaki rolü 1990'lardaki savaşlardan farklıydı. Hem Hırvatlar hem de Sırplar daha sonra Bosnalı Müslümanları ayrı bir grup olarak görmüş ancak Ustaşa liderleri 1940'larda Bosnalı Müslümanları Hırvat ulusunun bir parçası olarak tanımlamış ve Çetnikler (Sırp milliyetçiler ve monarşistler) Ustaşa müttefiki olarak gördükleri Müslümanlara saldırmıştır. Çetniklerin bazı Bosnalı Müslüman katliamları, ismi 1990'larda da etnik temizlikle anılan güney Bosna kenti Foça'da vuku bulmuştur. Çetnikler Ağustos 1942'de Foça'da yaklaşık 2,000 Müslümanı katletmiş ve Şubat 1943'te ise yine Foça'da çoğunu sivillerin oluşturduğu binlerce kişi daha öldürülmüştür. 1943 tarihli bir rapora göre amaç, her şeyi yok etmek ve herkesi öldürmekti: "Tüm Müslüman köyleri tamamen yakıldı (...) Tüm mal ve mülkler, sığırlar, mısır ve saman hariç, yok edildi. Operasyonlar sırasında Müslüman sakinlerin

374 Öldürülenlerin sayısı yoğun bir tartışma konusu olagelmiştir. Bkz., Seckendorf, *Okkupationspolitik des deutschen Faschismus*, s. 45-46; Tanner, *Croatia*, s. 152; ve Philip J. Cohen, *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History* (College Station, Tex., 1996), s. 106-107.

cinsiyet ve yaşa bakmadan eksiksiz imhasını gerçekleştirdik (...) Tüm nüfus imha edildi. Birliklerimizin morali çok yüksek."[375]

Birinci Dünya Savaşı sırasında Sırpların sürdürdüğü etnik savaşa dair tartışmaların büyük kısmı Çetnik lider Albay Draža Mihailović'in oynadığı rol çevresinde dönmekteydi. Mihailović, Sırp ordusunun 1915'te Arnavutluk üzerinden geri çekilişinden sağ çıkmış ve 1941'de Yugoslavya'nın parçalanışı ve işgaline şahit olmuştu. Kendisi faşizme karşı direniş lideri olarak silahlanmış ve daha sonra da bu sefer Komünist Partizanlara karşı mücadele etmişti. Komünist olup Tito ismini alan, Avusturya-Macaristan ordusundan Birinci Dünya Savaşı gazisi Josip Broz'un liderliğini yaptığı Partizanlar ise süratle, işgal altındaki Yugoslavya'daki en etkili direniş kuvveti haline gelmişti. Gitgide büyüyen komünist tehlikesi Mihailović'in Partizanlara karşı olası bir işbirliğini görüşmek üzere Almanlarla irtibata geçmesine yol açmış ve Mihailović savaş sonrasında, 1946'da Almanlarla işbirliği yaptığı için ölüm cezasına çarptırılmıştır. Galip Partizanlar tarafından kurulan Yeni Yugoslav devleti, Mihailović ve komutanlarını o dönemde Müslümanları katletmekle de suçlamıştır. Mihailović, Müslüman ve Hırvat kıyımlarındaki sorumluluğunu bizzat reddetmiş ancak Çetnikler arasında bu türden bir düşüncenin hâkim olduğunu da teslim etmiştir. Mihailović, savaş zamanında yapılan bir toplantıda, onun da bir Müslüman olarak bildiği bir konuşmacının meseleyi çözmek için üç yol sunduğunu ve bunlardan ilkinin "hepsini katletmek" olduğunu anlatmıştır. Mihailović'e göre, toplantıda hazır bulunan herkes "'hepsini katledelim!' diye haykırmıştır." Ve Mihailović, aslında tüm tarafların katliam yaptığının altını çizmiştir. Mahkemeye, "bazı bölgelerin tamamı Müslümanlar tarafından yok edilmiştir" diye açıklamıştır, "ama daha sonra bunun karşılığı da gelmiştir. Kat-

375 Noel Malcom, *Bosnia: A Short History*, yeni ve güncel edisyon (New York, 1996), s. 188; *The Trial of Draglojub-Draza Mihailovic: Stenographic Records and Documents from the Trial of Draglojub-Draza Mihailovic* (Belgrade, 1946), s. 361.

ledilenlerin arkadaşları muharebede öçlerini almıştır" ve Drina bir "kan nehrine" dönmüştür.[376]

Bosna Müslümanları da silahlanmıştır -hem de her yandan-. Pavelic ve yandaşlarının yarattığı ve gitgide büyüyen hayal kırıklıklarına rağmen bazıları, özellikle de Müslümanların Sırp saldırıları ile karşı karşıya olduğu bölgelerde yaşayanlar, Ustaşa kuvvetlerine katılmıştır. Diğerleri ise Partizan olmuştur. Hatta bazıları Çetniklerle işbirliği dahi yapmıştır.[377] Bosnalı siyasi liderler, diğer Balkan bölgelerindeki birçok meslektaşları gibi Alman desteğini de arkalarına almaya çalışmıştır. Bosna özerkliği için sunulan teklifler Almanya'dan destek görmemiş ancak SS, Sırplara karşı düzenlenen saldırılara iştirak eden Handschar Bölüğü'ne Müslümanları almıştır. Bosnalı askeri kuvvetler zaman veya mekâna bağlı olarak Ustaşa, Çetnikler, Almanlar veya Partizanlar ile beraber ve bazen de sadece kendi başlarına mücadele etmiştir.

Savaş, Kosova'da da yeni bir etnik şiddet, intikam ve kaçış raundu için uygun bir ortam yaratmıştı. Burada en büyük riski taşıyan grup, Yugoslavya'nın kuruluşundan sonra bölgeye yerleşen Sırplardı. Arnavutlar, Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan itibaren Sırp hâkimiyeti altında şiddetli baskıya maruz kalmışlardı ve şimdi intikam peşindeydiler. Sayıları muhtemelen 60,000 ile 70,000 arasında değişen on binlerce Sırp yerleşimci, bu dönemde Arnavutların gerçekleştirdiği saldırılardan kaçmıştır. Kaçamayanlar ölümü göze almıştır. Kosova'daki İtalyan sivil komiser, kırsal kesimin dört bir yanında kül olmuş evler görmüştür; "Sırplar ve Arnavutlar birbirlerinin evlerini yakmış, ellerinden geldiğince çok sayıda insan öldürmüş ve çiftlik hayvanlarını, malları ve aletleri çalmıştı" gözleminde bulunmuştur.[378]

376 *The Trial of Draglojub-Draza Mihailovic*, s. 358-359. Sırp olmayanlara karşı uygulanan Çetnik şiddeti suçlaması için bkz., Cohen, *Serbia's Secret War*.

377 Malcom, *Bosnia*, s. 188.

378 Alıntı için bkz., Malcom, *Kosovo*, s. 294.

Slovenya, Hırvatistan, Sırbistan, Bosna, Kosova -kısacası Yugoslavya'nın hemen hemen hiçbir bölgesi- uluslar savaşının dışında kalmamıştır ve aynı şey, Bulgaristan'ın savaştan istifade ederek ilhak etmeye çalıştığı Makedonya için de geçerliydi. Bulgaristan'ın geçmişte Makedonya için kurduğu planlar tekrar tekrar suya düşmüştü. Bulgaristan, Birinci Balkan Savaşı'nda Makedonya'nın büyük kısmını ele geçirmiş ancak 1913'teki İkinci Balkan Savaşı'nda kazanımlarının birçoğunu kaybetmişti. Birinci Dünya Savaşı sırasında bir kez daha saldırıya geçmiş ancak savaşın sonunda daha da fazla toprak kaybını kabullenmek durumunda kalmıştı. Bu yeni savaşla birlikte ise, Sırpları sürerek artık Makedonya'yı daha Bulgar bir hale getirmeye çalışacaktı.

"Hepsini Geri Ver, Hepsini Geri Ver"

Yugoslavya'nın komşuları Macaristan, Bulgaristan ve Romanya da savaşı kendi milliyetçi amaçlarını gerçekleştirmek için kullanmaya çalışmıştır. Savaş, Macaristan'dan Bulgaristan'a, Birinci Dünya Savaşı'nı sona erdiren antlaşmalar temelli toprak ihtilaflarını nihayetlendirmek için bir şans sunmuştur. Macaristan aralarında Erdel'in büyük kısmının da bulunduğu bir dizi toprağı kaybetmiş ve Bulgaristan da Ege Denizi'ne açılan bir bölgeyi elinden kaçırmıştır. Üç ülke de Almanya'nın kendi lehlerine sınır düzenlemesi yapmasını ummuş ancak savaşın ilk yıllarında sadece Bulgaristan ve Macaristan toprak kazanabilmiştir. Bilakis, Romanya'nın toprakları daha da daralmıştır. 1940 Romanya için oldukça kötü bir yıldı. Sovyetler Birliği Haziran sonunda Romanya'nın doğu sınırında yer alan Besarabya ve Kuzey Bukoniva'yı ilhak etmiş ve 30 Ağustos'ta Viyana'da ilan edilen bir Alman sınır düzenlemesi Erdel'in büyük kısmını Macaristan'a devretmiştir. Bundan birkaç gün sonra Romanya Karadeniz üzerindeki güney Dobruca bölgesini de Bulgaristan'a vermek zorunda kalmıştır.

Yeni sınırlar ne Macarları ne de Romenleri tatmin etmiştir. Erdel'in bölünüşü Romenleri epey öfkelendirmiştir ancak

Erdel'in batısına giren Macar ordusuna eşlik eden Amerikalı muhabirlerin de bildirdiği gibi Macarlar söz konusu bölünmeyi yetersiz bulmuştur. Macaristan Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda kaybettiği toprakların çoğunu geri kazanmıştı ancak görünüşe göre bu onlar için hâlâ yeterli değildi. Amerikalı gazeteci Leigh White, ister köylü ister asker olsun Macarların, "hepsini geri ver, hepsini geri ver" diye bağırdıklarını duymuştur.[379] White bu sözleri, Macaristan'ın Triyanon Antlaşması ile kaybettiği tüm toprakları iade etmeyen Almanya'ya bir serzeniş olarak yorumlamıştır.

Dobruca'nın güneyinde Bulgarlar da daha fazlasını istemiştir. *New York Times* muhabiri C. L. Sulzberger, Bulgaristan'ın asıl amacından, Eylül 1940'ta bir Karadeniz kenti olan Balçık'ta düzenlenen bir zafer töreni sırasında haberdar olmuştur. Aslında Sulzberger diğer gazetecilerle birlikte törene davet edilmiş ve dolayısıyla o da daktilosuyla beraber tören alayına katılmıştır. Balçık'ın yeni Bulgar valisi, Bulgaristan'ın toprak arzusunun henüz doyuma ulaşmadığını açık bir şekilde ifade etmiştir. Vali kalabalığa, "şimdi umalım da ülkemiz sadece altın Dobruca ile değil, kısa sürede Trakya'nın düzlük ovaları ve Ege'nin mavisi ile de zenginleşsin"[380] demiştir. Bulgaristan 1941'de, Almanya Yunanistan'ı ele geçirip Batı Trakya'yı işgal ettiğinde yeniden Ege Denizi'ne açılan bir liman elde etmiştir.

Yeni sınırlar yeni bir soruyu gündeme getirmiştir: Kendilerini bir anda yanlış bir ülkenin sınırları içinde bulan nüfuslara ne olacaktı? Bulgar işgal rejimi Yunanlıları hapse atıp sürgün ederek ve yerlerine Bulgarları yerleştirerek Batı Trakya'ya Bulgar damgasını vurmaya çalışmıştır. Birçok Yunanlı kaçmış ve 100,000'den fazlası Alman işgali altındaki Yunanistan'da güvenli bir sığınak aramıştır.[381] İstenmeyen halklar meselesi, Almanya'nın didişen

379 White, *Long Balkan Night*, s. 95.

380 C. L. Sulzberger, *A Long Row of Candles: Memoirs and Diaries, 1934-1954* (New York, 1969), s. 109.

381 Mark Mazower, *Inside Hitler's Greece: The Experience of Occupation, 1941-*

müttefikleri birbirleri ile baş etmek durumunda kaldığında daha da karmaşık bir hal almıştır. Romanya ile yapılacak olası bir nüfus değişimi en azından bazı Macar otoriteleri için endişe kaynağı olmuştur. Leigh White, 1941 Ekim'inin başında, Erdel'in orta kesiminde yer alan Kluj/Kaloşvar kentinde yaklaşık 400 Rumen'in tutuklandığını, o dönemde Macar idaresinde olan son demiryolu istasyonuna gönderildiğini ve bu insanların, Romanya'yı Macarları sürgün etmekten caydırmak için orada esir tutulduğunu öğrenmiştir. Çok daha iyi bir plansa, Macaristan sınırlarını genişletmekti. Bir Macar komutanın White'a söylediği gibi, "Erdel'in tamamını yeniden ele geçirmeye kararlıyız. Bunu başardığımız anda, bütün Rumenleri Eflak'a tehcir etmekten memnun olacağız. Bakalım o zaman hoşlarına gidecek mi!"[382]

Bulgarlar, Macarlar ve Rumenler bir kez daha yeni sınırlarla birlikte hareket etmiştir. Romanya ile yapılan bir nüfus değişimi sonucunda yaklaşık 62,000 Bulgar kuzey Dobruca'dan ayrılmış ve 160,000 Macar da Güney Erdel'i terk ederek Macaristan'a gitmiştir. Ancak sınır değişimi için en büyük bedeli Rumenler ödemiştir: yaklaşık 110,000 kişi güney Dobruca'yı terk etmiş ve 200,000'in üzerinde insan da Erdel'i bırakarak Romanya'ya gitmiştir. Rumenler, "Eski Krallık" olarak bilinen, Romanya'dan geriye kalan çekirdek bölgeye dönmek için demiryolu istasyonlarında uzun kuyruklar oluşturmuş ve Amerikalı gazeteci Robert Parker'ın naklettiğine göre yanlarına ulusal sembollerini de almışlardır. Görev bölgelerini terk eden Rumen yetkililer, "ulusal Rumen kahramanlarının devasa bronz heykellerini" paketlemiştir. Besarabya ve Kuzey Bukoniva'dan gelen mülteciler de Romanya'ya akın etmiştir. Britanyalı gazeteci Derek Patmore, Bükreş'te mültecilerin karayolu ve trenle varışını izlemiştir.

1944 (New Haven, 1993), s. 20; Glenny, *Balkans*, s. 481; ve Eugene M. Kulischer, *Europe on the Move: War and Population Changes, 1917-47* (New York, 1948), s. 258-259.

382 White, *Long Balkan Night*, s. 107.

Gare du Nord demiryolu istasyonundaki "platformlar ve bekleme odaları, beklenmedik kaçışlarından sonra tükenmiş yığınlar halinde sağda solda yatan köylülerle dolmuştur."[383]

"Devasa Bir Antisemit Fabrikası"

Romanya, sınırları içerisinde bir etnik saflık ve Rumen üstünlüğü gayreti başlatmıştı. Romanya'yı sadece Rumenler için muhafaza etme seferberliği Macar ve Ukraynalılara zulmedilmesini de öngörmüş ancak özellikle Yahudileri hedef almıştır. Romanya, yüz binlerce Romanya Yahudi'sini sistematik ve kapsamlı bir yasal ayrımcılığa tabi tutmuş ve yine yüz binlerce Yahudi'yi de pek çoğunun hayatını kaybettiği gettolara ve kamplara sürmüştür.

Romanya'nın etnik saflık için giriştiği çabalar, rakip otoriter liderler ile milliyetçi hareketler arasındaki karmaşık bir güç mücadelesi sırasında baş göstermiştir. Romanya Kralı II. Carol bir monarşist diktatörlük yaratmaya teşebbüs etmiş ancak egemenliğinin kırılgan olduğu anlaşılmıştır. Besarabya ve Kuzey Bukovina'nın onur kırıcı bir şekilde kaybedilmesinin ardından, Almanların Romanya'dan Macaristan'a toprak aktarma kararı Kral için son darbe olmuştur. 1940 Eylül'ünün başında General Ion Antonescu ve faşist Demir Muhafızların başını çektiği bir koalisyon, Rumen hükümetini devralmıştır. Bu ortaklık Ocak 1941'de başarısız bir Demir Muhafızlar isyanı ile sona ermiş ancak Antonescu yine de iktidarda kalmıştır.

Antisemitizm, sınır değişiklikleri, nüfus hareketleri ve hükümet değişimleri Rumen toplumuna nüfuz etmiş bir duyguydu ve daimiydi. Faşist yıllarda geçen oldukça zengin bir günlük kaleme almış, Romanya'nın kültürel yaşamında aktif Yahudi yazar Mihail Sebastian, 1940 Haziran'ının başında "eski Rumen antisemitizminin (kurtarma vaadiyle birlikte) sabırsızlıkla fokurdadığını" gözlemlemiştir. 1940 ve 1941'de Romanya'yı ziyaret eden

383 Kulischer, *Europe on the Move*, s. 259; Robert Parker, *Headquarters Budapest* (New York, 1944), s. 240; ve Derek Patmore, *Balkan Correspondent* (New York, 1941), s. 152.

Leigh White, sıradan Rumenleri Demir Muhafızlara bağlayan şeyin tam da bu antisemitizm olduğunu savunmuştur. White, "Yahudilerin, her sınıftan Rumen'i Demir Muhafız devrimi ile birleştiren tek bağ" olduğunu ileri sürmüştür. "Ortalama Rumen, Yahudilerden, Almanya'nın yanına yaklaşamadığı ve ancak Polonya'dakine eşdeğer bir öfke ile nefret etmekteydi."[384]

Rumen askerleri 1940'daki aşağılanmaları için Yahudileri katlederek öç almıştır. Örneğin 16'ncı Piyade Alayı'ndan askerler Bukovina'dan geri çekilirken Yahudileri katletmiştir. Cinayetler Romanya'nın yeni ve daha küçük sınırları içinde de devam etmiştir. Bazıları askerlere ait olan Yahudi cesetler Boğdan'daki tren rayları boyunca dizilmiştir. Rumen askerleri Dorohoi kasabasındaki bir pogrom sırasında gerçekleştirilen Yahudi katliamlarına iştirak etmiş ve yine aynı Rumen askerler Galaţi'deki Tuna Nehri limanında yer alan tren istasyonunda, Sovyet topraklarına kaçmaya çalışan 400 Yahudi'yi katletmiştir.[385] Bu katliamlar bazı Rumenleri dehşete düşürmüş ancak aynı zamanda kutlama ve şarkılara da ilham kaynağı olmuştur. Mihail Sebastian Temmuz 1941'de Bükreş sokaklarında, önceki yılın katliamları üzerine yazılmış şarkılar söyleyen Roman çocuklarını duymuştur:

Tren Chitila'dan ayrılıyor
Stalin'i Filistin'e götürüyor
Tren Galaţi'den ayrılıyor
Asılmış Yahudilerle dolu[386]

Romanya Yahudileri her yana nüfuz eden ayrımcılığın mağduru olmuştur. Romanya, Antonescu ve Demir Muhafızların iktidarı ele geçirmesinden önce bile Ağustos 1940'ta, Almanya'nın kötü şöhretli Nürnberg Kanunlarını yansıtan kanuni düzenlemeleri yasalaştırmıştır. Artık Yahudiler Rumenlerle evlenemeyecektir. Yeni Antonescu-Demir Muhafızlar rejimi bu ayrımcılığı

384 Sebastian, *Journal*, s. 293; White, *Long Balkan Night*, s. 119.

385 Ioanid, *Holocaust in Romania*, s. 41-42.

386 Sebastian, *Journal*, s. 377.

daha da şiddetlendirmiştir. Bir Rumenleştirme seferberliği, Yahudi iş yerlerine ülke çapında el konmasına, beyaz yaka Yahudi çalışanların işlerini kaybetmesine ve Yahudilerin hemen hemen tüm profesyonel kuruluşlardan tasfiye edilmesine yol açmıştır. Diğer taraftan Demir Muhafızlar, Yahudileri sürekli biçimde dövmüş ve katletmiştir.[387]

Demir Muhafızların Romanya Yahudilerine karşı başlattığı seferberlik, Muhafızların Ocak 1941'de, başarısız olan iktidarı eski müttefiki Antonescu'nun elinden alma girişimi sırasında patlak veren bir antisemitist şiddet gösterisi ile doruğa çıkmıştır. Bükreş için savaşan ve Yeşil Gömlekliler olarak bilinen Demir Muhafız mangaları, sinagogları talan etmiş, ateşe vermiş ve bir pogrom başlatmıştır. Yahudilerin evleri ve işyerleri yanarken Hıristiyan komşuları da, "Hıristiyan Mülkü, Rumen Evi, Sahibi Rumen'dir" gibi uyarılar asarak kendi mal ve mülklerini korumaya çalışmış ancak söz konusu ev ile dükkânlardan bazıları da yok edilmiştir. Muhtemelen en kötü şöhretli katliam sahnesinde, Rumen faşistler Bükreş'teki bir mezbahada Yahudileri, Leigh White'ın betimlediği gibi, "koşer kasaplık yöntemlerinin canavarca bir parodisi" ile katletmiştir.[388]

Romanya Yahudilerine karşı yürütülen seferberlik, Antonescu Demir Muhafızları mağlup ettiğinde de sona ermemiştir. Romanya'nın Haziran 1940'ta savaşa girmesi yeni bir antisemit politika hamlesine ön ayak olmuştur. Sebastian, günlüğünün Ağustos 1941 tarihli bölümünde Rumen hükümetini "devasa bir antisemit fabrikası" diye tanımlayarak dönemin ruhunu yakalamıştır. Rumen otoriteleri Yahudileri her türden malı tes-

387 Dinu C. Giurescu, "Romania During the Second World War, September 1, 1939-August 23, 1944," *Romania: A Historic Perspective*, ed. Dinu C. Giurescu ve Stephen Fischer-Galati (Boulder, Colo., 1998), s. 356 içinde; Ioanid, *Holocaust in Romania*, s. 43-50.

388 Sebastian, *Journal*, s. 313; White, *Long Balkan Night*, s. 148. Ayrıca bkz., Clare Hollingworth, *There's a German Just Behind Me* (London, 1942), s. 185.

lim etmeye zorlamıştır: yataklar, yastıklar, battaniyeler, çarşaflar, gömlekler, donlar, çoraplar, mendiller, havlular, takım elbiseler ve paltolar. Ganimet, Eylül 1941'de toplama noktası olarak kullanılan, Bükreş'in Büyük bir Sinagogu'nda birikmiştir. Aralık'ta Yahudilere kayaklarını dahi teslim etme emri verilmiştir. Ayrımcılık gıdayı da kapsamıştır. Yahudiler daha az yiyecek için daha fazla para ödemiştir. Ayrıca, Romanya Yahudilerden dönemsel zorunlu çalışma talep etmiş ancak görünüşe göre, Yahudilerin küçük düşürülmesine onları faydalı bir işte çalıştırarak savaş gayretini ilerletmekten daha büyük bir önem verilmiştir. Örneğin, Yahudiler kar küremek için iş grupları kurmaya zorlanmış ancak yakın zamanda kar yağmamışsa, sadece kar yığınlarını sağa sola taşımışlardır. Sebastian 1942 Mart'ının başında, "karı bir yerden başka bir yere öteliyoruz -bütünüyle anlamsız bir iş-" yorumunda bulunmuştur.[389]

Romanya'nın Kutsal Savaşı

Romanya'nın antisemitizmi, Haziran 1941'de Romanya Sovyetler Birliği'ni istila etmek için Nazi Almanya'sına katıldığında yeni bir evreye girmiştir. General Antonescu müşterek Rumen ve Alman istilasına kutsal savaş adını vermiştir. Kutsal savaş, kaybedilen topraklar için verilen bir savaştı: Besarabya ve Kuzey Bukovina. Bu, Rumen otoritelerinin, öldürülen her Alman ya da Rumen askerinin diyeti olarak "50 Yahudi-Komünisti" infaz etmeyi taahhüt ettiği, Komünistler ve Yahudilere karşı verilen bir savaştı.[390] Dolayısıyla, Besarabya ve Bukovina'da verilen bu kutsal savaş aynı zamanda bir etnik temizlik ve soykırım savaşıydı da.

1941'de Doğu Avrupa çapında Yahudileri katleden Alman

389 Sebastian, *Journal*, s. 391, 405, 431-432, 447, 479; Matatias Carp, *Holocaust in Romania: Facts and Documents on the Annihilation of Romania's Jews 1940-1944*, ed. Andrew L. Simon, çeviren Sean Murphy (Safety Harbor, Fla., 2000), s. 43-44; ve Giurescu, "Romania During the Second World War," s. 360.

390 Sebastian, *Journal*, s. 369, 375.

mobil katliam mangaları da doğu cephesinin güney kesiminde aktifti ancak Rumenlerin Yahudi katliamları güçlü yerel ve ulusal kökenlere dayanmaktaydı. Bu sadece Alman yapımı bir katliam değildi. Yahudilerin kitlesel olarak katledilişi gitgide tırmanan bir Rumen antisemitizminin radikal bir biçimde doruğa çıkışıydı ancak Rumenler dönemin yaygın milliyetçi görüşleri ile de hareket etmişti. Tıpkı Litvanya ve doğu Polonya'da olduğu gibi, Sovyet işbirlikçisi olarak görülen Yahudilerden intikam almak için duyulan milliyetçi arzu antisemit şiddeti beslemiştir. Siyasi ve askeri liderler ile nüfusun geniş kesimi Besarabya ve Bukoniva Yahudilerini Sovyetler 1940'ta bu bölgeleri ele geçirdiği sırada Romanya'ya ihanet etmekle suçlamıştır. Yahudi ihaneti iddiaları bir kez daha özellikle güçlü bir tesire sahipti zira bu iddialar Yahudileri hain yabancılar olarak betimleyen mevcut anlatılar ile kolaylıkla örtüşüyordu.

Rumenler, Haziran 1941'de, Besarabya sınırının hemen öteki tarafında yer alan Boğdan şehri Yaş ile başlayarak intikam almıştır. Yaş, savaşın ilk günlerinde cephe hattında yer almaktaydı ve Rumenler, Yahudileri gözcü olarak Sovyet hava saldırılarına destek olmakla suçlamıştır. Bazıları Yaş Yahudilerin cesetlerinin düşürülen Sovyet uçaklarında bulunduğunu bile öne sürmüştür. Propaganda afişleri intikam çağrısında bulunmuştur. Bir görgü tanığı üzerinde, "Rumenler! Öldürülen her kike, ölü bir Komünisttir. Şimdi intikam zamanı!" yazan bir afiş anımsamıştır. Aralarında Polis Baş Komiseri Yarbay Chirilovici'nin de bulunduğu yerel güvenlik görevlileri, Rumen sivillerin çağrılara cevap vermeye hevesli olduğunu görmüştür. Siviller, "Yahudileri Sovyet paraşütçülerini ve teröristlerini saklayan ve himaye eden tek azınlık olmakla suçlamıştır. Rumen vatandaşları, ordu tarafından Yahudilere karşı çeşitli önlemler alındığı zamansa, kitlesel infazlara topluca onay vermişlerdir; öyle ki bu infazların daha geniş ölçekli olmasını dahi isterlerdi." Aralarında polisler, askerler ve sivillerin bulunduğu Rumenler ile Almanlar Yahudileri açıkça katletmiştir. Sadece Yaş'ta binlerce Yahudi'yi öldürmüşlerdir.

Rumen polisi ve Alman askerleri bütün bir pogromun en kötü şöhretli olaylarından birinde, birçoğu yaralı olan 4,300'dan fazla Yahudi'yi artık "ölüm treni" olarak bilinen iki trene hıncahınç doldurmuştur. Tıka basa dolu ve penceresiz yük vagonlarında altı günden uzun süre boyunca aç ve susuz yolculuk eden 1,400 Yahudi, ilk tren Yaş'ın güneyindeki Călăraşi'ye varana kadar yaşamını yitirmiş ve yaklaşık 1,200 kişi ise, yavaşça Yaş'ın batısına hareket eden ikinci trenin içinde ölmüştür.[391]

Yaş pogromu Romanya'nın Yahudilere başlattığı saldırının gidişatını belirlemiştir. Besarabya ve Bukovina'ya yeniden giren Rumen askerleri bazen Alman askerleri eşliğinde ve çoğu zaman da yerel sakinlerin iştirakiyle katliamlarına devam etmiştir. Söz konusu katliamlar, 1940'taki Rumen utancı karşısında Yahudilerin sergilediği her türden sözde sevinç gösterisi için cezaydı. Örneğin daha önce Besarabya'da görevlendirilen Rumen Altıncı Dağ Avcı Alayı, savaşı intikam almak için bir fırsat olarak görmüştür. Bilakis, alayın albayı Maties Ermil, 31 Temmuz 1941'de 6. Alayın Yahudilere karşı yeterince sert davranmadığını yazmıştır. Albay, "kanaatimce alayın benimsediği yöntemler her ne kadar üst seviyeden gelen emirlere uygun olsa da fazla yumuşaktı, zira Yahudiler Rumen ordusuna ateş etmeye cüret etmiş ve Rumen ordusuna karşı sabotaj eylemleri gerçekleştirmeye kalkışmıştır" şeklinde görüşünü paylaşmıştır. Besarabya ve Bukovina çapında katliamlar olağandı. Rumen ve Alman kuvvetleri 18 Temmuz'da Besarabya'nın en büyük şehri Kişinev'i aldıktan sonra binlerce Yahudi'yi katletmiştir ancak bu katliam Holokost tarihinde adeta bir dipnottur.[392] Kişinev'deki 1903 pogromu

391 Alıntı için bkz., Radu Ioanid, "The Holocaust in Romania: The Iasi Pogrom of June 1941," *Contemporary European History* 2 (1993), s. 127-128, 142-143; Carp, *Holocaust in Romania*, s. 139; Ioanid, *Holocaust in Romania*, s. 67, 80-86; and Jean Ancel, "The Jassy Pogrom—June 29, 1941," *Rümanien und der Holocaust: Zu den Massenverbrechen in Transnistrien, 1941-1944*, ed. Mariana Hausleitner, Brigitte Mihok, ve Julianne Wetzel (Berlin, 2001), s. 62-64 içinde.

392 Carp, *Holocaust in Romania*, s. 21-24, 127; Ioanid, *Holocaust in Romania*, s. 94, 97, 101, 104-106.

uluslararası düzeyde tepki çekmiş ancak 1941'de -savaşı sırasında- çok daha fazla sayıda Yahudi'nin katledilmesi ise neredeyse fark edilmemişti bile.

Her ne kadar şiddetli ve sık olsalar da katliamlar Romanya'nın Besarabya ve Bukovina Yahudilerine karşı açtığı savaşın sadece ilk evresini oluşturmaktaydı. Rumen yetkililer daha kapsamlı hedeflerini tanımlamak için etnik temizlikle hemen hemen özdeş bir terim kullanmıştır. Yetkililer, "saha temizliği," yani Yahudilerin tahliye edilmesi için çağrıda bulunmuşlardır. Romanya Bakanlar Konseyi'nin Başkan Vekili Mihai Antonescu hem Yahudilerin hem de Ukraynalıların Besarabya ve Bukovina'dan sürülmesini talep etmiştir. Antonescu, "tarih bizi barbarlıkla itham edecek olsa da umursamıyoruz (...) Bu, tarihimizdeki en uygun andır. Gerekirse, makineli tüfek kullanınız"[393] diye konuşmuştur.

Tıpkı 1939 ve 1940'ta Himmler ve Heydrich'te olduğu gibi General Antonescu ve yandaşları da 1941'de kritik bir sorunla karşı karşıya kalmıştır: Ellerinde istenmeyen Yahudileri yerleştirebilecekleri hiçbir yer yoktu. Himmler ve Heydrich, ilhak edilen Batı Polonya'daki tüm Yahudileri, Nazi işgali altındaki Genel Hükümet bölgesine süremeyeceklerinin farkına varmış; Rumen otoriteleri de Bukovina ve Besarabya'daki tüm Yahudileri doğuya itemeyeceklerini anlamıştır. Her iki durumda da bütün bir halkı sürme gayreti diğer önceliklerle ters düşmüştür. Romanya, Yahudileri Besarabya'dan Dinyester Nehri'nin doğusuna sürmek istemiş ancak Alman ordusu bu Yahudi sivillerin oraya fazla erken gönderilmesine razı olmamıştır, özellikle de bu durum Sovyetler Birliği'ne karşı sürdürülen saldırıda kullanılacak ulaşım araçlarını kısıtlayacaksa. Kasaba ve köylerdeki evlerinden topyekûn sü-

393 Ancel, "The Jassy Pogrom," s. 54; alıntı için bkz., Ioanid, *Holocaust in Romania*, s. 92; Armin Heinen Haziran 1941'te Bükreş'ten jandarma kuvvetlerine gönderilen bir katliam emrinden bahseder. Bkz., Armin Heinen, "Gewalt-Kultur: Rümanien, der Krieg und die Juden (Juni ibis Oktober 1941) *Rümanien und der Holocaust*, ed. Hausleitner, Mihok ve Wetzel, s. 42 içinde.

rülen Yahudiler, Dinyester Nehri'ne vardığında *Einsatzgruppe* D tarafından yeniden Besarabya'ya gönderilmişlerdir. Diğerlerine ayak uyduramayan Yahudiler ise vurulmuştur.[394]

Besarabya'da geriye kalan Yahudiler Dinyester Nehri'nin ötesine sürülememişse de, en azından bir araya toplanıp izole edilebilirlerdi. 1941 yazı ve sonbaharının başında on binlerce Yahudi'yi Kişinev dâhil, çeşitli kasaba ve şehirlerde kurulan gettolarda yaşamaya zorlayan Romanya'nın benimsediği çözüm de buydu. Besarabya'nın gettolarındaki Yahudi mülteciler, ölmüş ya da gönderilmiş diğer Yahudiler tarafından daha önce terk edilmiş ve yağmalanmış evlere sığınmıştır. Ailesiyle birlikte kuzey Besarabya'daki Secureni gettosuna gönderilen genç Yahudi Avigdor Shachan, yaklaşık 20,000 Yahudi'nin, "terk edilmiş Yahudilerin evlerinin dizili olduğu dar sokaklara" nasıl doluştuğunu anımsamıştır.[395]

Besarabya ve Bukovina Yahudilerine karşı daha da radikal bir Rumen seferberliğinin önünde duran tek engel, Romanya 1941 yazının sonunda Transdinyester olarak bilinen bir toprak şeridini teslim aldığında ortadan kalkmıştır. Almanya tarafından Romanya'ya 30 Ağustos'ta mükafat olarak verilen bu toprakların sınırları Besarabya'nın doğusundan Ukrayna'nın güneyine kadar uzanmaktaydı. Artık Romanya'nın Besarabya'da geriye kalan Yahudileri sürgün edebileceği bir yer vardı ve Romen liderler söz konusu Yahudilerin, akıbetlerini adamakıllı hak ettiklerini savunmaktaydı. Rumen Yahudi Topluluğu'nun lideri Wilhelm Filderman, tehcirlerin durdurulması için ricada bulunmuş ancak Antonescu buna, 19 Ekim 1940 Rumen geri çekilişi sırasındaki bilindik Yahudi ihaneti iddiaları ile karşı çıkmıştır. Ya-

394 Birbiriyle çatışan Almanya ve Romanya siyasaları üzerine, bkz., Andrej Angrick, "Rümanien, die SS, and die Vernichtung der Juden," *Rümanien und der Holocaust*, ed. Hausleitner, Mihok ve Wetzel, s. 128 içinde; ve Ioanid, *Holocaust in Romania*, s. 122, 128-129.

395 Avigdor Shachan, *Burning Ice: The Ghettos of Transnistria*, tercüme eden Shmuel Himelstein (Boulder, Colo., 1996), s. 102.

hudilerin Rumen katliamı yaptığına dair kanıtlar "insanı çılgına çevirmeye yeterdi, sizin Yahudileriniz bizim toleranslı ve cömert ulusumuza nasıl işkence eder."[396]

Yahudiler, Besarabya'nın gettolarından az miktarda eşya toplamış -bazıları yanlarına kıyafet ve sadece bir günlük yiyecek alabilmiştir- ve Rumen jandarmaların sürekli zorlamasıyla Dinyester Nehri'nin doğusuna ve Transdinyester'e yürümüştür. Bazıları boğulmuş ya da donarak ölmüş, bazıları katledilmiş, diğerleri ise intihar etmiştir. Ölüler yollara dizilmiştir. Avigdor Shachan, Secureni gettosundan tehcir edilen 5,000 kişilik bu gruptan sadece yaklaşık 3,000 kişinin yolculuktan sağ çıktığını hesaplamıştır. Daha henüz 1938'de Bukovina'ya bağlanmış olan ve Romanya'nın Eski Krallığı içinde yer alan bir bölge olan Dorohoi'den sürülen diğer Yahudiler ise varış noktalarına trenle gitmiştir. 17 yaşındayken Dorohoi'den tehcir edilen Miryam Leib, "trendeki birçok kişinin donarak öldüğü" büyükbaş hayvan vagonunda geçen üç günlük yolculuğu anımsamıştır. 1942'deki tehcirler ise, zorunlu iş görevlerini yerine getirmedikleri, özensiz çalıştıkları ve hatta "Rumenlerle yakın ilişki kurdukları" bahanesiyle cezalandırılan, Bükreş'ten seçilmiş Yahudileri bile hedef almıştır.[397]

İster Bukovina ya da Besarabya'dan giderken, ister Transdinyester'e geçerken olsun, Yahudiler son derece hasmane bir halkla karşı karşıya gelmiştir: Yahudileri ilerlemeye zorlamak için hevesli askerler ve jandarmalar ile onlarla alay eden, onları soyan ve onlara saldıran köylüler. Siyonistlerin hedefi olan Filistin, doğuya sürülen Yahudilerin vaat edilmiş bir toprağa gitmediğini gayet iyi bilen Rumenler için alaycı bir hakaret haline gelmiştir. "Filistin" kelimesi defalarca tekrarlanmış ve Rumen askerler Avigdor Shachan ile ailesini ve diğer Yahudileri 1941

396 Alıntı için bkz., Shachan, *Burning Ice*, s. 130-133.

397 Shachan, *Burning Ice*, s. 199; Felicia Carmelly, *Shattered! Fifty Years of Silence: History and Voices of the Tragedy in Romania and Transnistria* (Scarborough, Ontario, 1997), s. 295; ve Ioanid, *Holocaust in Romania*, s. 26.

Temmuz'unda Besarabya kenti Hotin'den sürerken kulaklarda çınlamıştır. Doğuya yolculukları sırasında içinden geçtikleri bir köyde, köylüler yolun kenarına sıralanmış insanlar onlara yaklaştığında "yaşlı bir çiftçi borazan çalmıştır. Bütün çiftçiler kaba bir kahkahaya boğulurken...", bu ses "taş ve sopa yağmurunun" işaretiydi. Köylüler Yahudileri soymuş ve hatta onları katletmiştir. Miryam Leib, diğerlerinin hızına ayak uyduramayan Yahudilerin "ya Rumen jandarmalar ya da Ukraynalı köylü çeteleri tarafından katledildiğini" hatırlamıştır.[398]

Dinyester Nehri'nin karşı kıyısına geçip Transdinyester'e ulaşabilen Yahudilerin ölüm oranı sarsıcıydı. Kış mevsimiyle birlikte sıcaklıklar aniden düşmüş, karlar yığılmış ve yetersiz beslenen, gıdasız ve yakıtsız çok sayıdaki Yahudi mülteci tifüsten hayatını kaybetmiştir. Yemek için her şeyi göze alan mülteciler, soğuğa rağmen giysilerini satmıştır. Bukovina dağlarından Transdinyester'e sürülen genç Mirjam Korber, ilk kıştan sağ çıktıktan sonra bunun bir kırım olduğu fikri kendisinde yer etmeye başlamıştır. Genç kız günlüğüne, "Ve bir Yahudi'yi veya binlerce çaresiz Yahudi'yi öldürmekten daha kolay ne var ki" diye yazmıştır. Onu en çok sarsan şey, katliamın "yirminci yüzyıl medeniyetinde" vuku bulmuş olmasıydı.[399] Korber'in Transdinyester sürgününde geçirdiği ilk kış en kötüsüydü ancak Yahudi katliamları savaş boyunca devam etmiştir, özellikle de Almanların katliamlara öncülük ettiği, Bug Nehri üzerindeki Transdinyester'in doğu sınırı üzerinde. Transdinyester'e ulaşan yaklaşık 125,000 ile 145,000 arasındaki Yahudi'den tahminen sadece 50,000'i savaştan sağ çıkmıştır. Genel olarak, Rumenlerin Yahudilere açtığı savaş en az 250,000 ya da muhtemelen daha

398 Shachan, *Burning Ice*, s. 74, 79; Carmelly, *Shattered*, s. 295. Ayrıca bkz., Mirjam Korber, *Deportiert: jüdische Überlebensschicksale aus Rümanien 1941-1944. Ein Tagebuch*, çeviren Andrei Hoisie, ed. Erhard Roy Wiehn, "Familiengeschichte" Sylvia Hoisie-Korber ve "Bericht über das Massaker in Jassy 1941," Henry L. Eaton (Konstanz, 1993), s. 53-54.

399 Korber, *Deportiert*, s. 100, 103; Ioanid, *Holocaust in Romania*, s. 148, 289; ve Carp, *Holocaust in Romania*, s. 18.

fazla kurbanın veya başka bir ifadeyle, Rumen kontrolü altındaki topraklarda yaşayan tüm Yahudilerin aşağı yukarı yarısının hayatına mal olmuştur.

Yahudiler Transdinyester'de ölürken, Romanya'nın başkenti Bükreş'teki Yahudiler de hiçbir zaman gelmeyecek olan genel tehcir emrini korkuyla beklemiştir. Bükreş Yahudileri Besarabya ve Bukovina'dan Transdinyester'e sürülen Yahudilerin karşılaştığı feci koşullardan haberdardı ve onlarla aynı kaderi paylaşacaklarına inanmaktaydılar. Yahudi bir hekim ve yazar olan Dr. Emil Dorian 16 Aralık'ta günlüğüne, "herkes Romanya'da Yahudi meselesinin topyekûn çözümünü -yani tüm Yahudilerin Transdinyester'e tehcirini- konuşuyor" diyerek gözlemini aktarmıştır. Eylül 1942'de Bükreş'ten başlatılan sınırlı tehcirler şehrin Yahudilerini dehşete düşürmüştür. Dorian, 15 Eylül 1942'de "Yahudiler arasındaki paniğin artık daimi" olduğunu not etmiştir. Mihail Sebastian da 25 Eylül 1942'de günlüğüne şunları yazmıştır: "Transdinyester'e hareket eden trenlerin hayaleti asla gözlerimin önünde gitmiyor." Ancak yine de, Bükreş'ten doğudaki Transdinyester'e gönderilen Yahudiler talihsiz istisnalar olmayı sürdürmüştür. Ne Sebastian ne de Dorian tehcir edilmiştir. Dorian 1956'ya kadar yaşamış; Sebastian ise -hem Holokost hem de savaştan sağ çıktıktan sonra- Mayıs 1945'te bir kamyonun kendisine çarpması sonucunda hayatını kaybetmiştir. Nihai darbenin Bükreş Yahudilerinin çoğuna neden hiç indirilmediğini kimse idrak edememiştir. Dorian Ekim 1942'de günlüğüne şöyle yazmıştır: "Hükümetin Yahudi tehciri konusundaki pozisyonunu ani bir kararla neden değiştirdiğini kimse anlayamıyor."[400] Daha fazla insan ölmemiştir çünkü Romanya büyük ihtimalle

400 Emil Dorian, *The Quality of Witness: A Romanian Diary, 1937-1944*, ed. Marguerite Dorian, çeviren Mara Soceanu Vamos, Michael Stanislawski'nin önsözüyle beraber (Philadelphia, 1982), s. 173, 182, 228, 237; Sebastian, *Journal*, s. 509. İleri gelen Romanyalılar tarafından yapılan protestolar da diğer faktörlere dahildir. Bkz., Mariana Hausleitner, "Grossverbrechen in rümanischen Transnistrien," *Rümanien und der Holocaust*, ed. Hausleitner, Mihok ve Wetzel, s. 19 içinde.

Almanya'nın mağlubiyet yolunda ilerlediğinin farkına varmıştır. Romanya liderleri özellikle Stalingrad Muharebesi'nden sonra Yahudilere karşı izledikleri politikayı yeniden gözden geçirmeye başlamıştır. 1943'te ise Rumen otoriteleri bazı Yahudilerin Transdinyester'den dönmesine izin vermiştir.

Etnik temizlik ve soykırım arasındaki ilişki, Romanya'da ve Romanya işgali altındaki topraklarda İkinci Dünya Savaşı sırasında Avrupa'nın geriye kalan büyük kısmından farklıydı. Almanların Sovyetler Birliği'ndeki ve Polonya'daki Yahudileri kitlesel olarak katletmesi, "Yahudi meselesi" için yeniden yerleştirme planlarının yerine alternatif bir "çözüm" sunmuştur. Ancak Besarabya, Bukovina ve Transdinyester'de olağanüstü şiddetli tehcirler doğrudan soykırıma yol açmıştır. Bu bakımdan Rumenlerin Yahudi katliamı Ermeni soykırımını andırmıştır. Hem Romanya'da hem de Türkiye'de kitlesel kıyımın mimarları kurbanlarını savaş sırasında ihanetle suçlamış ve her iki ülkede de tehcirler öngörülebilir bir şekilde imhaya yol açmıştır. Türkiye'nin büyük kısmında Ermenilere uygulanan etnik temizlik; katliamlar, hava şartları, açlık ve hastalık yüzünden muazzam sayıda insanının ölümüne neden olmuş ve aynı unsurlar Besarabya ve Bukovina'dan gelen Yahudileri de öldürmüş, ancak Ermeniler sıcaktan, Yahudiler ise soğuktan yok olmuştur. Her iki durumda da, saldırıya maruz kalan nüfusun bir kısmı kitlesel katliamdan kurtulmuştur -Romanya'nın Eski Krallığı'ndaki Yahudiler ve Türkiye'nin en büyük batı şehirlerinde yaşayan Ermeniler-, ancak tehcirden muaf tutulan Rumen Yahudilerin yüzdesi tehcirden kurtulan Ermenilerin oranından yüksekti.[401]

Studebaker ile Temizlik

Almanya'nın imha savaşı ve radikal milliyetçilerin seferberlikleri 1942 boyunca soykırım ve etnik temizlik saçmayı sürdürmüş

401 Bu karşılaştırmanın bir diğer değerlendirmesi için bkz., Mark Levene, "The Experience of Genocide: Armenia 1915-16 and Romania 1941-42," *Der Völkermord an den Armeniern und die Shoa*, ed. Kieser ve Schaller, s. 423-462 içinde.

fakat 1942'nin sonu ve 1943'ün başı hem savaş hem de etnik temizlik için bir dönüm noktası olmuştur. Savaşın ilk yıllarındaki kitlesel kıyım ve sürgün programları hemen hemen her durumda savaşın tek bir biçimde sonuçlanacağını öngörmüştür. Yahudiler ilhak edilen Batı Polonya'dan sürülecek, Madagaskar'a ya da Genel Hükümet bölgesine veya Transdinyester'e gönderilecekti ya da sadece katledilecekti; Hırvatistan'da Sırplar imha edilecek; Naziler Lehleri, Ukraynalıları ve Beyaz Rusları Orta Asya'ya ve Sibirya'ya sürgün edecekti -tüm bu planlar Alman zaferi varsayımı üzerine kurulmuştu-. Peki ya Almanya mağlup olursa? Elbette ki, İkinci Dünya Savaşı sırasındaki etnik temizliğe dair dengeli tüm anlatıların Nazi Almanya'sı ve müttefikleri tarafından işlenen suçları merkezine alması gerekir fakat Sovyet zaferi ve Almanların geri çekilişi de etnik temizlik ve etnik savaşın yeni epizotlarını beraberinde getirmiştir.

Sovyet tehcirlerinin yeni evresi, Almanya SSCB'ni istila bile etmeden önce başlamıştır. Savaşın ilk yıllarında batı yönünde Doğu Polonya'ya, Baltık devletlerine ve Besarabya'ya doğru ilerleyen Sovyetler, kısa bir süre içinde şüpheli bireyleri sürmeye başlamıştır. Tehcirleri, Sovyet otoriteleri ve özellikle de NKVD ajanları gerçekleştirmiştir. Polis ve ordu yetkililerini, öğretmenleri, devlet memurlarını, zengin çiftçileri, onların ailelerini ve Sovyet karşıtı eylemlerden suçlu olduğuna hükmedilen diğer herkesi bir araya toplamışlardır. Ayrıca, Yahudileri de tehcir etmişlerdir. Sovyet otoriteleri sadece işgal altındaki Polonya'da yarım milyondan fazla insanı sürmüştür.[402] Birçoğu yolda hayatını

402 Tahmini sayılar 1 milyon ve daha fazlasına kadar çıkmaktadır. Bkz., Jan T. Gross, *Revolution from Abroad: The Soviet Conquest of Poland's Western Ukraine and Western Belorussia* (Princeton, N.J., 1998), s. 194; Keith Sword, *Deportation and Exile: Poles in the Soviet Union, 1939-1948* (New York, 1994), s. 25; ve Wlodzimierz Borodziej and Hans Lemberg, *"Unsere Heimat is uns ein fremdes Land geworden...": Die Deutschen östlich von Oder und Neisse, 1945-1950: Dokumente aus polnischen Archiven*, vol. 1 (Marburg, 2000), s. 39. Ayrıca bkz., N. S. Lebedeva, "The Deportation of the Polish Population to the USSR, 1939-1941," *Journal of Communist Studies & Transition Politics*, 16 (2000), s. 28-45.

kaybetmiştir, özellikle de 1940 kışı sırasında tehcir edilen yaşlılar ve çocuklar. Doğuya yaptıkları yolculuktan sağ çıkanlar, kendilerini çalışma ya da esir kamplarında bulmuştur.

Sovyet dehşetinin pek çok görgü tanığından biri de 1939 ve 1940'ta Doğu Polonya'ya kapsamlı seyahatler yapan genç Leh müzisyen Christina Soltan'dı. Soltan savaş öncesinde Berlin'de eğitim görmüş, yarı Yahudi olan müzik öğretmenini Almanya'dan Japonya'ya kaçırmayı başarmış ve 1939'da Polonya'ya dönmüştür. Soltan Alman istilasından sonra doğuya kaçmış ve Simon Wiesenthal'ın doğum yeri olan Buczacz kentindeki Sovyet işgalinin ilk aşamalarına şahit olmuştur. "Tutuklanan kişilerden oluşan uzun listeye her gün yeni isimler ekleniyordu: tüm yargıçlar ve sulh hakimleri... tüm siyasi liderler... Lehler, Ukraynalılar, Yahudiler." Soltan, tehcirlerin 1940'ın ilk günlerinde başladığı Lvov'un yolunu tutmuştur; demiryollarının "erkek, kadın ve çocukların" içine doluştuğu mühürlü yük trenleri ile dolu olduğunu anlatmıştır. "Vagonları yumruklıdıklarını duyabiliyorduk..." Trenler günlerce oldukları yerde durmuş ve bazı yolcular daha doğuya hareket etmeye başlamadan hayatını kaybetmiştir. Tehcirler baharda yeniden başlamıştır: Ordu kamyonları iki gece boyunca "sokaklarımızda dolaşarak neredeyse her evin önünde durmuştur."[403] Soltan kısa süre sonra Litvanya'ya gitmiş; daha sonra da Sovyetler Birliği'ni bir uçtan diğer uca kat edip Çin'e ve oradan da Japonya'ya geçmiştir.

Almanya SSCB'ye saldırdıktan sonra, Sovyet liderliği yeni bir zorunlu tahliye tarzı benimsemiştir. Sovyet otoriteleri halkların yerini topyekûn değiştirmeye başlamıştır. Tehcir için seçilenler birçok dili konuşmakta ve farklı dinlere inanmaktaydı ancak bu halkların tek bir ortak noktası vardı: Bu insanlar, resmi yetkililerin gözünde, Sovyet kuvvetlerinin Nazi Almanya'sına karşı mücadele verdiği "Büyük Vatanseverlik Savaşı" sırasında vatani görevlerini yerine getirememişti. Bu görüş ile Birinci Dünya

403 Christina Soltan, Under Strange Skies (London, 1948), s. 125, 179, 186. Soltan daha sonra Mozambik üzerinden Japonya'yı terk etmiştir.

Savaşı sırasındaki çarist politika arasındaki süreklilik çarpıcıdır. Rus askeri komutanları o dönemde, etnik Almanların ve Yahudilerin Almanya ile Avusturya-Macaristan'ı destekleyebileceği gerekçesi ile çok sayıda insanı batı cephesinden zorla tahliye etmişti. 1941'de ise tehcir için en bariz hedef Rusya'nın etnik Almanlarıydı.

Sovyet otoriteleri, etnik Almanların peşine çarist seleflerinden daha şiddetli bir öfke ile düşmüştür. Birinci Dünya Savaşı'nın zorunlu tahliyeleri, İkinci Dünya Savaşı sırasında tam ölçekli etnik temizliğe yol açmıştır. Neredeyse tüm Rus Almanlar, yani bir milyondan fazla insan doğuya gönderilmiştir. Almanlar, bazıları asırlar öncesine dayanan Alman toplulukları için çalan ölüm çanlarıyla birlikte Volhinya, Karadeniz, İdil Nehri bölgesi ve Kuzey Kafkaslardaki köylerinden sürülmüştür. Bu insanlar Sibirya, Orta Asya ve Ural Dağları'ndaki çalışma kamplarına ve özel yerleşim yerlerine gönderilmiştir. On binlerce Alman hayatını kaybetmiştir ve ölü sayısının 200,000 ile 300,000 arasında değiştiği tahmin edilmektedir.[404]

Sovyet otoriteleri mağlupken şüpheli nüfusları; galipken ise söz konusu halklardan daha da çok sayıda insanı tehcir etmiştir. Stalin yıllarca halkların yerini değiştirmiş ancak İkinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında hangi grupları tehcir edeceğine dair tercihleri daha eski güvensizlik geleneklerini yansıtmıştır. Alman istilacılarla işbirliği yaptıkları gerekçesiyle yeniden yerleştirilmekle cezalandırılan halklardan birkaçının Rus otoritelerine karşı uzun bir direniş geçmişi de vardı. Çarist ordular on dokuzuncu yüz-

404 Gerhard Simon, *Nationalism and Policy Toward the Nationalities in the Soviet Union: From Totalitarian Dictatorship to Post-Stalinist Society*, çevirmen Karen Forster and Oswald Forster (Boulder, Colo., 1991), s. 200; Nikolai Fedorovich Bugal, *The Deportation of Peoples in the Soviet Union* (New York, 1996), s. 181-186; Eric J. Schmaltz and Samuel D. Sinner, "'You Will Die Under Ruins and Snow': The Soviet Repression of Russian Germans as a Case Study of Successful Genocide," *Journal of Genocide Research* 4 (2002), s. 332; ve Otto Pohl. "Stalin's Genocide Against the 'Repressed Peoples,'" *Journal of Genocide Research* 2 (2000), s. 279-281.

yılda kuzey Kafkasya'daki Müslüman halkları pasifize etmek için mücadele etmişti. Şimdi ise, Rusya'nın nihai Kafkas fethinden yaklaşık 80 yıl sonra, Sovyetler Müslümanları bir kez daha evlerinden sürülüyordu. Çeçenler, İnguşlar, Karaçaylılar, Balkarlar ve Ahıska Türkleri ve bir de herhalükarda emin olmak için Budist Kalmuklar tehcir edilmiştir. Sovyet liderliği Kafkaslarda toplamda bir milyon insanı evlerinden zorla tahliye etmiştir. Kırım'ın kontrolünü yeniden ele geçiren Sovyet otoriteleri, çarist otoritelerin de zamanında kuşkuyla yaklaştığı bir başka grup olan Kırım Tatarlarını da tehcir etmiştir.

Sovyetlerin söz konusu "cezalandırılan halklara" yönelttiği suçlamalar, bu halkların işbirliğini abartmış ve geçmişte Sovyetler Birliği'ne sundukları sadık hizmetlerin kanıtını da göz ardı etmiştir. Almanların, Kafkasların kuzeyindeki ve komşu bozkırlardaki huzursuz halklardan Sovyetler Birliği'ne karşı destek toplamanın peşinde olduğu doğruydu. Örneğin, bir Alman askeri istihbarat yetkilisi olan Otto Doll, Kalmuklar'dan destek almak için uğraşmıştır. Ancak Kalmuklar Kızıl Ordu'da görev almış ve birçoğu, askeri liyakat nişanına layık görülmüştür.[405] Alman rejimi Kırım'da 20,000 kadar Tatar'ı kendi tarafına çekmiş ancak bunların çoğunu, esaret altında kalmaya devam ederlerse ölüm tehlikesi ile yüzleşecek Sovyet savaş esirlerinin arasından seçmiştir. Almanlar aynı yöntemleri, daha da çok sayıda Rus'u destek kuvveti olarak silah altına almak için de kullanmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında gerçekleştirilen tüm etnik temizlik seferberlikleri arasında yerel müttefiklerin ve tabanın iştirakine en az güvenenler Sovyetlerin Kafkaslardaki tehcirleri olmuştur. Bu sürgünleri Sovyet devleti tek başına başlatmış ve uygulamıştır. Daha yüksek düzeydeki devlet kontrolü tehcirlerin etkinliğini artırmıştır. Genel bir etnik temizlik savaşı açısından, Sovyet tehcirlerinin sürati emsalsizdi. Sovyet otoriteleri bu ani

405 Aleksandr M. Nekrich, *The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*, çeviren George Saunders (New York, 1978), s. 20-21, 72-76, 84.

eylemlerin ilkini Karaçaylılara karşı uygulamıştır. İşe Ağustos ve Eylül 1943'te isyancı çetelerin liderlerini ve onların akrabalarını sürerek başlamış ve Sovyet otoriteleri Ekim'de Karaçay halkının yerini topyekûn değiştirmeyi tercih etmiştir. NKVD birlikleri 2 Kasım'da darbeyi vurmuştur. Köylerin etrafını sarmış ve bütün köy sakinlerini kamyonlarla götürmüşlerdir. Yaklaşık 69,000 kişi doğuya gönderilmiştir. NKVD ajanları ve diğer güvenlik kuvvetleri tarafından toplanıp götürülme uygulaması *-Lend-Lease* programı[406] çerçevesinde ABD'den alınan Studebaker marka kamyonlarla demiryolu istasyonlarına götürülme ve trenlerle doğuya gönderilme- takip eden Sovyet tehcirlerinin modeli haline gelmiştir. Sovyet güvenlik personeli 26 Aralık ile 30 Aralık 1943 tarihleri arasında benzer bir operasyonu aynı şekilde Kalmuklara da uygulayarak onları yurtlarından söküp atmıştır.[407]

1943 sonunda Kalmukların ve Karaçaylıların ani bir şekilde sürgün edilmesi daha da kapsamlı bir girişimin provasıydı: Çeçenlerin ve İnguşların topyekûn tehciri. İçişleri Halk Komiseri ve NKVD'nin başındaki Lavrenti Beriya, 20 Şubat 1944'te Grozni'ye varır. NKVD, kurbanlarını bir araya toplamak için akıllıca bir hile kullanır: Çeçenler'e, Sovyetlerin Kızıl Ordu Günü bayramını kutlamak için 23 Şubat'ta toplanma emri verilir. Kutlama programı içinde, Çeçenleri hain olarak damgalayan ve tehcirlerini ilan eden bir kararnamenin halka okunması da vardır. Beriya'nın gün sonunda rapor ettiği gibi, tehcir işi süratli ve kolaydı: "Tehcir normal koşullar altında sürdürülüyor. Ciddi bir kaza olmadı." Bir kar fırtınası önemsiz gecikmelere neden olmuş ama 25 Şubat'a kadar Çeçen ve İnguşların çoğu bir araya

406 T.S.N.: Ödünç Verme ve Kiralama Yasası. ABD'nin SSCB, Britanya, Fransa, Çin ve diğer müttefik devletlere 1941 ile 1945 yılları arasında savaş malzemesi tedarik ettiği destek programıdır.

407 Walter Comins-Richmond, "The Deportation of the Karachays," *Journal of Genocide Research* 4 (2002), s. 431-439; Nekrich, *The Punished Peoples*, s. 83; ve Curtis Richardson, "Stalinist Terror and the Kalmyks' National Revival: A Cultural and Historical Perspective," *Journal of Genocide Research* 4 (2002), s. 445.

toplanmıştır. Geriye kalan tek şey düşmanı temizlemek ve Kafkasların farklı bölgelerine dağılmış Çeçen ve İnguşları avlamaktı. Çeçenler ve İnguşlar Kafkaslardan sürgün edilen en geniş topluluğu teşkil etmiştir ancak tehcir edilen son grup onlar değildi. Kuzey Kafkasya'da karışık bir bölge olan Kabardino-Balkarya Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ndeki birkaç etnik gruptan biri olan Balkarlar Mart 1944'de hayvan vagonları ile doğudaki Kazakistan ve Kırgızistan'a sürgün edilmiştir. Tehcir emirleri 5 Mart'ta verilmiş, tehcirler 8 Mart'ta başlamış ve ertesi günün sonunda da Balkarlar bölgeyi terk etmiştir.[408]

Sivilleri evlerinden kovmak sadece birkaç dakika sürmüştür ancak doğuya ulaşmak Çeçenler, İnguşlar ve Kafkaslardan doğuya hareket eden diğerleri için uzun, yavaş ve çetin bir sınavdı. Devasa tehcirlerin hızı Sovyet demiryolu sisteminde kargaşaya bile neden olmuştur. Doğuya taşıma sürecine şahit olan bir görgü tanığı, "inanılmaz bir manzara: Kafkas Dağlılarına benzeyen insanların tıklım tıklım doldurduğu yük vagonlarından oluşan aşırı uzun bir tren" görmüştür. "Doğuda bir yere götürülüyorlardı, kadınlar, çocuklar ve yaşlılar, hepsi." Birçoğu dondurucu soğuk, gıdasızlık ve hastalık yüzünden yolda hayatını kaybetmiştir. Daha önce Komünist Parti yetkilisi olan bir İnguş, "tifüs aramızda oldukça yaygın bir hale geldi" diye yazmıştır. "Tıbbi yardım yoktu. Verdiğimiz kısa molalarda (...) ölüleri trenin yanındaki bulanmış kara gömüyorduk." Zira trenden beş metreden fazla uzaklaşmak, "orada vurulmak" anlamına geliyordu.[409]

Sovyet kuvvetleri Nisan 1944'te Kırım yarımadasını yeni-

408 Alıntı için bkz., Bugai, *Deportation of Peoples in the Soviet Union*, s. 81, 104, 105-106; N. F. Bugai and A. M. Gonov, "The Forced Evacuation of the Chechens and Ingush," *Russian Studies in History* 41 (2002), s. 43-61; ve Brian Glyn Williams, "Commemorating 'The Deportation' in Post-Soviet Chechnya: The Role of Memorilization and Collective Memory in the 1994-1996 and 1999-2000 Russo-Chechen Wars," *History and Memory* 12 (2000), s. 108.

409 Alıntı için bkz., Nekrich, *Punished Peoples*, s. 86; alıntı için bkz., Bugai, *Deportation of Peoples*, s. 106.

den ele geçirdikten kısa süre sonra Müslüman Tatarları da tehcir etmişlerdir. 17-18 Mayıs 1944'te Tatar nüfusu topyekûn sürülmüştür. Evlerini terk etme emri şoke edici bir hızla verilmiştir. Hayatta kalan birinin anımsadığı üzere, "sabah 3:00'da (...) askerler geldi ve eşyalarımızı toplayıp beş dakika içinde evi terk etmemizi emrettiler." NKVD zorla Tatar evlerine de girmiştir.[410] Erkekler, kadın ve çocuklardan ayrılmış ve zorla çalıştırılmaya gönderilmiştir. Tatarların doğu yönünde Orta Asya'daki özel yerleşim yerleri ve kolektiflere yolculuğu haftalarca sürmüş ve birçoğu yolda hayatını kaybetmiştir. Sovyet otoriteleri Tatarların Kırım'ı terk etmesinden sonra bile, Tatarca'nın yanı sıra Yunanca ve Almanca bütün yer isimlerini değiştirerek onların anısını haritadan silmeye çalışmıştır.

Kolektif bir ceza olarak ana vatanlarından sürülenler Orta Asya ve Sibirya'daki özel yerleşim yerlerinde hayatta kalmak için mücadele etmiştir. Çeçenlerin büyük kısmı kendilerini Kazakistan'da bulmuş ve Kırım Tatarlarının çoğu da Özbekistan'a gönderilmiştir. Yetersiz gıda ve barınak ve aşina olmadıkları bir iklimde ağır fiziksel işlerde çalıştırılmışlardır. Çoğu ölmüştür -NKVD, tehcir edilen Çeçenler, İnguşlar, Balkarlar ve Karaçaylıların 1944-1948 yılları arasında 144,705 kayıp verdiğini listelemiştir ve Orta Asya'daki ilk birkaç yılda çok sayıda Tatar yaşamını yitirmiştir-.[411] Bu insanların kaderi sadece Stalin'in ölümünden sonra yavaş yavaş değişmeye başlamıştır. Nikita Kruşçev 1956'dan itibaren, Kafkaslardan tehcir edilen halkların birçoğunun sürgününe son vermiş ve bazıları otonom bölge statülerini yeniden elde etmiştir. 1950'lerin sonları on binlerce Karaçaylı, Balkar, Kalmuk, Çeçen ve İnguş'un evlerine dö-

410 Brian Glyn Williams, "Hidden Ethnocide in the Soviet Muslim Borderlands: The Ethnic Cleansing of the Crimean Tatars," *Journal of Genocide Research* 4 (2002), s. 357-373. Alıntı için bkz., Nekrich, *Punished Peoples*, s. 110-111.

411 Bugai, *Deportation of Peoples*, s. 98. Karaçay üzerine, bkz. Walter Comins-Richmond, "The Karachay Struggle After the Deportation," *Journal of Muslim Minority Affairs*, 22 (2002), s. 63-79.

nüşüne sahne olmuştur. Ancak Kırım Tatarları daha uzun yıllar sürgünde yaşamaya devam etmiştir.

"Köylüler Birbirlerini Öldürmeye Başladı"

Kafkaslar ve Kırım'dan gerçekleştirilen ani Sovyet tehcirleri devlet gücünü dehşet verici bir şekilde gözler önüne sermiştir. Ancak doğu cephesi üzerindeki başka yerlerde de etnik temizliği teşvik eden şey geçici iktidar boşluğuydu. Elbette ki bu, zamanında emperyal çöküşün etnik temizlik için verimli koşulları yaratmış olduğu daha önceki durum gibi bir durum değildi. Avrupa'nın eski imparatorluklarının bir önceki dönemdeki çöküşü, ulusal ana vatanları kontrol etmek ve saflaştırmak için verilen savaşları tetiklemişti. Şimdi ise, İkinci Dünya Savaşı'nın son yıllarında yeni ve kısa ömürlü bir imparatorluğun, yani Nazi Almanya'sının çöküşü de etnik temizliği doğuruyordu.

Dünya tarihindeki en güçlü iki diktatörlük arasında verilen savaşta, çöken devlet gücünden söz etmek garip görünebilir ancak 1942 ve 1944 arasında Nazi Almanya'sı ve SSCB arasında verilen mücadele Ukrayna'da tam da böyle koşulları yaratmıştır. Almanya'nın Ukrayna üzerindeki hâkimiyeti Sovyetlerin yönetimi ele geçirmesinden önce zaten yıpranmıştı. Almanya gücünü yitirirken, Ukraynalı ve Leh çeteler birbirleriyle mücadeleye girişmişti. Her iki taraf da imparatorluğun enkazından bir ulus devlet inşa etmeyi hedefliyordu: Ukraynalılar bir Ukrayna devleti kurmak; Lehler ise Polonya'yı yeniden diriltmek için mücadele veriyordu. Daha geniş bir savaş içinde verilen bu savaşta, hem Ukraynalı hem de Leh çeteler etnik temizlik yapmıştır. Lehler en fazla, gitgide daha da izole bir azınlık teşkil ettikleri Volhinya'nın doğusunda savunmasızdı; iki taraf batıda yer alan Galiçya'da ise daha dengeli bir şekilde eşleşmişti.

Savaş Almanya'nın aleyhine dönerken, Ukrayna Milliyetçileri Organizasyonu (UMO) Lehlere karşı savaş başlatmıştır. Polonya'ya karşı daima düşmanca bir tavır benimseyen UMO, savaş sırasında giderek radikalleşmiştir. Organizasyon, liderleri-

nin belirlediği iki fraksiyona bölünmüştür –UMO/Bandera ve UMO/Melnyk-. Stepan Bandera'nın tutuklanması ve hapsedilmesi ve çoğu liderin Almanlar tarafından öldürülmesine rağmen Ukrayna milliyetçi hareketinin en aşırı kolu olan UMO/Bandera, UMO/Melnyk'i etkisiz hale getirmiştir. UMO asla ılımlı değildi ancak işgal sırasında daha yaşlı bir Ukraynalı lider neslinin yok edilmesi ve Ukrayna polisinin Alman kuvvetlerinin yanında görev yaptığı imha savaşının şiddeti UMO/Bandera'yı Lehleri katletmeye hazır kılmıştır.[412]

Polonya-Ukrayna sınır hattı boyunca yapılan katliamlar etnik savaşa geniş bir zemin sağlamıştır. Görünüşe göre, uzun bir milliyetçi eylem geçmişi bireylerin kıyımlara katılması için illa gerekli değildi. Katliam döngüleri Lehleri ve Ukraynalıları intikam için her şeyi göze alır hale getirmiştir. Gettolardan ve ölüm kamplarından kaçıp kırsal kesime giden Yahudiler, Lehler ve Ukraynalılar arasındaki savaşın vahşetiyle dehşete düşmüştür. Yahudi partizan Nahum Kohn, Lehlerin ve Yahudilerin yan yana yaşadığı küçük bir kasaba olan Yarmelko'da toparlanmaya çalışırken, Lehler ile Ukraynalılar arasındaki ilişkilerin bozuluşuna şahit olmuştur: "Köylüler birbirlerini öldürmeye başladı. Ukraynalılar ve Lehler birbirlerinin evlerini yakıyordu." Kohn kendi arkadaşlarının ve yoldaşlarının öldürüldüğüne de tanık olmuş ancak daha önce yakın olan ilişkilerin aniden bu derece tersine dönmesi onu şoke etmiştir. Lehler ve Ukraynalıların zamanında "birbirlerinin bayramları ve kutlamalarına konuk bile olduğu" bir Leh köyünü anlatmıştır. "Asırlardır devam eden dostluk aniden silindi ve yerini cinayetten daha fazlası aldı -daha önce hayal bile edemediğim bir barbarlık ve sadizm-." Dr. Samuel Drix de Lvov gettosundan kaçtıktan sonra 1944'ün başında savaşı Doğu Galiçya'da gözlemlemiştir. Akşamları "birbirine aksi yönlerde

412 Snyder, *Reconstruction of Nations*, s. 159-168. Snyder, Holokost'taki kitlesel kıyım işinin alışılageldik bir biçimde Ukrayna polisince gerçekleştirildiğini belirtir ve Ukrayna polisinin UPA'ya 1943'te katıldığının altını çizer.

ilerleyen yerel kitlesel göçler"den bahsetmiştir. Lehler ve Ukraynalılar kendi güvenlikli bölgelerine sığınmak için evlerini terk etmiştir. Bunu yapmayanlarsa ölüm tehlikesiyle karşı karşıya kalmıştır.[413]

Leh savaşçı Waldemar Lotnik de benzer şekilde, savaşçıları ulusal rakiplerini imha etmeye hevesli kılan daimi bir intikam savaşı anlatmıştır. Lotnik'in anıları etnik savaş ve etnik temizliğin psikolojisine dair değerli iç görüler sunmaktadır zira böyle bir şiddeti uygulayan insanlar katliamlarda oynadıkları rol hakkında nadiren açık ve derin anlatılar kaleme almışlardır. Yerel Ukraynalı savaşçıların Aralık 1943'te Lotnik'in amcalarını katletmesi onun için bir dönüm noktası olmuştur. Cenazeye giden Lotnik, "kalbi Ukraynalılar için öfkeyle dolu bir halde amcalarının ölümünün öcünü almaya ant içmiştir." Lotnik ve yoldaşları intikam için, aralarında yanlışlıkla vurulan "sekiz yaşında bir çocuğun da bulunduğu" 16 Ukraynalıyı katletmiştir. Ukraynalılar, "bütün bir Leh kolonisini yok ederek" karşılık vermiştir. Leh savaşçıları ise karşılığında "daha da büyük bir Ukrayna köyüne" saldırmış ve "bu kez [birliklerindeki] iki ya da üç adam kadınları ve çocukları da katletmişti." Lotnik, "[o dönemde] olup bitende oynadığım rol için pişmanlık hissetmedim: en nihayetinde bu savaştı ve intikamdı" diye hatırlamıştır. Lotnik'in Çakal ismiyle anımsadığı bir Leh savaşçı "sadece intikam için yaşamıştır." Çakal'ın ailesi bir baskında katledilmişti; "sadece Ukraynalıları öldürmek ve onlara işkence etmek amacıyla hayatta kalmayı sürdürmüştü."[414]

Ukrayna tarafında ise, UMO/Bandera'nın Ukrayna Direnişçi Ordusu (UDO), geleceğin Ukrayna'sını Lehlerden temizlemek için yürütülen seferberliğe hücum kıtaları sağlamıştır. Ukrayna hücumu Volhinya'da avantajı eline geçirmiştir. Almanlar, Uk-

413 Nahum Kohn and Howard Roiter, *A Voice from the Forest: Memoirs of a Jewish Partisan* (New York, 1980), s. 94, 121; Drix, *Witness to Annihilation*, s. 201.

414 Lotnik, *Nine Lives*, s. 63, 65, 70.

raynalıların Lehleri katlettiğini ve Leh köylerini ateşe verdiğini raporlamıştır. Temizlik seferberliği Temmuz 1943'te doruğa çıkmıştır. UDO, 11-12 Temmuz gecesinde 167 saldırı gerçekleştirmiştir. 1943'te Volhinya'da yaklaşık 40,000 ile 60,000 arasında Leh hayatını kaybetmiştir.[415]

Ukraynalı köylüler, Lehler katledilirken UDO'ya katılmıştır. UDO, köylüleri Kushch Öz Savunma birlikleri ya da SKV olarak bilinen paramiliter bir örgüt üzerinden silah altına almıştır. Ukraynalıları kurtarıcı olarak betimleyen felâketzedeler bile Leh komşularını öldüren ya da onların ölmesini isteyen Ukraynalılardan söz etmiştir. Temmuz 1943'te bir köye yapılan saldırı sırasında yaralanan bir Leh kızı, Ukraynalı komşusundan ekmek istediğinde, "Seni Leh piçi! Hâlâ yaşıyor musun sen?" cevabını almıştır. Almanlar, Ukraynalıların Lehlere yapılan saldırılardaki iştirak örüntüsüne şahit olmuştur. Volhinya'da yüksek rütbeli bir işgal yetkilisi Haziran 1943'te, "birçok Leh aile ortadan kaldırıldı ve Leh köyleri toptan ateşe verildi (...) Ukrayna nüfusunun büyük kısmının buna katılım gösterdiğinin altını çizmek gerek" diye not düşmüştür.[416]

Polonya ve Çekoslovakya Yeniden Doğuyor

Doğu ve Orta Avrupa'nın büyük kısmında hem Naziler hem de onların kurbanları etnik temizliği benimsemiştir. Almanlar ırkçı bir imparatorluk yaratmak için etnik temizlikten medet ummuş, Ukraynalılar ulusal bir ana vatan inşa etmeyi ümit etmiş ve Lehler ile Çekler de etnik temizliği bir ulusal diriliş aracı olarak

415 Snyder, *Reconstruction of Nations*, s. 170. Timothy Snyder, "'To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All': The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943-1947," *Journal of Cold War Studies* 1 (1999), s. 86-120. Öldürülen Polonyalıların sayısına ilişkin diğer tahminler için bkz., Piotrowski, ed., *Genocide and Rescue in Wołyń*, s. 21.

416 Alıntı için bkz., Piotrowski, *Genocide and Rescue in Wołyń*, s. 4, 13, 64. Bu çalışmanın büyük bir kısmı Polonyalıların Ukraynalı kurtarıcıları tarafında organize edilmiştir. Ayrıca bkz., Snyder, *Reconstruction of Nations*, s. 170-171. Alıntı için bkz., Dean, *Collaboration in the Holocaust*, s. 145.

görmüştür. Farklı siyasi görüşlere mensup Leh ve Çek liderler savaşın ortasında, Alman işgali ile uğraşmak yerine saflaştırılmış ulus devletleri kurmayı planlamıştır. Örneğin Leh liderler, yeniden diriltilen Polonya'nın mümkün mertebe münhasıran Leh olması gerektiği konusunda hemfikirdi. Bu, Polonya'nın Yahudi, Ukraynalı ya da Alman olmaması anlamına gelmiştir -ki bu grupların her biri savaş öncesi Leh cumhuriyetinin önemli azınlık nüfuslarıydı-. Yahudi meselesini çözmek muhtemelen en kolay işti. Leh politikacılar savaş öncesinde ülkede Madagaskar'a ya da başka bir varış noktasına kitlesel Yahudi göçü yapılması için teklif sunmuş ve sürgünde olan ya da gizlenen siyasetçiler Polonya'nın mağlubiyetinden sonra bile Yahudisiz bir Polonya'yı nasıl inşa edeceklerini tartışmaya devam etmiştir. Leh örgütleri Holokost'tan sorumlu değildi ancak savaş zamanındaki yeraltı Leh basını, Polonya'yı Yahudilerden temizlemek için mevcut olan ilgiyi gözler önüne sermiştir. Yeraltı gazetelerinden birinin Kasım 1943'te ilan ettiği gibi, "savaştan sonra Yahudilerin Polonya'ya dönmemeleri ve oldukları yerde kalmaları ya da Filistin'e gitmeleri için çabalamalıyız."[417] Görünüşe göre, bu amacı gerçekleştirmek için hemen hemen hiçbir eyleme gerek kalmamış ancak 1946'da meydana gelen pogromlar, hayatta kalabilmiş oldukça küçük bir Yahudi azınlığını da Polonya'da bir gelecek hayal etmekten caydırmıştır.

Özgürlüğüne kavuşturulmuş Polonya'da iktidar için mücadele eden ana rakipler, Almanların da olmadığı yeni bir Polonya'yı desteklemiştir. Savaş sırasında Londra'da bulunan Leh sürgünler, Polonya'nın sınırını batıya genişletmek ve çok sayıdaki etnik Almanı evlerinden kovmak istemiştir. Sürgündeki Leh Hükümeti Aralık 1942'de, savaş sonrası Polonya'nın, aralarında Doğu Prusya, Danzig ve Yukarı Silisya'nın büyük kısmının bulunduğu ve geniş bir Alman nüfusuna sahip birkaç bölgenin kontrolünü eline alması için çağrıda bulunmuştur. Bu talep ille de tüm Al-

417 Leo Cooper, *In the Shadow of the Polish Eagle: The Poles, the Holocaust*, and Beyond (New York, 2000), s. 105.

manların sürgün edilmesini gerektirmemiştir: Sürgündeki Leh Hükümeti'nin lideri General Sikorski, Doğu Prusya sakinlerinin birçoğunun, Leh kökenlere sahip ancak Alman olmayan etnik azınlıkların üyesi olduğunu öne sürmüştür. Öyle olsa bile, Sikorski yeni Polonya'nın güvenliğini "beşinci kol aktivitelerine" karşı korumak için Almanları transfer etmekten söz etmiştir. Leh komünistler kendi paylarına Almanların olmadığı yeni bir Polonya arzusunu gitgide paylaşmıştır. Sovyetler Birliği tarafından kurulan Leh hükümeti Lublin Komitesi'nden Edward Osobka-Morawksi, 28 Ağustos 1944'te, "Alman azınlığımız olmayacak" diye konuşmuştur.[418]

Çek liderleri de benzer şekilde, sorun yaratan azınlıkların olmadığı ve yeniden doğan bir ulus üzerinde kafa yormuştur. Çek Devlet Başkanı Edvard Beneš'in tartışma yaratan örneğinin de ortaya koyduğu gibi, en büyük endişeleri Almanlardı. Beneš, Süten Almanlarının beşinci kol gibi hareket ederek Nazilere destek olduğuna inanmış ve özgürleştirilmiş bir Çekoslovakya'nın Almanlardan kurtulması gerektiği sonucuna ulaşmıştır. Çekoslovakya'nın Almanlara ev sahipliği yapmaması yönündeki kesin karara kendisinin ne zaman vardığını bilmiyoruz ancak sonraki birkaç yıl boyunca, sınır düzenlemeleri ve yeniden yerleştirmeler üzerinden ülkenin Alman nüfusunu daraltmak için geliştirilen teklifler üzerinde çalışmaya devam etmiştir. Beneš, 1943'ün başında, savaş sonrasında gerçekleştirilecek geniş ölçekli bir transfer için lobi faaliyetleri yürüttüğü sırada bu konudaki görüşünü gitgide daha açık bir şekilde ifade etmiştir. Şubat 1943'te *New York Times* gazetesinden C. L. Sulzberger'e, "Orta ve Doğu Avrupa'nın azınlık meselelerinin bu kez radikal ve kesin

418 Alıntı için bkz., Sebastian Siebel-Achenbach, *Lower Silesia from Nazi Germany to Communist Poland, 1942-1949* (New York, 1994), s. 33, 50; Brandes, *Der Weg zur Vertreibung*, s. 215-216. Polonya İşçi Partisi esasında daha az milliyetçiydi ancak 1944 yılı itibariyle daha radikal milliyetçi bir pozisyona doğru savruldu. Bkz., T. David Curp, "The Politics of Ethnic Cleansing: The P.P.R., the P.Z.Z. and Wielkopolska's Nationalist Revolution, 1944-1946," *Nationalities Papers* 29 (2001), s. 577-579.

bir biçimde çözülmesi gerektiğini" ifade etmiştir. Beneš'in aklındaki şey gerçekten de radikaldi. Bunun tüm Almanları ve Macarları yeni Çekoslovakya'dan sürmek anlamına gelip gelmediği sorulduğunda verdiği cevap oldukça samimiydi: "Evet... kuşkusuz mümkün olduğunca büyük bir kısmını göndereceğiz."[419]

Avrupa'nın Etnik Temizlik Savaşı

Avrupa'daki İkinci Dünya Savaşı Almanya'dan Kafkaslara, Yugoslavya'dan Polonya'ya, etnik temizliğin gerçekten de doruğa çıktığı bir dönemdi. İkinci Dünya Savaşı tıpkı Balkan Savaşları, Birinci Dünya Savaşı ve Türk-Yunan Savaşı gibi Orta ve Doğu Avrupa'nın etnik ve dini haritasını yeniden çizmiştir. Daha önceki savaşlar nüfusların bilhassa da eski Osmanlı topraklarındakilerin yerini değiştirirken, bu yeni savaş Almanya'dan Rusya'ya çok daha geniş çaplı bir bölgede yer değiştirme ve yıkıma neden olmuştur. Savaşın en feci sonucu, Orta ve Doğu Avrupa'nın büyük kısmından silinen Yahudilerin imhasıydı. Ayrıca, savaş Volhinya'daki Leh varlığını da sona erdirmişti.

Soykırım ve etnik temizliğin kümülatif etkisi birçok kasaba ve şehrin karakterini kalıcı bir şekilde değiştirmiştir. Örneğin Galiçya'da Lehlerin, Yahudilerin, Ukraynalıların ve Almanların şehri olan Lvov, Lviv -yani bir Ukrayna şehri- haline gelmiştir. Eski şehir yok olmuştur. Dr. Samuel Drix kırsal kesimde saklandıktan sonra 1944'te Lvov'a dönmüştür. 1941'de Lvov'daki 160,000 Yahudi'den yalnızca 700'ünün hayatta kaldığı bilinmekteydi. Drix, karısı Frania'nın ölenler arasında olduğunu şans eseri öğrenmiştir. Kendisi bir gün eski bir tanıdık olan Rudolf Reder'e rastlamıştır. Belzec'teki ölüm kampından sağ çıktığı bi-

419 Alıntı için bkz., Sulzberger, *Long Row of Candles*, s. 203-204; Václav Kural, "Tschechen, Deutsche und die sudetendeutsche Frage wahrend des Zweiten Weltkrieges," *Erzwungene Trennung: Vertreibungen und Aussiedlungen in und aus der Tschechoslowakei, 1938-1947: im Vergleich mit Polen, Ungarn und Jugoslawien*, ed. Detlef Brandes, Edita Invanickova ve Jiří Pešek (Essen, 1999), s. 85-87 içinde; Brandes, *Der Weg zur Vertreibung*, s. 147, 184; ve Emilia Hrabovec, *Vertreibung und Abschub: Deutsche in Mahren 1945-1947* (Frankfurt am Main, 1995), s. 41, 43.

linen iki Yahudi'den biri olan Reder, Drix'e Frania'nın yazgısını anlatabilmiştir zira kendisi Ağustos 1942'de Frania, Frania'nın annesi ve büyük annesi ile aynı trende seyahat etmiştir. Drix, Haziran 1945'te tahliye edilene kadar Lvov'da çalışmış ancak artık şehre farklı gözlerle bakmaya başlamıştır. "Sevgili şehrim, Lwow'u geride bırakıyordum" diye anımsamıştır. Drix çocukken ve genç bir adamken tatilden eve dönmeyi daima iple çekmiştir: "Dönerken her zaman mutluydum." Ama artık her şey değişmiştir. Şöyle demiştir: "Büyük acılar çektiğim ve geride benim için kimsenin kalmadığı şehri" terk ediyorum. 1943'te bir Alman askeri kılığında Lvov'u ziyaret eden Jacob Gerstenfeld, daha da büyük bir karamsarlık dile getirmiştir. Gerstenfeld için Lvov onun gençliğinin şehriydi: "Burada doğmuş, okula gitmiş ve ilk kez burada aşık olmuştum." Ancak Gerstenfeld artık bu yerle hiçbir bağının kalmasını istememiştir. "Şimdi bu şehir bende sadece nefret uyandırıyor."[420]

Lvov'u terk eden diğerleri de eski şehri neredeyse saplantılı bir şekilde anımsamıştır. Şair Adam Zagajewski, Lvov'u Ekim 1945'te henüz bebekken ailesiyle birlikte terk etmiştir. Diğer Lehlerle birlikte batıda Polonya'ya taşınmışlardır. Zagajewski'nin ailesi sürekli Lvov hakkında konuşmuş ve Lvov'un, eski ismi Gleiwitz olan, yeni memleketleri sanayi şehri Gliwice'den ne kadar üstün olduğundan söz etmiştir. Zagajewski Lvov'u hatırlamamış ancak kısa süre sonra her şeyin orada daha iyi olduğunu öğrenmiştir ya da kendi ifadesiyle, "sonradan yıllar boyunca, bana ailemin terk etmek zorunda kaldığı olağanüstü güzel şehri (Lvov) anlatıp durdular."[421]

420 Drix, *Witness to Annihilation*, s. 223-225, 234; Gerstenfeld-Maltiel, *My Private War*, s. 262. Ayrıca bkz., Philipp Ther, "Chancen und Untergang einer multinationalen Stadt: Die Beziehungen zwischen den Nationalitäten in Lemberg in der ersten Halfte des 20. Jahrhunderts," *Nationalitätenkonflikte im 20.Jahrhundert: Ursachen von inter-ethnicsher Gewalt im Vergleich*, ed. Philip Ther ve Holm Sundhaussen (Wiesbaden, 2001), s. 137-140 içinde.

421 Adam Zagajewski, *Two Cities: On Exile, History and the Imagination*, çeviren Lillian Vallee (Athens, Ga., 2002), s. 4.

Savaşın dönüştürdüğü daha pek çok Lvov, kasaba ve şehir vardı ve Orta ile Doğu Avrupa'yı yeniden yaratan şiddetin birçok faili bulunuyordu. İmhadan sorumlu olanlara dair hazırlanacak tüm listelerin en başında elbette Nazi liderleri yer almaktaydı ancak savaşın böldüğü Avrupalıları birleştiren az sayıdaki unsurlardan biri, etnik temizliğin meşruluğunu genel olarak kabul etmeleriydi. Etnik temizlik; bir kıtanın büyük kısmını yeniden şekillendirmenin yolu olarak Almanları, Büyük Vatanseverlik Savaşı'nda sadakatsiz olduklarına kanaat getirilenlere uygun bir ceza olarak Sovyet liderlerini ve sözde hain halklara karşı adil bir intikam alma ve ulusal anavatanı inşa etme ve yenileme aracı olarak da bir dizi Doğu ile Orta Avrupalı milliyetçiyi cezbetmiştir.

Avrupalıları bu ortak inançta birleştiren neydi? Elbette ki bu sadece politik görüşleri değildi. *Soykırımın* yalnızca en kötü diktatörlükler yönetiminde vuku bulduğu doğrudur ancak Naziler, farklı çizgilerden faşistler, milliyetçiler, Komünistler ve hatta demokratik liderler de kitlesel sürgün seçeneğini masaya yatırmıştır. Yine de bunların hepsi imhayı savunmamıştır. Etnik temizliği planlamak ve gerçekleştirmek için güçlü bir devletin iktidarını elde tutmak işe yaramış ancak savaş zamanı, topraklarında sayısız sivili evinden eden sürgünler basit bir şekilde üstten gelen emirlerle uygulanmamıştır. Etnik temizliği benimseyenler sadece Avrupa liderleri değildi. Aynı şekilde birçok Avrupalı da etnik temizliği kucaklamış ve savaşın, halkları topyekûn uzaklaştırmanın yalnızca bir gereği değil, aynı zamanda arzu edilen bir şey de olduğu düşüncesi Avrupalı halklarda pekişmiştir.

Hangi sayıda sıradan insanın etnik temizlik ya da etnik temizlikle bağlantılı şiddete katılım gösterdiğini söylemek mümkün değildir ancak bu sayı muazzamdı. Geriye bakıp savaşı değerlendirdiğimizde failler hakkında genelleme yapma eğilimi göstermekteyiz fakat umut veren davranış örneklerini arayıp bulmak ve sıralamak için de özellikle çabalamaktayız. Himmler gibi gerçekten 'meşhur' katliam ustaları hariç, imhayı gerçekleştiren bireylerin birçoğu karanlıkta kalmaya devam etmektedir.

Ancak her geçen yıl kurtarıcıların yiğitliklerini anlatan yeni kitapları piyasaya sürülmektedir. Bunun içkin olarak kusurlu hiçbir yanı yoktur fakat bu eğilim, genel olarak erdemliler hakkında bir sürü şey bildiğimiz ancak komşunun talihsizliğinden kâr sağlayan ya da o komşuya saldıran ve hatta onu katledenler hakkında görece daha az bilgi sahibi olduğumuz yanıltıcı bir tablo sunmaktadır. Örneğin, İsrail'deki Yad Vashem Holokost Anıtı "Uluslararası Erdemliler" olarak tanımlanan insanların -"Yahudileri kurtarmak için hayatlarını tehlikeye atan" Yahudi olmayan kişilerin- listesini tutmaktadır. Bu büyüleyici ve işe yarar bir projedir fakat Yahudilere saldıran ya da onları katleden diğer Yahudi olmayan kişiler hakkında bilgi vermek amacıyla bu işin bir de diğer yüzüne odaklanan bir çaba bulunmamaktadır. Elbette ki, İkinci Dünya Savaşı sırasında katliamlara veya etnik temizliğe iştirak eden diğer Avrupalılar, Lehler, Ukraynalılar, Hırvatlar, Sırplar, Rumenler ve diğerleri de cabası.

Birçok ulustan insanın Yahudilere saldırmak ve onları katletmek için iştirak ettiği bir savaşta antisemitist şiddet sadece Almanlara özgü ve hatta sadece Almanların uygulayabileceği bir eylem değildi. Nazilerin Yahudi nefretini ondan önce gelen Alman önyargısı ile denk tutmak da Nazi antisemitizminin şiddetini hafife almaktır. Ancak varsayalım ki, Alman antisemitizminin, hiçbir biçimde Alman iktidarına itiraz etmeyen bir halkın "Nihai Çözüm" arama arzusunu harekete geçirmeye yardım ettiği görüşünü kabul ettik. Yine de savaş sırasında meydana gelen şiddetin büyük kısmını açıklamamız mümkün olmayacaktır. Almanların Yahudi nefreti Litvanyalıların, Lehlerin, Ukraynalıların ya da Rumenlerin Yahudilere saldırmasına neden olmamıştır ve hiç şüphe yok ki Alman antisemitizmi kurbanların Yahudi olmadığı etnik savaşları da açıklamamaktadır.

O halde birçok sıradan Avrupalıyı pogromlara, etnik temizliğe ya da soykırıma iştirak etmeye iten neydi? Bunun münferit bir nedeni yoktur. Avrupalılar bir dizi nedenle etnik temizlik yapmıştır. Bazen onlara emredildiği ya da görevleri bu olduğu

için sivilleri tehcir etmiş ya da onları katletmişlerdir. Bazen kişisel kazanım için talan etmişlerdir ve bazen de şiddetten gerçekten haz almışlardır. Ancak bu açıklamaların hiçbiri kendi içinde yeterli değildir. Daha önceki Avrupa savaşlarında olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı'nda da yağma çoğu zaman etnik temizliğe eşlik etmiştir. Böyle bir fırsatçılık zulümlere gösterilen tepkiyi köreltmiş de olabilir ancak bu, kurbanların mülkü için duyulan arzunun etnik temizlik için ana saiki teşkil ettiği anlamına gelmemektedir. Emirlere uyma argümanına gelirsek, bu şüphesiz önemli bir saikti ancak bu noktada bile çoğu varsayım yetersiz kalmaktadır. NKVD personeli Kafkaslarda halkları topyekûn bir araya topladığında ve *Einsatzgruppen*'de görev alan erkekler insanları katlettiklerinde aslında işlerini yapmaktaydılar. Fakat en azından Holokost örneğinde, Yahudileri katleden Almanlar öldür ya da öl seçeneği ile yüzleşmemiştir. Holokost üzerine çalışmaya başlayan hemen hemen herkes Yahudileri katledenlerin ölmekten korktuğunu varsaymaktadır ancak herhangi bir Almanın Yahudileri katledemediği için infaz edildiğine dair hiçbir kanıt yoktur.[422]

Avrupalılar İkinci Dünya Savaşı sırasında etnik temizliğe katılmıştır çünkü bir dereceye kadar bunu yapmaya hazırlardı. Etnik temizlik fikri yeni değildi. Birinci Dünya Savaşı ve onun hemen ardından gerçekleşen kitlesel kıyım ve nüfus değişimi örnekleri hafızalarda hâlâ tazeydi ve devasa yeniden yerleştirme programlarına dair tartışmalar 1930'larda çeşitli milliyetçi hareketler arasında gayet olağandı. Savaş bu fikirleri plana dönüştürmek ve hayata geçirmek için gereken fırsatı sunmuştur. Şiddetin ölçeği şoke ediciydi ancak halkların yerini bütünüyle değiştirme arzusu o kadar da şaşırtıcı değildi.

Daha önceki etnik temizlik dönemlerinde olduğu gibi İkinci Dünya Savaşı da güçlü milliyetçi akımların Avrupa'yı silip süpürdüğü bir zamandı. Irkçılığın şiddeti yeniydi ancak savaş

422 Bkz., Browning, *Ordinary Men*; ve Goldhagen, *Hitler's Willing Executioners*, s. 379.

zamanı milliyetçiliğinin birçok teması ve motifi daha eskiydi. Savaşı hayallerini gerçekleştirmek için bir fırsat olarak değerlendiren aşırı milliyetçiler kendi uluslarını tipik olarak kurbanlaştırılmış ve ihanete uğramış gibi tasvir etmişlerdir. İkinci Dünya Savaşı'ndaki milliyetçiler, tıpkı kana susamış Türkler hakkında hikâyeler anlatan on dokuzuncu yüzyıl ve yirminci yüzyılın başındaki Balkan milliyetçileri ya da Birinci Dünya Savaşı sırasında hain Ermeniler hakkında hikâyeler anlatan aşırı milliyetçi Türkler gibi, ulusal zulüm anlatılarına meraklıydı. Bu milliyetçiler Sırplar, Lehler, Ukraynalılar, Almanlar ve herkesten önce de Yahudiler hakkında ihanet hikâyeleri anlatmışlardır. Bu anlatıların kötü karakterleri tipik olarak hemen kapılarının önünde yaşamaktaydı ve yine aynı hikâyelere göre, yok edilmeyi adamakıllı hak etmekteydiler.

Elbette ki hikâyeler kendi başlarına insanları hırsızlara veya katillere dönüştürmeye yetmez ancak Avrupa'nın savaşına dair milliyetçi anlatılar güçlüydü. Zira bu anlatılar, Orta ve Doğu Avrupa'nın birçok sakininin, daha önce yan yana yaşadığı ancak farklı diller konuşan ya da bir başka dine inanan komşularına bakışını değiştirmiştir. Bu insanlar milliyetçi hikâyelerde sadece diğerlerinden farklı değildi; onlar düşman ve hain halklara aitti. Yakınlardaki bir dini ya da etnik grubun gerçekten de kendi ulusunuza uzun süredir tehdit teşkil ettiğine ikna olduğunuzda, her gün karşılaştığınız sıradan bir tanıdık ya da komşu artık gözünüze o kadar da sıradan görünmez. Talana, pogroma ya da katliamlara katılırsanız, artık Yahudi veya Leh ya da Ukraynalı veya Sırp bir tanıdığa ya da yoldan geçen birine saldırmış olmazsınız. Bunun yerine kendi ulusunuzun tarihi düşmanlarına karşı verilen bir mücadeleye katılmış olursunuz. Bu iddiaların doğru ya da yanlış olmasının bir önemi yoktur: İnandırıcı bir kurmaca karmaşık gerçekliğe kolaylıkla galebe çalabilir.

Savaş ve işgal, ihanet ve kurbanlaştırmaya dair milliyetçi anlatıları gerçek kılmıştır. Yahudilerin durumunda, ihanet iddiaları antisemitist şiddetin kilit meşrulaştırmasını güçlendirmiştir.

İhanet hikâyeleri, Yahudilerin daima yabancı bir düşman halk olduğu geçmişi şimdiye bağlamıştır. Doğu Avrupa'nın birçok sakini Yahudilere saldırmaktan çekinmiş ve bazıları ise kendilerini gerçekten de büyük kişisel risklere atarak Yahudilere yardım etmiştir. Ancak diğerleri için, Yahudilerin Sovyet işgalcilerle yaptığı sözde işbirliği kati bir şekilde Yahudilerin Rumenlere ya da Lehlere veya Ukraynalılara ya da Litvanyalara düşman olduğunu kanıtlamıştır.

Bazı durumlarda intikam katliamı döngüleri, Avrupalıları komşularının gerçekten düşman olduğuna ikna etmek için kilit bir rol oynamıştır. Savaştan önce UMO ya da Ustaşa gibi grupların manifestolarını kabul etmek için bir inanç sıçraması gerekliydi. Katliamlar başladıktan sonra ise, intikam etnik temizliğe katılmak için yeni bir saik sunmuştur. Lehler veya Ukraynalılar ya da Ustaşa veya Çetnikler tarafından gerçekleştirilen her katliam komşu ulusun gerçekten de aşırı milliyetçilerin iddia ettiği kadar musibet olduğunu kanıtlamıştır. Böylesi intikam katliamları, İkinci Dünya Savaşı sırasında devlet gücünün çöktüğü bölgelerde etnik savaşı yaymak için özellikle önemli bir araç sağlamıştır.

Avrupa'nın etnik temizlik ve soykırım savaşı yeni zulüm anıları yaratmıştır. Bu anılar, etnik olarak kökünden temizlenmeyen bölgelerde gelecekte çıkacak çatışmalara büyük ihtimalle katkıda bulunacaktı. Yahudiler Orta ve Doğu Avrupa'nın büyük kısmını terk etmiş ve Ukraynalılar ile Lehler bir daha asla Volhinya için mücadele etmemiştir ancak hem Yugoslavya hem de Kafkaslar için koşullar farklıydı. Yugoslavya'da Sırplar, Hırvatlar ve Müslümanlar hâlâ yan yana yaşamaktaydı ve Çeçenler ile İnguşlar sürgünden Kuzey Kafkaslara dönmüş ancak eski anavatanlarını bütünüyle geri kazanamamışlardı.

Geçmişteki şiddet gelecekteki etnik temizliği kaçınılmaz kılmamış ancak İkinci Dünya Savaşı hem Yugoslavya hem de Kuzey Kafkaslarda daha uzun süre devam edecek bölünmeler yaratmıştır. Tito'nun galip partizanları tarafından inşa edilen Yeni

Yugoslav rejimi Çetnik lider Mihailovic'i infaz etmiş ve tüm güney Slavlarının kardeş olduğunu duyurmuştur. Ancak Sırplar ve Hırvatlar, Tito yönetimi altında bile savaşı birbirlerinden oldukça farklı bir şekilde anımsamıştır. Kuzey Kafkasya'nın birçok sakini de hatıralarla bölünmüştür. Çeçenler ve İnguşlar Kuzey Kafkasya'ya döndükten sonra bile özel yerleşim bölgelerindeki yaşam ve ölüm anlarını farklı biçimlerde hatırlamışlardır. Kaybettikleri toprakları unutmamışlardır -ki bu toprakların bir kısmı da asla iade edilmemiştir-. Çeçenler ve İnguşlar, özellikle kasaba ve şehirlerde Ruslar ile yan yana yaşamışlardır ancak birbirine bitişik bu topluluklar savaşa dair birbirinden dramatik bir biçimde farklı anılara sahipti. Bu zulüm ve şiddet hatıraları yıllarca pek göze çarpmayan bir siyasi etki yaratmıştır ancak yıllar sonra Komünist iktidar zayıfladığında bu anılar ulusal diriliş için güçlü bir hikâyeler çekirdeği sunmuştur.

Altıncı Bölüm

"Almanların Kaybettiği Leh Toprağı"

Polonya, Çekoslovakya, Romanya, SSCB ve Yugoslavya, 1945-1954

Eski Baltık limanı Danzig dünya savaşları arasındaki 1939'da ne Almanya'ya ne de Polonya'ya ait, çoğunluğunu Almanların oluşturduğu bir şehirdi. Versailles Antlaşması Danzig'i Almanya'nın elinden almış ancak şehri Polonya'ya teslim etmemiştir. Onun yerine Danzig, kendi hükümeti ve anayasası olan bir "Serbest Şehir" haline gelmiştir. Polonya, Danzig ile gümrük birliği antlaşmasına ve serbest şehirde bir postane işletme hakkına sahipti.

Adolf Hitler 1939'da Polonya'ya savaş açmaya hazırlanırken, bir propaganda kampanyasında, Lehlerin Danzig Almanlarına uyguladığı sözde kötü muamele hakkındaki şikâyetleri kendi menfaatine kullanmıştır. Hitler, Ağustos 1939'da Britanya Büyükelçisi ile yaptığı müzakerelerde Danzig'i talep etmiş ancak şehrin statüsü Alman saldırısı için bir bahaneden daha büyük bir anlam taşımıştır. Führer sadece Danzig'i değil bundan çok daha fazlasını talep etmiştir. Şehir, Almanya 1 Eylül 1939'da Polonya'ya saldırdığında hemen düşmüş ancak elbette ki Al-

man birlikleri, eski Serbest Şehri ya da Doğu Prusya'daki Alman bölgesi ile Almanya'nın geri kalanını dünya savaşları arasında birbirinden ayıran toprak şeridini (sözde Leh Koridorunu) elde geçirdiklerinde de durmamışlardır.

Danzig'in İkinci Dünya Savaşı öncesindeki ve savaş sırasındaki geçmişi, savaş sonrası Alman edebiyatının en ünlü eseri olan Günter Grass'ın *Teneke Trampet* [*Die Blechtrommel*] isimli romanının arka planını oluşturmuştur. Bu roman bir otobiyografi değildir. Nobel ödüllü Grass, kahramanı Oskar Matzerath'ın aksine, üçüncü doğum gününde kendini kiler merdivenlerinden aşağıya atmamıştı. Ve Grass hiç şüphe yok ki, yine Oskar'ın aksine, sesiyle camları paramparça edememekteydi. Ancak Grass, Oskar'ın ailesini kurgulamak için kendi aile geçmişinden açık bir şekilde yararlanmıştı. Grass, döneminin en ünlü Alman yazarıydı ancak annesi Alman değildi. Tıpkı Oskar'ın annesi gibi Grass'ın annesi de Kaşubyanlar olarak isimlendirilen etnik Slav grubunun üyesiydi. Tıpkı Matzerath'ın annesi gibi, Grass'ın annesinin de en sevdiği kuzeni, Danzig'in Leh postanesinde çalışan bir Kaşubyandı (*Teneke Trampet*'te Oskar, amcasının esir alındığı ve kısa bir süre sonra da infaz edildiği saldırı esnasında postanedir).

Danzig, İkinci Dünya Savaşı sırasında birkaç yıl boyunca büyük Alman imparatorluğunun bir parçası olmuştu ancak 1945'ten itibaren orada bir daha hiçbir Alman kalmadı. Almanya'nın İkinci Dünya Savaşı'nı kaybetmesi Alman Danzig'in de sonunu getirmiştir. Kurmaca Oskar Matzerath'ın yanı sıra yüz binlerce gerçek Alman şehri bir daha dönmemek üzere terk etmiştir. Grass, *Teneke Trampet*'te, "en azından şimdilik, Almanların yitirdiği Leh toprağını arıyorum" diye yazmıştır.[423]

İmparatorlukların yıkılışı son otuz yılda ikinci kez etnik temizliğe neden olmuştur. Osmanlı ve Rus imparatorlukları-

423 Günter Grass, *The Danzig Trilogy*, çev. Ralph Manheim (New York, 1987), s. 80.

nın çöküşü Birinci Dünya Savaşı'nın sonunda pogromlara, etnik savaşlara ve etnik temizliğe kapı aralamış ve İkinci Dünya Savaşı'nın sonuyla birlikte Üçüncü Reich'ın yıkılışı zorunlu bir kitlesel göçe yol açmıştır. Çok sayıda Macar, Leh, Ukraynalı ve İtalyan evlerini kaybetmiş ancak savaş herkesten önce Almanlar için felâket ile sonuçlanmıştır. Savaştaki ırk sıralamasının ters yüz edilmesiyle birlikte ilk sırada yer alan Almanlar en geriye düşmüştür. Tıpkı Almanya'nın Orta ve Doğu Avrupa üzerindeki ilerleyişinin neden olduğu etnik temizlik gibi, Almanların geri çekilişi de benzer bir etkiye yol açmıştı ancak arada kilit bir fark vardı: Evlerini kaybedenler artık Almanlardı. Milyonlarca insan savaşın sona ermesini beklemeden önce batıya kaçmış ve Almanya'nın nihai mağlubiyetinden kısa süre sonra bir o kadar insan daha milis birlikler, yeni idari otoriteler ve hatta komşuları tarafından evlerinden kovulmuştur. 12 ile 14 milyon arasında insan ya kaçmış ya da nakledilmiş ve birçok insan da hayatını kaybetmiştir. Söz konusu Almanların kaçışı ya da zorunlu göçü yıllar sonra bile kimliklerini o kadar şekillendirmiştir ki, bu insanlar artık "sürgünler" olarak anılmıştır.[424]

424 Sürgünler üzerine muazzam bir literatür vardır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonraki yıllarda Almanya Federal Cumhuriyeti'ndeki Sürgünler ve Mültecilerden sorumlu Bakanlık çok sayıda tanıklık toplamış ve bunlardan bazılarını çeşitli ciltlere dâhil etmiştir. Bu projenin arka planına ilişkin olarak bkz., Robert G. Moeller, "War Stories: The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany," *American Historical Review* 101 (1996), s. 1023-1024; ve Robert G. Moeller, *War Stories: The Search for a Usable Past in the Federal Republic of Germany* (Berkeley, 1999). İlaveten, bu konuyla alakalı Almanca son derece hacimli bir literatür vardır. Yakın zamanda Alman, Çek, Slovak ve Polonyalı tarihçilerin dâhil olduğu ortak çalışmalar hâlâ mebzul miktarda bilgi sağlamaktadır. Hayatını kaybeden Almanların sayısı bir hayli değişiklik gösterir. Yaygın kanaate göre iki milyondan fazla Alman ölmüştür. Örneğin, bkz., Gerhard Ziemer, *Deutscher Exodus: Vertreibung und Eingliederung von 15 Millionen Ostdeutschen* (Stuttgart, 1973), s. 94-96. Öte yandan, son dönemde yapılan bir araştırma, Çekoslovakya'dan sürgün edildikleri dönemde 30,000-40,000 civarında Almanın hayatını kaybettiği yönünde bir tahminde bulunmaktadır. Bkz., Rüdiger Overmans, "'Amtlich und wissenschaftlich erarbeitet'—Zur Diskussion über die Verlüste während Flucht und Vertreibung

Almanlar sürgünlerin hikâyesinden her zaman haberdardı ancak bu kaçıştan doğrudan etkilenen bölgeler dışında hemen hemen kimse uzun seneler boyunca Almanların kaçışı ve sürgününün farkında değildi. Gerçekten de Almanların kaderi, Amerika Birleşik Devletleri'ndeki Almanya tarihçileri arasında nadiren öğretilen ve hatta sözü bile edilmeyen bir konuydu. Bu ihmalin nedenleri pek de esrarengiz değildi. Hitler'in yükselişi ve Holokost'un nedenleri gibi diğer konular her zaman daha çok ilgi görmüştür ve Almanların çilesi üzerinde fazlaca durmak, Almanlara kendi ülkelerinin savaş ve imhadaki sorumluluğunu kabullenmelerine engel teşkil edecek bir bahane sunuyormuş gibi görünebilirdi. Fakat sayılara bakıldığında, İkinci Dünya Savaşı'nın sonundaki Alman göçü modern Avrupa tarihindeki en büyük münferit nüfus hareketiydi.

Bu göç, Avrupalı bir ulusun büyük bir kısmının, kısmen kendi adına başlatılan ve başarısız olan bir seferberliğin ardından vatanını kaybettiği ilk vaka değildi. Nazi Almanya'sı ve başka bir ülke arasında yapılacak bir mukayesenin iması bile, bir dizi itiraza neden olmaktaydı zîra hiçbir Avrupa devleti Nazi Almanya'sının terör ve ırkçılık düzeni ile boy ölçüşememişti. Yine de, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Türkiye'deki Rumların kaderi, Almanya dışında yaşayan Almanların başına geleceklere dair bir uyarı işareti olabilirdi. 1919'da Ön Asya'yı istila eden Yunan milliyetçileri (faşist olmasalar da) Yunan devletini Rumların sadece azınlığı teşkil ettiği bölgelere doğru genişletmeyi amaçlamıştı. Bu girişimleri Yunanistan için mağlubiyet ve daha önce Türkiye'de yaşayan Rumlar için de facia ile sonuçlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı sona ererken Nazilerin doğuda bir Alman imparatorluğu yaratma teşebbüslerinin çöküşü de etnik Almanlar için benzer bir felâket ile neticelenmiştir. Hakikaten de akıbetleri son derece kötü olmuştur. Savaş öncesi Alman sınırlarının ötesinde yaşayan Almanlar değil sadece, uzun süredir Almanya sınırları *içinde* ya-

der Deutsche aus der CSR," *Erzwungene Trenung*, ed. Brandes, s. 149, 176-177 içinde.

şayan birçok insan da evlerini kaybetmiştir -çünkü Almanya'ya ait bölgelerin büyük kısmı Rus ya da Leh toprağına dönüşmüştür-. 1943'te Tahran'da bir araya gelen Roosevelt ve Stalin, savaş sonrası Sovyet ve Leh sınırlarının batıya kaydırılması üzerinde anlaşmış ve Sovyetler 1945'te, yeni Leh hududunun Oder ve Neisse nehirlerine kadar batıya çekilmesi için ısrar etmiştir.[425]

"Yola Düşmüş Tüm Bir Vilayet"

Birçok Alman için mağlubiyet şaşırtıcıydı. Böyle olmamalıydı: Gitgide yaklaşan Sovyet toplarının gümbürtüsü Alman mağlubiyetinin habercisiydi ancak Alman siviller, Nazilerin elindeki gizli silahların savaşı kazandıracağı iddialarına inandıkları ya da sadece mağlubiyeti tasavvur edemedikleri için zafer hayaline tutunmuşlardı. Bazı Almanları hiçbir şey gerçekle yüzleşmeye hazırlayamamıştır. Yaralı Alman askerleri Rusların durdurulamayacağına dair uyarıda bulunduklarında, Danzig'in doğusunda yer alan Baltık limanı Pillau'nun bir Alman sakini, "temelde hiçbirimiz buna inanmamıştık" diye anımsamıştır. Sovyet zaferine şahit olanlardan bazıları bile Almanların nihai mağlubiyeti karşısında şaşkınlıklarını ifade etmiştir. Mesela Romanya'daki Alman Erika Fronius'un savaşın sonucuna verdiği tepkiye bakalım. Fronius, Ocak 1945'te Ukrayna'ya tehcir edilmiş, dolayısıyla savaşın sonucundan haberdar olması zaman almıştır. Haziran 1945'te haberi aldığında, "Almanya'nın teslim oluşunun verdiği hayal kırıklığını adeta kavrayamıyoruz" diye yazmıştır.[426]

Mağlubiyetin şoke edici nihai idraki, Almanları dehşete dü-

425 Churchill'in kendisi ve Stalin arasındaki geçen konuşmaları anımsatan hikayeleri yeni sınırların—Batı Neisse Nehri hariç—enformel müzakereler sonucunda ortaya çıktığını ancak çoğu zaman bu sınırların oradaki askeri realiteyi yansıttığını göstermektedir.

426 Theodor Schieder, ed. *Die Vertreibung der deutschen Bevölkerung aus den Gebieten östlisch der Oder-Neisse*, vol. I/1 (Berlin, 1953), s. 147. Georg Weber, Renate Weber-Schlenther, Armin Nassehi, Oliver Sill, ve Georg Kneer, ed., *Die Deportation von Siebenbürger Sachsen in die Sowjetunion 1945-1949*, vol. 3 (Cologne, 1995), s. 652, 655.

şürmüştür. Almanlar Sovyetlerin kendilerinden intikam almasını beklemiştir. Sadece birkaç mağlup ulus Almanların 1944 ve 1945'te korktuğu kadar Sovyet zaferinden korkmuştur. Almanlar, kör talihlerini, Nazi Almanya'sının doğuda başlattığı ırk savaşı sırasında oluşturdukları Sovyet askeri imgesinde görmüştür. Sovyetler birliğini istila eden Almanya olsa da, birçok Alman doğudaki savaşı, Almanya'yı ve hatta belki de Avrupa medeniyetini komünizmden ve Asyalı istilacılardan korumak için verilen bir savunma mücadelesi olarak algılamıştır.[427] Nazi propagandası savaşı, Sovyet "Moğol" birliklerine karşı verilen bir ırk mücadelesi olarak yansıtmış ve Alman sivilleri de bu imgeleri içselleştirmiştir. İlerleyen Sovyet kuvvetleri tarafından Ekim 1944'te kısa süreliğine ele geçirilen Doğu Prusya köyü Nemmersdorf'taki Alman kıyımları hakkında gelen haberler, Kızıl Ordu ile birlikte hüküm sürecek şiddeti doğrular gibi görünmüştür.

Birçok Alman -yaklaşık üç veya dört milyon arasında ya da daha fazla- galip tarafla karşı karşıya kalmayı beklemeden Kızıl Ordu'nun varışından hemen önce kaçmıştır. Alman göçü birkaç büyük dalga halinde gerçekleşmiştir. Kaçış 1944 sonbaharında, Alman savunma kuvvetleri Güneydoğu Avrupa'da un ufak edilirken Balkanlarda başlamış ve kışın, Baltık Denizi üzerindeki Prusya'nın tarihi çekirdeğinde ve Doğu Prusya'da yoğunlaşmıştır. Güneyde ise bir başka Alman mülteci akını Silezya'dan batıdaki bölgelere gitmek üzere yola koyulmuştur.

Balkanlarda yaşayan Almanlar kalma ya da gitme kararı ile yüzleşen ilk gruptu. Bu Almanlar arasında Orta Çağda Erdel'e yerleşmiş olan Almanların soyundan gelen Siebenbürger (Erdel) Saksonları ve Tuna Nehri ile kolları üzerinde yaşayan Donau-Schwaben ve Tuna Svabyalıları vardı. Almanların büyük kısmı, Romanya 23 Ağustos 1944'te teslim olduktan sonra evlerinde kalmış ancak kısa süre sonra binlercesi ülkeyi terk etmeye başlamış ve savaşın sonuna kadar neredeyse 100,000 etnik Alman

427 Omer Bartov, *Hitler's Army: Soldiers, Nazis, and War in the Third Reich* (New York, 1992).

Romanya'dan yola çıkarak Almanya'ya ulaşmıştır.[428] Yugoslavya'daki kaçış doğudan gelen haberlere rağmen yavaş yavaş hızlanmıştır. Alman otoriteleri de tahliye kararı almak için acele etmemiş, muhtemelen mağlubiyetin kaçınılmaz olduğunu ima etmek istememiş ve Alman sivillere bir gün evlerini terk etmelerini ertesi gün de beklemelerini söyleyerek çelişkili mesajlar vermişlerdir. Tuna Svabyalılarının çoğu, kendi paylarına oldukları yerde kalmak istemiştir. İster kara yolu ile isterse de mayınlı nehirler üzerinden Almanya'ya yapacakları yolculuk riskliydi ve bu insanların evi de Almanya değildi. Bazıları evlerini yalnızca son saniyede terk etmeye karar vermiştir. Belgrad'ın kuzeyinde yaşayan bir Alman kadın, Alman mültecilerin geçip gittiğini görmüş ancak o ve ailesi yine de şehirden ayrılmak istememiştir. Daha sonra cephe, yakınlarına gelirken aniden fikirlerini değiştirmiş ve 11 Ekim'de evlerini terk etmişlerdir.[429] Evlerine duydukları bağlılık ile Almanya'nın mağlubiyetinden sonraki kaderleri için duydukları korkuyu ölçüp tartan Yugoslavya'daki etnik Almanlarının yarısı -200,000'den fazla insan- en sonunda kaçmayı seçmiştir.

1944'ün sonunda, Memel limanı da dâhil olmak üzere Baltık Denizi'nin doğu kıyısı üzerindeki bölgelerden bir başka Alman mülteci seli akmaya başlamıştır. Almanya Versailles Antlaşması uyarınca Memel'i elinden çıkarmış (Litvanya, şehri 1923'te işgal etmiştir), Mart 1939'da yeniden ele geçirmiş ve Ocak 1945'te de sonsuza dek terk etmiştir. Alman çiftçiler Ağustos 1944'te önce şehirden kaçmış, sonra da evlerine dönmüş ancak Ekim'in başında geri çekilen Alman askerleri Memel Almanlarına savaşın sonunun yakın olduğunun haberini vermiştir. İçlerinden biri, "hemen kaçmamızı telkin ettiler" diye anımsamıştır. Baltık'ın doğu kıyısından gelen etnik Alman mülteciler 1944 sonbaharında Doğu Prusya'ya doğru ilerlemeyi sürdürmüştür. Yılın so-

428 Schieder, *Schicksal der Deutschen in Rumänien*, s. 4E, 74-75E.

429 Theodor Schieder, ed., *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien* (Munich, 1984), s. 101-103, 121-122, 134-135.

nunda ise yaklaşık 500,000 kişi evlerinden kaçmış ya da resmi tahliyenin bir parçası olarak batıya gönderilmiştir.[430]

Sovyet kuvvetleri Ocak 1945'te Prusya üzerinden yeni bir saldırı başlatırken, Almanlar da evlerinden kaçmıştır. Tarihi Alman limanı ve Doğu Prusya'nın ana şehri olan Königsberg'in (bugün Kaliningrad) dışındaki kırsalda "tüm yollar göz alabildiğine mülteci vagonları, göç eden insanlar ve serbestçe gezen hayvanlar ile doluydu." Sadece mültecilerin sayısı bile uzun zamandır doğuda yeterince Alman bulunmamasından endişe duyan Alman milliyetçilerini yatıştırmaya yeterdi -şayet Almanlar bu bölgeleri terk etmiyor olsaydı-. Doğu Prusya'dan bir mülteci, "yola düşmüş tüm bir vilayeti" tarif etmiştir. Silah sesleri ve Rus uçaklarının görüş alanına girmesi telaş yaratmış ancak kalabalıklar, enkaz, bozulan yük taşıtları ve tahrip olmuş arabalar kaçışı yavaşlatmıştır. Sivil mültecilere, Sovyet ilerleyişine karşı hâlâ direnebileceklerini düşündükleri için ya da askeri teçhizatların insanlardan daha önemli olduğuna inandıkları için ana yoldan uzaklaşma emri veren Alman ordusu da benzer bir etkiye neden olmuştur. Mültecilerin kağnıları üst üste yığılarak yolda saatlerce süren sıkışıklıklara sebebiyet vermiştir. Soğuk hava, hurdalarla dolu yollar ve fiziksel tükenmişlik birleşince kaçış birçokları için Sisifos'un[431] çilesi haline gelmiştir. Bir kış günü yollara düşen, Sensburg Doğu Prusya'dan Alman Lore Ehrich, kendisini, "ümitsiz bir çaresizlik" içinde karda çocuk arabasını çekmeye çalışırken bulmuştur.[432]

Demir yolu ile yolculuk etmek Doğu Prusya'dan çıkmak için

430 Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/1, s. 3; Borodziej ve Lemberg, "*Unsdere Heimat is uns ein fremdes Land geworden...*," vol. 1, s. 445.

431 T.S.N.: Yunan mitolojisinde, yeraltı dünyasında sonsuza kadar, büyük bir kayayı bir tepenin zirvesine yuvarlamaya mahkûm edilmiş bir kraldır. Sisifos ne zaman kayayla tepenin zirvesine ulaşsa kaya elinden kayar, aşağıya düşer. Çabaları boşa giden Sisifos da her şeye baştan başlamak zorunda kalır.

432 Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/1, s. 83, 91, 102.

en hızlı yoldu ve birçok Alman da Königsberg'den batıya giden trenlere bindi. Ancak yoğun trafik kısa sürede muazzam gecikmelere neden oldu. 21 Ocak'ta trenler dört günden beri beklemekteydi. Daha sonra yol tamamen kapandı: Sovyet kuvvetleri Alman savunmalarını delmiş, demir yollarını kesmiş ve Baltık kıyısına ulaşmıştı. Gelen haberler doğudaki kasabalarda ümitsizliğe yol açıyordu. Mültecilerin üşüştüğü trenler, artık Kızıl Ordu ve Baltık Denizi arasında giderek daralan bir Alman adacığının merkezi haline gelmiş Königsberg'e geri dönüyordu.

Mültecilerin çilesine çile katan soğuk hava onlara aslında bir avantaj da sağlıyordu: Soğuklar, kıyıyı açık okyanus üzerindeki küçük bir toprak parçasından ayıran ve dar bir deniz geçişi olan Frische Haff'ı (Vistül Lagünü) dondurmuştu. Doğu Prusya kıyısı üzerinde kapana kısılan mülteciler buzun üzerinde ilerleyerek yarımadanın ucunda yer alan Pillau limanına ulaşabilmişti. Bu kanalın üzerinde etrafa serpilmiş "ev eşyaları" mültecilerin çaresizliğine tanıklık ediyordu. O kış hava, karşıya geçmeye teşebbüs etmek için yeteri kadar soğuktu ancak buz, mültecilerin güvenliğini garantilemiyordu. Kaçan Almanların ve eşyalarının ağırlığı bazen çok fazlaydı ve bir mülteci, "birçok kişinin, ölümü, buz gibi soğuk sularda bulduğunu" anımsamıştır.[433] Cesetler o bahar kıyıya vurmuştur.

Kızıl Ordu kara yollarını kapattıktan sonra Doğu Prusya kıyısı üzerinde kapana kısılan Almanlar için son kaçış yolu gemilerdi. Aralarında mültecilerin ve askerlerin bulunduğu yaklaşık iki milyon Alman, deniz üzerinden kaçmayı başarmıştır ancak gemilerde tek bir yer bulmak bile çetin bir sınavdı. Mülteciler Pillau'daki bir gemide kendilerine yer bulmak için birbirleriyle mücadele etmiş ancak bu bile kaçışı garantilememiştir: bazı buharlı gemiler mültecileri batıda en fazla Danzig'e kadar götürmüş ve onları bir başka gemide yer bulmaları için kaderlerine terk etmiştir. Danzig mültecilerle dolup taşmış ancak birçoğu,

433 A.g.e., s. 81, 126.

ilerleyen Sovyet kuvvetleri şehrin etrafını sarmadan önce orayı terk edememiştir. Mart 1945'te yaklaşık 500,000 Alman, Danzig çevresinde hâlâ Alman kontrolünde olan ve giderek küçülen bir bölgede yaşamaktaydı ve muhtemelen bu insanların sadece yarısı, Sovyet kuvvetleri 30 Mart 1945'te şehri işgal ettiğinde kaçmayı başarabilmişti.[434]

Batıya giden bir buharlı gemiye binecek kadar talihli olan diğerleri ise, gemileri mayın döşeli ve Müttefik uçakları ile Sovyet denizaltılarının devriye gezdiği su yollarında ilerlerken yeni tehlikelerle yüz yüze gelmiştir. Bir Sovyet denizaltısı 30 Ocak'ta, onarılarak bir Alman yolcu gemisine dönüştürülmüş *Wilhelm Gustloff* isimli gemiyi Pomeranya kıyıları açığında batırmıştır. Dünya tarihinin en yüksek ölü sayısına neden olmuş gemi kazasında yaklaşık 9,000 kişi hayatını kaybetmiştir. *Gustloff*'un batırılması, 2002'de yayınlanan ve İkinci Dünya Savaşı sonunda Almanların kaçışı ve sürgününe duyulan ilgiyi diriltmeye katkı sağlayan Günter Grass'ın *Yengeç Yürüyüşü* [Im Krebsgang] adlı romanının ana epizotlarından birini oluşturmuştur. Bir başka deniz trajedisinden sağ kurtulan ve Pillau'da mahsur kalan, Königsberg'den emekli öğretmen R. Otto Frisch, Nisan 1945'te kızı ve iki torunu ile *Karlsruhe* isimli buhar gemisine binmeyi başarmıştır. Bir uçak gemiyi batırmış ve gemideki 1,000 yolcudan, aralarında Frisch ve torunlarından birinin de bulunduğu sadece yaklaşık 150 kişi sağ çıkmıştır.[435]

Güneyde, bir başka büyük Alman mülteci dalgası da Silezya'yı vurmuştur. Silezya, savaştan sonra Yukarı Oder Nehri üzerinde yer alan Güneybatı Polonya'daki ve Südet Dağları'nın kuzeyindeki bir bölgeyi oluşturuyordu ancak bu bölge 1945'te Almandı ya da Yukarı Silezya'nın bir parçası 1921'de Polonya'ya devredilmiş olsa bile, bölge en azından Büyük Friedrich'in on sekizinci

434 Eberhard Beckherrn ve Alexej Dubatow, *Die Königsberg Papiere: Schicksal einer deutschen Stadt: Neune dokumente aus russischen Archiven* (Munich, 1994), s. 40; Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/1, s. 45E-49E.

435 Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/1, s. 151-153.

yüzyılda elde ettiği zaferlerden beri Prusyalıydı. Birçok Silezya Almanı tahliye emirlerini beklemiş ancak yine de yüz binlercesi kaçmıştır. Hatta bazıları Sovyet kuvvetlerinin varışından sadece birkaç saat önce yola koyulmuştur. Aynen Prusya'da olduğu gibi, mülteci konvoyları yollara yığılmıştır. Silezya'nın en büyük şehri Breslau'da, Paul Peikert isimli bir papaz, mülteciler "gece gündüz" şehre akın ederken olup biteni izlemiştir. Tahliye emirleri paniğe neden olmuştur. Breslau'nun ana demiryolu istasyonu, şehrin sakinleri batı yönünde hareket eden bir trenle kaçmaya çalışırken bir insanlık dramına sahne olmuştur. Trende yer bulabilmek için saatlerce ve hatta günlerce beklemek durumunda kalan insanlar, bavullarını kaybetmiş ve Peikert "annelerin de çoğu zaman çocuklarını kaybettiği" kaydetmiştir.[436] Toplamda yaklaşık 150,000 ile 180,000 arasında sivil, Breslau 15 Şubat'tan Nisan 1945'e kadar süren Sovyet kuşatması sonucunda düştüğünde şehirde yaşamaya devam etmekteydi.

"Saatler, Saatler"

Sovyet zaferi, eski Alman doğusunun büyük kısmında Almanlara karşı bir terör devri başlatmıştır. Bunlar yalnızca fırsatçılık suçları değildi: Kızıl Ordu'nun askerleri Almanları cezalandırmak istemiştir. Doğu cephesinin emsalsiz bir şekilde yıkılışı öfke yaratmış ve savaş muhabiri Ilya Ehrenburg'un yazılarına benzer savaş zamanı Sovyet propagandası Alman halkını Hitler'in rejimi ile bir bütün olarak tanımlamıştır. Günlükler, hatıratlar ve askerlerin mektupları Almanlara duyulan derin öfke ve intikam arzusunu gözler önüne sermiştir. 1945'te savaş alanından gönderilen bir mektubun da ortaya koyduğu gibi, "her gün Doğu Prusya'nın içlerine doğru biraz daha ilerliyoruz. Ve Almanlardan intikam alıyoruz."[437]

436 Paul Peikert, *"Festung Breslau" in den Berichten eines Pfarrers, 22. January bis 6. Mai 1945*, ed. Karol Jonca ve Alfred Konieczny, 3rd, ed. (Berlin, 1970), s. 25, 30 içinde; Siebel-Achenbach, Lower Silesia, s. 72. Johannes Kaps, *Die Tragödie Schlesiens in Dokumenten under besonderer Berücksichtigung des Erzbistums Breslau* (Munich, 1952/3), s. 421.

437 Manfred Zeidler, *Kriegsende im Osten: die Rote Armee und die Besetzung*

Alman kadınları kötü muamele görmekten korkmuş ve gerçekten de en kötü muameleye maruz kalmışlardır. Üç çocuğu olan yirmi sekiz yaşındaki dul Lisa Barendt, savaşın sonunda Danzig'de kaleme aldığı hatıratında Rus askerini ilk kez gördüğünde yaşadığı "tüyler ürpertici korkudan" söz etmiştir. Sovyet birlikleri ile ilk teması hayal ettiğinden de kötü bir deneyimdi. Sovyet askerleri evine girmiş, kocasının SS'te görev alıp almadığını öğrenmek için Barendt'i kısa bir süre sorgulamış, çocuklarını sürükleyerek uzaklaştırmış, Barendt'i köşede bir odaya atmış ve ona tecavüz etmişlerdir. Barendt, 13 ve 14 yaşında tecavüze uğramış insanlarla tanışmıştır. Danzig örneği sıra dışı değildi. Örneğin bir Pomeranya sakini, 1945 Şubat'ının son günlerinde başlayan Sovyet işgalinin başlangıcında "neredeyse bütün kadınların tecavüze uğradığını" hatırlamıştır.[438]

Sovyet işgali talan dalgasını da beraberinde getirmiştir: Tüm Alman mülkleri meşru hedefler haline gelmiştir. Prusya, Silezya ya da başka yerlerde Sovyet birlikleri ile karşı karşıya gelen Almanlar hemen hemen her yerde duyulan şu emri unutmamıştır: "saatler, saatler." Ruslar, Lisa Barendt'e saldırdıktan kısa süre sonra onun alyansını ve saatini de almıştır.[439] Sovyetler kırsal kesimde çiftlik hayvanlarına da el koymuş, ancak büyükbaş hayvanları batıya sürme çabaları genellikle, hayvanların çoğunun yol kenarlarında telef olmasıyla sonuçlanmıştır.

İşgal sadece tecavüz, hırsızlık ve katliamdan ibaret değildi.

Deutschlands östlich von Oder und Neisse, 1944-45 (Munich, 1996), s. 115-121, 138, 140. Ayrıca bkz., Norman M. Naimark, *The Russians in Germany: A History of the Soviet Zone of Occupation, 1945-1949* (Cambridge, Mass., 1995), s. 72.

438 Lisa Barendt, *Danziger Jahre: Aus dem Leben einer jungen Frau bis 1945/46* (Oldenburg, 1994), s. 172-174, 178-179. Barendt saldırılara maruz kalan rahibelerle de karşılaşmıştır. Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/2, s. 241. Doğu Prusya, Silezya, ve Almanya'daki Sovyet işgal bölgesinde vuku bulan tecavüz olayları üzerine, bkz. Naimark, *Russians in Germany*, s. 69-140.

439 Barendt, *Danziger Jahre*, s. 175.

Sovyet komutanları ilk terör dalgasından sonra disiplini yeniden kurmaya çalışmıştır. Ruslar, özellikle de kırsal kesimde koruyucu bir rol üstlenerek, Almanları Lehlere karşı savunmuş ya da daha sinik bir yorumla genç Alman kadınlara destek olmuştur. Almanlar gaddarlıkla karışık iyi niyet gösterileri hatırlamıştır: Sovyet askerleri çalmış ancak çocuklara da yiyecek dağıtmışlardır. Danzig'in eteklerinde yaşayan ve bir Rus top mermisi yüzünden ağır şekilde yaralanan annesini kaybeden 13 yaşındaki Egon Buddatsch, talan ve tecavüzlere şahit olmuştur. Ancak Rus askerleri ona ve erkek kardeşine yiyecek de vermiştir: "Rus askerlerinin genel olarak biz çocuklara sıcak davrandığını öğrendik." Breslau'dan eski bir Alman belediye görevlisi benzer şekilde, bir "Rus askerinin ekmeğinin son parçasını Alman çocukları ile paylaştığını" gözlemlemiştir. Ancak Rus askerleri aynı zamanda yağmalamıştır da.[440]

Zafer kazanan taraf, saatler ve mücevherlerin yanı sıra zorla çalıştırmak üzere Almanları da toplamıştır. Yaklaşık 400,000 kişi Sovyetler Birliği'nde çalıştırılmak amacıyla doğuya gönderilmiştir. Güneyde Romanya'ya kadar uzanan bir bölgede yaşayan etnik Almanlar zorla çalıştırılmak üzere doğuya transfer edilmekten korkmuştur. Romanya'dan Alman fotoğrafçı Hertha Bazant, 1945 Ocak'ının başında kızı Trudi ve arkadaşlarının Rusya'ya gönderilme korkusuyla yaşadıklarını kaydetmiştir. Rus devriyeleri ve Rumen polisler "Saksonları" sokaktan toplarken bile, polis tekrar tekrar evlerine gelmiştir. Bazant kendi antisemitizmini de gözler önüne sererek, "bütün bu eylemlerin arkasında soğuk, sinsi gözlerle Yahudi vardı" diye iddia etmiştir.[441] Bazant'ın korkuları gerçekleşmiş ve Trudi kısa süre sonra polis tarafından yakalanmıştır. Bazant, tek çocuğunun neden "Rus

440 Egon Buddatsch, *Abschied von Danzig: Meine Vertreibung und Flucht 1945-1946*, ed. Jürgen Kleindienst (Berlin, 2004), s. 45; Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/2, s. 327; ve Zeidler, *Kriegsende im Osten*, s. 154.

441 Weber, *Die Deportation von Siebenbürger Sachsen*, s. 449, 451. Bütün sayılar için bkz., Siebel-Achenbach, *Lower Silesia*, s. 65.

köleliğine" teslim edilmesi gerektiğini sorgulamıştır. Romanya Saksonları, tıpkı Rumenler ve Macarlar gibi Rumen vatandaşıydı ancak onlardan "çok daha iyilerdi." Trudi dört yıldan uzun bir süre eve dönememiştir.

Müttefikler adına çalışan istihbarat yetkilisi Bükreş'teki adam kaçırmalara ilk elden şahit olmuştur. İkili bir "köle avı" tarif etmiştir. Ordu ve polis kamyonları sokakları kapatmış ve daha sonra aralarında sivillerin de bulunduğu müfrez birlikler kapı kapı gezmiştir. Birlik lideri, "kurbanlardan birinin yaşadığı eve geldiklerinde listesine göz atıyordu ve adamlarına bir ya da daha çok kişinin ismini veriyordu... Hemen açılmazsa, kapıyı kırıyorlardı." Kurbanlar evlerinden alınıp tren istasyonlarına götürülmüş, yük vagonlarına bindirilmiş ve doğuya sevk edilmiştir.[442]

Almanlar, 1939'dan itibaren Avrupa'nın dört bir ucuna gönderilen diğer birçok sivil gibi, gitmek istemedikleri yerlere yolculuk etmiştir. Almanların doldurduğu trenler, ki bazen vagon başına 120 Alman düşmekteydi, Ukrayna, Urallar, Orta Asya ve Sibirya'ya hareket etmiştir. Alman esirleri kesin varış noktalarını bilmemekteydi ancak doğu yönünde Sovyetler Birliği'ne doğru yaptıkları yolculuk uğursuzluklarla doluydu. Danzig'den tehcir edilen terzi Anna Schwartz kar görünce nasıl bir "dehşete" düştüklerini hatırlamıştır: "Sibirya'dan söz ediliyordu."[443] Demiryoluyla doğuya yapılan yolculuk günler ya da haftalar sürebilmekteydi ve yetersiz gıda ile suyu olmayan pek çok kişi yolda hayatını kaybetti.

Almanlar çalışma kamplarında, fabrikalarda, kolektiflerde ve madenlerde günde 12 ile 14 saat arasında çalıştırılmıştır. Aylar ve hatta yıllar boyunca her gün ağır koşullar altında çalışmak birçoğunu harap etmiştir. Sağ kalanlar sarsıcı ölüm oranlarından bahsetmiştir. Genel hava, çaresizlik noktasına varacak ka-

442 Rober Bishop ve E. S. Crayfield, *Russia Astride the Balkans* (New York, 1948), s. 128-133.

443 Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/2, s. 93.

dar ümitsizdi. Romanya'daki evinde tutuklanan Siebenbürger Saksonu Friedrich Wilhelm Göckler, Kasım 1946'da günlüğüne ruh durumunun "sıfırın altında olduğunu" not düşmüştür.[444] Sovyetler Birliği'ndeki ikinci Noel'i olan 1946'da eski yaşamını düşünmeye başlamıştır: "Büyük ve yüce gönüllü Tanrım, ümidimizi yitirmeyelim. Bize bir kez daha tüm sevdiklerimizle yeniden bir arada olmayı ihsan eyle." Göckler, 21 Şubat 1947'de 41 yaşındayken hayatını kaybetmiştir.

"Bu Kez Gelenler Leh idi"

Sovyet dehşeti birçok hayatı mahvetmiş ve geride kalıcı yaralar bırakmıştır ancak Almanya'nın artık daralmış sınırlarının dışında yaşayan Alman topluluklarının var olabilmesinin önündeki en büyük engel Kızıl Ordu değildi. Savaş sona ermekteydi ancak etnik savaşlar; Yugoslav partizanlar, Lehler ve Çekler tarafından Almanlara karşı gerçekleştirilen yerel saldırılar ile yeni bir biçimde devam etti. Alman ordularının mağlup edilmesinin ardından Alman sivillere yönelik bu yeni saldırılar birer muharebe değildi; katliamlar, infazlar ve sistematik talanın damgasını vurduğu düşük yoğunluklu seferberliklerdi. Bu şiddet, Çeklerin ve Lehlerin Almanları anayurtlarından sürmeden önce onları evlerinden kovmaya başladığı, tabandan gelen etnik temizliğin ilk adımı olarak yorumlanmalıdır.

Partizanlar ve milisler yıkılmakta olan Alman imparatorluğunun enkazı üzerinde Almanları taciz etmiş ve onları katletmiştir. Yugoslavya'da evlerin üzerine karalanan tehditler, geride kalan Almanlara karşı duyulan öfkeyi yansıtmıştır. Belgrad'ın doğusunda yaşayan Alman Johann Wann, "Svabyalılara Ölüm" gibi duvar yazılarını ve kendi evinin üzerine yazılmış "Hitler burada yaşıyor, ölümcül darbe vurulmalı" sözlerini anımsamıştır. Bunlar boş tehditler değildi. Wann'ın köyündeki silahlı saldırılar 18 Ekim 1944'te başlamış ve Halkın Kurtuluşu Komitesi kısa süre sonra daha da çok sayıda katliam gerçekleştirmiştir. Bazı Sırplar

444 Weber, *Deportation von Siebenbürger Sachsen*, s. 403, 405-406.

Almanları korumuştur ancak partizanlar çok sayıda insanı katletmiş ve nihai ölü sayısı 60,000 ile 70,000 arasında değişmiştir. Ayrıca Almanlar bir zamanlar Yahudiler ve Sırplara mahsus olan benzer aşağılamalara maruz kalmış: radyo, motosiklet ve daktilo gibi mallarını teslim etmek zorunda bırakılmışlardır.[445]

Bazen aralarında Sovyet birliklerinin de bulunduğu Çek askerleri, partizanlar ve milisler, Bohemya ve Südet'in dört bir yanında Almanları infaz etmiştir. Çeklere ait bir askeri araç 18 Haziran 1945 tarihinde Moravya'da, Slovakya'dan dönen Almanlarla dolu bir trenle karşılaştığında, Savunma İstihbarat Servisi'nden Teğmen Karol Pazúr ve bir başka yetkili trendeki Almanları tutuklamıştır. Ertesi sabah saat beşe kadar 265 Almanı öldürmüşlerdir.[446] Çek kuvvetleri, diğer örneklerde daha özenle düşünülmüş aşağılama pratikleri sergilemişlerdir. Çek partizanlar ve Rus birlikler, 17 ve 18 Mayıs 1945 tarihlerinde Prag'ın doğusundaki Landskron'da sözde bir "kan mahkemesi" kurmuştur. Bir araya toplanan Alman erkekleri saatlerce elleri havada bekletilirken partizanlar, partizan mahkemesinin cezalarını vereceği masanın karşısına çıkacak Almanları tek tek seçmiştir: 10 ile 100 darbe arasında değişen dayaklar ya da vurularak veya asılarak infaz. Bohemya'nın kuzeybatısındaki Komotau'da

445 Schieder, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, s. 198-201, 213, 225, 262, 264; John R. Schindler, "Yugoslavia's First Ethnic Cleansing: The Expulsion of the Danubian Germans, 1944-1946," *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, ed. Vardy ve Tooley, s. 367 içinde; ve Zeliko Sevic, "The Unfortunate Minority Group: Yugoslavia's Banat Germans," *German Minorities in Europe: Ethnic Identity and Cultural Belonging*, ed. Stefan Wolff (New York, 2000), s. 154-155 içinde. Schieder, *Das Schicksal der Deutschen in Jugoslawien*, s. 264.

446 Dusan Kovac, "Die Evakuierung und Vertreibung der Deutschen aus der Slowakei," *Nationale Frage und Vertreibung in der Tschechoslowakei und Ungarn 1938-1948*, ed. Richard G. Plaschka, Horst Haselsteiner, Arnold Suppan, ve Anna M. Drabek (Vienna, 1997), s. 114 içinde; Tomas Stanek, *Verfolgung 1945: Die Stellung der Deutschen in Böhmen, Mähren und Schlesien (ausserhalb der Lager und Gefängnisse)*, tercüme eden Otfrid Pustejovky, ed. ve Walter Reichel tarafından yapılan kısmi tercüme (Vienna, 2002), s. 155-157.

9 Haziran'da meydana gelen benzer bir vakada, Çek kuvvetleri tüm erkek nüfusuna -yaşları 13 ile 65 arasında değişen yaklaşık 5,000 veya daha fazla sayıda erkek ve çocuk- kasabanın merkezinde toplanmayı emretmiş ve sonra da 100 erkeği soyup onlara Alman milli marşını söyletmiş ve "Führer'imize teşekkürler" dedirtmiştir. Bu muamele 12 ile 16 arasında kişinin öldüresiye dövülmesiyle sona ermiştir. Çekler ertesi gün 4,000'in üzerinde Almanı sınıra sürmüş fakat Sovyetler çoğunun işgal bölgelerine girmesine izin vermemiştir.[447]

Almanlara karşı yürütülen Çek ve Leh seferberlikleri, temelde ev ve mülk için verilen mücadelelerdi. Sovyet ordusundan kısa süre sonra, Danzig dâhil çoğunluğu Almanların teşkil ettiği topluluklara yeni yerleşimciler yerleştirilmiştir. Grass, *Teneke Trampet*'te, "ne tuhaftır, bu kez Ruslardan sonra Prusyalılar, İsveçliler, Saksonlar ya da Fransızlar gelmedi; bu kez gelenler Leh idi. Lehler tası tarağı toplayıp Vilnius, Białystok ve Lwow'dan gelmişti, hepsi yaşayacak yer arıyordu." Grass'ın romanında şehre gelip Matzerath'lara ait bakkal dükkânına yerleşen kişi, sanki geniş bir aile ile çevriliymiş gibi konuşan ama aslında tek başına olan Bay Fajngold'dur. Ailesi Treblinka'da ölmüştür. Günter Grass'ın Alman ordusuna girmeden önce yaşadığı Danzig-Langfuhr bölgesinden Alman bir papaz da Lehlerin şehre akın etmesinden söz etmiştir. Danzig'in Lehlerle dolup taştığını anlatmıştır: "İnanılmaz, proleter Leh kitleler şehrimizi istila etti."[448]

Yeni gelen Lehler Almanların evlerini, topraklarını devralmaya başlamıştır. Ordular doğuya geçip tekrar geri döndükten sonra, Polonya için yaşanan çatışmalar çoğu zaman Lehler ve

447 Landskron üzerine, bkz., Stanek, *Verfolgung 1945*, s. 110-114; ve Theodor Schieder, ed., *Die Vertreibung der deutschen Bövelkerung aus der Tschechoslowakei* (Berlin, 1957), s. 257 içinde. Komotau üzerine, bkz., Komotau üzerine, bkz., Stanek, *Verfolgung 1945*, s. 141-142; ve Schieder, *Die Vertreibung der deutschen Bövelkerung aus der Tschechoslowakei*, s. 293, 412. Çek kaynaklar biraz daha düşük bir ölü rakamı vermiştir.

448 Grass, *Danzig Trilogy*, s. 311-312; Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/2, s. 653.

Almanlar arasında sokak sokak, daire daire, ev ev, çiftlik çiftlik verilen kişisel mücadelelere dönüşmüştür. Lehler, hâlâ birçok Almanın yaşadığı ve savaşta hasar görmüş şehirlere ve kasabalara dönmüş ve iki ulus haftalar ve hatta aylar boyunca yan yana yaşamış ancak Lehler çoğu zaman Almanları en rağbet görmeyen yaşam alanlarına itmiştir. Kendisi de bir mülteci olan Anna Bodschwinna, Şubat ayında diğer üç aile ile birlikte yaşadıkları ufacık tek odalı bir daireden bir "ahıra" taşınmaya zorlanmıştır "çünkü daireye Lehler için ihtiyaç vardı." İnekler başka bir yere götürülmüş ve ahırın yeni sakinleri kışın geri kalanında yaşamlarını orada sürdürmüştür -Bodschwinna'ya göre, Rus askerleri her gece onları ziyaret etmiştir-. Diğerleri de yaşam alanlarını yavaş yavaş kaybetmiştir. Tıpkı Leh bir aile 8 Mayıs 1945'te aniden gelip mobilyalar ve kıyafetlerin çoğuna el koyduğunda, "küçük bir oturma odasına" sıkışan Posen'li bir Alman ailesi gibi.[449]

Silezya, Almanlar ve Lehler arasındaki mücadelenin ana sahnesiydi. Oradaki birçok Alman öncelikle Kızıl Ordu'dan kaçmış, diğer taraftan Lehler de, aralarında artık Sovyet Ukrayna'sının parçası olduğuna karar verilen Lvov bölgesinin de bulunduğu uzak topraklardan Silezya'ya varmıştır. Almanlar ve Lehler bazı durumlarda aynı eve doluşmuş ancak Lehler kısa sürede Almanları dışarı atmaya başlamıştır. Evlere el koyma süreci hayret verici bir hızla ilerlemiştir. Bir Temmuz günü pazara gittikten sonra evlerine dönen Alman köylüleri, Yukarı Silezya'nın Grottkau bölgesinde yer alan köylerini "Leh köylülerinin yük arabalarıyla" dolmuş bir halde bulmuştur. Yeni yerleşimcilere eşlik eden Leh milisleri, Almanlara evlerini yeni gelenlere bırakmaları için birkaç dakika vermiştir. Evini zamanında boşaltmayanlar dayak yeme tehlikesiyle karşı karşıya kalmış ve bir Alman görgü tanığı "ev ev dolaştılar" diye betimlemiştir.[450]

Silezya Almanları nadiren de olsa Lehlerin yanı sıra Yahudi-

449 Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/2, s. 267, 554.

450 A.g.e., s. 377; Kaps, *Tragödie Schlesiens*, s. 195, 212.

lerle de karşılaşmıştır. Breslau'nun güneyindeki Reichenbach'ta savaşın sonu, yerel toplama kampının dağılmasına ve hayatta kalan Yahudi esirlerin aniden serbest kalmasına yol açmıştır. Bir Alman, Yahudiler hakkında "bizim için büyük bir bela" diye söz etmiştir. Yerel sakinler, Reichenbach'a "Yahudi-Deresi (Judenbach)" ismiyle hitap etmeye başlamıştır. Reichenbach'tan bir başka Alman ise sağ kalan kamp mahkûmlarının "hırsızlık ve talan yapmasından" yakınmıştır.[451] Yahudiler mahkûm kıyafetlerini bir kenara atmış ve daireleri işgal etmiştir.

Müttefik birliklerinin geç varışıyla birlikte, Çekoslovakya'daki işgalin zaman çizelgesi daha sıkışıktı ancak burada da benzer bir şekilde Çekler Almanya'nın mağlubiyetinden sadece aylar sonra birçok Almanın evine yerleşmiştir. Prag'ın kuzeybatısında yer alan Saaz kentinden ortaokul öğretmeni Alman Hans Enders, çoğu "alt sınıflardan" gelen Çeklerin şehre küçük bavullarla varmasının hemen ertesinde, "bir çiftlik, ev ya da en azından bir Alman dairesine" el koyabildiğinden yakınmıştır.[452] Bazı Alman aileler Çeklere yer açmak için tekrar tekrar yerinden edilmiş ve Almanlar, yeni yerleşimciler için gündelikçi işçi olarak çalıştırılmıştır.

Vahşi Sürgünler

1945'te Almanlara etnik temizlik uygulanması yönünde hem Çekoslovakya'da hem de Polonya'da güçlü bir fikir birliği vardı. Nazi ihlâli ve yıllar süren Alman işgali, Almanların yeni Çekoslovakya veya Polonya'nın bir parçası olamayacak hain bir halk olduğuna dair görüşü güçlendirmiştir. Örneğin, savaş Çekoslovakya'da Almanlar hakkındaki, Çek topraklarına on yedinci yüzyıldan itibaren ve belki de daha öncesinden el koyan fırsatçılar ve sömürgeciler imgesini pekiştirmiştir. Komünist par-

451 Kaps, *Tragödie Schlesiens*, s. 340-341. Bu kamp Gross Rosen toplama kampının parçasıydı.

452 Schieder, *Die Vertreibung der deutschen Bövelkerung aus der Tschechoslowakei*, s. 305.

ti bile Otuz Yıl Savaşı'nda sözde Almanlar tarafından el konulan toprakları yeniden ele geçirmekten söz etmiştir. Tarihin bu yorumuna göre, Almanların 1938'deki ve Otuz Yıl Savaşı sırasındaki ihaneti, kitlesel sürgünü meşrulaştıran nihai ve hayati kanıtı teşkil etmiştir. Çekoslovakya, yaşları ya da siyasi görüşleri ne olursa olsun tüm Almanlar tehcir edilmediği sürece asla güvende olmayacaktı. Britanya Dışişleri Bakanlığı tarafından hazırlanan ve Çek kamuoyu görüşünü aktaran bir basın özeti, "Almanlara ve Macarlara karşı duyulan evrensel ve yakıcı nefreti ve bu insanların gitmesi hem de hiç vakit kaybetmeden gitmesi için mevcut talebi" not etmiştir.[453]

Hem Çekoslovakya hem de Polonya'da yeni siyasi ve askeri liderler, Almanları sürgün etmeyi desteklemiştir. Mesela, Silezya'nın vilayet vali vekili Jerzy Ziętek 10 Şubat 1945'te, "biz tarihin başlangıcından bu yana Leh olan bu topraklarda yaşayan Alman nüfusu ile tıpkı Almanların bize öğrettiği gibi ilgileneceğiz" diye ilan etmiştir. Leh askeri komutanı Mart'ta, "bütün bir Alman halkının" bu "canice" savaşın suçunu paylaştığını beyan etmiştir.[454] Leh ordusu da Polonya'nın yeni batı sınırı üzerinde askeri yerleşimler tesis etmek için Almanları sürmeyi ummuştur.

453 Eagle Glassheim, "National Mythologies and Ethnic Cleansing," s. 467-475; Hrabovec, *Vertreibung and Abschub*, s. 69; ve Joseph B. Schechtman, *Post-war Population Transfers in Europe, 1945-1955* (Philadelphia, 1962), s. 66.

454 Alıntı için bkz., Bernard Linek, "'De-Germanization' and 'Re-Polonization' in Upper Silesia, 1945-1950," *Redrawing Nations*, ed. Ther ve Siljak, s. 126 içinde; Borodziej ve Lemberg, *"Unsere Heimat is uns ein fremdes Land geworden…,"* vol. 1, s. 139; Andreas R. Hofmann, *Die Nachkriegszeit in Schlesien: Gesellschafts- und Bevölkerungspolitik in den polnischen Siedlungsgebieten 1945-1948* (Cologne, 2000), s. 192; Philipp Ther, *Deutsche und polnische Vertriebene: Gesellschaft und Vertriebenenpolitik in der SBZ/DDR und in Polen 1945-1956* (Göttingen, 1998), s. 56-57; Glassheim, "National Mythologies and Ethnic Cleansing," s. 473; Stanislaw Jankowiak, "'Cleansing' Poland of Germans: The Province of Pomerania, 1945-1949," *Redrawing Nations*, ed. Ther ve Siljak, s. 89 içinde; ve Hrabovec, *Vertreibung and Abschub*, s. 66.

Hem Leh hem de Çek siyasi ve askeri otoriteler Almanların gitmesini istemiş ancak asıl Alman etnik temizliği bir kaos hatta anarşi döneminde başlamıştır. Sert işgal yıllarından sonra kurulan yeni Leh ve Çek hükümetleri kırılgandı ve siyasi olarak bölünmüştü. Leh Devleti Ülkeye Dönüş Dairesi için hazırlanan bir rapor Temmuz 1945'te hükümet otoriteleri arasındaki iletişimsizlikten ve "kaostan" söz etmiştir. Ancak milis birlikler, polis ve yerey düzeyde hareket eden sıradan Çekler ile Lehler, iş başında herhangi bir sağlam yönetim olmadan bile Almanları evlerinden kovmuştur.[455] Bu uygulamaya "vahşi sürgünler" adı verilmekteydi çünkü bu sürgünler orada herhangi bir uluslararası örgüt olmadan gerçekleştirilmekteydi. Bu sürgünlerin İkinci Dünya Savaşı'nın en organize sürgünleri ve Kuzey Kafkaslardaki ani Sovyet tehcirleriyle farkı çarpıcıydı. Sovyet tarzı tehcirlerle mukayese edildiğinde, 1945 ilkbaharı ve yazının başında Almanların Çekoslovakya ve Polonya'dan sürgün edilmesi tabandan gelen bir etnik temizlikti.

Polonya'daki vahşi sürgünler, öncelikle Oder-Neisse üzerindeki yeni batı sınırına yakın yaşayan Almanları hedef almıştır. Leh komutanlar Almanlara sert bir biçimde muamele edilmesi için açık açık çağrıda bulunmuştur. İkinci Leh Ordusunun komutanı, "Almanları onların bize yaptığı gibi işlemden geçiriyoruz" diye ilan etmiştir. "Görevi o kadar sert ve kararlı bir şekilde yerine getirmek" gerekir ki "Alman haşaratı evlerde saklanmak yerine bizden kaçsın."[456] Genel detaylar savaş döneminden ta-

455 Borodziej ve Lemberg, *"Unsere Heimat is uns ein fremdes Land geworden...,"* vol. 1, s. 178; Glassheim, "National Mythologies and Ethnic Cleansing," s. 473; Hofmann, *Nachkriegszeit in Schlesien*, s. 194, 196; ve Curp, "Politics of Ethnic Cleansing," s. 581. 178 1998), s. 56-57; polnische ovec, Vertreibung and Abschub, s. 66. in Polen 1945-1956 (Göttingen, 1998), s. 56-57; polnische 178 1998), s. 56-57; polnische ovec, Vertreibung and Abschub, s. 66. in Polen 1945-1956 (Göttingen, 1998), s. 56-57; polnische

456 Borodziej ve Lemberg, *"Unsere Heimat is uns ein fremdes Land geworden...,"* vol. 1, s. 72-73, 161, 163.

nıdıktı ancak kurbanlar artık Lehler değil Almanlardı: Silahlı erkeklerden oluşan küçük kıtalar tarafından gerçekleştirilen ani sürgünlerde yeni mültecilerin yalnızca küçük bir bavul taşımalarına -bir Leh raporuna göre 20 kilo taşımalarına- izin verilmiştir. 26 Haziran'da başlayan operasyonun ilk günleri, günlük olarak ortalama 40,000 ile 45,000 arasında Almanın evlerinden kovulmasına sahne olmuştur. Vahşi sürgünün bu aşaması, yaklaşık 300,000 ile 400,000 arasında ya da daha çok sayıda Almanı Polonya'yı terk etmeye zorlamış ancak bazıları evlerine dönmeyi başarmıştır.

Haziran sürgünleri, Pomeranya ve Brandenburg'deki Almanlar için özellikle şok ediciydi. Bun bölgeler, savaş sırasında Almanya tarafından ele geçirilen bölgeler değil, Prusya'nın eski çekirdek vilayetleriydi. Brandenburg ve Prusya 1618'de tek bir devlet haline gelmiş ve yeni Brandenburg Prusya devleti 1648'de Pomeranya'nın bir kısmını elde etmişti. Almanlar için bu bölgeleri Leh toprakları olarak düşünmek hemen hemen anlamsızdı. Alman siviller sürgünlerin eli kulağında olduğu haberlerini idrak etmekte zorlanmıştır. Örneğin Stettin'in doğusundaki bir Pomeranya köyünden Elisabeth Westphal, Almanların ilk başlarda, köydeki Almanların kısa süre sonra Oder Nehri'nin öteki tarafına gönderileceğine inanamadığını anlatmıştır. Bu şüpheler Leh askerleri 22 Haziran 1945'te köye girdiğinde bile devam etmiştir. Sürgün Pomeranya ve Brandenburg'da o kadar aniydi ki, bazı Almanlar ortada bir hata olduğuna inanmayı sürdürmüştür. Dramburg isimli Pomeranya kasabası yakınındaki bir köyden birkaç aile yoldan dönmeye karar verdiğinde, kısa süre sonra yakınlarda bir köyden tanıdıkları ve akrabaları ile karşılaşmış ve bu insanlar onlara "Almanların her yerden sürüldüğü" haberini vermişlerdir.[457] Almanlar Pomeranya'nın hemen doğu ucunda ise Danzig'i terk etme baskısı ile karşı karşıya kalmıştır. Lehler Haziran'da sürgünlere başlamadan önce Almanları ilk etapta tek tek dairelerden ve sokaklardan tahliye etmiştir.

457 Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/2, s. 665, 667-669.

Pomeranya'daki ilk sürgünlerin spontan niteliği, Sovyet otoriteleri ve yerel Leh milisler ile polis arasında çatışmalar yaratmıştır. Sürgüne ters düşen diğer öncelikler yüzünden çıkan bunun gibi çatışmalar savaş sırasında Alman tarafında yaygındı. Şimdiyse Lehler çoğu zaman Sovyet onayını almadan Almanları evlerinden sürmek istemiştir. Leh milisleri tehcirleri ilan etmiş sonra da emirlerinin Sovyet komutanlar tarafından tersine çevrildiğine şahit olmuştur. İkinci Leh Ordusunun hüsrana uğramış komutanı, Kızıl Ordu'nun karşısına "tüm gerçeklerle" çıkmaktan bahsetmiştir.[458] O dönemde birçok şey yerel koşullara bağlıydı. Kızıl Ordu olağanüstü başarısına rağmen her bir kasaba ve köyü işgal etmemiş ve 1945 yazının başında birçok Pomeranya köyünde sürgünler devam etmiştir.

Silezya, Polonya'da gerçekleştirilen vahşi sürgünlerin bir başka merkeziydi. Opole'nin batısındaki Çek sınırının yakınında yer alan Neisse bölgesi Tannenberg köyünde, Leh bir milis askeri 2 Temmuz 1945 sabahı erkenden motosikletle gelerek köy sakinlerine evlerini yarım saat içinde boşaltmaları gerektiği haberini vermiştir. Kısa süre sonra köye 100 milis askeri daha gelmiştir. Böyle ani sürgünler oldukça yaygındı. Almanlar 20 Haziran 1945 tarihinde, yeni Leh sınırının hemen üzerinde yer alan Guben şehrinde "10 dakika içinde" kentin daha geniş olan doğu yakasından Neisse'in hemen batısındaki daha küçük bir semte sürülmüştür.[459] Kasabanın doğusu Leh Gubin olarak adlandırılmış ve batı kısmı Alman kalmıştır.

Vahşi sürgünlerin spontan niteliği, Silezya'daki her aşamada kendini göstermiştir. Etnik Almanlara eşlik eden silahlı korumalar sadece birkaç günlük yolculuktan sonra ortadan kaybolabilmekteydi. Örneğin Breslau'nun batısındaki Neumarkt kentinden gelen Almanların deneyimi böyleydi. Leh milisler 26 Haziran sabahında Almanların kapılarını çalmış ve onlara

458 Borodziej ve Lemberg, *"Unsere Heimat is uns ein fremdes Land geworden..."* vol. 1, s. 160.

459 Kaps, *Tragödie Schlestens*, s. 255, 408.

iki saat içinde evlerini terk etmeye hazır olmalarını söylemiştir. Sonra Almanları zorla Haynau'ya yürütmüşlerdir; ancak Leh korumalar Haynau'da birkaç gün dinlendikten sonra "ortadan kaybolmuştur."[460] Kendi başlarına kalan Almanlar, yokluklarında evlerinin talan edildiğini gördükleri Neumarkt'a tükenmiş bir şekilde dönmüştür.

Kovulan Almanları Sovyet işgal bölgesi içindeki Oder ve Neisse nehirlerinin batısında tutmanın zor bir iş olduğu anlaşılmıştır. Silezya'dan binlerce Alman mülteci her gün Görlitz şehrine varmıştır. Tifüs salgını başlamış, yüzlerce Alman salgın yüzünden ölmüş ve birçoğu eski evlerine dönmeye karar vermiştir. Örneğin Aşağı Silezya'daki Lauterbach köyünün bir sakini, 17 Haziran'da Leh askerleri tarafından evinden sürüldüğünü ve Neisse'e götürüldüğünü anımsamıştır. Ancak her eve en az 10 mültecinin düştüğü Görlitz tıklım tıklımdı. Sovyet otoriteleri 1945 Temmuz'unun başında buraya daha fazla Silezyalının gelmesine engel olmuş ve kırsal kesimdeki Lehler de Alman işgücüne ihtiyaç duymuştur. Dolayısıyla Almanların Görlitz'i terk etmek için fazlaca geçerli nedeni vardı ve gerçekten de Lauterbach'ın Alman nüfusunun büyük bir kısmı, Temmuz 1945'te tarlalarda ücretsiz olarak çalışmak üzere köylerine geri dönmüştü.[461]

Almanya'nın güneyinde ise vahşi sürgünler yarım milyona yakın Almanı Çekoslovakya'daki Bohemya ve Moravya'dan uzaklaştırmıştır. Buradaki sürgünler özellikle şaşırtıcıydı çünkü Südet savaşın büyük kısmında çatışmalardan görece uzak kalmıştı. Mültecilerin Silezya'dan 1945'teki umutsuz kaçışı, Südet Almanlarının birçoğunu mallarını ve mülklerini terk etmektense evlerinde kalmalarının daha iyi olacağına ikna etmiştir. Vahşi sürgünler Moravya'nın Avusturya sınırı üzerindeki ve iç kısımlarındaki izole Alman toplulukları için vakit kaybetmenden başlamıştır. Sürgünler güney sınırı üzerinde o kadar başarılı olmuştur

460 Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/2, s. 812.

461 A.g.e., vol. I/1, s. 74e; Siebel-Achenbach, Lower Silesia, s. 122-123; ve Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/2, s. 694-695.

ki, yeni kurulan vilayet hükümeti olan Moravya Ulusal Komitesi Konseyi 3 Temmuz 1945'te Moravya'nın güneyinin çoktan büyük ölçüde "Almanlardan temizlendiğini" doğrulamıştır. Ağustos 1945'e kadar yaklaşık 110,000 Alman, Moravya ve Silezya'yı terk etmiş ve daha da çok sayıda Alman Bohemya'dan sürülmüştür.[462]

Çekoslovakya'daki vahşi Alman sürgünleri de benzer bir örüntüyü izlemiştir. Sadece, Almanları evlerinden çıkaranların bağlı oldukları gruplar değişmiştir: Askerler, devrim muhafızları, jandarmalar veya polis Alman kasabalarına, mahallelerine ya da köylerine girmiş ve bölge sakinlerini zorla sokağa atmıştır. Almanlara evlerini terk etmek için beş dakika ile bir gün arasında değişen bir süre verilmiş ve yanlarına alabilecekleri para miktarına -50 ile 100 Reichsmark- ve mültecilerin toplam bavul yüküne -30 kilo, bazense biraz daha fazla- sınır getirilmiştir. Hırsızlık ve sürgünler el ele gitmiştir: Kuzeybatı Bohemya'nın dağlarında yer alan spa kenti Teplitz-Schönau'dan Alman bir inşaat mühendisi 6 Haziran 1945'te kapısına yedi adamın dayandığını, değerli olan her şeyi onlara vermesini talep ettiklerini ve "ellerindeki saate bakıp 'bavullarımızı' toplamak için bize 20 dakika verdiklerini" anlatmıştır. Sonra da milisler ve belki de diğer siviller eşliğinde yapılan yolculuk başlamıştır. Yakınlardaki Bilin şehrinden bir Alman devlet memuru, sürgününe, "yıllar boyunca hoşgörüyle iyi bir uyum içinde yaşadıkları Bilin'den Çekler" eşlik ettiği için şanslı olduğunu hatırlamıştır.[463]

462 Stanek, *Verfolgung 1945*, s. 44-45; Hrabovec, "Neune Aspekte zur Ersten Phase der Vertreibung der Deutschen aus Mähren 1945," *Nationale Frage und Vertreibung*, ed. Plaschka, s. 123, 133-134 içinde; ve Hrabovec, *Vertreibung and Abschub*, s. 114-115.

463 Tomas Stanek, "1945—Das Jahr der Verfolfung. Zur Problematik der aussergerichtlichen Nachkriegsverfolgungen in den böhmischen Ländern," *Erzwungene Trennung*, ed. Brandes, s. 126 içinde; Hrabovec, "Neune Aspekte zur Ersten Phase der Vertreibung," s. 123; ve Schieder, *Die Vertreibung der deutschen Bövelkerung aus der Tschechoslowakei*, s. 404, 410.

Moravya'nın başkenti Brno (eskiden Brünn) en büyük münferit vahşi sürgün örneğine sahne olmuştur. Yerel Ulusal Komite'sinin kuvvetleri 30-31 Mayıs'ta yaklaşık 20,000 Almanı 16 km boyunca uzanan bir konvoy halinde evlerinden sürmüştür. Hayatta kalanların "Brünn ölüm yürüyüşü" olarak adlandırdığı epizotta, şehirden gelen Alman Maria Zatschek, Çekler ile Almanlar arasındaki ilişkilerin kopuşuna dair bir içgörü sunmuştur. Her iki grup da Brünn'ün yakın geçmişine farklı açılardan bakmıştır ve Zatschek'e göre, her ikisi de kusurlu ya da seçici hafızadan mustaripti. Alman sürgünü hakkında yorumda bulunan bir Çek komşusu "siz de aynı şeyi Yahudilere yapmıştınız" dediğinde, Zatschek hangi tarafın Yahudilerin peşine düşmekten zevk aldığını sormuştur. Ancak Zatschek, diğer Almanların Nazi döneminden kalma anılarını da adil olduğu kadar eksik bulmuştur. Şehri yürüyerek terk etmeye zorlanan Almanlar dört bir yandan "Hitler iktidarını" lanetlemiştir. Bu, Zatschek'i hayrete düşürmüştür çünkü bu lanetlemeler çoğu zaman "iktidarın hevesli destekçilerinden" gelmiştir. Önceki kışa kadar zafer kazanacaklarını ummuşlardır.[464]

Zatschek tabandan gelen etnik temizliğin temel paradokslarını yakalamıştır. Yerel Çekler Alman komşularını yazgılarını hak eden hainler ve düşmanlar olarak görmeye başlamış ve onları kovmak için sabırsızlanmışlardır. Çekler olup biteni izlerken "yüzlerindeki ifade tıpkı festivaldeymişçesine neşeliydi." Diğer taraftan, paylaşılan bir geçmişin ortak bağlarının kalıntıları var olmayı sürdürmüştür. Genç Çekler konvoy yağmurda ilerlerken "çocukları sırtlarında taşımıştır." Zatschek ve ailesi, 85 yaşındaki babasının hayatını kaybettiği Pohrlitz'teki kampa gitmiştir. Nihayetinde de 1945 Haziran'ının sonunda Avusturya'ya gönderil-

464 Schieder, *Die Vertreibung der deutschen Bövelkerung aus der Tschechoslowakei*, s. 445-449. "Ölüm yürüyüşü" üzerine bkz., Stanek, *Verfolgung 1945*, s. 116-119; Glassheim, "National Mythologies," s. 447; ve Eagle Glassheim, "The Mechanics of Ethic Cleansing: The Expulsion of Germans from Czechoslovakia, 1945-1947," *Redrawing Nations*, ed. Ther ve Siljak, s. 206.

miştir. Alman Brünn artık yerinde yoktu. Bir zamanlar Brünn ve Brno adıyla bilinen kent, şimdi sadece Brno isimli Çek şehrine dönüşmüştü.

Tıpkı Polonya'da olduğu gibi Çekoslovakya'da yapılan spontan ve vahşi sürgünler de çoğu zaman kaosa yol açmıştır. Sürgünler başlangıç noktalarında sona erebilmekteydi. Örneğin, Çek partizanlar 22 Haziran 1945'te, Almanları Moravya'nın kuzeyinde yer alan Silezya sınırındaki Jägerndorf kentinden zorla sürmüştür. Zorunlu yürüyüşe katılan kadınlardan biri, partizanların, "ilerleyin sizi küçük Alman domuzları" diye bağırdığı çetin bir yolculuk anımsamıştır.[465] Partizanlar kuzeye yapılan yolculuğu hızlandırmak için bir kamyon talep etmiş ancak Leh sınırına vardıklarında Lehler sevkiyatı kabul etmeyi reddetmiş ve Almanlar yürüyerek yeniden Çekoslovakya'da bir kampa gönderilmiştir. Bu durum, kuzey Moravya'dan yapılan vahşi sürgünler için gitgide önem kazanan bir engelin belirtisiydi: Leh sınırının batıya doğru kayması. Alman Silezya Lehleşmekteydi, Silezya'da zaten Lehlerin istediğinden de fazla Alman yaşamaktaydı ve Çekoslovakya'dan sınırlarına girecek daha fazla Alman istememekteydiler.

Potsdam

Prusya kraliyet saraylarıyla meşhur sevimli bir Berlin banliyösünde 17 Temmuz ile 2 Ağustos 1945'e kadar Britanya, Amerika Birleşik Devletleri ve Sovyetler Birliği arasında gerçekleştirilen Potsdam Konferansı, daha sonraki Alman sürgünleri ve transferleri için gereken düzenlemelerin çerçevesini çizmiştir. Galip Müttefikler; barış, Almanya'nın geleceği ve Almanya dışında geriye kalan Almanların büyük kısmı için ne yapacaklarını masaya yatırmıştır. İlk olarak, Potsdam Protokolü'nün 13. maddesinde Almanların Polonya, Çekoslovakya ve Macaristan'ı terk etmesi

465 Schieder, *Die Vertreibung der deutschen Bövelkerung aus der Tschechoslowakei*, s. 369; Hrabovec, "Neune Aspekte zur Ersten Phase der Vertreibung," s. 127-128.

konusunda fikir birliğine varmışlardır. Ancak Müttefikler, Potsdam Konferansı'ndan önce vuku bulan vahşi sürgünlerden daha farklı bir uygulama için çağrıda bulunmuştur. Sürgünlerden sağ çıkan Almanların acı bir şekilde sıklıkla eleştirdiği koşullar uyarınca, Amerika Birleşik Devletleri, SSCB ve Britanya, "gerçekleştirilecek tüm transferlerin düzenli ve insani bir şekilde yürütülmesi gerektiği" konusunda anlaşmıştır. Söz konusu transferler, galip Müttefikler, Almanların işgal altındaki Almanya'nın farklı bölgelerine dağıtılması konusunda bir anlaşmaya varana kadar ertelenmeliydi. Diğer taraftan Müttefikler; Çek, Leh ve Macar hükümetlerinden "yeni sürgünleri askıya almalarını" istemiştir.

Müttefikler Avrupa tarihindeki en büyük etnik temizlikten mi sorumluydu yoksa devam eden bir süreci daha insani kılmanın mı peşindeydiler? Şüphesiz milyonlarca Almanı evlerinden sürmeyi daha kolay bir hale getirmişlerdir ancak başka bir alternatif de görememişlerdir. İster milliyetçi olsun ister Komünist, Lehlerin ve Çeklerin ülkelerini Almanlardan temizlemeye kararlı göründüklerinin farkındaydılar. Britanya Dışişleri Bakanlığı Müsteşar Yardımcısı Oliver Charles Harvey'in kaleme aldığı 7 Temmuz 1945 tarihli bir muhtırada "Leh, Çekoslovak ve Macar hükümetleri kontrol ettikleri topraklardaki ezici Alman çoğunluğundan kurtulmak istiyor" diye not düşülmüştür.[466] Çek hükümeti kendi payına Çekoslovakya'da Almanlar ve hatta Macarlar için bile bir gelecek olmadığını açık bir şekilde ifade etmiştir. Potsdam Konferansı noktalanırken, Çek Devlet Başkanı Beneš, 2 Ağustos'ta (savaş sırasında Alman ya da Macar uyruğunu benimseyen), Almanları ve Macarları Çek vatandaşlığından çıkaran kararları yürürlüğe sokmuştur.

Etnik Almanların Almanya'ya transferleri hakkındaki diğer detaylar, 6,65 milyon Almanı Aralık 1945 ile Temmuz 1946 arasında Almanya'daki Müttefik işgal bölgelerine yerleştirmeyi

466 Siebel-Achenbach, *Lower Silesia*, s. 111. Müttefiklere yönelik bir eleştiri için bkz., Alfred de Zayas, *Nemesis at Postdam: The Expulsion of the Germans from the East*, revize edilmiş 3. edisyon (Lincoln, Nebr., 1989).

öngören Kasım'daki antlaşma ile ortaya çıkmıştır. Yaklaşık 3,5 milyon Alman, Almanya'nın eski doğusundan Sovyet ve Britanya bölgelerine taşınacaktı. Geriye kalan 3,15 milyon Alman'ın büyük kısmı ise Çekoslovakya ve Macaristan'dan Alman ve Sovyet bölgelerine transfer edilecekti -bu gruptan 150,000 Alman da Avusturya'dan, işgal altındaki Almanya'nın Fransız bölgesine gönderilecekti-. Bu sayılar, yeri değiştirilecek Almanların sayısı hakkında Müttefik liderlerinin ve danışmanlarının aslında haiz olmadığı düzeyde bir kesinlik ima etmektedir. Ne çoktan sürgün edilmiş Almanların kesin sayısından, ne de Oder-Neisse sınırı ve Südet'in doğusunda kalanların sayısından haberdardılar.

Arafta Kalmak

Polonya ve Çekoslovakya'daki milyonlarca Alman, Potsdam Konferansı'nı takip eden ayları evlerinden çıkarılmayı bekleyerek bir tür arafta geçirmiştir. Bu dönemde Polonya'daki Almanların yaşam koşulları büyük ölçüde değişmiştir. Kendi evlerinde kalacak kadar şanslı olanlar, genellikle kira ödemek durumunda kalmıştır -bu uygulama bu insanları mülklerinden yoksun bırakmak amacıyla getirilmiştir-. Diğerleri Leh devleti tarafından el konulan çiftliklerde çalıştırılmak üzere kırsal kesime gönderilmiş; bazı Almanlar, çoğu Alman Polonya'dan sınır dışı edildikten sonra bile Leh devlet mülklerinde çalışmaya yıllarca devam etmiştir. Diğer Almanlar ise Polonya'daki son aylarını kamplarda ve hatta bazı durumlarda daha önce SS tarafından yönetilen kamplarda geçirmiştir. Hayatta kalan ve bu kampları hatırlayan Almanlar sık sık toplama kamplarından söz etmiş ve bazen de Holokost ve hatta imha kampları terminolojisini kullanmışlardır. Koşullar çetindi; nöbetçiler tutukluları istismar etmiş, dövmüş ve bazen de onları katletmiştir; açlık ve hastalıktan dolayı binlerce kişi hayatını kaybetmiştir. Yine de Leh kampları bütün bir halkın imha edilmesi için tasarlanan ölüm kampları değildi.[467]

467 Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/2, s. 536, 630.

Almanlar en nihayetinde ne zaman sınır dışı edileceklerinden asla emin olamamıştır. Birçoğu hâlihazırda sürülmüştü ancak daha sonra evlerine dönmelerine izin verilmişti. Örneğin bu, 1945 yazında sözde "Hitler yürüyüşlerine" katılan Silezya Almanları için yaygın bir deneyimdi. Bu yürüyüşler Lehlerin intikam arzusunu talan isteğiyle birleştirmiştir. Tipik bir Hitler yürüyüşü, bir köyün göstermelik bir siyasi amaçla tahliye edilmesi emriyle başlar. Böyle bir yürüyüşe katılmış bir Alman, "Adolf Hitler'i neden seçtiğimizi düşünecek zamanımız olsun gerekçesiyle" gönderildiklerini anımsamıştır.[468] Ancak yürüyüşler aynı zamanda hırsızlık ve intikam için de bir fırsattı. Dolayısıyla 24 Haziran 1945 sabahında onları Neisse Nehri'nin öteki tarafına götürecek bir "Adolf Hitler yürüyüşü" için Görlitz'in doğusundaki Kleinröhrsdorf köyünden zorla tahliye edilen Almanlar, köylerine dödüklerinde evlerini talan edilmiş ve hasar görmüş bir halde bulmuştur.

Polonya Almanları evlerini terk etmeden önce bile kültürlerinin yok oluşuna tanık olmuştur. Yeni Leh yerleşimcilerin gelişi ile sokak ve dükkân tabelalarının Almancadan Lehçeye çevrilmesi, süratli bir şekilde Alman dilini ticari ve günlük yaşamdaki yerinden etmiştir. Egon Buddatsch, Temmuz 1945'te küçük erkek kardeşi ve onlara bakan bir Alman kadınla birlikte Danzig'i terk etmeden önce Lehlerin şehre yerleştiğine tanık olmuştur. Yeni Alman sınırına doğru yaptıkları uzun yolculukta yeni Leh yerleşimcileri görmüşlerdir. Birçok çiftlik ve köy hâlâ boştu ancak diğerleri "çoktan Lehler tarafından ele geçirilmişti." Kırmızı ve beyaz Leh bayrakları hangi evlerin yeni sahipleri olduğunun göstergesiydi. Almanlar bu değişimi üzüntü ile kaderine razı olma arasında bir duygu ile idrak etmiştir. Brandenburg'u Mayıs 1946'da terk eden bir öğretmen, evinin kendisine artık bir "yabancı" gibi göründüğünden yakınmıştır: Hatırladığı, "yabancı sokak tabelaları, yabancı isimler, doğu tipli insanlar" idi. Hatır-

468 Hofmann, *Nachkriegszeit in Schlesien*, s. 197; Kaps, *Tragödie Schlesiens*, s. 463 471.

ladığı şeyler sadece bunlardı.[469] Leh otoriteleri kendi paylarına, kültürel değişimin Alman kültüründen uzaklaşma yönünü hızlandırmışlardır. Leh isimlerinin kullanılması için emirler vermiş ve hatta Alman savaş anıtlarını dahi yok etmişlerdir.

Kuzeydoğuda 100,000'in üzerinde Alman, Sovyetler Birliği tarafından ele geçirilen Königsberg'in çevresindeki paramparça olmuş bölgede yaşamaya devam etmiştir. Orada salgınlar, açlık ve o kadar amansız koşullarla başa çıkmak durumunda kalmışlardır ki, 1945-1946 kışında kannibalizm haberleri su yüzüne çıkmıştır.[470] NKVD kamplarında tutuklu olmayanlar, çaresizce iş gücüne muhtaç olan ve nüfusu giderek azalan bu bölgenin kırsal kesimine çalışmaya gönderilmişlerdir. Königsberg bölgesinin nüfusu savaş öncesinde 1,2 milyon kişiyken Haziran 1946'da Almanlar da dâhil olmak üzere 170,000'e düşmüştür.

Çekoslovakya'daki Alman deneyimi de genel olarak Polonya'dakine benzemekteydi. Almanca dükkân isimleri hızla ortadan kaybolmuştu. Bazı Almanlar kırsal kesimdeki çiftliklerde çalışmaya gönderilmiş ve diğerleri ise dönüştürülmüş hapishane, kışla veya çalışma kamplarına gitmeye zorlanmıştır. Kasım 1945'te yaklaşık 300 kampta yaşayan Almanların toplam sayısı 150,000'e ulaşmıştır. Mahkûmların günlük tayını, gerekli asgari miktarın epey altında olan ve günde 700 ile 1,000 kalori arasında değişen zayıf bir perhizdi. Gıdasızlık, kötü hijyenik koşullar ve günde 12 saate kadar zorunlu çalışma mahkûmları hastalıklara karşı oldukça savunmasız bırakmıştır. 1945'te Bohemya ve Moravya'daki kamplarda, tamamı neredeyse Alman olan en az 4,000 ile 5,000 arasında insan hayatını kaybetmiştir ve toplam sayının daha da yüksek olması pek muhtemeldir. Bazı Almanlar uzun bir tutukluluk dönemine katlanmıştır. Leh sınırı yakınındaki bir kömür madeni bölgesi olan Moravya'nın Ostrau kentinden gelen Alman Steffi Gritzmann, yaklaşık bir yıllığına ağır işler-

469 Buddatsch, Abschied von Danzig, s. 81, 87; Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/2, s. 307.

470 Beckherrn, *Königsberg Papiere*, s. 91, 104, 128-131.

de çalışmaya gönderilmiştir. Gritzmann ve yoldaş mahkûmların giydiği sarı şerit her an görünür olmak zorundaydı. Çekler Alman mahkûmlara lanet etmiş ve kendilerinin, Alman "toplama kamplarında" daha fazlasına katlandıklarını iddia etmişlerdir.[471]

Sürgün

İster bir kampta alıkoyulmuş, ister bir baraka veya ahıra kapatılmış, isterse tekrar tekrar Hitler yürüyüşlerine gönderilmiş olsunlar, yeni doğudaki Almanlar mutlak bir şekilde sürülmüşlerdir. Potsdam, tehcirleri kısa süreliğine yavaşlatmış ancak durdurmamıştır. Örneğin Lisa Barendt 15 Ağustos 1945'te, kendisinin ve çocuklarının altı gün sonra bir yük treni istasyonuna gitmesi gerektiğini öğrenmiştir. Barendt hâlâ ailesinin elinde olan birkaç parça eşyayı toplamış ve ayrılma zamanı geldiğinde Danzig'i terk edip yeni Alman sınırına gitmek üzere, harabeye dönmüş şehrin içinden geçmiştir.[472]

Almanların Polonya'dan sürgün edilmesi -daha doğrusu ülkeyi "gönüllü" olarak terk etmeleri-, Potsdam tarafından öngörülen organize transferler henüz başlamamış olmasına rağmen, sonbahara kadar devam etmiştir. Bir Alman, bir Pomeranya köyündeki Lehlerin Almanların hasadı kaldırdıktan sonra köyü terk edeceğini söylediğini ve bazı Almanların da kendi başlarına köyden ayrıldığını hatırlamıştır. Leh otoriteleri Almanları taciz ederek ve onların gözünü korkutarak ülkeyi "gönüllü" olarak terk etmelerini teşvik etmiştir. Kamplara yerleştirilme tehdidi, insanları evlerini geride bırakmaya ikna etmiştir. Bazı örneklerde, mesela Danzig'in doğusundaki Pomeranya kasabası Stolp'ta, bir Alman papazı Leh milislerin Ekim 1945'te kendi başlarına tehcirleri uygulamaya başladıklarını anımsamıştır. Almanlar, Stolp'u terk etmeden önce çoğu zaman, kasabayı gönüllü olarak terk ettiklerini ve Leh devletinden herhangi bir hak talep

471 Stanek, "1945—Das Jahr der Verfolfung," s. 138-140; Schieder, *Die Vertreibung der deutschen Bövelkerung aus der Tschechoslowakei*, s. 198.

472 Barendt, *Danziger Jahre*, s. 210-213.

etmeyeceklerini ifade eden bir beyanname imzalamaya zorlanmıştır.[473] Binlerce kişi, yerel otoriteler tarafından tahsis edilen taşıtlarla Breslau ve civar bölgeyi terk etmiştir.

Çekoslovakya'dan gelen sürgünler benzer şekilde Potsdam'dan sonra da devam etmiştir. Çek otoriteleri, ellerinde onları gönderecek bir yer olduğu sürece Almanları tehcir etmeyi sürdürmüştür: Güneyde Avusturya'ya ve kuzeyde Sovyet işgal bölgesine. Avusturya sınır kontrollerini yeniden tesis ettiğinde güneye sürgünler gitgide azalmıştır. Çek ordusunun sürgünleri devam ettirme yönündeki kararlılığına rağmen, Almanya'daki Sovyet bölgesine yapılan tehcirler yavaşlamış ve nihayetinde Aralık 1945'te, Sovyet itirazları neticesinde durdurulmuştur.[474]

Sürgünlerin 1945'in sonunda yavaşlayan temposu 1946'da yeniden ivme kazanmıştır. Sadece 1946'da, başta Silezya, Doğu Pomeranya ve eski Doğu Prusya'nın Leh kısımları olmak üzere Polonya'dan yaklaşık iki milyon Alman sürgün edilmiştir. Kasım 1946'ya kadar Çekoslovakya'dan sınır dışı edilen 1,4 milyondan fazla Alman, Almanya'daki ABD işgal bölgesine ulaşmış ve Sovyet otoriteleri Çekoslovakya'dan gelen sürgünleri kabul etmeye yeniden başladığında 750,000 kişi de Sovyet bölgesine varmıştır.[475]

1946'nın organize sürgünleri ve transferleri, 1945'teki vahşi sürgünlerden daha az acımasızdı ancak bu deneyim yine de yürek parçalayıcıydı. Batıya yolculuk, özellikle de kırsal kesimden gelenler için yük vagonları ile veya yaya olarak başlamıştır. Almanlar çoğu zaman, daha sonra bir kenara bıraktıkları bavullar ve çuvalları taşımış ve bir kez daha, olaylara seyirci kalanlar sürgünlerden faydalanmıştır. Almanlar Breslau'nun güneyindeki

473 Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/2, s. 741-742, 752-753; Borodziej ve Lemberg, *"Unsere Heimat is uns ein fremdes Land geworden...,"* vol. 1, s. 99-100, 517, 522; ve Hofmann, *Nachkriegszeit in Schlesien*, s. 212-216.

474 Hrabovec, *Vertreibung und Absehub*, s. 145-147, 153-156.

475 A.g.e., s. 287, 320-321.

Grottkau'ya yürürken, Lehler "atılmış bavulları" kapmak için peşlerinden gitmiştir. Almanya'ya yolculuğun sonraki aşaması trenleydi. Batıya transfer, vagon başına 31 ile 36 ya da daha çok sayıda sürgün Alman'ın düştüğü kalabalık yük trenleri ile gerçekleştiriliyordu. Kuzey Polonya'daki vagon sıkıntısı ciddi izdihama neden olmuş, 2 Aralık 1946'da 1,500 Alman tek bir trene bağlı on dokuz vagonu ağzına kadar doldurmuştur.[476]

Bu organize sürgünlerin insaniyeti ya da insaniyetsizliği hızla tartışmalara yol açmıştır: Müttefiklerin tehcir edilen Almanlara karşı tutumu Potsdam'da öngörülen kriterlere uymuş muydu? Almanya'daki karşılama merkezlerinde hüküm süren koşullara dikkat çeken Pulitzer ödüllü gazeteci Anne O'Hare McCormick, "göçler, kâbus gibi şartlar altında, herhangi bir uluslararası denetim ya da en ufak bir insani muamele iddiası olmadan gerçekleştiriliyor" diye yazmıştır. Organize sürgünlerin koşulları farklılık göstermiştir ancak bu transferler genel olarak yalnızca asgari bir standartta insaniydi: Naziler ve destekçilerinin sürgün edilen Lehlere layık gördüğünden daha iyi bir muamele. Bu tutumda küçük bir intikam unsurundan daha fazlası vardı ve sevkiyat kuralları sıklıkla ihlal edilmekteydi. İşgal otoriteleri, hem kademeli iyileşme hem de devam eden sorunları kayda geçmiştir. Almanların Silezya'dan sevkiyatı üzerine hazırlanan 1 Mart 1946 tarihli bir Britanya raporunda ifade edildiği gibi, transfer koşulları "önemli ölçüde iyileşmiştir." Gıda tedariki artık yeterliydi ancak çocuklar için yeterli miktarda süt ve yeterli sayıda Alman doktoru yoktu. Ayrıca batı yönünde ilerleyen trenlerle seyahat eden hasta Almanların sayısı da tedirgin ediciydi.[477]

Anavatanlarını her an kaybetme tehlikesi ile karşı karşıya

476 Schieder, *Vertreibung... östlich der Oder-Neisse*, vol. I/2, s. 796. Trenlerdeki kalabalık üzerine, bkz., Jankowiak, "'Cleansing' Poland of Germans," s. 98.

477 Alıntı için bkz., *Nemesis at Postdam*, s. 123; Hofmann, *Nachkriegszeit in Schlesien*, s. 227-228; Borodziej ve Lemberg, *"Unsere Heimat is uns ein fremdes Land geworden...*," vol. 1, s. 226-227.

olan, sürgünün eşiğindeki Almanlar varış noktaları konusunda gitgide daha çok endişe etmiştir: Almanya'nın doğu ve batı işgal bölgeleri. Örneğin hâlâ Çekoslovakya'da yaşayan Almanlar için her ikisi de mümkündü. Bir Alman kadının anımsadığı gibi, "şimdi hepimizin aramızda tartıştığı büyük soru, büyük olasılıkla nereye gönderileceğimizdi." 1946'da, Bohemya sınırında sıkışmış bir tekstil kasabası olan Asch'tan çıkarılan Almanlar için bu bir şans meselesiydi: Çoğu, Amerikan bölgesine yollanırken, diğerleri de Sovyet bölgesine gönderilmiştir. Sovyet bölgesine giden trenlerin ilk kez fark edilişi -üzerinde çekiç ve orağın yer aldığı vagonları görüntüsü- hayal kırıklığına neden olmuştur. Almanlar varış noktalarını sadece bir dereceye kadar belirleme yetisine sahip olduklarını görmüştür. Ekonomist Fritz Peter Habel'a göre, Almanlar Moravya'daki Olmütz şehrinden tehcir edileceklerse, akrabalarının yaşadığı yere bağlı olarak Amerikan ya da Sovyet bölgelerine gönderilebilmekteydi. Sürgün ile yüzleşen Almanlar, Amerikan bölgesinde akrabaları olmaması halindeyse bunu "uydurmak" zorunda kalmışlardır. [478]

1946'dan sonra o kadar çok sayıda Alman, Çekoslovakya ve Polonya'dan kaçmış ya da bu ülkelerden sürgün edilmiştir ki, 1947'de tehcir edilenlerin sayısı yaklaşık 500,000'e düşmüştür. Sovyetler Birliği o zamana kadar, geriye kalan etnik Almanları bir zamanlar Doğu Prusya'yı oluşturan kendi bölgesinden sürme politikasını benimsemiştir. Sovyet otoriteleri Ekim 1947'de, eskiden Königsberg kenti olan Kaliningrad'daki Almanları yeniden yerleştirmek yönünde gizli bir karar almıştır. İlk trenler 22 Ekim'de yola çıkmış ve batı yönündeki son sevkiyatlar ise Ekim 1948'de tamamlanmıştır. [479]

Lehler ve Ukraynalılar

Sürgüne maruz kalan en geniş münferit etnik grubu teşkil etmiş

478 Hrabovec, *Vertreibung und Absehub*, s. 287; Schieder, *Die Vertreibung der deutschen Bövelkerung aus der Tschechoslowakei*, s. 474, 483, 497.

479 Beckherrn, *Königsberg Papiere*, s. 199, 201, 212-215.

olsalar da, savaş sonrasında yerlerini değiştirmeye zorlanan tek halk Almanlar değildi. Almanlar dışındaki gruplar, kaderlerinin mağlup olmuş bir ülkeye bağlandığını görmüşlerdir. Dolayısıyla, Çekoslovakya'nın Macarları veya Magyarları vatandaşlık haklarını kaybetmek de dâhil olmak üzere, ülkede yaşayan Almanlar ile birçok ortak noktaya sahipti. Macaristan ve Çekoslovakya, savaşı takip eden yıllarda, Slovakya'dan on binlerce Macar ve Macaristan'dan da on binlerce Slovak'ı kapsayan bir nüfus değişimi gerçekleştirmiştir.

Aynı şekilde Lehler de yeniden yerleştirilmiştir. Bunun en bariz kanıtı Almanların Silezya, Pomeranya ve Doğu Prusya'daki dairelerine, evlerine ve çiftliklerine el koymak üzere gelen Lehler hakkında çok sayıda şikâyetin mevcut olmasıdır. Bu Leh yerleşimcilerin çoğu, yakın zamanda Sovyetler Birliği'ne tahsis edilmiş bölgelerden gelmiştir. Aslına bakılırsa, bu Lehler etnik olarak temizlenmemiştir -bulundukları yerleri prensip olarak gönüllü olarak terk etmişlerdir ancak Lehlere uygulanan yerel politikalar farklılık göstermiştir-. Bu insanlar kalma ya da gitme baskısı ile karşı karşıya kalabilmiştir. Sovyetler Birliği ve Ukraynalılara karşı duyulan korku, Lehlere, yeni doğuyu Polonya'nın yeni vahşi batısı için terk etme nedenini sunmuştur. Leh-Ukrayna çatışması, İkinci Dünya Savaşı'nın son yılları boyunca on binlerce Lehi zaten evlerinden kaçmaya zorlamış ve söz konusu çatışma barış zamanında bile yeni kurbanlar yaratmaya devam etmiştir.[480]

Almanların bir tehdit olarak gördüğü aynı Lehler, yeni evlerinden her zaman memnun kalmamıştır. Yazar Adam Zagajewski, *İki Şehir* başlıklı denemesinde, Lvov'dan gelen ailesinin, eski adıyla Alman şehri Gleiwitz, yeni adıyla ise Leh sanayi şehri Gliwice'deki konutlarında kendilerini hiçbir zaman tamamen

480 Krystyna Kersten, "Forced Migration and the Transformation of Polish Society," *Redrawing Nations*, ed. Ther ve Siljak, s. 82 içinde; Jerzy Kochanowski, "Gathering Poles into Poland: Forced Migration from Poland's Former Eastern Territories," *Redrawing Nations*, ed. Ther ve Siljak, s. 141 içinde.

evlerinde hissetmediğini anlatır: "Bu nasıl bir şehirdi? Daha küçük. Gösterişsiz. Endüstriyel. Yabancı."[481]

Almanlar Leh yığınlarının akını ve selinden söz etmesine rağmen, Lehlerin sayısı hiçbir zaman Leh hükümetinin, sürgün edilecek Almanların yerini alacak geniş Leh rezervuarı umutlarını tamamıyla karşılayamamıştır. Polonya'nın yeni liderleri, yeni Sovyet topraklarını terk edecek dört milyona yakın Leh olduğunu tasavvur etmiş ancak Polonya ve SSCB arasındaki ülkeye iade antlaşmaları 1945 ve 1946'da sadece yaklaşık 1,5 milyon Lehin batıya yerleşmesine imkân tanımıştır. Polonya, aradaki boşluğu karışık ya da belirsiz uluslara ait insanlara kendilerini Leh ilan etmeleri için baskı yaparak kapatmaya çalışmıştır. Bazıları Alman kökenli olan kayda değer sayıda insan Silezya'da kalmış ve birçoğu ise daha sonra Almanya Federal Cumhuriyeti'ne yerleşmiştir.[482]

Ukraynalılar kendi paylarına, yeni Polonya'nın onların etnik varlıklarına son vermeyi amaçladığını görmüştür. 1944 ile 1946 arasında yaklaşık yarım milyon Ukraynalı doğuya taşınmıştır. Evlerini terk eden Ukraynalılar çoğu zaman bunu kendi istekleriyle yapmıştır ancak tehditler ve hatta kıyımlar da onları gitmeye ikna etmiştir. Sovyetler Birliği Ağustos 1946'da Polonya'dan daha fazla Ukraynalı kabul etmemeye karar verdiğinde, Doğu Polonya'da hâlâ çoğu Lemko etnik grubuna ait yaklaşık 200,000 Ukraynalı yaşamaktaydı. Bu insanlar evlerinde uzun süre kalamamıştır. General Karol Swierczewski 1947'de bir Ukrayna partizan pususu sonucunda öldürüldüğünde Polonya, ülke sınırları içinde kalan Ukraynalıları parçalama ve dağıtma yönünde yeni bir politikaya başvurmuştur. Sovyet işbirliği ol-

481 Zagajewski, *Two Cities*, s. 12.

482 Siebel-Achenbach, *Lower Silesia*, s. 137, 193; Kochanowski, "Gathering Poles into Poland," s. 138. Ulusal kimlik Silezya'da sıklıkla akışkan olmuş ve bazı zamanlarda jenerasyondan jenerasyona değişkenlik göstermiştir. Bkz., Karl Cordell, "Poland's German Minority," *German Minorities in Europe*, ed. Wolff, s. 85-87 içinde.

madan etnik temizlik artık mümkün değildi. Onun yerine, Leh birlikleri, Leh otoriteleri tarafından Ukraynalı partizanlara karşı yürütülen bir askeri operasyon olarak tanımlanan Vistula Harekatında Polonya'nın doğusundaki 140,000 Ukraynalıyı evlerinden çıkararak küçük gruplar halinde ülkenin kuzeybatısına yerleştirmiştir.[483]

İstriya

Savaşın sonu ve yeni sınırların çizilmesi, aralarında Adriyatik Denizi üzerindeki İstriya yarımadasının da bulunduğu, Yugoslavya'ya devredilen topraklardan büyük bir İtalyan göçüne de yol açmıştır. İstriya göçü yalnızca etnik bir temizliğin bir sonucu değildi. İstriya için verilen mücadele, en azından İtalyan hükümetinin Trieste ve İstriya'da Slav dilini ortadan kaldırmaya çalıştığı 1920'lere kadar dayanan, İtalyanlar ve Slavlar arasındaki etnik çatışmanın bir parçasıydı. Ancak İkinci Dünya Savaşı'ndan kalan intikam kıyımı döngüleri ve Yugoslavya'nın savaş sonrası Komünist hükümetine duyulan nefret de bazı İtalyanlara evlerini terk etme gerekçesini sunmuştur. Faşist İtalyan hükümeti Eylül 1943'te çöktüğünde partizanlar, Alman kuvvetleri Ekim'de kontrolü yeniden ele geçirmeden önce Trieste ve civar bölgede saldırıya geçmiştir. Partizanlar infazlar gerçekleştirmiş ve bazen de kurbanlarını kireçtaşı bölgesindeki derin çukurlara yani *foibe*'ye atmışlardır.[484]

483 Snyder, "'To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All,'" s. 106, 108, 113; Orest Subtelny, "Expulsion, Resettlement, Civil Strife: The Fate of Poland's Ukrainians, 1944-1947," *Redrawing Nations*, ed. Ther ve Siljak, s. 157-159, 163, 166 içinde; Marek Jasiak, "Overcoming Ukrainian Resistance: The Deportation of Ukrainians Within Poland in 1947," *Redrawing Nations*, ed. Ther ve Siljak, s. 178 içinde.

484 Pamela Ballinger, "Who Defines and Remembers Genocide After the Cold War? Contested Memories of Partisan Massacre in Venezia Giulia in 1943-1945," *Journal of Genocide Research* 2 (2000), s. 13; Pamela Ballinger, *History in Exile: Memory and Identity at the Borders of the Balkans* (Princeton, N.J., 2003), s. 81-82, 120. Bir diğer yorum için bkz., Glenda Sluga, The Problem of Trieste and the Italo-Yugoslav Border: Difference, Identity, and Sovereignty in Twentieth Century Europe (Albany, N.Y.,

1945'te meydana gelen tüm sınır değişiklikleri İtalyan göçüne neden olmuştur. Venedik'in batısında yer alan Adriyatik Denizi kıyısındaki Trieste şehri İtalya'nın elinde kalmış ancak onun bitişiğindeki İstriya yarımadasının büyük kısmı Yugoslavya'ya devredilmiştir. İtalyanlar Yugoslav bölgesini 1945'te terk etmiş ve yine bir başka İtalyan göç dalgası, Yugoslavya 1947'de İstriya'nın bir başka parçasını elde ettiğinde, evleri geride bırakmıştır. İtalyan hükümeti 1947'de İtalyanların sevkiyatına yardım etmiş, ancak göçü engellemek için de bir şey yapmamıştır. Müttefik Askeri Hükümeti'nden sivil işleri kıdemli subayı Alfred Bowman, "bu insanların gidişine engel olmak için hiçbir şey yapılamıyor" diye konuşmuştur. İtalyan göçünün son aşaması 1954'te daha fazla kenti Yugoslavya yönetimine bırakan bir sınır düzenlemesi ile başlamış ve İtalyanlar yıllar boyunca İstriya'dan ayrılmaya devam etmiştir. İtalyan göçmenlerden biri, İtalyan asıllı Amerikalı aşçı olarak ünlenen Lidia Bastianich'ti. Bastianich, Trieste'deki bir mülteci kampında iki yıl geçirdikten sonra 1958'de ailesi ile birlikte Amerika'ya yerleşmiştir. Toplamda 200,000 ile 350,000 arasında İtalyan, İkinci Dünya Savaşı'nın sonu ile 1950'ler arasında Yugoslavya'yı terk etmiş ancak bazı İtalyanlar yarımadada yaşamayı sürdürmüştür.[485]

Savaşın Sonunda Etnik Temizlik

İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda ve savaşın hemen ardından meydana gelen etnik temizlik ve kitlesel kaçış, Orta ve Doğu Avrupa'nın etnik haritasını bir kez daha dönüştürmüştür. Bunun Almanya, Rusya ve Avusturya-Macaristan imparatorluklarının eski sınırları üzerinde yer alan topraklardaki etkisi özellikle çarpıcıydı. Polonya, Bohemya, Moravya ve Ukrayna daha önce hiç

2001). Bogdan Novak, komünizmin milliyetçilikten daha baskın bir faktör olduğunu iddia eder. Bkz., Bogdan C. Novak, *Trieste, 1941-1954: The Ethnic Political and Ideological Struggle* (Chicago, 1970), s. 184.

485 Alfred Connor Bowman, *Zones of Strain: A Memoir of the Early Cold War* (Stanford, 1982), s. 120; Geoffrey Cox, *The Road to Trieste* (London, 1947); ve Ballinger, *History in Exile*, s. 197.

olmadıkları kadar homojen kılınmıştır. Alman topluluklarının tamamı, Doğu Avrupa'nın büyük kısmından yok olmuştur.[486] Baltık Denizi üzerindeki eski Prusya şehri Königsberg, Kaliningrad adını almıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla birlikte bu şehir, bağımsız devletler haline gelen eski Sovyet cumhuriyetleri ile Rusya Cumhuriyeti'nden ayrılan bir Rus toprağı haline gelmiştir. Alman mültecilerin Doğu Prusya'yı buharlı vapurlarla terk etmeye çalıştığı Pillau, Kaliningrad bölgesinde yer alan Baltiysk olmuştur. Silezya'daki Breslau kenti Wrocław'a dönüştürülmüştür. Benzer şekilde, Doğu ve Batı Prusya, Pomerenya, Silezya, Bohemya ve Moravya'nın dört bir yanındaki yüzlerce ve binlerce büyük ve küçük eski Alman topluluğu yeni isimler almıştır.

Geçmişle yaşanan kırılma Danzig'i de Leh şehri olarak Gdańsk'a dönüştürmüştür. Almanya'daki yeni evlerinde yaşayan Almanlar yıllar boyunca Gdansk'ı bir Leh şehri olarak görmemiş ancak Günter Grass'ın memleketi dünyanın gözünde bütünüyle Lehleşmiştir. 1999 Nobel Edebiyat Ödülü'nü kazanan yazarın doğum yeri, yirminci yüzyılın en ünlü Lehlerinden biri olan, 1983 Nobel Barış Ödülü'nün sahibi Lech Walesa'nın anavatanı olarak tanınmıştır. 1943'te Polonya'nın doğusunda dünyaya gelen Walesa, Gdańsk'daki Lenin Tersaneleri'nde elektrik mühendisliği yapmıştır. Kendisi 1976'da tersane liderliği görevinden kovulmuş ve 1978'de "Dayanışma" olarak bilinen bağımsız ve Komünist olmayan sendikayı kurmaya girişmiştir. Walesa, "Dayanışma"nın 1980'deki grevi sırasında uluslararası düzeyde tanınmıştır. Leh hükümeti 1981'de baskıyla "Dayanışma"yı yasaklamış ancak eski tersane işçisi 1990'da Polonya devlet başkanı seçilmiştir.

Eski Alman Danzig'in yok oluşundan ve Doğu ile Orta Avrupa'nın daha geniş kapsamlı dönüşümünden kim sorumluy-

486 Kaçış, sürgün veya nakil Doğu Avrupa Almanlarının karşılaştığı en yaygın kaderdi ve geride ancak bir azınlık kaldı. Alman azınlıklarına ilişkin bir tartışma için bkz., Wolff, ed. *German Minorities in Europe*.

du? Bu sorunu yanıtı, kısmen, cevabı hangi tarihte aradığımıza göre değişmektedir. Ağustos 1945 ile başlarsak, Almanların yerinin değiştirilmesi Müttefiklerin bir kararının sonucuydu; 1945 baharına dönersek ise, Almanlardan kurtulmak isteyenler Lehler, Çekler ve Yugoslavlardı; bir önceki kışa kadar dönersek, Almanları kaçmaya iten şey Kızıl Ordu korkusuydu; tüm savaşın kendisini göz önünde bulundurduğumuzda ise Alman istilasının nasıl güçlü ve yıkıcı bir intikam döngüsü başlatmış olduğunu görürüz. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, bütün etnik grupların yerini topyekûn ve zorla değiştirmenin gerekli ve hatta pratik olduğu ilkesi yaygın olarak kabul görmüştür. Dolayısıyla, ne kadar güçlü olursa olsun tekil faillerin Almanların kaçışı ve sürgününde oynadığı rolün önemini büyütmemeliyiz. Bu işin ardındakiler, ister Çek ister Leh olsun, sadece liderler ya da bazılarının öne sürdüğü gibi savaşın galipleri değil, komşularından kurtulmak isteyen pek çok Avrupalıydı. Doğu ve Orta Avrupa halkları taban düzeyinde etnik temizlik mantığını benimsemiş, kabul etmiş veya en azından bunun savaşın getirdiği bir şey olduğunu kabullenmişlerdir.

Savaşın sonundaki etnik temizlik ve nüfus değişiminin travmaları hafızalarda farklı hatıralar bırakmıştır. Bunu, 1989'da, Frankurt am Main'in yaklaşık 64 km kuzeyinde yer alan ve pitoresk bir üniversite kenti olan Marburg'da birinci elden deneyimledim. Berlin Duvarı'nın yıkılmasından kısa bir süre önce, sonbahar mevsiminin bir hafta sonunda, Marburg'daki Elisabethkirche'e [Aziz Elizabeth Kilisesi] girdim. O dönemde bu kilisede, 1914'teki Tannenberg Muharebesi'nde Rusya'yı mağlup eden Alman feldmareşal Paul von Hindenburg'un gömülü olduğu biliyordum sanırım. Ayrıca kendisi Weimer Cumhuriyeti'nin ikinci ve son devlet başkanıydı ve bu sıfatla Ocak 1933'te Hitler'i Alman şansölyesi olarak atamıştı. Hindenburg 1934'teki ölümünün ardından Doğu Prusya'da gömülmüş ancak naaşının yeri 1945'te değiştirilmiştir. 1989'da kiliseye girdiğimde, çoğunluğu beyaz saçlı erkek ve kadınlardan oluşan

geniş bir delegasyonun bayraklar taşıyarak Hindenburg'un mezarına çiçek koyduğunu görünce şaşırmıştım. Bu insanlar eski Prusya'dan sürgün edilmiş bir grubunun üyeleriydi. Hiçbir şey söylemedim fakat tedirginliğimi biraz olsun belli etmiş olmalıyım ki, bir kadın yanıma gelip neden rahatsız olduğumu sordu. Ben de Hildenburg'u, 1932'de büyük ölçüde Sosyal Demokratlar ve Katoliklerden aldığı oylarla yeniden Almanya'nın devlet başkanı seçilen ve sonra da kendisine destek veren aynı seçmenleri Hitler hükümetinin yönetimine teslim eden adam olarak hatırladığımı anlattım. Bunun üzerine, Hindenbrug hakkında oldukça farklı anılardan bahsetti. Hindenburg, 1914'te Prusya'yı savunan adamdı ve Prusya, bu kadının yitirdiği evdi.

Yedinci Bölüm

Osmanlılardan Sonra

İsrail, Kıbrıs, Türkiye, Irak ve Bulgaristan, 1947-2004

Yirmi yaşındaki Yahudi David Gruen, 7 Eylül 1906 sabahında o dönemde Osmanlı'nın Suriye vilayetine bağlı bir yer olan Yafa limanına varır. Daha sonra 1910'da benimsediği ismi olan David Ben-Gurion ile ünlenecek olan Gruen, Rus Polonya'sında yer alan memleketi Plonsk'tan ayrılarak, o zamanlar Yişuv olarak bilinen Filistin'deki Yahudi topluluğuna katılmayı amaçlamıştır. Gruen, ilk Yafa izleniminden pek memnun kalmamıştır. Kendisi Filistin'e bir Siyonist olarak varmış ancak Siyonistlerin yeni bir İsrail toprağı inşa etme hayali onun nezdinde Yafa üzerinde görünür bir etki yaratmamış gibidir. Gruen, babasına, "benim için Yafa'da hayat, Plonsk'daki hayattan daha grotesk bir sürgün" diye yazmıştır. "İsmi İbranice olan bir sokak bile (...) bir sürü Arap dükkân sahibi ile doluydu." Gruen vakit kaybetmeden bulunduğu yeri terk ederek, hemen o akşam yakınlardaki bir Yahudi yerleşimine gitmiştir.[487]

487 Shabtai Teveth, *Ben-Gurion: The Burning Ground, 1886-1948* (Boston, 1987), s. 39. Gruen siyasi bir konferans için haftalar önce Yafa'ya dönmüştür.

Ben-Gurion ilk profesyonel başarılarından bazılarını Osmanlı topraklarında elde etmiştir. Kendisi Filistin'deki Siyonist politikalarda aktif bir rol oynamış, 1911'de Türkçe öğrenmek için Selanik'e taşınmış ve hukuk eğitimine 1912'de İstanbul'da başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu Birinci Dünya Savaşı'na girdikten hemen sonra yani 1914'ün sonlarında Filistin'e dönmüştür. Ben-Gurion, önde gelen Jön Türklerden Suriye Valisi Cemal Paşa, Osmanlı tebaasına mensup olmayan Yahudilerin tehcir edilmesi emrini verdiğinde bile Yahudileri Osmanlı vatandaşı kalmaya teşvik etmiştir. Fakat Ben-Gurion'un kendisi de 1915'te tehcir edilmiştir. Ben-Gurion Britanya Ordusu'ndaki Yahudi taburuna katılıp 1918'de Filistin'e dönmeden önce Amerika Birleşik Devletleri'nde sürgünde yaşamıştır.[488]

Yafa, Birinci Dünya Savaşı'nın ardından ağırlıklı olarak bir Arap şehri olmayı sürdürmüştür. Bölgeye yerleşen Yahudilerin çoğu hemen kuzeyde yer alan Tel Aviv isimli yeni Yahudi şehrinde yaşamaktaydı. Yahudiler, orijinal ismi Ahuzat Bayit olan Tel Aviv'i 1900'de Yafa'nın kuzey ucunda yeni bir mahalle olarak kurmuş ve şehir, iki dünya savaşı arasında hızlı bir büyüme geçirmiştir. İki şehir, yani Yafa ve Tel Aviv paralel Arap ve Yahudi toplulukları olarak gelişmiştir. İki topluluk şiddet patlamalarına rağmen aralarındaki bağları muhafaza etmiş ve Tel Aviv'de yaşayan Arapların yanında, yaşamını Yafa'da süren Yahudiler bile olmuştur. Ancak Yahudiler Tel Aviv'i, eski ve daha ziyade Arap olarak tanımladıkları Yafa'dan modern ve farklı görmüştür. 1923'te Tel Aviv'de dünyaya gelen İsrailli şair Chaim Gouri, Yafa'yı güçlü bir albenisi olan ve neredeyse tamamen yabancı bir topluluk olarak anımsamıştır. Gouri 2005'te şunları ifade etmiştir: "Çocukken oraya gitmememiz için bizi uyarırlardı (...) ama orayı son derece hissi bir şekilde deneyimledim; oradaki restoranlara, kahvehanelere, portakal kokularına, denizden çıkan balığa ve Orta Doğu müziğine bayılırdım."[489] Yafa 1947'de yakla-

488 Teveth, *Ben-Gurion*, s. 75-98.

489 Mark Levine, *Overthrowing Geography: Jaffa, Tel Aviv, and the Struggle for*

şık 75,000 kişinin yaşadığı bir Arap şehri olmayı sürdürürken, Tel Aviv de 200,000'in üzerine insanın yaşadığı, hızla büyüyen bir Yahudi şehriydi. Ancak bir sonraki yıl Yafa Araplarının çoğu evlerini terk etmiş ve Tel Aviv ve Yafa 1949'da tek bir şehir haline gelmiştir: Tel Aviv–Yaffo.

On binlerce Arap'ın Yafa'dan ayrılması eski Osmanlı topraklarında devam eden kitlesel kaçış ve zorunlu göç silsilelerinin bir parçasıydı. İmparatorlukların çöküşü çoğu zaman süratle eski emperyal toprakların nasıl daha küçük ve daha homojen ulusal anavatanlara bölüneceğine dair acı anlaşmazlıklara yol açmış ancak eski Osmanlı topraklarındaki şiddetli etnik ve dini çatışmalar imparatorluğun yok oluşundan oldukça uzun bir süre sonra bile devam etmiştir. Milliyetçi ilerlemenin farklılık gösteren temposu, bir dereceye kadar emperyal çöküş ile etnik mücadele arasındaki uzun gecikmenin nedenini açıklamış fakat bazı Osmanlı topraklarında emperyal hakimiyet imparatorluğun çöküşüyle de sonra ermemiştir. Örneğin Kıbrıs adası 1878'de Britanya'nın kontrolü altına girmiş ve 1960'a kadar bağımsızlığını elde etmemiştir. Birtakım başka Osmanlı toprakları da imparatorluk yok olduğunda bağımsızlıklarını ilan edememiş zira bunun yerine aralarında Fransa ve Britanya'nın da bulunduğu Avrupa güçlerinin mandası haline gelmişlerdir. Bu manda yönetimleri teknik olarak sömürge değildi ancak emperyal egemenlik bir bakıma Britanya 1948'de Filistin'i terk edene kadar devam etti.

"Daha Yıllarca Tartışılacak Bir Mesele"

Filistin'deki etnik ve dini çatışmalar İkinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre sonra doruk noktasına ulaşmıştır. İsrail devleti 1948'de bağımsızlığını ilan etmiş ve aynı yıl yüz binlerce Arap yeni Yahudi devletini terk ederek arkalarında yüzlerce metruk köy bırakmıştır. Arap-İsrail ilişkileri hususundaki birçok anlaşmazlık göz önünde bulundurulduğunda, 1948 hakkındaki birtakım kilit gerçeklerin ihtilaflı olmaması şaşırtıcıdır. Arap-

Palestine 1880-1948 (Berkeley, 2005); *Jerusalem Post*, 25 Mart 2005.

lar 900,000 mülteci olduğu konusunda ısrar ederken, İsrailliler bu sayının 500,000'in sadece bir miktar üzerinde olduğunu kabul etmiştir. Ancak İsrailliler ve Araplar, yüz binlerce Arap'ın İsrail'in var oluşunun ilk yılı içerisinde ülkeyi hızlı bir biçimde terk ettiği konusunda hemfikirdir. Araplar 1948'de, aralarında Yafa'nın da bulunduğu birtakım kentsel bölgeleri tahliye etmiş ve 400'e yakın köyü de terk etmiştir.[490] Köylerin birçoğu kısa süre sonra parçalanmış ve onların yerini yeni İsrail yerleşimleri almıştır. Bazı köyler; ağaçlar, çimenler, kaktüsler ve kum tepeleri dışında geride hiçbir iz kalmadan ortadan kaybolmuştur. Başka yerlerde ise geçmişin izleri var olmayı sürdürmüştür: harabe duvarlar, taşlar ile enkazlar, mezarlar ve münferit binalar.

Bu, hiçbir surette tüm Arapların İsrail devletinden bütünüyle silip süpürülmesi anlamına gelmiyordu (140,000 Arap Yahudi devletinde yaşamaya devam etmiştir) fakat neden bu kadar çok sayıda Arap evlerini terk etmiş ve neden bu insanların birçoğu asla geri dönmemiştir? Bu temel soru, meselenin başından itibaren tartışmalara neden olmuştur. Tanınmış Amerikalı gazeteci Anne O'Hare McCormick, daha Aralık 1948'de, gelecekte gündeme gelebilecek anlaşmazlıkları önceden sezerek, "bu talihsiz insanların evlerini neden terk ettiği sorusu daha yıllarca tartışılacak bir meseledir" diye yazmıştır.[491]

Filistin'de iktidar için verilen mücadele eski emperyal topraklardaki birçok milliyetçi çatışmaya benzer bir şekilde başlamıştı ancak burada ayrıt edici başka bir unsur vardı: başka hiçbir yerde, Yahudileri Filistin'e göç etmek için teşvik eden Siyonist projenin bir benzeri yoktu. Siyonistler Yahudi bir ulus devlet yaratmak istemiş ve Araplar veya Filistinliler bunun gerçekleşmesini istememiştir. Filistin'in Arap sakinlerini birleştiren ayrı

490 Benny Moris, *The Birth of Palestinian Refugee Problem Revisited* (Cambridge, England, 2004), s. x-xviii, 602; Walid Khalidi, ed., *All That Remains: The Palestinian Villages Occupies and Depopulated by Israel in 1948* (Washington, D.C., 1992), s. 581-582, 585-594.

491 *New York Times*, 22 Aralık 1948.

bir Filistin milli kimliği yavaş yavaş temayüz etti fakat Arapların Siyonizm muhalefetinin erken kökenleri yirminci yüzyılın başlangıcına dayanmaktaydı.[492] Siyonistler çoğu zaman çalışmalarının tüm Filistin sakinlerine getirdiği ekonomik avantajlardan söz etmiş ancak söz konusu ekonomik ilerleme temel ulusal bölünme meselesine odaklanmamıştır. David Ben-Gurion 1919'da esas problemi masaya yatırmıştır: "Herkes Yahudiler ve Araplar arasındaki ilişkilerin problemli olduğunu görüyor. Ama herkes bunun çözümsüz olduğunu görmüyor. Bunun çözümü yoktur! (...) Filistin'deki Yahudilerin menfaatleri ile Arapların menfaatleri arasındaki çatışma safsatalarda çözülemez."[493]

Siyonistler, birçok Arap'a ev sahipliği yapan bir bölgede Yahudi bir devlet inşa etmenin birtakım alternatif yollarını da göz önünde bulundurmuştur. Bu soruna getirilen çözümlerden biri, oldukça dikkatli sınırlar çizmek veya Orta Doğu'da bir Yahudi-Arap İsviçresi'ne benzeyebilecek kantonlar sistemi tesis etmekti. Ancak olası bir Yahudi devletinin sınırları yine de oldukça geniş bir Arap azınlığa sahip olacaktı. Bu azınlık o kadar genişti ki, söz konusu devletin siyaset ve kimliğiyle Yahudi kalmaya devam etmesini sağlamak zor bir iş olacaktı. 1947'de Birleşmiş Milletler tarafından belirlenen asıl sınırlar, yeni filizlenmeye başlayan devlete, nüfusunun yaklaşık yüzde 40'ına denk gelen bir Arap azınlık bırakmayı vaat etmiştir. Ben-Gurion 13 Aralık 1947'de yaptığı bir konuşmada problemin boyutlarını teşhis etmiştir. "Böyle bir yapıda hükümetin Yahudi çoğunluğun elinde olacağına dair net bir kesinlik bile söz konusu olamaz (...) Yahudi devleti sadece yüzde 60'lık bir Yahudi çoğunluğa sahip olduğu ve bu çoğunluk sadece 600,000 Yahudi teşkil ettiği sürece istikrarlı ve güçlü bir Yahudi devletinin var olması mümkün değildir" diye

492 Rashid Khalidi, *Palestinian Identity: The Construction of Modern National Consciousness* (New York, 1997), s. 28, 80-83, 89-117.

493 Alıntı için bkz., Tom Segev, *One Palestine, Complete: Jews and Arabs Under the British Mandate*, tercüme eden Haim Watzman (New York, 2000), s. 116.

konuşmuştur.[494] Ben-Gurion bu konuşmasında İsrail'in demografik problemi için bir başka çözümü gündeme getirmiştir: göç. Yahudiler yıllar süren Siyonist göçünün ardından büyümekte olan bir azınlığı teşkil etmiştir. 1948'e gelindiğinde Filistin'in nüfusu yaklaşık 1,25 milyon Arap ve 650,000 Yahudi'den ibaretti ve Ben-Gurion ülkenin Yahudi nüfusunu iki milyona çıkarmayı hedeflemekteydi.

Siyonistlerin göçü destekleme konusundaki sicili kabarıktı ancak Doğu Avrupa ve Batı Asya'daki eski emperyal topraklarda etnik çatışmaların çözümü noktasında düşünülmüş bazı çarelerin benzerlerini onlar da tartışmıştır. Bunlar arasında nüfus transferi, yani Yahudi bir ulus devleti yaratmak için çok sayıda Arap'ı ve belki de Yahudi'yi yeniden yerleştirme konsepti bulunmaktaydı. Siyonistlerin nüfus değişimlerini de göz önünde bulundurduğu görüşü İsrail tarihi üzerine çalışanlar arasında şaşkınlık, şüphe ve tartışmanın yanı sıra, Siyonist liderlerin Araplarla yan yana yaşama isteklerini ortaya koyan beyanlarını toplama yönünde ortak bir çabaya da yol açmıştır. Kilit dokümanların tercümeleri hakkındaki tartışmalar bu çalışmanın uzmanlık alanının dışındadır ancak Siyonistlerin zaman zaman transferden söz ettiğine şüphe yoktur. Fakat bu yalnızca dokümanlara dair bir tartışma değildir.[495] Siyonistlerin ciddi olarak nüfus değişi-

494 Alıntı için bkz., Karsh, *Fabricating Israeli History*, s. 66; Morris, *Righteous Victims*, s. 122; Morris, *The Birth of Palestinian Refugee Problem Revisited*, s. 14, 18.

495 Transfer fikri ile ilgili olarak bkz., Morris, *The Birth of Palestinian Refugee Problem Revisited*, s. 39-61; Segev, *One Palestine, Complete*, s. 406-407; ve Karsh, *Fabricating Israeli History*, s. 39, 41-58. Karsh, Siyonistlerin bu fikrini incelemek yerine, İngiliz Peel Komisyonu'na verdikleri cevabı tartışmıştır. İlaveten Karsh, Benny Morris'in, David Ben-Gurion'un transfer kavramına ilişkin düşüncesini tartışmasını eleştirir. Karsh'ın tartışmasının büyük kısmı 1937'de vuku bulan üç toplantı ve ayrıca David Ben-Gurion'un, oğlu Amos'a gönderdiği bir mektupla ilgilidir. Siyonizm'in transfere ilgisini vurgulayan bir çalışma için bkz., Nur Masalha, *Expulsion of the Palestinians: The Concept of 'Transfer' in Zionist Political Thought, 1882-1948* (Washington, D.C., 1992).

mini göz önünde bulundurmuş olduğu fikrinin neden olduğu şaşkınlık, David Ben-Gurion gibi insanları bazı bakımlardan kendi zamanlarının tarihi dışında yer almış şahıslar gibi gösterir. Ben-Gurion bu olasılığa biraz olsun kafa yormamış olsa cahillik ve saflık etmiş olurdu ve şimdiye kadar hiç kimse onu bu şekilde tasvir etmemiştir. Siyonistler İkinci Dünya Savaşı'ndan önce bile 1923'teki Yunan-Türk nüfus değişimi örneğini gayet iyi bilmekteydiler. Almanların savaşın başında etnik Almanları yeniden yerleştirme planlarından haberdarlardı ve savaşın sonundaki Alman nüfus transferlerinin de farkındaydılar. Savaşın kendisi Avrupa Yahudilerine akla hayale sığmaz trajediler yaşatmıştır ancak savaşın sonuna gelindiğinde nüfus değişimleri ve zorunlu göç lehine yaygın bir uluslararası mutabakat mevcuttu. Örneğin hem Amerika Birleşik Devletleri hem de Sovyetler Birliği Almanların Doğu Avrupa'dan transfer edilmesini kabul etmiştir. Siyonistler bu daha erken örneklerin tümüne aşinaydı ve kendileri de Filistin'in geleceğine dair çetin bir milliyetçi çatışma gibi görünen bu durumla karşı karşıya kalmışlardı. Söz konusu koşullar göz önünde bulundurulduğunda, Siyonistlerin Arapları Yahudi devletinden transfer etme yönündeki birtakım görüşlerine dair sunulan kanıtlar neden şüphe uyandırsın ki? Modern İsrail'in kurucularının bu seçeneği göz önünde bulundurmamış olması çok daha şaşırtıcı olurdu.

Ben-Gurion ve diğer önde gelen Siyonistlerin Filistin'deki ulusal problemi çözmek için sadece bir plana bel bağladıklarını ortaya koymak mümkün değildir. Siyonizm monolitik bir hareket değildi; Siyonistler nüfus transferi ihtimali ve bu uygulamanın albenisi konusunda farklı görüşlere sahipti ve aralarında Ben-Gurion'un da bulunduğu Siyonistler bireysel olarak, Arapların gelecekte kurulacak Yahudi devletini terk etmeye teşvik edilip edilmemesi hususunda tutarsız beyanatlarda bulunmuştu. Ne de olsa, böyle bir programın mümkün olup olmayacağını bilmelerinin hiçbir yolu yoktu. Yine de geniş ölçekli transfer fikri, birçok Arap'ın yaşadığı bir toprakta bir Yahudi devleti ya-

ratma yönündeki temel probleme bir çare sunduğu sürece cazip görünmüştür.

Birleşmiş Milletler Kasım 1947'de, Filistin'in iki devlete bölünmesini öngören bir plan lehine oy verdiğinde, Arap ve Yahudi kuvvetleri arasında bir tür sivil savaş patlak vermiştir. Bundan kısa süre sonra Arapların özellikle kentlerden kaçışı başlamıştır. 65,000 Yahudi ve 70,000 Arap'ın yaşadığı bir şehir olan Hayfa limanı bu kaçışın önemli örneklerinden biriydi. Hayfa, bölgede İsrail'in bir parçası olmasına karar verilen en büyük Arap topluluklarından biriydi. Filistin'deki esas Yahudi askeri kuvveti olan Haganah'ın istihbarat servisinin hesaplamasına göre, Aralık sonuna kadar yaklaşık 15,000 ile 20,000 arasında Arap şehri çoktan terk etmişti. Bu kentsel nüfusları kovmak için önceden mevcut herhangi bir Siyonist plana dair kanıt yoktur. Bunun yerine göç, yerel Arap liderliğinin çöküşü ve zengin Arap ailelerinin çoğunun güvensizlik giderek tırmanırken evlerini terk etmesi ile başlamıştır. Yaşlıların, kadınların ve çocukların tahliyesi de paniğin büyümesine neden olmuştur. Savaşı öngören Arap Birliği daha önceden Arap devletlerine bu grupları kabul etmeleri için çağrıda bulunmuştur. Hayfa'da kalan Arapların morali, Haganah 21-22 Nisan 1948'de büyük bir hücum başlattığında adamakıllı bozuktu. Geriye kalan yerel Arap liderleri teslimiyet koşullarını kabul etmek yerine, 22 Nisan'da şaşırtıcı bir şekilde Hayfa'yı terk etmeye karar vermiştir.[496] Hayfa'nın Yahudi belediye başkanı kararlarını gözden geçirmelerini istemiş ancak hiçbir sonuç elde edememiştir.

Yafa da Arapların erken kaçışına sahne olan bir başka kilit merkezdi. BM'nin bölünme planına göre Yafa, sınırları Akdeniz ve İsrail tarafından teşkil edilen bir Arap yerleşim bölgesi haline gelecekti. Arapların Yafa'dan kaçışı 1947'nin sonunda patlak

496 Morris, *The Birth of Palestinian Refugee Problem Revisited*, s. 99-100, 103-105, 196-197; Efraim Karsh, "Nakbat Haifa: Collapse and Dispersion of a Major Palestinian Community," *Middle Eastern Studies* 37 (2001), s. 55-56.

veren çatışmalardan kısa süre sonra başlamış ve 1948 Nisan'ının sonlarındaki bir dizi Yahudi hücumu, Yafa'da geriye kalan Arapların çoğunun göç sürecini hızlandırmıştır. Bu örnekte saldırıyı başlatan Haganah değil; 25 Nisan'da saldırıya geçen Irgun veya IZL isimli rakip Yahudi askeri kuvvetleriydi. Ancak Hanagah da 28 Nisan'da şehrin doğusunda yer alan köylere bir saldırı gerçekleştirmiştir. Araplar şehrin dışına akın etmiş ve 8 Mayıs'a kadar geride 5,000 kişi kalmıştır.[497] İsrail 14 Mayıs'ta bağımsızlığını ilan ettiğinde, Yafa artık bir Arap şehri değildi.

Hayfa ve Yafa örnekleri, Arapların 1948'de evlerini neden terk ettiği konusunda birtakım önemli ipuçları sunmaktadır. Bazıları liderlerinin teşvikiyle evlerini bırakmış ve zengin ailelerin çoğunun kaçması morallerin bozulmasına neden olmuştur. Ancak Yişuv ve İsrail devletinin eylemleri de kitlesel Arap kaçışına yol açmıştır. Araplar zaman zaman Yahudi kuvvetlerinin saldırısına uğrayan şehirlerden firar etmiştir. Yafa örneği Arap kaçışının erken aşamaları konusunda özellikle yol göstericidir. Aslına bakılırsa, İngiliz kuvvetleri burada paniğin yayılmasına engel olmaya çalışmış ancak Britanya'nın yaptığı askeri boy gösterisi çeşitli Yahudi kuvvetleri tarafından devam ettirilen askeri operasyonların ortasında Arap korkularını yatıştırmaya yetmemiştir.[498]

Yahudi kuvvetleri tarafından gerçekleştirilen katliam haberleri ve dedikoduları Arapların korkularını daha da şiddetlendirmiştir. Bu saldırıların en kötü şöhretlisi, Kudüs'ün batısındaki Deir Yasin köyünde meydana gelmiştir. Irgun ve yaygın olarak Stern Çetesi olarak bilinen İsrail Özgürlük Savaşçıları'nın (LHI) kuvvetleri 9 Nisan'da köye saldırmıştır. Köyü elit bir Hanagah komando kuvveti olan Palmach'ın yardımıyla da olsa ele geçirmiş ve akabinde evleri havaya uçurup birçok köylüyü infaz et-

497 Morris, *The Birth of Palestinian Refugee Problem Revisited*, s. 110-111, 211-214, 217-218.

498 A.g.e., s. 217-218.

mişlerdir. Tahmini ölü sayısı 100 ile 250 arasında değişir.[499] Arap basını kıyımın boyutunu abartmış da olabilir ancak bu katliam İsrail'in gelecekteki sınırları içerisinde yaşayan Arapları dehşete düşürmüştür çünkü bu olay, Yahudi ulus devletinde yaşayan Arpların geleceği hakkında taşıdıkları en kötü korkuları doğruluyormuş gibi görünmüştür. Bu, tam da Avrupa ve Asya'daki eski emperyal topraklarda patlak veren pek çok savaşta kitlesel kaçışı teşvik eden dinamiğin aynısıydı.

Ancak diğer taraftan, 1948 ilkbaharında Siyonistlerin kafasında Arapları kovmak gibi net bir ana plan yoktu. Arap kaçışını teşvik etme politikasına en yakın şey, Haganah'ın Dalet Planı ya da D Planı'ydı. Temel olarak Haganah bu planı, Britanya mandası Mayıs'ta sona erdiğinde Arap devleti tarafından gerçekleştirilebileceği tahmin edilen bir istilaya hazırlanmak için Mayıs 1948'de geliştirmiştir. D Planı, yeni Yahudi devletinde haberleşme hatları üzerinde ya da yakınında yer alan Arap yerleşimlerinin teşkil ettiği askeri tehdit üzerine odaklanmıştır. Plan, "savunma hatlarımız ardında, içinde veya yakınında yer alan düşman yerleşimlerine karşı, bu alanların aktif silahlı kuvvetler için üs olarak kullanılmasına engel olmak amacıyla yürütülecek operasyonların" ana hatlarını çizmiştir. Tugay komutanları bu amacın nasıl gerçekleştirileceğine karar verebilmekteydi. Seçenekleri arasında temizlik ve yıkım da vardı.[500] Esas itibariyle, D Planı bir etnik temizlik programı değildi ancak bir bölünme planının temel sorunlarını yansıtmaktaydı. Siyonistler bölünmeyi olumlu karşılamış zira bu plan Yahudi devleti için gerekli zemini sağlamıştı fakat bölünme aynı zamanda, gelecekte kurulacak İsrail'e devasa bir Arap azınlığı da bırakmıştır.

499 A.g.e., s. 237-239; Meron Benvenisti, *Sacred Landscape: The Buried History of the Holy Land Since 1948*, tercüme eden Maxine Kaufman-Lacusta (Berkeley, 2000), s. 114-117; ve Karsh, "Nakbat Haifa," s. 46.

500 Alıntı için bkz., Morris, *The Birth of Palestinian Refugee Problem Revisited*, s. 164-165. Benny Morris'e yönelik eleştirisinde, Efraim Karsh D Planı'na ilişkin son derece az şey söyler, bkz., Karsh, *Fabricating Israeli History*.

Haganah ve İsrail Savunma Kuvvetleri (IDF, yani bağımsızlığın ardından İsrail'in silahlı kuvvetlerinin alacağı isim) tarafından gerçekleştirilen askeri harekâtlar muazzam bir Arap kaçışına neden olmuştur. Toplamda 250,000 ile 300,000 arasında Arap 1948 Nisan ve Mayıs'ında evlerini terk etmiştir. Münferit Arap kasabaları ve köylerinin deneyimleri büyük ölçüde farklılık göstermiş ancak söz konusu Arap kaçışını gönüllü bir kaçış olarak değerlendirmek pek mümkün değildir. Araplar diğer etnik savaşlarda olduğu gibi toplulukları saldırıya uğradığında evlerinden kaçmışlardır. Ve tıpkı diğer etnik savaşlarda olduğu gibi yakınlardaki köylere yapılan saldırılar kaçmak için bir sinyal işlevi görmüştür. D Planı'nın ilk amacı böyle bir kaçışa sebep olmak değildi belki ancak Haganah, IDF ve diğer kuvvetlerin savaşçıları kısa süre sonra hücumlarının çok sayıda Arap'ı evlerinden kaçırdığını fark etmiştir. Nisan'da Cenin kasabası yakınında bir Kibutz'ta[501] yaşanan ağır çatışmanın ardından bir Palmach komutanı yoldaşına, "Arapları kovduğumuz gerçeği hakkında ne düşünüyorsun?" diye sormuştur. Arkadaşı "Onları kovmuyoruz, onlar kaçıyorlar. Belki kovulmalılar ancak biz insanları tutup evlerinden çıkarmıyoruz" diye cevap vermiştir.[502]

Yahudiler de kendi paylarına Araplardan korkmakta haklıydı. Araplar Yahudilerin gerçekleştirdiği Arap katliamlarından dehşetle söz ederken, Yahudiler de Arapların katlettiği Yahudiler hakkındaki haberlerden ürkmüştür. En kötü şöhretli örnekte, Araplar 13 Mayıs 1948'de Kfar Etzion yerleşimini ele geçirdikten sonra 129 Yahudi'yi katletmiştir. Savaş tam da ertesi gün İsrail'in bağımsızlığını ilan etmesi ve Irak, Suriye, Lübnan, Mavera-i Ürdün Emirliği ve Mısır tarafından yeni devlete karşı başlatılan istila ile yeni bir aşamaya girmiştir. İsrailliler Arap

501 T.S.N.: İsrail'de ortaklaşa kullanılan yerleşim bölgelerine verilen isimdir. Bu yerleşim birimlerinde sosyalizm ve Siyonizm pratikleri bir arada hayat bulur.

502 Morris, *The Birth of Palestinian Refugee Problem Revisited*, s. 262-265; alıntı için bkz., Benvenisti, *Sacred Landscape*, s. 117-118.

devletlerinin kazanması durumunda başlarına geleceklerden korkmuştur.[503] Daha sonra Ürdün ordusu haline gelecek Arap Lejyonu'nun liderliğini yaptığı Arap orduları Kudüs'ün Eski Şehri'nde en büyük askeri başarılarını elde etmiştir. Lejyon 28 Mayıs'ta Eski Şehri ele geçirmeyi tamamladığında, bölgedeki Yahudiler Batı Kudüs'e sürülmüştür.

İsrail kuvvetleri üstünlüğü yavaş yavaş elde etmiş ve bir dizi İsrail hücumu yeni Arap kaçışı dalgalarına neden olmuştur. 9 ile 18 Temmuz arasında gerçekleştirilen ve On Gün Hücumu olarak bilinen bir saldırı, yeni bir mülteci akınına yol açmıştır. Resmi olarak İsrail kuvvetlerine şu talimat verilmiştir: "Fiili mücadele süresi dışında Arap sakinleri köylerden, mahallelerden ve şehirlerden kovmak ve bölge sakinlerini her özgül durum için Savunma Bakanlığı'ndan özel izin veya açık bir emir olmadan yerlerinden uzaklaştırmak (...) yasaktır." Bazen aralarında Hıristiyan ve Dürzîlerin de bulunduğu kayda değer büyüklükteki bir Arap nüfusu kuzeydeki bazı bölgelerde yaşamaya devam etmiş ancak hücumlarının daha da çok sayıda Arap'ı evlerinden kaçırması IDF kuvvetlerine pek de şaşırtıcı gelmemiştir. Birkaç ay süren ateşkesin ardından Ekim'de yeniden başlayan yeni İsrail hücumları yine aynı etkiye sebep olmuştur: Arapların kitlesel kaçışı. Kuzeyde çoğu Müslüman on binlerce Arap, Ekim 1948'in sonundaki İsrail ilerleyişi (Hiram Harekâtı) sonunda evlerini terk etmiştir. Kuzeydeki İsrailli komutan General Moshe Carmel, eşyalarını yol kenarlarına atarak evlerini panik halinde terk eden köylüler hakkında şunları yazmıştır: "Takip edilme korkusu ve hayatlarını kurtarma dürtüsü karşısında tüm eşyalar onlara aniden değersiz, gereksiz ve önemsiz görünüyor."[504]

503 Benvenisti, *Sacred Landscape*, s. 116-117. Ürdün'ün harp hedefleri ve Golda Meir ve Ürdün Kralı Abdullah arasındaki toplantının önemine ilişkin ciddi bir tartışma mevcuttur. Bkz., Avi Shlaim, *Collusion Across the Jordan: King Abdullah, the Zionist Movement and the Partition of Palestine* (Oxford, 1988).

504 Alıntı için bkz., Morris, *The Birth of Palestinian Refugee Problem Revisited*, s. 415, 473-490; alıntı için bkz., Benvenisti, *Sacred Landscape*, s. 144-145.

Anne O'Hare McCormick'in sorusuna dönersek, 1948'de Arapların İsrail'den göçmesine neden olan neydi? İsrail'in ilk yılında patlak veren savaş yeni ülkenin etnik haritasını yeniden şekillendirerek İsrail'i oldukça geniş bir Arap azınlığa ev sahipliği yapan bir ülkeden ezici bir Yahudi çoğunluğa sahip bir devlete dönüştürmüştür. Araplar tarafından gerçekleştirilen tahliyeler de bazı şehirlerdeki kaçışa katkıda bulunmuştur ancak yarım milyondan fazla insanın evlerini bir daha geri dönmemek üzere terk etmesinin asıl nedenin bu olması pek mümkün değildir. 1980'lerde, başta İsrailli tarihçi Benny Morris olmak üzere bir dizi tarihçi ve yazar, Arapların genel olarak diğer Araplar onlara öyle söyledikleri için kaçtığı fikrine gölge düşürmeye başlamıştır.[505] Morris ve diğer tarihçiler bazen "revizyonist" veya "yeni tarihçi" olmakla itham edilmiştir ancak bu yaftalar Avrupa ve Batı Asya'daki diğer kitlesel kaçış örneklerini inceleyerek gündeme getirilebilecek daha büyük bir sorunu ele almamaktadır. 1948'deki Arap-İsrail savaşı sırasında meydana geldiği varsayılan olaylara paralellik gösteren bir başka vakayı nerede bulabiliriz? Savaş ortasında birkaç gönüllü tahliye daha vuku bulmuştur. Dolayısıyla Arap otoritelerinin zaman zaman kadın ve çocukları savaş bölgesinden tahliye etmekten bahsettiğini öğrenmek şaşırtıcı değildir ancak bunun gibi tahliyeler başka durumlarda kitlesel kaçış ya da göçün esas nedeni değildi. Filistin Araplarının eski emperyal toprakları temizleyen pek çok şiddet epizodu sırasında daha önce evini kaybetmiş diğer tüm halklardan temel olarak farklı olduğunu neden varsayalım ki?

1948'deki Arap kaçışının farklı nedenleri vardı. Filistin Arapları tıpkı önceki yıllarda evlerinden kaçan diğer birçok halk gibi

505 Benny Morris, *The Birth of Palestinian Refugee Problem, 1947-1949* (Cambridge, England, 1987). Bu en etkili kitaptır ancak değişik üsluplarda ve yaklaşımlarda başka kitaplar da vardı. Bkz., Simha Flapan, *The Birth of Israel: Myths and Realities* (New York, 1987); Ilan Pappé, *The Making of the Arab-Israeli Conflict, 1947-1951* (London, 1992); ve Michael Palumbo, *The Palestinian Catastrophe: The 1948 Expulsion of a People from Their Homeland* (London, 1987).

hareket etmiştir. Filistin toplumu büyük şehirlerde çökerken kayda değer sayıda insan evlerini terk etmiş fakat insanların çoğu, İsrail kuvvetleri saldırıya geçtiğinde veya böyle bir saldırıdan korktukları için gitmiştir. Anne O'Hare McCormick, "bazıları evlerini terk etmeleri için liderleri tarafından uyarılmıştı, bazılarına İsrail birlikleri tarafından gitmeleri için emir verilmişti, çok büyük bir kısmı ise mezalim dedikoduları yüzünden sadece panik nedeniyle kaçmıştı" gözleminde bulunduğunda muhtemelen haklıydı.[506]

Tahliye, sürgün ve panik halindeki kaçışın, sadece kaçış nedenleri listesinin bir parçası olmaktan daha derin bir anlamı vardı; bu unsurlar etnik savaşın mantıklı ve öngörülebilir sonuçları olarak ortak kökenlere sahipti. İsrail liderleri Arap göçü karşısındaki şaşkınlıklarını ifade etmiştir ve belki de bu görüşlerinde gayet samimilerdi ancak Arapların İsrail'i terk etmesi, diğer tüm mukayese edilebilir örneklerden soyutlanmış olarak incelendiğinde gizemli görünecektir. Diğer eski Osmanlı bölgelerindeki etnik savaş halkların yerini topyekûn değiştirmiş ve İsrail ile Filistin'deki etnik savaş da, söz konusu savaş sonunda bazı Araplar İsrail'de yaşamaya devam etse de, buna oldukça benzer bir etkiye neden olmuştur.

Arap göçü hakkındaki görüşler İsrail içinde de farklılık arz etmiştir. Bir uçta, uzun süredir aktif olarak toprak satın alan Yahudi Ulusal Fonu'nun Toprak Departmanı direktörü Yosef Weitz gibi bazı figürler, Arap topraklarının İsraillilere "geriye dönük transferi" olarak adlandırılan süreç için baskı yapmıştır. Diğer uçta ise İsrail'in ilk hükümetinde kilit bir siyasi parti olan Mapam, sürgün planına karşı çıkmış ve barış sağlandığında Araplaların geri dönebileceğinin ilan edilmesi için çağrıda bulunmuştur. Yine de nüfus değişimi konsepti 1948 yazında gündeme gelmiştir. İsrail'in BM ofisinde görev yapan Arthur Lourie'den alıntı yapan *New York Times*, Temmuz'da "İsrail hükümet çevrelerinin

506 *New York Times*, 22 Aralık 1948.

İsrail ile Filistin'in Arap bölgeleri arasında olası bir azınlık değişimini tartıştığını" belirtmiştir.[507] Bu örnekte transfer, Yahudileri Arap ülkelerinden İsrail'e getirme fikrini de kapsamıştır.

Arapların dönüşüne engel olma yönündeki gayretler İsrail'in Arap mültecilere yönelik politikalarında kilit bir dönüm noktasıdır. Geçici Başbakan Ben-Gurion çok sayıda Arap'ın yakın zamanda İsrail'e dönmesini isteyen ya da bunu bekleyen birine benzememekteydi. Ben-Gurion 16 Haziran 1948'deki bir toplantıda, "ama bu bir savaş. Savaşı biz başlatmadık. Savaşı başlatan onlar. Yafa bize savaş açtı, Hayfa bize savaş açtı, Bet Şean bize savaş açtı. Ve ben onların yeniden savaş açmasını istemiyorum. Bu adil değil aptalca olurdu (...) Düşmanı yine bizimle mücadele edebilsin diye mi geri getirmek durumundayız? Hayır! Savaşı siz başlattınız [ve] siz kaybettiniz" diye konuşmuştur.[508] Ben-Gurion, Yunan-Türk örneğine de açık bir şekilde referans vermiştir. Muhtemelen, İsrail savaşta olduğu sürece böyle bir dönüşe karşı olduğunu söylemek istemiştir ancak gerçek barış çok daha uzaktı. Ve Ben-Gurion birkaç yıl sonra yayımlanan bir kitapta aynı noktaya değinmiştir: "Tel Aviv, Yafa'ya savaş açmadı;

507 Morris, *The Birth of Palestinian Refugee Problem Revisited*, s. 312-314, 320, 349. Efraim, Karsh Morris'in Weitz'den aldığı alıntıları eleştirir, ancak Karsh "geriye dönük transfer" tartışmasına çok az değinir, bkz., *Fabricating History*, s. 219-231. 1950 yılında yayınlanan bir kitapta, Weitz'in bizatihi kendisi Arap kaçışından bir "mucize" olarak bahseder. Bkz., Michael R. Fischbach, *Records of Dispossession: Palestinian Refugee Property and the Arab-Israeli Conflict* (New York, 2003), s. 8; Benvenisti, *Sacred Landscape*, s. 173-174; ve *New York Times*, 23 Temmuz 1948. New York Times'daki dizgi hatasından dolayı Arthur Lowrie olarak yazılmıştır.

508 Alıntı için bkz., Karsh, *Fabricating Israeli History*, s. 214, 228-229. Ben Gurion'a ait tüm alıntıda, Gurion öncelikle Yafa'da Arap işçilerin çalıştırılması ihtiyacını tartışır ve Arapların sivil haklara sahip olması gerektiğini ifade eder ancak sonuç alıntısını yine de çarpıcı bir biçimde sonlandırır. Morris ve Karsh, 16 Haziran 1948 tarihindeki kabine toplantısının önemini tartışırlar. Bkz., Morris, *The Birth of Palestinian Refugee Problem Revisited*, s. 326-334; ve Karsh, *Fabricating Israeli History*, s. 206-207. Ben Gurion ve Türk-Yunan mübadelesine ilişkin bkz., Morris, *The Birth of Palestinian Refugee Problem Revisited*, s. 318.

Yafa, Tel Aviv'e savaş açtı. Ve bunun tekrarlanmaması gerekiyor (...) Arapları Yafa'ya geri getirmek adil değil bilakis aptalcadır. Bize savaş açanlar (...) bırakın kaybettikten sonra da sorumluluğu onlar yüklensinler."[509]

Müzakere masasında ve eski Filistin köylerinde İsrail'in dönüşe engel olma politikasına dair çarpıcı kanıtlar vardı. Uluslararası baskı altındaki İsrail, mültecilerin dönüşü konusunda makul imtiyazlar getirmiş ancak hiçbir zaman, evlerini terk eden Arapların çoğuna dönme imkânı sağlayacak kadar kapsamlı bir vaatte bulunmamıştır. Ben-Gurion 1950'lerin başında mültecilerin geri dönmeyeceğini açık bir şekilde ifade etmiştir. 1952'de İsrail başbakanı ile röportaj yapan *New York Times* muhabiri C. L. Sulzberger, İsrail'in mültecilere sunduğu desteğin hiçbir surette Arap göçmenlerin İsrail'e dönüşüne izin vermeyi kapsamayacağını yazmıştır.[510]

İsrail kısa süre sonra bu Arapların büyük kısmı bir daha asla geri dönmeyecek gibi hareket etmeye başlamıştır. Birçok Arap köyü vakit kaybetmeden tahrip edilmiş ya da dümdüz edilmiştir. İlaveten İsrail, Arap toprakları ile mülklerini süratle başka biçimlerde kullanmıştır. 1949'un başında on binlerce Yahudi kentsel mahallelerde Araplar tarafından terk edilen mülklere yerleşmiştir. Yafa da bir Yahudi şehri haline gelmekteydi.[511] Köylerde ayakta kalan Arap evlerinin yeni sakinleri ise çoğu zaman Kuzey Afrika veya Orta Doğu'nun başka yerlerinden İsrail'e gelen göçmenlerdi.

Eski Arap mahallelerine veya yeni yerleşim yerlerine taşınan bu Yahudilerin bazılarına da Orta Doğu ve Kuzey Afrika'daki eski evlerini terk etmeleri için baskı yapılmıştır. İsrail devleti Ya-

509 Alıntı için bkz., Karsh, *Fabricating Israeli History*, s. 211-212.

510 Morris, *The Birth of Palestinian Refugee Problem Revisited*, s. 326-334, 549-580; Morris, *Righteous Victims*, s. 258; ve *New York Times*, 15 Aralık 1952. Ayrıca bkz., Sulzberger, *Long Row of Candles*, s. 801-802.

511 Fischbach, *Records of Dispossession*, s. 11.

hudi göçünü coşkuyla karşılamış ancak bazı Arap hükümetleri de İsrail bağımsızlığını elde ettikten sonra kendi ülkelerindeki Yahudilere hayatı tahammül edilmez kılmak için ellerinden geleni yapmıştır. Örneğin Irak hükümeti Siyonistleri tutuklamış ve 1950'de vatandaşlıklarından feragat etmeleri halinde Yahudilerin Irak'ı terk etmesine izin veren bir vatandaşlıktan azletme kanunu yürürlüğe sokmuştur. 1952'ye kadar 100,000'in üzerinde Yahudi Irak'ı terk edip İsrail'e yerleşmiştir. Mısır da Siyonizm ile suçlananlara zulmetmiş ve Kahire Yahudileri bir güruh saldırısına maruz kalmış; 1950'ye kadar on binlerce Yahudi Mısır'ı terk ederek İsrail'e gitmiştir. Mısır Yahudileri 1950'lerde kapsamlı bir ekonomik ayrımcılık deneyimlemiş ve Mısır Yahudilerine uygulanan zulümler 1956'deki Süveyş Krizi sırasında İsrail Sina Yarımadası'nı istila ettikten sonra şiddetlenerek, Haziran 1957 boyunca 20,000'in üzerinde Yahudi'nin katıldığı yeni bir göç dalgasına neden olmuştur.[512]

Akdeniz'in Berlin Duvarı

Hafya'nın 240 km kadar kuzeyindeki Kıbrıs adası da, Britanya'nın geri çekilişi emperyal hâkimiyetin sonunu getirdiğinde etnik savaşa sürüklenmiştir. 1878'deki Britanya işgali ve 1914'teki ilhak, Kıbrıs'ta imparatorluğun sonunu ertelemiştir. Ancak Britanya'nın emperyal gücü İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda zayıflarken ve Kıbrıs da özerkliğe doğru ilerlerken, güzel manzaraları, limonları ile portakalları ve Akdeniz yaşam tarzı için göklere çıkarılan bu adanın ismi Rum ve Türk sakinler arasında çıkan çatışmalarla anılmıştır. Bu, eski bir Osmanlı toprağında Rumlar ve Türkler arasında çıkan ve uzun süredir ertelenmiş olan nihai bir güç mücadelesiydi. İki toplum 1820'lerde Mora'da, 1890'larda Girit'te, 1897'de Teselya'da, 1912'de Makedonya'da ve 1919'dan 1922'ye kadar Anadolu'da birbirleriyle mücadele etmişti. 1960'larda ve

512 Itamar Levin, *Locked Doors: The Seizure of Jewish Property in Arab Countries*, tercüme eden Rachel Neiman, önsöz: Abraham Hirchson ve Israel Singer (Westport, Conn., 2001); Aha Aharoni, "The Forced Migration of Jews from Arab Countries," *Peace Review* 15 (2003), s. 53-60.

1970'lerde ise, Yunanlılar ve Türkler arasındaki güç mücadelesi Kıbrıs'ta kitlesel kaçışa ve etnik temizliğe yol açacaktı.

1950'lerde Kıbrıslı Rumlar için günün sloganı *enosis* veya Yunan devleti ile birleşmeydi. 1953'te Kıbrıs'a varan Britanyalı yazar Lawrence Durrell, *enosis* talebini her yerde görmüştür. "Yavaşça iç kesimlere doğru (...) üzerlerinde ENOSIS VE SADECE ENOSIS sloganının yazılı olduğu kireç badanalı evlerin oluşturduğu köylerin içinden ilerledik."[513] Durrell adayı sevmiştir. Adanın kuzey kıyısında yer alan Bellapais isimli Rum köyünden bir ev satın almış ve 1956'ya kadar Kıbrıs'ta yaşamıştır. Ancak Durrell, sadece üç yıl içinde siyasi gerginlik ve şiddet seviyesinin dikkate değer ölçüde tırmandığına da şahit olmuştur.

Kıbrıs'taki *enosis* çağrıları, Hıristiyan ve Müslüman ada sakinleri arasında etnik şiddetin kuşattığı bir başka büyük Akdeniz adası olan Girit'i anımsatmıştır. Girit, Birinci Dünya Savaşı'ndan kısa bir süre önce nihayet *enosis*'i elde etmişti ancak Girit'in kaderi *enosis*'in Kıbrıslı Rum destekçilerini cesaretlendirmişse de Yunanistan'ın yakın geçmişi ihtiyatlı olmalarına neden olmuştur. Tüm Yunanlıları birleştiren daha büyük bir Yunanistan için girişilen macera daha önce felâketle sonuçlanmıştı. 1897'de Türkiye'ye karşı ani bir mağlubiyetle sonuçlanan savaştan sonra Yunan milliyetçilerini sadece, Avrupalı büyük güçlerin nezaret ettiği diplomatik düzenlemeler kurtarabilmişti. Ancak 1922'de daha geniş bir Yunanistan yaratmak için girişilen Yunan seferberliğinin çöküşü Rumların Karadeniz, Ön Asya'nın batısı ve Doğu Trakya'yı terk etmesi ya da bu bölgelerden kaçmasına neden olduktan sonra kimse Ön Asya Rumlarını kurtaramamıştı.

Sonunda ne Girit ne de Ön Asya maceraları, Kıbrıs'ın kaderini öngörebilmiştir. Kıbrıs hiçbir zaman Yunanistan'a katılmamış ve adadaki Rumlar, Türkiye'deki Rumları perişan eden yıkım, kayıp ve kaçışı deneyimlememişti. Bunun yerine, yıllar boyunca tırmanın şiddetin ardından, ancak 1974'te adanın yüz-

513 Lawrence Durrell, *Bitter Lemons* (New York, 1957), s. 25.

de 40'ına yakın bir kısmını kaybetmişlerdir. Bu, en nihayetinde birçok Kıbrıs Türk'ü tarafından desteklenen *taksim* veya bölünme düşünesi için bir zafer olmuştur.

Kıbrıslı Rum milliyetçiler, 1950'lerde adanın Britanyalı emperyal yöneticilerine karşı bir seferberlik başlatmıştır. Mevcut Kıbrıslı Rum muhalefeti Britanya hükmüne karşı iki farklı koldan mücadele vermiştir: Kıbrıslı Başpiskopos III. Makarios'un liderliğini yaptığı bir siyasi hareket ve 1955'te, Yunan ordusundan emekli bir albay olan Yeoryos Grivas liderliğindeki EOKA (Kıbrıslı Rumların Milli Mücadele Örgütü) tarafından başlatılan bir gerilla savaşı. Kıbrıs hükümetinde görev yapan Durrell, giderek büyüyen şiddete tanıklık etmiştir: "Polis karakollarına gerçekleştirilen saldırılar şiddetlendi. Ayaklanmalar ve her yere Yunan bayraklarının asılması polisi meşgul ediyor."[514] 1959'da Zürih'te Yunanistan ile Türkiye arasında gerçekleştirilen müzakereler sonucunda ulaşılan çözüm ne *enosis*'ti ne de bölünmeydi, zira her ikisi de açık bir şekilde masa dışında bırakılmıştı. Sonuç, 1960'ta kurulan bağımsız bir devlet bünyesinde Rumlar ile Türkler arasında yürütülecek bir iktidar paylaşımı deneyimiydi. Rumlar Cumhurbaşkanı Başpiskopos Makarios'u, Türkler de cumhurbaşkanı yardımcısını seçmiş ve iki topluluk kabine, kamu hizmetleri ve ordu görevlerini kotalara göre aralarında bölüşmüştür. Britanya'nın elinde iki adet askeri üs vardı ve Britanya, Yunanistan ve Türkiye, anlaşmanın ihlâl edilmesi durumunda Kıbrıs'a tek başlarına müdahale etme hakkına sahipti.

Çok geçmeden, Yeni Kıbrıs etnik şiddetle eşanlamlı hale gelecekti. Sayısız anlaşmazlıkların ardından, çatışmalar 21 Aralık 1963'te başlamış ve takip eden günlerde şiddetlenmişti. Nikos Sampson'un liderliğindeki Kıbrıslı Rum savaşçıları Kıbrıslı Türklere saldırmış ve onları Lefkoşa'nın banliyösü Küçük Kaymaklı'daki evlerinden kovmuştur. Sampson 1950'lerde Britanyalı askerlere de suikast düzenlemiş; hatta kendi çıkardığı bir

514 A.g.e., s. 207.

gazetede katliamların bazılarını kaleme almıştır. Rum kuvvetleri -polisler, gayri nizami güçler ve askerler- 1964'te ada çapında saldırılar gerçekleştirmiştir. Rum kuvvetleri adanın güney kıyısında yer alan Limasol'de kentin Türk mahallesine saldırmıştır. Bir kadın, "tek istedikleri bizleri öldürmek" diye feryat etmiştir. Şiddetli çatışmaların ardından *U.S. News and World Report* şu gözlemde bulunmuştur: "Evler büyük oyuklarla delik deşik edilmişti. Birçoğunda duvarlar tamamen havaya uçmuştu."[515] Yaz geldiğinde, Kıbrıs artık fiilen sivil savaş halindeydi. Çatışmalar yalnızca, Grivas'ın adanın kuzeybatı kıyısındaki Kıbrıslı Türklere karşı yürüttüğü saldırı Türk hava kuvvetlerinin hava akınını tetiklediğinde sona ermiştir.

Liderler ve diplomatlar Kıbrıs için bir çözüm bulmakta zorlanırken, adada yaşayan siviller etnik temizliğe oldukça yakın bir süreç deneyimlemiştir. İki topluluk da adadan kovulmamış ancak birçok yerde siviller -çoğu zaman da Türkler- evlerinden kaçmıştır. Binlerce kişi, Lefkoşa'nın Kıbrıslı Türk mahallelerinin sunduğu görece güvenlik için şehir dışındaki evlerini terk etmiştir. Çatışmalar devam ederken Kıbrıslı Türkler, karışmış onlarca Rum-Türk topluluktan kaçmıştır. Hem Rumların hem de Türklerin yaşadığı karışık bir köyden gelen bir mültecinin anlattığı gibi, bu insanlar evlerini terk etmiştir çünkü "silahlı Rumlar gece Türk mahallesine gelip tüfekleriyle havaya ateş açmaya başlamıştır." Köydeki Kıbrıslı Türklerin mallarını çalıp sabotajlar gerçekleştirerek, bu insanları "Türk otoritelerinden (...) [onları] başka bir yere götürmelerini talep edecek kadar korkutmuşlardır." Söz konusu terör, ada çapında yaklaşık 20,000 kişiyi, barınağın yeterli olmadığı geride kalan Türk yerleşim yerlerine taşınmaya ikna etmiştir. Örneğin psikiyatrist Vamık Volkan 1968'de Amerika Birleşik Devletleri'ne yaptığı bir ziyaretten döndüğünde,

515 Pierre Oberling, *The Road to Bellapais: The Turkish Cypriot Exodus to Northern Cyprus* (Boulder, Colo., 1982), s. 97-100; *The Guardian*, 14 Şubat 1964; ve *U.S. News and World Report*, 24 Şubat 1964, s. 39, Oberling, *Road to Bellapais*, s. 107.

"dört aileyi bizim aile evine doluşmuş bir halde" bulduğunu ifade etmiştir.[516]

Diğer taraftan Kıbrıslı Rumlar da etnik bölünmeden zarar görmüştür. Türklerin yerleştiği yerlerde bu sefer Rumlar taşınmak durumunda kalmış ve ada daha önce hiç olmadığı kadar net çizgilerle ayrı Rum ve Türk bölgelerine ayrılmıştır. Britanyalı yüksek komiser Sör David Hunt'ın daha sonra gözlemlediği gibi, "birçok Kıbrıslı Rum, Türk kontrolüne geçen yerleri bırakmış ve bu bölgelere, hâlâ hükümet tarafından kontrol edilen daha geniş bölgelerde kalmanın güvensiz veya tavsiye edilmeyen bir şey olduğunu düşünen Kıbrıslı Türklerden oluşan daha da büyük bir grup akın etmiştir."[517]

Kıbrıs'taki şiddetin bazı Rum mağdurları adada bile yaşamamakta, yaşamlarını çok uzaktaki İstanbul'da sürmekteydi. EOKA 1955'te Kıbrıs'taki askeri seferberliğine başlarken, Türkiye'deki EOKA karşıtı gösteriler kısa sürede, aralarında Rum evleri ve iş yerlerine muazzam zarar verilen 6 Eylül 1955 gecesindeki fiili pogromun da bulunduğu Rum karşıtı ayaklanmalara dönüşmüştür. İstanbul'un giderek küçülen Rum nüfusu, 1964'te Kıbrıs'taki şiddet olaylarından sonra bir kez daha protestoların hedefi olmuştur: Türkiye 1930'dan kalma bir antlaşmaya dayanarak Türk kimliği olmayan yaklaşık on bin Rum'un ülkede kalma hakkını feshetmiştir. Eylül 1965'e kadar malvarlıklarına el konulan altı binden fazla Rum tehcir edilmiştir.[518]

Yeni Kıbrıs'ın esas sembolü, adanın en büyük şehri Lefkoşa'yı bölen sözde Yeşil Hat idi. Adını şehrin haritası üzerine çizgi çekmek için kullanılan dolmakalemin renginden alan Yeşil Hat konseptinin geçmişi, Britanya otoritelerinin Lefkoşa'da barışı

516 *The Guardian*, 3 Şubat 1964; Vamık D. Volkan, *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism* (Boulder, Colo., 1997), s. 95.

517 Sir David Hunt, *Footprints in Cyprus (London, 1990), s. 285, Andrew Borowiec, Cyprus: A Troubled Island* (Westport, Conn., 2000), s. 62.

518 Alexandris, *Greek Minority of Istanbul*, s. 259, 283.

sağlamaya çalıştığı 1963 Aralık'ının sonundaki görüşmelere dayanmaktaydı. Berlin'deki gibi tek bir duvar değildi bu hat. Kum torbaları, boşaltılmış sokaklar, yolu kapatılmış evler, bina köşeleri, dikenli teller ve hatta yakıt varillerinden oluşan ve Lefkoşa ile komşu banliyölerden geçen bu tarafsız bölge, Birleşmiş Milletler arabulucularının Rum ve Türk bölgelerini ayırdığı kalıcı bir sınır hattı haline gelecekti.

Kıbrıs krizinin 1964'te sona ermesi dehşeti kısa süreliğine durdurmuş ancak 1967'de Yunanistan'daki bir grup albayın Yunan hükümetinin kontrolünü ele geçirdiği bir askeri darbe, yeni bir şiddet dalgasını beraberinde getirmiştir. *Enosis* için başlatılan seferberlik, Yunanistan'da iktidardaki askeri cuntanın Kıbrıslı müttefikleri ile yakından özdeşleşmiştir. Atina'daki albaylar Türkiye askeri müdahale tehdidinde bulunana kadar Grivas'a Kıbrıslı Türklere saldırmak için yeni bir şans sunmuştur.

Daha önceki başarısızlıklara rağmen, *enosis*'in radikal savunucularının işleri bitmemiştir. Grivas 1971'de, EOKA'dan kopan EOKA-B isimli yeni bir kanadı kurmak üzere Kıbrıs'a dönmüştür. EOKA bir zamanlar Britanyalılara ve Kıbrıslı Türklere saldırırken, EOKA-B Başpiskopos Makarios'un liderliğindeki Kıbrıs hükümetinden figürleri hedef almıştır. Grivas 1974'ün başında hayatını kaybetmiş ancak onun kurduğu hareket Kıbrıs hükümeti ile mücadele etmeye devam etmiştir. Makarios daha ihtiyatlıydı ve en azından mevcut koşullar altında artık *enosis*'in makul bir plan olmayabileceğini kabul etmişti. Şüphesiz başka bir savaşa değmezdi veya Kıbrıslı Rum bir hükümet görevlisinin ifade ettiği gibi, "*enosis* fikri bir duygudur ve bundan daha fazlası değildir. Herkes bunun gerçekleştirilemeyeceğini biliyor." Makarios, Yunanistan Cumhurbaşkanı için kaleme alınmış bir açık mektupta Yunanistan'ı Kıbrıs devletini ortadan kaldırmaya çalışmak ve EOKA-B'yi desteklemekle suçlamıştır. Yunanistan'ı, "kötülüklerin kökeni çok derinlerde, Atina'ya kadar uzanıyor" diye yermiştir.[519]

519 *New York Times*, 16 Temmuz 1974; Oberling, *Road to Bellapais*, s. 247.

Makarios korkularında haklıydı. *Enosis* adına girişilen pervasız askeri eylemler, Rumlara bir kez daha yıkım getirmiştir. 15 Temmuz 1974'te yapılan bir darbe sonucunda Makarios görevinden olmuş ve onun yerine, Türkiye'nin Kıbrıs'a müdahale etme tehdidi göz önünde bulundurulduğunda hayret verici bir seçim olan Nikos Sampson getirilmiştir. Cumhurbaşkanı olarak sadece birkaç isim -tabii varsa- Kıbrıs Türkleri ve Türkiye'yi bu kadar çok dehşete düşürebilir ve öfkelendirebilirdi. Gazete yayıncısı olan Sampson 1950'lerin sonundaki ayaklanma sırasında Britanya askerlerini ve 1963'te de Kıbrıslı Türkleri katletmesiyle tanınmaktaydı. Sampson bir haftadan daha kısa bir süre, yani sadece bir basın toplantısı düzenleyecek ve Türkiye'nin Kıbrıs'ı istila etmesine şahit olacak kadar kısa bir süre Cumhurbaşkanlığı yapmıştır. Türk kuvvetleri 20 Temmuz'da adanın kuzey kıyısından karaya çıkmış ve güneyde Lefkoşa'ya doğru ilerlemiştir. Kıbrıs'ı savunamayacaklarını kabullenmek zorunda kalan Yunanistan'ın albay -artık hepsi birer generaldi- hükümeti ise çökmüştür.

Kıbrıslı Rumlar, birincil Türk işgal bölgesinin dışında kalan Kıbrıslı Türkleri abluka altına almış ve onlara etnik temizlik uygulamıştır. Kıbrıs'ın kuzey batısında yer alan Akçay isimli köyden bir EOKA-B savaşçısı, komşu Türk köyüne yönelik bir saldırıyı anlatırken yoldaşlarından biri vurulduktan sonra nasıl "öfkeden deliye döndüğünü" aktarmıştır: "Kendimi bir eve attım. İçeride altı veya yedi kişi ve bir de çocuk vardı. Makineli tüfeği çevirdim ve hepsini taradım. Yedisini de. Sonra çocuğu fark ettim." Kıbrıslı Türkler artık Kıbrıslı Rumlarla birlikte yaşayamayacaklarına karar vermiştir. Lefkoşa'nın kuzeydoğusunda yer alan köyden bir öğretmen durumu şöyle tanımlamıştır: "Rumlarla yan yana yaşamının mümkün olduğunu düşünen tek bir Türk kalmadı".[520] Mülteciler hâlâ Kıbrıs Türklerinin kontrolü altında olan şehir ve köylere doluşmuştur. Örneğin, sayıları yaklaşık 12,000 ile

520 Peter Loizos, *The Heart Grown Bitter: A Chronicle of Cypriot War Refugees* (Cambridge, England, 1981), s. 90; *New York Times*, 14 Ağustos 1974.

13,000 arasında değişen Türkler, adanın doğu kıyısında yer alan eski Gazimağusa şehrinde tutunmaya çalışmıştır. Rumlar kırsal kesimin kontrolünü ele geçirirken Türklerin de şehirlere kaçması, akıllara 1890'lardaki Girit'i ve 1821'de Yunan Bağımsızlık Savaşı'nın başlangıcındaki Mora'yı getirmiştir.

Ağustos'ta Kıbrıs'taki güç dengesi bir kez daha bozulmuş ve aynı şekilde ada nüfusunun büyük kısmı da yer değiştirmiştir. Yüzlerce Rum, Cenevre'deki müzakerelerin 13 Ağustos'ta suya düştüğü andan itibaren yeni bir Türk saldırısından çekinerek Lefkoşa'dan kaçmaya başlamıştır. Hakikaten de Türk kuvvetleri, Gazimağusa'nın elde edilmesiyle sonuçlanan bir taarruzla adanın neredeyse yüzde 40'ını süratli bir şekilde ele geçirecekleri ikinci hücumu 14 Ağustos'ta başlatmıştır.

Türk zaferi birçok Kıbrıslı Rum için etnik temizliği beraberinde getirmiştir. Türk kuvvetleri yaklaşırken Rumlar kaçmıştır. ABD Senatosu'nda kurulan bir alt komisyonda görev alan raportörlerin de ifade ettiği gibi, "insanlar Türk ordusunu gördükleri veya Türk ordusunun kendi şehirleri ya da köylerine doğru ilerlediğini düşündükleri anda yerlerini değiştirmiştir. Ve evlerini *derhal* terk etmişlerdir..." Kaçışlarının asıl nedeni korkuydu. "İstilanın ilk aşamasından sonra Türk kuvvetlerinin Girne'de sivillere karşı sergilediği sert ve bazen de acımasız tutum hakkındaki hikâyeler, adaya kontrol edilemeyen bir yangın gibi yayılmıştır." Böyle bir terör halinde, sivillerin kaçışa geçmesi için sadece bir dedikodu bile yeterliydi. Örneğin Akçay'daki Kıbrıslı Rumlar için de durum böyleydi. Bir mültecinin izah ettiği gibi, "Türklerin daha önce [Temmuz istilası sırasında] neler yaptığını, kadınların namusuna nasıl leke sürdüklerini, onlara nasıl tecavüz ettiklerini ve onları nasıl katlettiklerini duymuştuk."[521] Bu hikâyeler Türkleri, Yunanlıları yok etmeye kararlı düşmanlar

521 *Crisis on Cyprus: A Report Prepared for the Subcommittee to Investigate Problems Connected with Refugees and Escapees for the Committee on the Judiciary of the United States Senate* (Washington, D.C., 1975), s. 27; Loizos, *The Heart Grown Bitter*, s. 105.

olarak yansıtan eski imgeleri pekiştirmiştir. Devamında, Akçay Rumlarını defetmek için köyün bombalanmasına sıra gelmiştir.

Kıbrıslı Rumların alelacele kaçışı Rumların 1922'de Ön Asya'dan, Hıristiyanlar ile Müslümanların 1896-1897'de Girit'in çeşitli bölgelerinden veya Müslümanların 1912'de veya 1877-1878'de Balkanlardan kaçışından farklı değildi. Tıpkı daha önceki Avrupalı mülteci dalgalarında olduğu gibi insanlar mallarını arabalara, traktörlere veya yük arabalarına yükleyerek şehirlerini ve köylerini terk etmiştir. Kıbrıs'taki mülteciler tencere, tava ve mobilyalarının yanında elektrikli aletleri de -televizyon ve radyo- yanlarına almıştır.

Yaklaşık 150,000 ile 200,000 arasında Kıbrıslı Rum, Kıbrıs'ın kuzeyinden kaçmıştır. Sayıları 30,000 ile 40,000 arasında değişen kişi birkaç gün içinde, Britanya'nın Güneydoğu Kıbrıs'taki Dikelya üssü bölgesinde yer alan küçük bir şehre doluşmuştur. Mülteciler Güney Kıbrıs yollarında sıralanmıştır. ABD Senatosu'ndaki alt komisyonun çalışmalarında görüleceği gibi, "Güney Kıbrıs'a giden yollarda araba kullanmak, uçsuz bucaksız bir mülteci kampının içinden arabayla geçmeye benziyor."[522] Kalabalıklar yerel otoritelerin okul ve diğer binalarda barınak sağlama kapasitesini zorlamış ve birçok kişi açık alanda yatmıştır.

Lawrence Durrell'in eski evi olan Bellapais, 1974'te Kuzey Kıbrıs'ta Rumların yaşamaya devam ettiği birkaç yerden biriydi. Birleşmiş Milletler birliklerinin varlığı köyü Kıbrıslı Rumlar için güvenli bir sığınak haline getirmişti. Bazıları, Türk ordusu adayı istila ettiğinde oradan Girne'nin kuzey limanına kaçmış ve yaklaşık 1,000 Kıbrıslı Rum Bellapais'teki Türk hattının ardında kalmıştır.[523]

Rumlar güneye hareket ederken, sayıları 30,000 ile 50,000 arasında değişen daha küçük bir Kıbrıslı Türk seli de kuzeye akmıştır. Türklerin ve Rumların, kaçış nedenlerine dair getirdikleri

522 *New York Times*, 19 Ağustos 1974; *Crisis on Cyprus*, s. 19.

523 *New York Times*, 2 Ağustos 1974; A.g.e., 3 Kasım 1974.

açıklamalar birbirinin yerine kullanılabilirdi. Kıbrıslı Rum bir mülteci liderinin *New York Times* muhabirine ifade ettiği gibi Türkler "köylerine dönüp Rumlarla birlikte yaşamaya itimat etmiyor. Onlara saldıran insanlarla yaşayamazlar."[524]

1974'teki darbe ve Türk istilasının tetiklediği kitlesel kaçış, Kıbrıs'ı bölünmüş bir ada haline getirmiştir. Yeşil Hat artık Lefkoşa'dan başlayıp tüm ada genelinde 180 km boyunca uzanmaktadır. Yeşil Hat Nisan 2003'te, Kuzey Kıbrıs'ı ziyaret etmek isteyenler için nihayet açılmış olsa da, bu yeni iç sınır 1989'daki Berlin Duvarı'nın yıkılışından uzun bir süre sonra bile Kıbrıs'ı Akdeniz'in Almanya'sı haline getirmiştir. 180 km uzunluğundaki hattın güneyinde Rumların Kıbrıs'ı veya Kıbrıs Cumhuriyeti'nden geriye kalan kısım yer almakta; kuzeyde ise Türklerin Kıbrıs'ı bulunmaktadır zira 1983'te kurulan Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti uluslararası düzeyde tanınmamaktadır. Uluslararası tanınmanın olmaması Kıbrıs 2004'te Avrupa Birliği'ne girdiğinde kuzeyi güney ile birleştirmek için müthiş bir baskı yaratmıştır. Ancak Nisan 2004'te yapılan bir referandumda Kıbrıslı Rumların büyük çoğunluğu birleşmeye karşı oy verirken, Kıbrıslı Türklerin çoğunluğu da aynı anda oylarını yeniden birleşme yönünde kullanmıştır.

Dağ Türkleri

Bir zamanlar imparatorluklar tarafından yönetilen çok etnikli toprakların ulus devletlere nasıl dönüşeceği konusundaki aynı yapısal problem, eski Osmanlı İmparatorluğu'nun hem batı hem de doğu sınırlarında etnik savaş, kitlesel kaçış ve zorunlu göçe neden olmuştur. İmparatorluğun batı ucu üzerindeki Yahudiler ile Araplar ve Rumlar ile Türkler arasında patlak veren çatışmalar Britanya, Filistin ve Kıbrıs'tan geri çekildiğinde gecikmeli olarak ortadan kalkan emperyal yönetimle birlikte şiddetlenmiştir. Doğuda ise Osmanlı İmparatorluğu'nun varisi olan devletler tekrar tekrar Kürtlerle çarpışmıştır.

524 A.g.e., 17 Ocak 1975.

Tıpkı Ermeniler gibi Kürtler de bir zamanlar Batı Asya'nın eski imparatorluklarında yaşamıştır: Osmanlı, Pers ve Rus imparatorlukları. Ancak Ermeniler ağırlıklı olarak şehirlerde ve köylerde hayatlarını sürdürürken; birçok Kürt, yarı göçebe veya göçebe bir yaşam tarzını devam ettirmiştir. Kürt aşiret liderleri Osmanlı'nın doğusunda büyük ölçüde özerkliğe sahipti ve çoğu zaman görünürde Osmanlı otoritelerinin kontrolü altında olan bölgelerdeki Ermeni köylerinde hâkimiyeti ellerinde tutmaktaydılar. Kürtlerin tamamı olmasa da büyük bir kısmı Sünni Müslüman'dır. Kürtler, Türk veya Arap da değildir; Farsça ile akraba olan bir dil konuşurlar.[525]

Tıpkı Ermeniler gibi Kürtler de Birinci Dünya Savaşı'nın ardından kendi devletlerine sahip olma yönünde ilerleme kaydetmiştir. Sevr Antlaşması 1920'de Kürt bölgelerine bağımsızlık vaadini; Kürtlerin bir yıl sonra çoğunluğun bağımsızlığı istediğini kanıtlamaları ve Milletler Cemiyeti Konseyinin "söz konusu nüfusun böyle bir bağımsızlığa muktedir olduğu" konusunda fikir birliğine varması ve bu talebin yerine getirilmesini salık vermesi" halinde Fırat Nehri'nin doğusuna genişletmiştir.[526] Ancak böyle bir şey asla gerçekleşmemiştir: Kemal Atatürk'ün liderliğinde yeniden dirilen Türk Milliyetçileri, Türkiye'nin doğusunun kontrolünü ele geçirmiştir.

Yirmi birinci yüzyılın başlarına kadar Kürtler hâlâ bir devlete sahip değildi. Bunun yerine, Osmanlı İmparatorluğu'nun varisi olan birtakım devletlerin hâkimiyetinde yaşamaktaydılar: Türkiye Cumhuriyeti, Suriye ve Irak. Ayrıca çok sayıda Kürt, İran'da da yaşamaktaydı ve Rusya ile Lübnan'da daha küçük Kürt

525 David McDowall, *A Modern History of the Kurds* (London, 1996), s. 1-18. Müslüman olmayan Kürtlere ilişkin bkz., Christiane Bird, *A Thousand Sighs, A Thousand Revolts Journeys in Kurdistan* (New York, 2004), s. 121-123.

526 Alıntı için bkz., John Bulloch ve Harvey Morris, *No Friends but the Mountains: The Tragic History of the Kurds* (New York, 1992), s. 90. Böyle bir Kürt bölgesinin sınırları eksik ve muğlaktır. Bkz., McDowall, *Modern History of the Kurds*, s. 137.

nüfusları vardı. Kürtlerin nüfus istatistikleri tartışmalıydı çünkü Kürtlerin yaşadıkları devletler söz konusu sayıları olabildiğince düşük göstermeye eğilimliydi. Ancak Kürtler, Türkiye'deki nüfusun yaklaşık yüzde 20'sini, Irak nüfusunun yüzde 20'sinden fazlasını ve İran'da da nüfusun yaklaşık yüzde 10'unu teşkil etmiştir. Yirminci yüzyılın sonunda sayısı toplamda yaklaşık 24 ile 27 milyon arasında değişen bir nüfusa sahip olan Kürtler, Avrupa veya Batı Asya'da, devleti olmayan en büyük etnik grubu oluşturmaktaydı.

Kürtler ve yöneticileri arasındaki ilişkiler yirminci yüzyıl boyunca çoğu zaman hasmaneydi. Kürt aşiretleri tarafından gerçekleştirilen yerel isyanlar Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra da devam etmiş ve çeşitli siyasi Kürt hareketleri İkinci Dünya Savaşı'ndan itibaren özerklik ve bağımsızlık kazanmak için uğraşmıştır (özellikle de üzerlerinde iktidar sahibi olan hükümetlerin güçsüzleştiği dönemlerde). Kürtleri yöneten hükümetler de kendi paylarına sadece tek bir politikayı benimsememiştir - güçsüz olduklarında bazen Kürtlere imtiyazlar sunmuşlardır ancak genel eğilim baskı, zorla asimilasyon ve şiddetli misillemeler yönünde olmuştur-.

Örneğin Türkiye Cumhuriyeti, Kürtlerin Türklerden ayrı bir halk olarak varlığını kabul etmemiştir. Kemal Atatürk 1924'te Kürt yayınları yasakladığında Türk politikasının gidişatını belirlemiştir; Kürt kimliğini reddetmek, yıllarca Türkiye'nin Kürtlere karşı benimsediği tavrın mihenk taşı olmaya devam etmiştir. Türkiye, bazı azınlıklarını baskın ulusal kimliği kabul etmeye zorlamaya çalışan Balkan devletlerine oldukça benzer bir şekilde Kürtleri Türkleştirmek için kültürel baskıya başvurmuştur. Resmi jargona göre, Kürtler Kürt değildi, onlar dağ Türkleriydi ve bu dağ Türklerinin Kürtçe konuşması da yasaktı, en azından kamusal alanda. Gerçekten de, pazarda alış veriş yaparken Kürtçe konuştukları gerekçesiyle para cezasına çarptırılanlar olmuştu.[527]

527 Philip G. Kreyenbroek, "On the Kurdish Language," *The Kurds: A Contemporary Overview*, ed. Philip G. Kreyenbroek ve Stefan Sperl (London:

Kürtlerin Türk hükümetine karşı silahlı direnişi iki aşamada gerçekleşmiştir. Kürt isyanları, Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan neredeyse hemen sonra patlak vermiştir. 1920'ler ve 1930'lardaki bu ayaklanmalar tam ölçekli milliyetçi devrimler değil, Kürtlerin merkezi otoriteye karşı uzun mücadele geleneğini devam ettiren bölgesel başkaldırılardı. Türkiye 1938'e kadar Kürt direnişinin ilk dalgasını nihayet bastırmış ancak ülke 1970'ler ve 1980'lerde Kürtlerden gelen yeni bir meydan okumayla karşı karşıya kalmıştır. Tüm Kürt partilerinin en radikallerinden biri olan Kürdistan İşçi Partisi (PKK), 1984'te Türkiye'nin doğusunda, 1990'lara kadar şiddetlenecek bir savaş başlatmıştır.[528] PKK, Türk askeri karakollarına ve Türk hükümeti tarafından görevlendirilen Kürt koruculara saldırılar düzenlemiştir. Hem PKK hem de Türk kuvvetleri, katliamlar ve yargısız infazlar gerçekleştirmiştir. En sonunda Türkiye 1990'larda üstünlüğü elde etmiş ve 1999'da PKK lideri Abdullah Öcalan'ı ele geçirmiştir.

Türkiye 1920'ler ve 1930'larda sürgünler yaparak ve Kürt köylerini imha ederek Kürtlere karşılık vermiştir. Bu uygulamalar asla tam ölçekli etnik temizliğe dönüşmemiştir; Türk otoritelerinin tekrar tekrar Kürtlerin Türk olduğu konusunda ısrar etmeleri göz önünde bulundurulduğunda bunun bir anlamı olmayacaktı. Ancak Doğu Anadolu'daki savaş bölgelerinde uygulanan Türk politikası etnik temizliğin eşiğindeydi. Kürt tehcirlerine izin veren 1927 tarihli bir yasa hakkında yorum yapan Britanya Büyükelçisi Sör George Clerk, şu sözlerle durumun ironisine dikkat çekmiştir: "Ermenilerin tehcirinde kullanılan esas failler olan Kürtler, sadece 12 yıl sonra Ermeniler ile aynı kaderi paylaşma tehlikesi ile karşı karşıya olacaktır." Türk oto-

Routledge, 1992), s. 73-74 içinde; ve Bulloch ve Morris, *No Friends But the Mountains*, s. 172.

528 Bulloch ve Morris, *No Friends But the Mountains*, s. 172-173, 181-184; McDowall, *Modern History of the Kurds*, s. 191-196; ve Michael M. Gunter, *The Kurds in Turkey: A Political Dilemma* (Boulder, Colo., 1990), s. 77.

riteleri en sert misillemelerini merkezi hükümetlerin Osmanlı döneminden beri güvenliği sağlamakta zorlandığı, Anadolu'nun ortasındaki Harput'un kuzeyinde yer alan Dersim'de gerçekleştirmiştir. Bazı Ermeniler hükümetin Dersim üzerindeki zayıf kontrolünden faydalanarak Birinci Dünya Savaşı sırasında oraya kaçmıştı. Türk hükümeti ise yıllarca süren karışıklıkların ardından Dersim'i kesin olarak boyun eğdirmeyi aklına koymuştur. Türk otoriteleri bölgenin ismini Tunceli olarak değiştirmiş, 1936'da bölgeyi kuşatma altına almış ve 1937 ile 1938'de bombalama, köylerin yok edilmesi ve tehcirler dâhil olmak üzere bölgede kapsamlı bir saldırı gerçekleştirmiştir.[529]

Türk kuvvetleri 1980'ler ve 1990'larda PKK'ya karşı verilen savaş sırasında daha da kapsamlı saldırılar ve tehcirler uygulamıştır. Türklerin temel stratejisi köylüleri zorla uzaklaştırmak ve sonra da bu insanların evlerini yakmaktan ibaretti. Görgü tanıklarından biri İnsan Hakları İzleme Örgütü'ne, "bize evlerimizi terk etmemizi emrettiler ve sonra da okulun yakınında toplanmamızı söylediler. Bize PKK'yı desteklediğimizi ve köyü yakacaklarını söylediler" diye anlatmıştır. Görgü tanıklarına göre Türk askerleri, Jandarma olarak bilinen İçişleri Bakanlığı kuvvetleri, Özel Tim isimli özel Jandarma birimleri ve yerel sakinler arasından silah altına alınan köy korucuları bunun gibi baskınlar gerçekleştirmiştir. Ayrıca Türk hava kuvvetleri de bu sürece dâhil olmuştur. İnsan Hakları İzleme Örgütü'ne göre 1984 ile 1995 arasında çoğu Türk güvenlik güçleri tarafından 2,000'ün üzerinde Kürt köyü yok edilmiştir. Türk içişleri bakanı bile 1995'te yaklaşık 2,200 Kürt köyünün "boşaltıldığını veya tahliye edildiğini" ifade etmiştir. Savaş sırasında toplam 3,000'in üzerinde köy sakini evini terk etmiştir. Bir milyondan fazla Kürt ya evlerini terk etmeye zorlanmış ya da savaş bölgesinden kaçmış

529 Alıntı için bkz., McDowall, *Modern History of the Kurds*, s. 199-200, 206-209; Kreyenbroek, "On the Kurdish Language," s. 73; David McDowall, "The Kurdish Question," *Kurds*, ed. Kreyenbroek ve Sperl, s. 18 içinde ve Martin van Bruinessen, "Kurdish Society, Ethnicity, Nationalism and Refugee Problems," *Kurds*, ed. Kreyenbroek ve Sperl, s. 60 içinde.

ve yerleri değiştirilenlerin tahmini sayısı üç milyona kadar yükselmiştir. Ülke içinde yerleri değiştirilen bu insanların birçoğu aralarında İstanbul'un da bulunduğu Türkiye'nin büyük şehirlerindeki varoşlara yerleşmiştir.[530]

Türkiye, Kürtleri siyasi ve kültürel olarak da baskı altında tutmaya çalışmıştır. En göze çarpan kurbanlar arasında Türkiye'nin güneydoğusunda yer alan Diyarbekir kentinden Zana ailesi vardı. Mehdi Zana 1977'de Diyarbekir belediye başkanı seçilen ancak üç yıl sonra tutuklanan Kürt bir siyasi aktivistti. 1991'de serbest bırakılan Zana, 1994'te tekrar hapishaneye gönderilmiş ve 1995'te bir kez daha serbest bırakıldıktan sonra İsveç'e sürgüne gitmiştir. Mehdi ile evlendiğinde sadece 15 yaşında olan eşi Leyla Zana da politikacı olmuştur. Leyla Zana 1991'de Türkiye parlamentosuna seçilmiş ancak milletvekili olarak ilk eylemi siyasi şok dalgaları yaratmıştır. Zana Kürt renklerini taşıyan bir saç bandı takmıştır: sarı, yeşil ve kırmızı. Ve mecliste sadakat yeminini Türkçe olarak tekrarlarken araya birkaç Kürtçe kelime de eklemiştir: Zana, "Kürt ve Türk halkları demokratik bir çerçevede birlikte yaşayabilsin diye mücadele etmeyi" hedeflemiştir. Bu ihlâlden dolayı partisinden ihraç edilen Zana ve diğer milletvekilleri, yeni Demokrasi Partisi'ni kurmuş ancak Türk parlamentosu 1994'te PKK ile bağlantılı oldukları iddiasıyla Zana ile diğer milletvekillerinin dokunulmazlığını kaldırmıştır. Leyla Zana ve diğer milletvekilleri on beş yıl hapis cezasına çarptırılmıştır.[531] Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin bu kararı adaletsiz bulmasının ardından yeniden görülen davada ilk cezaları onanmış ancak Zana, Haziran 2004'te tutuksuz olarak bir kez daha yargılanmak üzere serbest bırakılmıştır.

530 Human Rights Watch, *Weapons Transfers and Violations of the Laws of War in Turkey* (Kasım 1995), s. 2, 15; ve Norwegian Refugee Council/Global IDP Project, Profile of Internal Displacement: Turkey. "Compilation of the Information Available in the Global IDP Database of the Norwegian Refugee Council (5 Nisan 2004'ten itibaren)."

531 Ertuğrul Kürkçü, "Leyla Zana: Defiance Under Fire," *Amnesty Magazine* (2003).

Kürtler, Türkiye'nin güneyi ve doğusunda da, İran ve daha çok Irak'taki yöneticileri ile tekrar tekrar çatışmıştır. Tıpkı Türkiye gibi Irak da parçalanan Osmanlı İmparatorluğu'nun varis devletlerinden biriydi. Eğer Britanya askeri ve ekonomik nedenlerle Osmanlı'nın Musul vilayetini Mezopotamya ile birleştirmek konusunda ısrarcı olmasaydı, Irak Osmanlı imparatorluğundan sayıca yüksek bir Kürt azınlığa sahip olmadan çıkacaktı. Türkiye de Musul üzerinde hak iddia etmiş ancak Milletler Cemiyeti 1925'te Britanya'nın tutumunu benimsemiş ve o dönemde Britanya mandası olan Irak bölgenin büyük kısmını elde etmiştir.[532] Britanya kısa süre sonra Irak'a bağımsızlığını vermek için müzakerelere girişmiş ve Britanya mandasının1930'da sona ermesi, Musul vilayetinde yaşayan Kürtleri Irak sınırları içinde bırakmıştır.

Kürtler Irak'ta ve İran'ın komşu bölgelerinde tekrar tekrar ayaklanmalar çıkarmıştır. Tipik olarak, merkezi hükümet otoritelerinin zayıf göründüğü dönemlerde isyan etmişlerdir. Dolayısıyla savaş sırasında veya savaşın hemen ardından patlak veren uzun bir Kürt isyanı tarihi vardır. Bu erken isyanlar bölgeseldi ve aşiret düzeyindeydi ancak devrimci Kürt hareketleri yirminci yüzyılda gitgide milliyetçi bir nitelik kazanmıştır.

Kuzeydoğu Irak'tan Barzani aşiretine bağlı olan Molla Mustafa Barzani, tüm Kürt devrimcileri arasında en ünlü olanıydı. Kendisi büyük kardeşi Şeyh Ahmed ile birlikte, Kraliyet Hava Kuvvetleri'nin desteği sayesinde bastırılan 1931 ve 1932'deki bir ayaklanmada Irak hükümetine karşı savaşmıştır. Barzani 1945'te devrim ilan etmiş ancak Irak baskısı karşısında Kuzey Irak'taki Mahabad şehrine çekilmiştir. Mahabad, Sovyetler Birliği 1941'de, yani İkinci Dünya Savaşı sırasında İran'ın kuzeyini kontrolü altına aldığında Kürt milliyetçiliğinin merkezi haline gelmiştir. Mahabad Cumhuriyeti Ocak 1946'da bağımsızlığını ilan etmiş ancak kısa süre sonra İran kuvvetleri tarafından zapt

532 McDowall, *Modern History of the Kurds*, s. 143-146; Bulloch ve Morris, *No Friends But the Mountains*, s. 91-93.

edilmiş ve Barzani 1947'de SSCB'ye çekilmiştir. Barzani, merkezi hükümet ile Irak Kürtleri arasındaki ilişkinin kısa süreliğine iyileşmesine yol açan bir devrimden sonra sürgünden Irak'a dönüş yapmış ancak 1961'de yeni çatışmalar başlamıştır.[533]

Baas Partisi, 1968'de Irak'ta yönetimi ele geçirdikten sonra Kürt milliyetçiliği yeniden alevlenmiştir. Gücünden şüphe eden Bağdat'taki yeni rejim, ilk başta kuzeydeki Kürtlere özerklik unsurları sunmuş ancak Kerkük şehrinin ve petrol yataklarının statüsü büyük bir sorun teşkil etmiştir. Saddam Hüseyin rejimi ve Kürt liderleri, Kerkük'ün oluşturulacak Kürt bölgesinin sınırları içinde yer alıp almayacağını tartışmıştır. Bağdat 1974'te, tek taraflı olarak Kerkük üzerinde merkezi kontrolün devam etmesini öngören bir özerklik ilkesi ilan etmiştir. Barzani bu koşulları kabul etmeyi reddetmiş ve son isyanını başlatmıştır. İran'dan gelecek desteğe güvenmiş ancak Irak 1975'te İran ile bir antlaşma imzalamış ve böylece Barzani mağlup edilmiştir.[534] Bu, Molla Mustafa Barzani'nin son mağlubiyetiydi -kendisi 1979'da Amerika Birleşik Devletleri'nde hayatını kaybetmiştir-. Ancak Irak'ın 1980'de İran'ı istila etmesi, Kürt bölgelerindeki Irak askeri varlığını zayıflatmış ve birbirleriyle rekabet halindeki iki Kürt Partisi olan Molla Mustafa'nın oğlu Mesud Barzani'nin liderliğindeki Kürdistan Demokrat Partisi (KDP) ve Celal Talabani'nin liderliğindeki Kürdistan Yurtseverler Birliği (KYB) tarafından girişilen yeni bir Kürt isyanını ateşlemiştir.

Hem Irak hem de İran hükümetleri Kürt isyanlarını bastırmak için seçilmiş tehcirleri bir araç olarak kullanmış ancak

533 Bulloch ve Morris, *No Friends But the Mountains*, s. 98-123; McDowall, *Modern History of the Kurds*, s. 178-180, 240-246, 308-313; Jonathan C. Randal, *After Such Knowledge, What Forgiveness? My Encounters with Kurdistan* (Boulder, Colo., 1999), s. 112-131.

534 McDowall, *Modern History of the Kurds*, s. 335-339; McDowall, "The Kurdish Question," s. 28-30; Human Rights Watch, *Iraq's Crime of Genocide: The Anfal Campaign Against the Kurds* (New Haven, 1995), s. 4, 19-20; ve Edmund Ghareeb, *The Kurdish Question in Iraq* (Syracuse, N.Y., 1981).

Irak'taki tehcirler zamanla etnik temizliğe dönüşmüştür. Irak, Molla Mustafa Barzani'nin nihai ayaklanmasını bastırdıktan sonra Kuzey Irak'ın bazı bölümlerindeki nüfusu yeniden teşkil etmek için bir seferberliğe girişmiştir. Hükümet çok sayıda Kürt köyünü yok etmiş ve Kürtlerin yerini almaları için Araplara çeşitli teşvikler sağlamıştır. Örneğin, Musul'un güneyindeki çölden gelen Sünni Araplar kuzeyde Kürt topraklarına yerleşmiştir. 1975'te bir Kürt köyüne taşındığını anlatan bir Arap'ın ifade ettiği gibi, "kuzeye gittiğimiz için çok memnunduk zira güneyde sulanan arazilerimiz yoktu." Diğer taraftan on binlerce Kürt de güneye tehcir edilmiştir. Irak 1978 ve 1979'da kuzey sınırı üzerinde yer alan bölgelerden yaklaşık 32 km'lik bir alanı tahliye etmiş ve yüzlerce Kürt köyünü daha ortadan kaldırmıştır. Irak, aralarında Kürtlerin de bulunduğu ve sayıları yaklaşık 250,000'i bulan Arap olmayan vatandaşını topraklarından kovmuştur.[535]

Irak, 1987 ve 1989 arasında ülkesindeki Kürtlere karşı daha da şiddetli bir seferberlik gerçekleştirmiştir. Saddam, 1987'de kuzeni Ali Hasan el-Mecid'i Irak'ın kuzeyinde kontrolü yeniden ele geçirmekte görevlendirmiş ve Irak kuvvetlerinin ilk kez Nisan'da kullandığı silah, el-Mecid'e uluslararası sahnede kötü şöhret sağlayan o ismi vermiştir: "Kimyasal Ali". Irak kuvvetleri kimyasal silahları Balisan vadisinde yer alan Kürt köyleri üzerinde kullanmıştır. Ayrıca yüzlerce köyü yerle bir etmişlerdir. ABD Senatosu Dış İlişkiler Komitesi personeli Peter Galbraith, Eylül 1987'de yıkımın bir kısmına şahit olmuştur. ABD'deki Irak büyükelçisi, Galbraith'i ülkeyi ziyaret etmeye davet etmiş ve Irak kuvvetleri şaşırtıcı bir şekilde Galbraith ve Amerikalı bir diplomatın yolculuklarına, yol üzerindeki birçok Kürt kenti ve köyü-

535 Human Rights Watch, *Iraq's Crime of Genocide*, s. 24-25; Human Rights Watch, *Claims in Conflict: Reversing Ethnic Cleansing in Northern Iraq* (Ağustos 2004), vol. 16, no. 4 (E), s. 2, 8, 10; ve Samantha Power, *"A Problem from Hell": America and the Age of Genocide* (New York, 2002), s. 175. İran üzerine, bkz., Fereshteh Koohi-Kamali, "The Development of Nationalism in Iranian Kurdistan," *The Kurds*, ed. Kreyenbroek ve Sperl, s. 17 içinde.

nün yok oluşuna tanıklık ettikleri Kürt bölgesine kadar devam etmelerine izin vermiştir.[536]

Iraklı Kürtlere karşı verilen savaş, 1989'da Irak kuvvetlerinin köyleri ateşe verdiği, kimyasal saldırılar gerçekleştirdiği ve Kürtlerin yerini değiştirdiği El-Enfal Harekâtı ile doruğa çıkmıştır. Bu, hırslı bir etnik temizlik programıydı. El-Mecid amaçlarını Nisan 1988'deki bir toplantının video kaydında açıklamıştır. Bu toplantıda, "gelecek yaza kadar, bölge çapında sağa sola yayılmış köyler artık yerinde olmayacak, onun yerine bölgede sadece kamplar yer alacak" diye konuşmuştur. El-Mecid geniş bölgelerde yerleşimlere yasak getirilmesinden ve kitlesel tahliyelerden söz etmiştir: "Ana yolların üzerinde bulunanlar dışında hiç insan olmayacak." Irak'taki El-Enfal Harekâtı'ndaki en kötü şöhretli gaz saldırısı, 16 Mart'ta Halepçe'de gerçekleştirilmiş; birçok başka şehir ve köy de aynı kaderi paylaşmıştır. Örneğin, 3 Mayıs 1988 akşamında Göktepe köyünde yaşayan Kürtler Irak jetlerinin sesini duymuştur. Göktepe daha önce pek çok kez bombalanmıştı ancak bu kez durum farklıydı. Görgü tanıklarından birini ifade ettiği üzere, "bombalama başladığında ses önceki seferlerden farklıydı (...) Dumanın yükseldiğini gördüm, beyazdı sonra griye döndü (...)Duman, kibriti yaktığınızdaki gibi kokuyordu. Bayılmışım."[537] Irak kuvvetleri El-Enfal Harekâtı sırasında yaklaşık 100,000 Kürt'ü katletmiş ve yüz binlerce insanı da evlerinden zorla çıkarmıştır.

Ülkenin kuzeyinin etnik haritasını yeniden yaratma yönündeki nihai Irak seferberliği, 1991'deki Körfez Savaşı'ndan hemen sonra gerçekleştirilmiştir. Kürtler Koalisyonun elde ettiği zaferle birlikte milliyetçi bir devrim yapmış ve Kuzey Irak'taki hemen hemen tüm Kürt bölgelerini ele geçirmiştir. Saddam Hüseyin

536 Human Rights Watch, *Iraq's Crime of Genocide*, s. 40-47, 49-51; Power, "A Problem from Hell," s. 183.

537 Alıntı için bkz., Human Rights Watch, *Iraq's Crime of Genocide*, s. 118, 255; Power, "A Problem from Hell," s. 188-189; ve Randal, *After Such Knowledge*, s. 212-214, 230-232.

ise ateşkes antlaşması imzalandıktan sonra Kürtlere misilleme yapmıştır. Kerkük'ün Mart sonunda Irak kuvvetlerinin kontrolüne geçmesi yeni bir kaçış dalgası başlatmıştır. Bir milyondan fazla Kürt kuzeye kaçmıştır. Binlerce kişilik gruplar dağları geçerek Türkiye sınırına gitmiştir. Tük hükümeti mültecileri sıcak karşılamamış ancak yerel Kürtler mültecilere gıda temin etmek için ellerinden geleni yapmıştır. Türkiye'nin güneydoğusundan bir Kürt fırıncı ekmek üretimini üç kat arttırmıştır. Kendisi, bir muhabire şunları anlatmıştır: "Bunun yeterli olup olmadığını bilmiyorum (...) bu bölgeden herkes yardımcı oluyor."[538]

Koalisyon'un Körfez Savaşı galibiyetinden hemen sonra patlak veren kriz, dünya kamuoyunun dikkatini çekmiştir. İnsani endişeler çerçevesinde hareket eden Amerika Birleşik Devletleri, Britanya ve Fransa, Türkiye ile Irak'ın kuzey sınırının yakınında "güvenli bir bölge" teşkil etmiş ve Irak hava kuvvetleri için 36. paralelin kuzeyinde "uçuşa yasak bir bölge" oluşturmuştur. Irak kuvvetleri ve otoriteleri, Ekim 1991'e kadar Kerkük hariç Irak'ın kuzeyindeki çoğu Kürt bölgesinden geri çekilmiştir. Kuzey Irak'ın fiilen Kürt ve Irak bölgelerine ayrılması, Kürt menfaatleri ve Irak rejiminin kuzeyi Araplaştırma seferberliği için eşzamanlı ilerleme kaydetmiştir. Kürtler özerklik elde etmiş ancak Irak hükümeti Kerkük'ü bir Arap şehri ve bölgesi haline getirmek için başlattığı girişimi hızlandırmıştır. Irak otoriteleri, Kerkük ve diğer topluluklardan 100,000 kişiyi tehcir etmiş ve onların yerine Arapları kuzeye yerleşmeleri için desteklemiştir.[539]

Türklerden Bulgarlara

Yirminci yüzyılın sonlarına doğru, aralarında Bulgaristan, Lübnan ve Suriye'nin de bulunduğu eski Osmanlı toprakları, birçok etnik ve dini çatışma ile istenmeyen etnik ve dini gruplara uygulanan baskılara sahne olmuştur. Mesela Bulgaristan ülkede

538 Power, "A Problem from Hell," s. 238-241; Randal, *After Such Knowledge*, s. 53-57; ve *New York Times*, 7 Nisan 1991.

539 Human Rights Watch, *Claims in Conflict*, s. 13-15.

yaşayan Türklere karşı birtakım baskı seferberlikleri başlatmıştır. Bulgaristan'ın Türk nüfusu 1877-1878'deki Osmanlı-Rus Savaşı ve 1912-1913'teki Birinci Balkan Savaşı'ndan sonra giderek azalmış ancak ülkede her şeye rağmen bir Türk azınlığı yaşamaya devam etmiştir. Türkler, Bulgaristan'ın güney sınırının orta bölgesinde ve kuzeydoğudaki bazı bölgelerde güçlü bir varlığa sahipti. Türkler toplam olarak Bulgaristan nüfusunun yaklaşık yüzde 10'uydu ve Bulgarların yüzde 15'i de Müslüman'dı.

Bulgar Türklerinin, İkinci Dünya Savaşı'nın ardından yönetimi ele geçiren Komünist rejiminden sağ çıkıp çıkmayacaklarını sorgulamak için herhangi bir nedenleri yoktu. Bulgaristan, 1950'de Türkiye'den, "göç etmeye razı" olarak tanımlanan 250,000 Bulgar Türkünü üç ay içerisinde kabul etmesini talep etmiştir. Bu o kadar hızlı bir şekilde gerçekleşmemiştir ancak çoğu kuzeydoğudaki Varna bölgesinden gelen 155,000 Bulgar Türkü, Türkiye 1951'in sonunda sınırlarını kapatana kadar ülkeyi terk etmiştir.

Bulgaristan hükümeti ülkedeki Türklere uygulanan zulmü, Komünist yönetimin son yıllarında yinelemiştir. Bulgar rejimi, 1980'lerde zirve yapan kapsamlı bir seferberlik bünyesinde Bulgar Türklerinin varlığını dahi reddetmiştir. Sahte kimlik teorisi ile eşanlamlı bir görüşü benimseyen ülkenin son Komünist diktatörü Todor Jivkov yönetimi altındaki Bulgar liderliği, Bulgaristan Türkleri ve Müslümanlarının aslında ataları din değiştirdiği için gerçek kimliklerinden mahrum kalmış Bulgarlar olduklarına karar vermiştir. Yirminci yüzyılın başındaki ulusal Balkan devletlerinden biri gibi hareket eden Komünist Bulgaristan, Türk kimliğinin neredeyse tüm ibarelerinin yanı sıra İslam'ın da bazı unsurlarını yasaklayarak Türklere sözde gizli Bulgar kimliklerini iade etmeye çalışmıştır. Bulgaristan, Türk ve İslami kuruluşları kapatmış, sünneti yasaklamış, kamusal alanda Türkçe konuşma aleyhine yasal yaptırımlar getirmiş ve Türkçe isimleri yürürlükten kaldırmıştır. Zorunlu isim değiştirme seferberlikleri, ilk olarak 1971-1974 arasında, Bulgaristan'ın güneyindeki Rodop

Dağları'nda yaşayan ve Bulgarca konuşan Müslüman topluluğu Pomakları hedef almış ve 1984-1985'e kadar ülkenin büyük bölümünde yaşayan Türkleri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Kamusal alanda Türkçe konuşmaya getirilen para cezası ve benzer cezalar direnişe yol açmış ve Bulgar güvenlik kuvvetleri de buna şiddetli bir baskı ile karşılık verişmiştir. Batılı diplomatlara verilen raporlar, Bulgaristan Türkleri arasında yüzlerce kişinin katledildiğini aktarmıştır.[540]

Todor Jivkov, Bulgar Türklerine karşı son seferberliğine 1989'da onları ülkeyi terk etmeye zorlayarak başlamıştır. Jivkov, Bulgaristan Türkleri arasındaki görece yüksek doğum oranının ülkenin Türk azınlığın sayısını yükseltmesinden korktuğu için Türkleri ülkeden temizlemeye karar vermiş olabilir. Belki de "tarihin çarkını Osmanlı İmparatorluğu zamanına döndürme umudunu taşıyan çevrelerden" söz ederken, bir yandan da Bulgar milliyetçilerinden destek kazanmayı ümit etmiştir. Amaçları ne olursa olsun, Bulgar polisi ve askerleri Türkleri evlerinden tahliye etmiştir. Bir Türk mülteci Haziran ortasında "köpekli polis görevlileri gece evimize geldi ve bize dışarı çıkmamızı söylediler" diye anlatmıştır. Bir başka mülteci ise evlerine gelip "pasaportlarını ellerine tutuşturarak onlara hemen evlerini terk etmelerini söyleyen" askerlerden bahsetmiştir.[541] Bulgar otoriteleri ise Türklerin ülkeyi terk etmesine zorlamanın değil, yeni liberal pasaport politikalarının neden olduğunu iddia etmiştir.

Bulgaristan'ın Türk sınırında yer alan Kapıkule kenti, 1989 ilkbaharının sonunda ve yazında Bulgar Türklerinin ülkeden gidişini izlemek için gidilecek yerdi zira binlerce insan evlerini buradan terk etmişti. Haziran'ın ortasında günde 3,000 kişi Bulgaristan sınırı üzerinden Türkiye'ye geçmekteydi ve bu oran Ağustos'ta günde yaklaşık 4,000 kişiye kadar yükselmişti. Mül-

540 *New York Times*, 7 Şubat 1985; *Washington Post*, 2 Nisan 1985; ve Raymond Detrez, *Historical Dictionary of Bulgaria* (Lanham, Md., 1997), s. 275.

541 *The Independent*, 10 Temmuz 1989; *Financial Times*, 16 Haziran 1989; ve *New York Times*, 22 Haziran 1989.

teciler arabayla, trenle, bisikletle ve yaya olarak sınıra varmış ve gitgide uzayan kuyruklar halinde sınır kapısına yığılmışlardı: 10, 20 ve hatta 24 kilometre uzunluğunda kuyruklar.[542] Türkler 1989'da, 1878 kışının ortasında trenlerin tepesine tutunan Müslümanlar veya 1912'de gayrinizami çetelerden kaçan siviller kadar korkmamıştı muhtemelen, ancak Bulgaristan Türkleri her şeye rağmen kıyafetlerini, yiyeceklerini ve eğer yeterince büyük taşıtları varsa fırınlarını, çamaşır yıkama makinelerini ve buzdolaplarını toparlayarak evlerini terk etmişti. Açık bir şekilde, bir daha eve döneceklerini kuşkusuz düşünmüyorlardı ancak yine de çoğu sonunda geriye döndü. Bu insan seli, 1989 Ağustos'unun sonlarında, mevcut akını massetmek için yetersiz kalan Türkiye, sınırlarını Bulgaristan'dan gelen aralıksız kaçışa kapatana kadar devam etmiştir. O zamana kadar yaklaşık 300,000 veya daha çok sayıda insan Bulgaristan'ı çoktan terk etmişti. Bu, İkinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından gelen kaçıştan sonra Avrupa'daki en büyük münferit mülteci kaçışıydı ancak Türklerin yarısı ve hatta yarısından fazlası daha sonra Bulgaristan'a dönmüştür.

Bulgaristan, çeşitli bölgeleri topyekûn tahliye ederek fabrikaları ve çiftlikleri çalışanlarından mahrum bıraktığı için ani bir ekonomik zarara uğramıştır. Örneğin Bulgaristan'ın kuzeyindeki Razgrad'ın bir zamanlar 75,000 kişiden müteşekkil nüfusu, anlatılanlara göre Temmuz başında 15,000'e düşmüştür.[543] Bu sürecin ekonomik sonuçları ise barizdi: Bulgaristan, Türkleri sürmeyi kaldıramamıştır. Jivkov'un Bulgar Türklerine karşı başlattığı son seferberlik milliyetçi çevreleri memnun etmiş olsa da, bu durum hükümeti desteklemeye yetmemiştir. Doğu bloğunun dört bir yanında hükümetler çökerken, Jivkov da Kasım 1989'da iktidarını yitirmiştir.

Bellapais ve Yafa

Kitlesel kaçış ve zorunlu göç Osmanlı İmparatorluğu'nun yok

542 Sürgüne dair bazı anlatılar için bkz., *The Times* (London), 23 Haziran 1989; *New York Times*, 22 Haziran 1989.

543 *The Independent*, 4 Temmuz 1989.

olmasından uzun süre sonra dahi eski Osmanlı topraklarındaki şehir, kasaba ve köylerin etnik yapısını dönüştürmeye devam etmiştir. Örneğin Kıbrıs'ta Rumların çoğunlukta olduğu Bellapais, Beylerbeyi isimli bir Türk köyü haline gelmiştir. Kıbrıslı Rumlar öncelikle Bellapais'te yaşamaya devam etmiş ancak 1976'da sürülmüşlerdir. Rum köylülere eşyalarıyla birlikte evlerini terk etme veya elleri boş sürülme seçeneği sunulmuştur. Buna karşılık güneyden gelen Kıbrıslı Türk mülteciler de Bellapais'e yerleşmiştir. Birçoğu, güney kenti Limasol'un yakınında yer alan bir köyden gelmiştir.[544]

Etnik savaş İsrail'de Tel Aviv ile David Ben-Gurion'un 1906'da genç bir Siyonist olarak vardığı Yafa limanı arasındaki ilişkiyi de kalıcı olarak değiştirmiştir. Tarihi yeni Yahudi kenti Tel Aviv'den binlerce yıl öncesine dayanan eski şehir, Tel Aviv metropolünün güney kısmı haline gelmiştir. Tel Aviv'in 1948'den sonraki hızlı gelişimi Siyonizm'in başarısının kanıtıydı ancak Yafa zor günler yaşamaktaydı. Şehrin Arap sakinlerinin büyük kısmı şehri 1948'de bir daha dönmemek üzere terk etmişti; yine de Yafa'da ve çevre köylerde birkaç bin Arap kalmıştı. Yahudi mülteciler 1950'lerde eski Filistinli Arap mahallelerinden bazılarına yerleşmiş ancak yeni gelen Yahudiler kısa süre sonra başka yerlere taşınmıştır. Aslına bakılırsa, Yafa 1960'larda aralarında nadiren de olsa şehrin asıl sakinlerinin bulunduğu Filistinli Arapların gelişi ile biraz daha Araplaşmıştır. 1960'lardaki kentsel yenilenme, eski kentten geriye kalan bölgelere sanatçıları getirmiş ancak Arapların çoğunlukta olduğu Ajami isimli mahalle Tel Aviv'de suç ve ihmal ile tanınmıştır. Tel Aviv belediye başkanı, Ekim 2000'de, "Yafa'ya uzun bir süre ayrımcılık uygulandığını" kabul etmiştir.[545]

Doğu Akdeniz'den Irak'a farklı gruplara ev sahipliği yapan

544 Oberling, *Road to Bellapais*, s. 231-233; *Washington Post*, 31 Ağustos 1980.

545 Levine, *Overthrowing Geography*, s. 217-220; *Jerusalem Post*, 5 Haziran 2003.

imparatorluk topraklarını ulus devletlere bölme konusundaki aynı temel problem, etnik savaş ve bazı durumlarda da etnik temizliğe neden olmuş ancak kaçışın kesin nedenleri ile kaçışın ve zorunlu göçün şiddeti büyük ölçüde farklılık göstermiştir. Örneğin, hükümetler, Türkiye ve Irak'taki Kürtlerin tehcirini planlayıp hayata geçirirken sıradan insanlardan çok daha önemli bir rol oynamıştır. Bu insanların zorunlu göçü asla tamamlanmamıştır. Aynı şekilde İsrail de tamamen homojen bir ulus devlet haline gelmemiş; ülke kayda değer bir Arap nüfusuna ev sahipliği yapmaya devam etmiştir. Buna karşın, Kıbrıs'taki etnik savaş eski mahalleleri bütünüyle bölmüştür.

Bazı eski Osmanlı topraklarında etnik temizlik tamamlanmamış ancak işte tam da bu nedenle, bu örnekler yirmi birinci yüzyılın başında etnik çatışmaları ateşlemeye devam etmiştir. Kimse Orta ve Doğu Avrupa'daki geçmiş etnik temizliğin tersine çevrilmesini beklemese de, Filistinli mültecilerin statüsü İsrail'in kuruluşunun üzerinden yarım yüzyıldan uzun bir süre geçmiş olmasına rağmen hâlâ çözümlenebilmiş değil. Kıbrıs'ın bölünmesi, daha 2004 yılında adanın Kıbrıslı Rumlarına ait güney bölgesi olan Kıbrıs Cumhuriyeti Avrupa Birliği'ne üye olmaya hak kazandığında önemli bir mesele olarak yeniden gündeme gelmiştir. Türkiye'nin AB üyeliğine kabul edilme olasılığı da Türkiye'deki Kürtlerin haklarına dikkat çekmiştir. Ve Irak'ta 2003'te Amerikan liderliğinde gerçekleştirilen işgalden sonra, yerleri değiştirilen Kürtlerin evlerine dönme hakkı kilit bir mesele olarak su yüzüne çıkmıştır.

Sekizinci Bölüm

"Bir Tür İkinci Gerçeklik"

Kafkaslar ve Yugoslavya, 1988-1999

Irak savaşında muhabirlik yaparken bir otomobil kazasında hayatını kaybeden, *Boston Globe* muhabiri Elizabeth Neuffer, *The Key to My Neighbor's House: Seeking Justice in Bosnia and Rwanda* [Komşumun Evinin Anahtarı: Bosna ve Ruanda'da Adalet Aramak] adlı kitabında Bosna'nın kuzeybatısında yer alan Kozarac şehrini tarif eder. Alçak dağların eteklerinde yer alan Kozarac, Prijedor ile Banja Luka şehirleri arasındadır. Bu kent 1992'de çoğunu Bosnalı Müslümanların oluşturduğu 4,000 kişinin yaşamını sürdüğü bir yerdi ancak Kozarac ve çevresindeki köylerde Sırplar da yaşamaktaydı. Kozarac, Yugoslavya içinde bilinen bir yerdi; kent İkinci Dünya Savaşı sırasında partizan eylemlerin merkeziydi ve bölge görece zengindi. Bölge sakinleri turizm, demir ve kereste üretimi sektörlerinde çalışmaktaydı ve şehir, Almanya ile Avusturya'da çalışıp sonra da biriktirdikleriyle evlerine yatırım yapan erkeklerin kazandıklarından da faydalanmaktaydı.[546]

546 Elizabeth Neuffer, *The Key to My Neighbor's House: Seeking Justice in Bosnia and Rwanda* (New York, 2001), s. 15-16, 20, 35-36, 41, 43, 315. Ayrıca bkz., Judah, *Serbs*, s. 233; ve Peter Maass, *Love Thy Neighbor: A Story of War* (New York, 1996), s. 28-29.

Kozarac, 1992'de Bosna-Hersek'teki savaşın ilk haftalarında yok olmuştur. Aralarında Bosnalı Sırp ordusuna katılıp silahlanan Yugoslav ordusundan Sırpların da bulunduğu Sırp kuvvetleri, 24 Mayıs'ta Kozarac'ı bombardımana tutmaya başlamıştır. İki gün sonra askerler şehre girmiş ve Bosnalı Müslümanlara etnik temizlik uygulamıştır. Sırp savaşçılar, hoparlörlerle kent sakinlerine bodrumlarından dışarı çıkmalarını emretmiştir. Kadınları ve erkekleri ayırmış, erkekleri olay yerinde vurmuş, diğerlerini zorla otobüslere bindirmiş ve onları kamplara götürmüşlerdir. Sırp evleri hariç, Kozarac'ın büyük kısmı ateşe verilmiştir.

Avrupa yirminci yüzyıldaki son büyük etnik temizlik dalgasını deneyimlediğinde Kozarac, Yugoslavya ve Kafkaslarda yok edilen birçok kasabadan biriydi. İmparatorlukların çöküşü, etnik olarak karışık bölgelere bir kez daha terör saçmış ve kitlesel kaçışa neden olmuştur. Bu kez iki komünist imparatorluk, yani Sovyetler Birliği ve Yugoslavya dağılmıştır. Her iki devlet de ismen imparatorluk değildi ancak her ikisi de, bir zamanlar Avrupa ve Asya'daki sınır topraklarını hâkimiyetleri altında tutan imparatorluklar ile çarpıcı bir benzerliğe sahipti. Zira Sovyetler Birliği ve Yugoslavya, Orta ve Doğu Avrupa'daki çoğu ülkenin ulus devletlere dönüşmesinden uzun süre sonra bile ziyadesiyle karışık çokuluslu devletler olmayı sürdürmüştür.[547]

1990'lardaki şiddet bilhassa şoke ediciydi çünkü Yugoslavya ve Sovyet Kafkaslarındaki farklı etnik ve dini gruplardan gelen halklar birbirleriyle gayet iyi anlaşıyorlarmış gibi görünmekteydi. Bu insanlar birlikte yaşamış, aynı okullara gitmiş ve birbirleriyle yan yana çalışmıştı. Bosna, Hırvatistan, Sırbistan, Azerbaycan ve Ermenistan 1960'larda ve 1970'lerde, küresel olarak kaynayan noktalar listesinin tepesinde yer almamaktaydı. Bosna o dönemde bir çatışma alanı olsaydı, hiç şüphe yok ki Uluslararası Olimpiyat Komitesi başkent Saraybosna'yı 1984 Kış Olimpiyat Oyunları için asla seçmezdi. Etnik ve dini barışın hüküm sürdüğü bu daha önceki dönem, kısmen, eskiden birbirlerine

547 Sovyet ve Habsburg imparatorluklarının kısa bir karşılaştırması için bkz., Mazower, *Dark Continent*, s. 49.

düşman olan etnik ve dini grupları sosyalizm kardeşliğinde bir araya getiren diktatörlerin bir ürünüydü. Ancak sıradan insanlar da farklı etnik ve dini gruplardan gelen komşuları ile samimi ilişkiler kurmuştu. Bu insanlar, İkinci Dünya Savaşı sırasında Yugoslavya'nın büyük kısmında vuku bulan katliamlar veya Kafkaslardaki tehcirlerin şiddet tarihini unutmamış ancak bu anıları günlük davranışlarını ve kişisel ilişkilerini belirleyen prensipler olarak yüceltmemişlerdi. Örneğin Sırplar, İkinci Dünya Savaşı sırasında Ustaşa veya Hırvat faşistlerinin zulmüne uğramış ancak çoğu zaman Hirvat komşularını katiller olarak görmemişlerdir.

Komünist diktatörlerin yönetiminde yıllarca süren barışın ardından, artık aşina olduğumuz olaylar silsilesi hem Kafkaslarda hem de Yugoslavya'da etnik temizliğe neden olmuştur. İlk olarak, demokratikleşme ve siyasi açılımlar milliyetçiliği yeniden canlandırmış ve entelektüeller ile siyasi liderler, milliyetçi davalara destek vererek ulusal anavatanların korunması için çağrıda bulunmuşlardır. İkinci olarak ise çok etnikli bölgelerdeki imparatorlukların yıkılışı, eski emperyal toprakları bölüşmek için verilen iktidar mücadelelerinde komşuları birbirine düşürmüştür. Son olarak ise, şiddet eylemleri etnik ve dini çatışma hikâyelerini diriltmiş ve intikam kıyımlarını meşrulaştırmıştır.[548] Yugoslavya ve Kafkaslarda demokrasi, aşırı milliyetçilik ve şiddet arasındaki bağlantılara dikkat çekmek, otoriter rejimleri desteklemek adına öne sürülen bir argüman değildir elbette; fakat bu ilişkisellikler, demokrasinin post-emperyal çok etnikli bölgelerde otomatik olarak istikrar sağlayacağı yönündeki derinliği olmayan varsayımı sorgulamamızı gerektirmektedir.

Glasnost ve Temizlik

Etnik şiddetin, SSCB'nin son lideri Mihail Gorbaçov tarafından başlatılan reform programından birkaç yıl sonra Kafkasları vurmuş olması tesadüf değildir. Gorbaçov, Perestroyka (yeniden ya-

548 Demokrasi'nin etnik temizliğe nasıl katkıda bulunabildiğine ilişkin bir tartışma için bkz., Michael Mann, "The Dark Side of Democracy: The Modern Tradition of Ethnic and Political Cleansing," *New Left Review* 235 (1999), s. 18-45; ve Mann, *Dark Side of Democracy.*

pılanma) ve Glasnost (açıklık) politikaları ile SSCB'yi güçlendirmeyi amaçlamış ancak reformları bir dizi olağanüstü paradoks yaratmıştır. Gorbaçov asla Sovyetler Birliği'nin son lideri olmayı planlamamıştır. Kendisi geçmişteki baskılara sırtını dönmüş ancak reformları serbestliğin yanı sıra şiddeti de beraberinde getirmiştir. Bu yeni özgürlük, Sovyet sınır bölgelerinde milliyetçi hareketler için yeni bir kapı açmıştır. Rakip milliyetçiler çoğu zaman aynı topraklara göz dikmiş ve Sovyetler Birliği dağıldığında da milliyetçiler Kafkaslarda savaşa girişmiştir.

15 cumhuriyet, sayısız özerk bölge ve varlığı resmen tanınan 100'den fazla etnik grubun yaşadığı söz konusu topraklarda, etnik çatışma için potansiyel pek çok sıcak bölge vardı. Sovyetlerin batısında daha önce vuku bulan pogrom, etnik temizlik ve soykırım dalgaları yeni sorunların su yüzüne çıkma olasılığını artırmıştı. Diğer taraftan Baltık bölgesinde geniş Rus nüfuslarının varlığı, Rusları kendi ulusal kimliklerine demografik bir tehdit olarak gören Estonyalılar ve Letonyalılar arasında gerginliğe neden olmuştur. Ancak nüfuzlu bir siyasi lider böyle bir politikayı desteklemiş olsa bile, tüm Sovyet varisi devletlerin Ruslara etnik temizlik uygulamayı göz önünde bulundurmuş olma ihtimali uzaktı. Fakat güneyde, Kafkaslar üzerinde yer alan Sovyetler sınırındaki tüm koşullar, yeni bir etnik şiddet patlaması için uygundu. Kafkas hakları birbirlerine güven duymuş olsa bile, ki ortada böyle bir güven hissi yoktu, bu toprakların üzerine homojen bir ulus devletler haritası yerleştirmek imkânsızdı. Bölgedeki birçok etnik grup geçmişteki soykırım ve tehcirler yüzünden derin bir hınç beslemekteydi. Örneğin, Çeçenler ve İnguşlar İkinci Dünya Savaşı sırasında aniden Stalin tarafından Sovyetlerin doğusuna tehcir edildiklerini hâlâ hatırlamaktaydı. Aynı şekilde Ermeniler de 1915'teki soykırımı unutmamıştı.

Sovyet imparatorluğu zayıflayıp yıkılırken, eski sınırlar çatışmaları şekillendirmede kilit bir rol oynamıştır. Halkların Rus Cumhuriyeti sınırları içinde yaşadığı durumlarda, milliyetçi hareketler doğrudan Rus iktidarı ile karşı karşıya gelmiştir. Örneğin, Kafkasların kuzeyindeki Çeçenistan'da birbirini izleyen

Rus rejimleri, enkaza çevirmeye yardımcı oldukları topraklara tutunmaya çalışmıştır. Rusya sınırlarının ötesinde yaşayan etnik gruplar ise bağımsızlığını yeni elde etmiş Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan devletlerinde birbirlerine etnik temizlik uygulamaya çalışmıştır.

"Ermenistan'ınıza Dönün"

Eski Sovyet haritasına göre, Ermeniler ve Azeriler farklı Sovyet Cumhuriyetlerinde yaşamaktaydı ancak gerçek hayatta durum çoğu zaman öyle değildi. Azeriler Ermenistan'da geniş bir azınlığı teşkil etmekteydi ve aynı şey Azerbaycan'daki Ermeniler için de geçerliydi ve her iki grup da Dağlık Karabağ adı verilen bölgede yaşamaktaydı. Dağlık Karabağ, Ermeni çoğunluğuna rağmen erken Sovyet döneminde, tıpkı Nahçıvan bölgesi gibi, Azerbaycan'a devredilmişti. Nahçıvan'ın Ermeni nüfusu yıllar içinde giderek küçülmüş ancak Ermeniler yine de Dağlık Karabağ'daki en büyük nüfus grubu olarak konumlarını korumuştur.

1905'te ve 1918'den 1920'ye kadarki Rus sivil savaşı yıllarında Ermeniler ve Azeriler arasında süregelen şiddet geçmişine rağmen, Sovyetler Birliği'nin yıkılışının Ermenistan ve Azerbaycan arasında bir etnik savaşa neden olacağı belli değildi. Ermeniler ve Azeriler 1945'ten sonra çoğu zaman yan yana veya en azından birbirlerinin yakınında yaşamıştır. Başkent Bakü de dâhil olmak üzere Azeri şehirlerinde binlerce Ermeni vardı ve Ermenistan'da da bir sürü Azeri köyü bulunmaktaydı. Savaşın patlak vermesinden sonra bile birçok mülteci, Ermeniler ve Azeriler arasındaki eski dostane ilişkileri anımsamıştır.[549] Bu insanlar komşuydu, çalışma arkadaşıydı ve hatta dosttu.

Ermeniler ve Azeriler her zaman birbirlerinden nefret etmemiş ancak Sovyet dönemi boyunca güçlü milliyetçi kimlikler Kafkaslarda ayakta kalmayı sürdürmüştür. Bu durum, bilhassa Ermeniler için geçerliydi. Ermeni milliyetçiliği 1960'lardan iti-

549 Mükemmel bir tartışma için bkz., Thomas de Waal, *Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War* (New York, 2003), s. 45-47, 169.

baren soykırım hatırasına gitgide daha güçlü bir şekilde odaklanmıştır. 1965'te Ermeni soykırımının ellinci yıldönümünde düzenlenen kitlesel bir toplu gösteri 24 Nisan'ı Ermenistan'da bir anma günü haline getirmiş ve resmi soykırım anıtı 1967'de inşa edilmiştir.[550] Ermenilerin soykırım anıları Azerilere karşı öyle bir düşmanlık beslemelerine izin vermiştir ki, Ermeniler bir Türk halkı olan Azerileri Türkler olarak tanımlamıştır.

1980'lerde hüküm süren daha serbest bir siyasi iklim, Ermenistan ve Azerbaycan'daki milliyetçiliği radikalleştirmiştir. SSCB'nin başka yerlerinde olduğu gibi, Glasnost Ermenistan ve Azerbaycan'da daha özgür bir ortam inşa ederek insanların kendilerini ifade edebilmelerine izin vermiştir. Ancak Ermeniler ve Azeriler yeni özgürlüklerini uzlaşmaz hedeflerini seslendirmek için kullanmıştır: Her iki halk da Dağlık Karabağ'ı istemiştir.[551] Milliyetçiler, sloganlarını atmak ve Dağlık Karabağ üzerindeki iddialarını haykırmak için sokaklara dökülmüşlerdir. Ermenistan başkenti Erivan ve Dağlık Karabağ'ın esas şehri Stepanakert'teki (Hankendi) Ermeniler, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan ile birleşmesini talep etmiştir. Diğer taraftan Azeriler ise Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın bir parçası olarak kalması için direnmek üzere Bakü sokaklarına dökülmüştür.

Ermeniler ve Azeriler arasındaki şiddet, 1987'de patlak vermiş ancak yeni çatışmalar Bakü'nün 32 kilometre kuzeyinde, Hazar Denizi kıyısı üzerinde yer alan Azeri sanayi kenti Sumgayıt'ta vuku bulan bir pogrom yüzünden ilk kez Şubat 1988'de dikkatleri geniş çapta üzerine çekmiştir. Sumgayıt'ın muazzam bir etnik şiddet geçmişi yoktu -şehir 1949'da kurulmuştu- ve kentte yaşamını süren 10,000 ile 20,000 arasındaki Ermeni'den çok azı, 1980'lerin sonunda Sovyetler Birliği'nde bir pogromun meydana gelebileceğini tasavvur edebilmişti.

550 Suny, *Looking Toward Ararat*, s. 186.

551 Bkz., Mark Malkasian, *Gha-ra-bagh! The Emergence of the National Democratic Movement in Armenia* (Detroit, 1996).

Azerilerden oluşan bir kalabalık, 26 Şubat ve 27 Şubat 1988'de Sumgayıt'ın Lenin Meydanı'nda toplanmıştır. Ermenistan ve Dağlık Karabağ'da gerçekleştirilen Ermeni gösterilerinde atılan sloganları tersine çeviren kalabalık "Karabağ! Karabağ! Karabağ'ı Ermenileri bırakmayacağız!" diye bağırmıştır. Gösterinin liderlerinden biri, kısa süre önce Ermenistan'dan kaçan bir Azeri'ydi ve kalabalığa akrabalarının Ermeniler tarafından katledilişini anlatıyordu. Azeri göstericiler, 27 Şubat'ta, slogan atmaktan Ermenileri yağmalamaya ve onlara saldırmaya geçmiştir. Ermenileri şehir otobüslerinde aramışlardır. Kalabalıklar tramvay vagonlarını durdurup Ermenileri döverken, "burada Ermeni var mı? Öne çıkın!" diye bağırmıştır. Bazıları ucu sivri çelik çubuklarla silahlanmış Azeriler, ertesi gün Sumgayıt'ın geniş konut sitelerinde Ermeni avına çıkmıştır. Bir apartmanın önünde "Ermenilere ölüm! Ermeniler dışarı çıkın!" diye haykırmışlardır.[552]

Toplanan güruhun uğultusunun ortasında, Ermeni ailelerinin elinde dairelerine barikat kurmak veya barınak aramak için sadece birkaç dakika kalmıştır. Bir Ermeni ailenin de fark ettiği üzere yardım bulmak zordu. Azeri bir komşunun oğulları onlara, "sizi kendimiz öldüreceğiz! Dışarı çıkın" diye bağırmış ve diğer komşularından biri onları banyosunda saklamadan önce başka komşuları onlara defolup gitmelerini söylemiştir. Bazı Ermeniler anlık bir karar için zor bir iş olsa da, Azeriymiş gibi yapmaya çalışmıştır. Zira Azeri müziği çalmak bazen işe yarayabilmekteydi. Fakat en sonunda Ermeniler kapılarını barikatlayarak kapatmış ve ellerinde ne varsa -kemer tokaları, bıçaklar ve hatta kaynar su- bunları kullanarak silahlanmıştır. İlk olarak, kapı tehditler eşliğinde yumruklanmış ve güruh er ya da geç içeriye girmeyi başarmıştır. Daha sonra neler olduğunu aktaran Karine Grigorevna isimli genç bir Ermeni kadın şunları aktarmıştır: "Sanki

552 Samvel Shahmuratian, *Sumgait Tragedy: Pogroms Against Armenians in Soviet Azerbaijan*, Yelena Bonner'in önsözü ile, tercüme eden Steven Jones (New Rochelle, N.Y., 1990), s. 23, 75, 249; de Waal, *Black Garden*, s. 18-19, 32.

kapıyı havaya uçurmuşlardı. Fırlayıp salonun tam ortasına düştü." Pogromcular içeriye doluşurken "Burayı terk edin, gidin (...) Ermenistan'ınıza geri dönün" diye haykırmıştır. Grigorevna'nın annesi ve babası dövülmüş, kendisine tecavüz edilmiş ve kız kardeşi de pencereden aşağıya atılmaktan zor kurtulmuştur.[553] Resmi Sovyet kaynaklarına göre, pogrom sona erene kadar yaklaşık 31 veya 32 kişi hayatını kaybetmiş ancak Ermeniler daha yüksek bir ölü sayısı öne sürmüştür.

Sumgayıt pogromu, Ermenilerin ulusal Türk korkusu ve nefretini yeniden alevlendirme ve yönlendirmede kilit bir rol oynamıştır. Ermenileri şoke eden sadece kıyımlar ve diğer şiddet eylemleri değildi. Sumgayıt yalıtılmış bir olay olarak tüyler ürperticiydi ancak Ermeniler bunu kendi halklarına uygulanan şiddetin uzun geçmişinin yeni bir epizodu olarak görmüştür. Bu perspektiften bakıldığında Sumgayıt, herhangi bir münferit katliamdan daha geniş ve daha meşum bir öneme sahipti. Bu, pogromdan daha fazlasıydı; Sumgayıt'taki olay yeni bir soykırımın başlangıcının işaretini vermiştir. Sumgayıt, Türklerin Ermenileri daima imha etmekle tehdit ettiği bir Ermeni tarih vizyonunu doğrulamıştır. Ermenilere göre pogrom, soykırımı geçmişini etnik temizliğin şimdisiyle birleştirmiştir ve Azerileri Türkler olarak tanımlamıştır. Moskova'daki Yüksek Sovyet Mahkemesi'nin dışında pogrom davalarını protesto eden Ermeni göstericiler "Sumgayıt'taki Ermeni Soykırımı Gerçeğini Tanıyın" sloganının yazılı olduğu pankartlar taşımıştır.[554]

Sovyetler Birliği'nin son yıllarında, Azeriler Ermenistan'dan ve Ermeniler de Azerbaycan'dan kaçmıştır. Sovyet kaynakları Aralık 1988'in başlarında 100,000'den fazla insanın Ermenistan ve Azerbaycan'dan kaçtığından söz etmekteydi. Aslına bakılırsa Aidarlı köyünde olduğu gibi bazı durumlarda, kitlesel göç 7 Ara-

553 Shahmuratian, *Sumgait Tragedy*, s. 96, 310.

554 Ronald Grigor Suny, "Constructing Primordialism: Old Histories for New Nations," *Journal of Modern History* 73 (2001), s. 885; Associated Press, 20 Mayıs 1988.

lık 1988'de Ermenistan'ın büyük kısmını yerle bir eden depremde hayat bile kurtarmıştır.[555] Yerel Ermeniler Kasım'da Aidarlı'yı ablukaya almış ve yüzlerce Azeri 7 Aralık öncesinde evlerini terk ederek Azerbaycan Cumhuriyeti'ne gitmiştir. Deprem olduğunda sadece dört kişi yaşamını yitirmiştir. Yeni tahliye planını açıklamak amacıyla düzenlenen bir toplantı sırasında dışarıda o kadar çok insan toplanmıştır ki, kısa süre sonra terk etmeleri gerekecek evlerinin çöküşünden böylelikle kaçabilmişlerdir.

Ermeniler ve Azeriler birbirleri ile yan yana yaşadıkları sürece pogromlar, etnik temizlik ve nüfus transferleri devam etmiştir. Etnik olarak karışık bölgelerde yaşayan Azeriler ve Ermeniler kırsal kesimlerde kendilerini kuşatma altında bulmuştur. Köylerle irtibat kesilmiş, yerleşimler ablukaya alınmış, araçlar taşlanmış, hayvanlar katledilmiş ve evler de çoğu zaman kapı komşuları ve milislerce ateşe verilmiştir. Daha büyük kasaba ve şehirlerde azınlık nüfusları saldırılara maruz kalmıştır. Ocak 1990'da gerçekleştirilen bir pogrom, Bakü'deki Ermenileri perişan etmiştir. Tıpkı iki yıl önce Sumgayıt'ta olduğu gibi, kalabalıklar kapıları yumruklamış, Ermenileri avlamış, onları dövmüş ve birçok insanı yaralayıp katletmiştir. En iyimser tahmine göre 74 kişi, ancak muhtemelen yüzlerce insan hayatını kaybetmiştir. Pogrom, yaklaşık 50,000 kişiden oluşan Bakü Ermenilerinin çoğunun şehirden götürülmesi ile sona ermiştir. Bu, daha kapsamlı bir eğilimin belirtisiydi. 1988 ile 1990 yılları arasında 250,000 Azeri, Ermenistan'ı ve 300,000 Ermeni de Azerbaycan'ı terk etmiştir.[556]

555 *New York Times*, 12 Eylül 1988; *New York Times*, 2 Aralık 1988; *The Guardian*, 29 Aralık 1988; ve *Christian Science Monitor*, 19 Ocak 1989. 1988'de Azerilerin etnik temizliğine ilişkin bkz., de Waal, *Black Garden*, s. 62.

556 De Waal, *Black Garden*, s. 169, 272; Michael P. Croissant, *The Armenian-Azerbaijan Conflict: Causes and Implications* (Westport, Conn., 1998), s. 37; ve Thomas Greene, "Internal Displacement in the North Caucasus, Azerbaijan, Armenia, and Georgia," *The Forsaken People: Case Studies of the Internally Displaced*, ed. Roberta Cohen ve Francis M. Deng (Washington, D.C., 1998), s. 259 içinde.

Dağlık Karabağ için Savaş

Sovyetler Birliği'nin 1991'deki çöküşüyle birlikte, Azeriler ve Ermeniler arasındaki çatışmalar yeni bir evreye girmiştir: tartışmalı Dağlık Karabağ için verilen savaş. Ermenistan ve Azerbaycan bu savaşta artık tamamen bağımsız devletlerdi ancak sadece bir taraf, yani Azerbaycan açık muharipti. Dağlık Karabağ'dan ayrılmış bir Ermeni hükümeti Ocak 1992'de bölgenin bağımsızlığını ilan etmiştir. Ermenistan Cumhuriyeti resmi olarak tarafsız kalmıştı ancak bu pozisyonu, Ermenistan'dan Dağlık Karabağ'a sokulan ikmallerle bağdaştırmak zordu.

Bu savaşta zafer, etnik temizlik ile eş anlamlıydı. Azerbaycan ordusu kağıt üzerinde sayıca üstün olmasına rağmen, Ermeni kuvvetleri başlangıçta zafer kazanmış ve onlar ilerledikçe Azeriler kaçmıştır. Ermenilerin Azerilere düzenlediği en kötü şöhretli saldırılardan biri, Şubat sonunda Karabağ'ın doğu sınırına yakın Hocalı kasabasında gerçekleştirilmiştir. Ermeni kuvvetleri kasabayı kuşatmış, hayatta kalanlara göre nüfusa "ya gidersiniz ya ölürsünüz" demiş ve 25-26 Şubat gecesinde kasabaya üç koldan saldırmıştır. Azerbaycan sınırında yer alan yakınlardaki Ağdam kentine ulaşmak için karlarla kaplı dağları tırmanan Azeriler, dağ geçidinde mahsur kalan mültecilerin katledildiğini ve geride yüzlerce ölü bıraktıklarını aktarmıştır. Kocası ve damadını kaybeden bir kadın Ağdam'a vardıktan sonra, "vuruyorlardı, vuruyorlardı, vuruyorlardı" diye konuşmuştur. Ağdam'ın kendisi de pek güvenli bir liman değildi: binlerce kişi Ermenilerin ilerleyişinden korkup kaçmıştı. Olay yerindeki Amerikalı bir gazeteci "kamyonlar, arabalar, atlar ve bisikletlere binmiş insanlardan oluşan kitlesel bir göç" tarif etmiştir.[557]

Ermeni kuvvetleri Mayıs 1992'de, aralarında Hankendi'nin üzerindeki tepelerde yer alan Şuşa'nın ele geçirilmesinin de bu-

557 Thomas Goltz, *Azerbaijan Diary: A Rogue Reporter's Adventures in an Oil-Rich War-Torn Post-Soviet Republic* (Armonk, N.Y., 1998), s. 122, 125; *The Sunday Times* (London), 1 Mart 1992.

lunduğu yeni zaferler elde etmiştir. Şuşa geçmişte birçok Ermeni trajedisine sahne olmuştur. Azerbaycan 1922'de Şuşa'da başlatılan bir Ermeni ayaklanmasını bastırmış ve Ermeni kentinin büyük kısmını yok etmiştir. Dolayısıyla Ermeniler için 9 Mayıs'ta Şuşa'da elde ettikleri zafer geçmişteki yanlışların intikamıydı ve aylar süren Azeri roket saldırılarının sonuydu. Hankendi'deki Ermeniler bodrumlarda uyumayı bırakmış ve Şuşa'yı talan etmek için bayırı tırmanmışlardır. Bazıları, bilhassa da mülteciler orada kalmıştır. Şuşa'da terk edilmiş bir daireye yerleşen bir mülteci, "Evlerimiz harabeye döndüğü için, burada yaşamanın yanlış olduğunu düşünmüyoruz" diye durumunu açıklamıştır.[558] Ermeniler aynı ay, daha önce Dağlık Karabağ'ı Ermenistan Cumhuriyeti'nden ayıran Laçın isimli köyde yer alan oldukça dar bir toprak şeridine el koyarak, kopan bölge ile Ermenistan arasında direkt bir hat açmıştır.

Ermeni kuvvetleri 1992'nin başlarında çoğu zaman üstünlüğü ellerinde tutmuş ancak Azeri kuvvetleri ilerlediğinde Ermeniler kaçmaya başlamıştır. 1992 Haziran ve Temmuz'unda Dağlık Karabağ'ın kuzeyinde Azeriler tarafından gerçekleştirilen bir karşı saldırı, güneye doğru bir Ermeni akınını tetiklemiştir. Yaklaşık 40,000 kişi Hankendi'ye kaçarak bir başka insanlık felâketine neden olmuştur. Askeri yenilgiler, olayları soykırımın şekillendirdiği bir bakış açısından değerlendiren Ermeniler arasında daha yaygın korkuları körüklemiştir. Sadece mağlubiyetten değil, imhadan da korkmuşlardır. Aslen Bakü'den kaçan bir Ermeni, Haziran 1992'de bir gazeteciye, "bir sonraki soykırımımıza uğramak üzereyiz. Batı'daki insanlar 1915'te bizim başımıza gelenleri biliyor mu?" diye konuşmuştur. Ermenistan Dışişleri Bakanlığı Temmuz'da BM'ye, "bu yeni Ermeni soykırımını sona erdirmesi" için başvuruda bulunmuştur.[559]

558 Griffin, *Caucasus*, s. 185-186; *Christian Science Monitor*, 17 Haziran 1992; ve *The Guardian*, 25 Mayıs 1992.

559 de Waal, *Black Garden*, s. 195; *The Independent*, 20 Haziran 1992; ve *The Independent*, 6 Temmuz 1992. Ayrıca bkz., Nora Dudwick, "The Cultural

Buna karşın, Ermeni kuvvetleri inisiyatifi ele geçirdiğinde de bu sefer Azeri siviller kaçmaya başlamıştır. Karabağ Ermenileri tarafından (birçok rapora göre, Ermenistan Cumhuriyeti tarafından desteklenmişlerdir) Nisan 1993'te Azerbaycan'ın Kelbecer bölgesine gerçekleştirilen bir hücum kitlesel kaçışa yol açmıştır. On binlerce kişi Kelbecer'den kuzeye kaçarak, fırtınalar kaçışlarına engel olmadan önce 3,600 metre rakıma sahip dağ geçitlerine tırmanmıştır. Bir mülteci dağdan geçen yolculuğu, "insanlar karın içinde koşarken düşüyorlardı (...) rüzgâr korkunçtu" şeklinde tarif etmiştir.[560] Bazıları karda hayatını kaybetmiş, diğerleri ise soğuktan ellerini ve ayaklarını kaybetmiştir.

Dağlık Karabağ'daki savaş uzarken, risk altındaki sivil çemberi de genişlemiştir: ilk olarak yerleşim bölgelerindeki Ermeniler ve Azeriler, sonra yerleşim bölgeleri ile Ermenistan Cumhuriyeti arasında yaşayan Azeriler ve son olarak da Dağlık Karabağ'ın güneyi ve doğusunda yaşayan Azeriler. Bu insanların durumu, Karabağlı Ermeni kuvvetler 1993'te bir emniyet şeridi yaratmak amacıyla yerleşim bölgelerinin dışına doğru ilerlediğinde daha da tehlikeye girmiş ve Azeriler büyük bir bedel ödemiştir. Azeri askeri pozisyonları 1993 Haziran'ının başında çöktüğünde, Ağdam kentindeki dehşet neredeyse gözle görülür bir hale gelmiştir. Azeri siviller ellerinin altında bulunan vasıtalarla şehirden kaçmıştır: arabalar, kamyonlar, yük araçları ve yaya olarak. Ermeni kuvvetleri binlerce Azeri'yi Azerbaycan'ın İran sınırı üzerinde yer alan Aras Nehri'ne sıkıştırarak güneyde İran sınırına doğru ilerlemeye devam ederken, Azerbaycan'ın güneybatısındaki geniş bir şerit boyunca tüm şehir ve köyler terk edilmiştir. Ermeniler sonbaharda yeniden hücuma geçtiğinde, siviller Aras Nehri'ne doğru kaçmıştır. 12 yaşındaki bir mülteci, Ekim'deki çatışmalardan sonra olanları bir gazeteciye, "nehrin karşı tara-

Construction of Political Violence in Armenia and Azerbaijan," *Problems of Post-Communism* 42 (1995), s. 18-23.

560 Human Rights Watch, *Azerbaijan: Seven Years of Conflict* (New York, 1994), s. 11.

fına geçmek için beklerken Ermeniler bizi bombalıyordu" diye anlatmıştır. "Çok korkmuştum. Benim yaşımda birkaç çocuğun akıntıya kapıldığını gördüm."[561]

Ermeni ve Azeri kuvvetleri kış aylarında çarpıştıktan sonra 1994'te imzalanan bir ateşkes antlaşması düşmanlıklara son vermiş ancak ateşkesin ardından gelen geçici barış sadece etnik temizliğin neticelerini doğrulamaya yaramıştır. Azeriler ve Ermeniler için, Sovyet otoritelerinden bağımsızlıklarını elde etmek birbirlerinden de bağımsızlıklarını elde etmek anlamına gelmiştir. Bu da bazen, bir başka ailenin kaçması sonucunda mülteciler boşalan bir daireye taşındığında insanların birbirlerinin evlerinde yaşamaları anlamına gelmiştir. Örneğin Bakü'de Azeriler Ermenilerin dairelerine taşınırken, Şuşa'da çoğunu Bakü'den gelen mültecilerin oluşturduğu binlerce Ermeni Azerilerin dairelerine yerleşmiştir.[562] Aslına bakılırsa, bu kişisel düzeyde bir nüfus değişimiydi. Ancak birçok mülteci de kendilerini acil durum bölgelerinde bulmuştu. Dağlık Karabağ'dan gelerek Azerbaycan'a yerleşen 600,000'den fazla Azeri mültecinin karşı karşıya kaldığı zorluklar ise hassaten ağırdı. Bu insanlar resmi olarak mülteci değil, ülkesinde yerinden edilmiş kişiler veya IDP'ler [İngilizce, internally displaced persons] olarak sınıflandırılmıştır çünkü uluslararası platformda tanınmış bir sınırdan geçmemişlerdir. Ancak kendi ülkelerinde yerlerinden edilmek de etnik temizliği andırmıştır. Ülkesinde yerlerinden edilen Azeriler kamplarda, kamu binalarında, fabrikalarda, tren vagonlarında, taştan barakalarda ve hatta toprağa kazılmış çukurlarda bile yaşamışlardır.

"Kızıl Riviera"nın Sonu

Yüksek Kafkas tepelerinin güneyinde Sovyet imparatorluğunun dağılışıyla başlayan etnik şiddet zinciri, Ermenistan ve

561 Fizuli yakınlarda vuku bulan bir kaçış hikayesi için bkz., Human Rights Watch, *Azerbaijan*, s. 30. Araks genelindeki kaçış ile ilgili olarak bkz., *The Guardian*, 1 Kasım 1993.

562 *New York Times*, 27 Mayıs 2001.

Azerbaycan'ın yanı sıra Gürcistan'a da sirayet etmiştir. Bu üç yeni cumhuriyet genelde benzer istikrarsızlık nedenlerini paylaşmaktaydı: etnik ve dini gruplardan oluşan kompleks bir karışım ve aynı topraklar üzerinde hak iddia etmek için Glasnost fırsatını değerlendiren birden fazla milliyetçi hareket. Sonuçlar da benzerdi: savaş, etnik temizlik ve birçoğu ülkesinde yerlerinden edilmiş kişiler olarak tanımlanan yüz binlerce mültecinin yerinin değiştirilmesi.

Sovyetler'in çöküşünün arifesindeki Gürcistan da tıpkı komşuları gibi etnik köken, din ve dil üzerinden bölünmüştü. Çoğu Ortodoks olan Gürcüler nüfusun yüzde 70'ini teşkil etmekteydi. Diğer Hristiyanlar arasında Ermeniler, Yunanlılar, Ruslar ile bir Fars dili konuşan ve çoğu Hıristiyan olan Osetler bulunmaktaydı. Gürcistan'da sayısı 160,000 civarında olan Osetlerin yaklaşık 65,000'i Güney Osetya Özerk Bölgesi'nde (Güney Osetya Özerk Oblastı) yaşamaktaydı. Gürcistan'ın en büyük Müslüman nüfusları arasında ise Acarlar, Azeriler ve Abhazlarının çoğu yer almaktaydı. Gürcistan'da yaşayan Abhazların büyük kısmı, Gürcistan'ın kuzeybatı Karadeniz kıyısı üzerindeki Abhaz Özel Bölgesi'nde toplanmıştı ancak orada yaşayan 90,000 Abhaz bile toplam nüfusun beşte birinden daha küçük bir oranını temsil etmekteydi.[563]

Gürcistan'da yaşayan çeşitli halklar için, bağımsızlık çağının en büyük meselesi Gürcülerin Rusya'dan ayrılmaya dair milliyetçi hedeflerinin Gürcistan Cumhuriyeti içinde yaşayan diğer grupların özerklik ve hatta belki de Gürcistan'dan bağımsızlık talepleri ile nasıl dengeleneceğiydi. Osetler ve Abhazlar, Gürcü otoritesi karşısındaki en büyük tehditti. Osetler ya güney Osetya için özerkliği tercih etmiş ya da Rusya Federasyonu'nda yer alan komşu Kuzey Osetya Bölgesi ile birleşmenin tarafını tutmuştur ancak Gürcü Parlamentosu 1990'da Güney Osetya'nın özerklik statüsünü kaldırmıştır. Abhazlar da kendi paylarına po-

563 Stuart J. Kaufman, *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War* (Ithica, N.Y., 2001), s. 87.

litik statüleri konusunda Gürcüler ile fikir ayrılığına düşmüştür. Mart 1991'de Sovyetler Birliği'nin geleceğine dair yapılan bir referandum, Gürcüler ve hem Abhazlar hem de Osetler arasında giderek büyüyen ayrılığa işaret etmiştir. Gürcüler oylamayı boykot etmiş ancak Abhazya'da oy verenlerin büyük bir çoğunluğu SSCB bünyesinde kalma taraftarı olmuş ve aynı şekilde Osetlerin büyük kısmı da Sovyetler Birliği'nde kalmak lehinde oy kullanmıştır.

Gürcüler ile Abhazlar ve Osetler arasında bir köprü kurmak için muazzam bir nezaket ve özveri gerekmekteydi. Ve bunlar, Gürcistan'ın Sovyet Birliği sonrası ilk lideri Zviad Gamsakhurdia'nin sahip olduğu beceriler değildi. Gamsakhurdia popüler bir Gürcü yazarın oğluydu ve Sovyetlerin son döneminde muhalif bir figür olarak kendisine isim yapmıştı. Gürcü bağımsızlığı için çağrıda bulunarak kısa süreliğine geniş çapta bir popülerlik elde etmiş ancak bir yandan da "Gürcüler için Gürcistan" talebiyle diğer grupları yabancılaştırmıştır.[564] Gamsakhurdia 1991'de Gürcistan devlet başkanı seçilmiş ancak görev süresi kısa sürmüştür. Gücünü pekiştirmek için basında sansür ve insan hakları ihlallerine başvurmuş ve kısa süre sonra da Gürcü siyasetçilerin güçlü muhalefeti ile karşı karşıya kalmıştır. Gamsakhurdia güçlü milislerle de ters düşmüş ve 1991'in sonunda sivil savaş patlak verdiğinde Gürcistan'ın başkenti Tiflis'ten kaçmıştır. Gamsakhurdia'ya sadık olanlar Gürcistan'ın yeni liderliğine karşı mücadele ettikten sonra, Gamsakhurdia 1993'ün sonunda veya 1994'ün başında şüpheli bir biçimde ölmüştür.

Gürcistan'daki milliyetçilikler çatışması, Güney Osetya'da ve Abhazya'da savaşlara neden olmuştur. Güney Osetya'nın dağlık bölgesindeki savaş Ocak 1991'de başlamıştır. Gamsakhurdia Şubat'ta, Osetlerin Gürcistan'ı terk etmek durumunda kalacaklarını ima etmiştir. Daha sonra bu niyetini inkâr etmiş ancak bir gazeteciye, "terör ile ihlâller var ve birçok Gürcü evi ateşe verildi.

564 Greene, "Internal Displacement in the North Caucasus," s. 288.

Dolayısıyla en sonunda hepsinin Gürcistan'ı terk etmek zorunda kalacaklarını düşünüyorum. Bu benim arzum değil ancak bu süreci kontrol edemem"[565] diye konuşmuştur. Birçok Oset kaçmış ancak aynı şekilde Gürcüler de evlerini terk etmiştir. Çatışmalar Temmuz 1992'de imzalanan bir ateşkes ile sona erdiğinde bile on binlerce Oset ve sayıları 10,000 ile 23,000 arasında değişen Gürcü Güney Osetya'yı terk etmiş ve Gürcistan, bağımsızlığını ilan etmiş bölgenin büyük kısmında kontrolü ele geçirememiştir.

Sovyetler Birliği çökerken, Gürcü ve Abhaz liderleri Güney Osetya'daki çatışmada vuku bulan hasardan bile daha büyük bir savaşa doğru adım adım ilerlemişlerdir. Sovyet perspektifinden bakıldığında, bu savaşın sahnelendiği alan bir hayli anlamsızdı. Abhazya bir tür Sovyet tatil bölgesi, yani "Kızıl Riviera"ydı. Kıyının büyük kısmı başlarda turizme elverişli değildi ancak Abhazya, Sovyet döneminde bir dizi tatil beldesine dönüştürülmüştü. Her yıl yaklaşık iki milyon kişi Abhazya'yı ziyaret ederdi. Ziyaretçiler arasında her ikisi de Abhazya'da bir dacha'ya[566] sahip olan Stalin ve Brejnev de bulunmaktaydı; Savunma Bakanlığı ve Pravda da burada personelleri için çeşitli tesisler inşa etmişti.[567] Ağustos 1992'de Gürcü askeri kuvvetler Abhazya'ya girdiğinde, savaş plajlara kadar ulaşmıştır. Çatışmalar sayıları giderek azalan son tatilcileri de korkutup kaçırmıştır. Gürcistan kağıt üzerinde Abhazlara karşı nüfus ve kaynak bakımından avantajlıydı. Gür-

565 *The Guardian*, 14 Şubat 1991; Greene, "Internal Displacement in the North Caucasus," s. 284-285, 288-289; ve International Crisis Group, "Georgia Avoiding War in South Ossetia," 26 Kasım 2004, s. 5.

566 T.S.N.: Bir çeşit yazlık, sayfiye ev.

567 Bkz., Georgi M. Derluguian, "The Forgotten Abkhazia: A Historical Anatomy of Ethnic Conflict," Washington, D.C., Council on Foreign Relations: *PONARS Working Paper Series* No. 18 (Ocak 2001), s. 6; Georgi M. Derluguian, "The Tale of Two Reports: Abkhazia and Ajaria Before and Since the Soviet Collapse," s. 268-269, *The Myth of "Ethnic Conflict": Politics, Economics, and "Cultural" Violence*, ed. Beverly Crawford ve Ronnie D. Lipschutz (Berkeley, 1998), s. 261-292 içinde; ve *The Independent*, 29 Temmuz 1993.

cü birlikleri hücuma geçerek Ağustos'ta başkent Sohum'u ele geçirmiş ve kuzeyde Rus sınırı yakınında yer alan Gagra gibi tatil kentlerine doğru ilerlemiştir. Ancak Gürcü saldırısı kısa süre sonra duraklamıştır. Abhaz kuvvetleri yılın sonuna kadar Sohum'un kuzeyindeki tüm şehirleri yeniden ele geçirmiş ve geriye kalan Gürcü kuvvetleri 1993 Eylül'ünün sonunda Abhazya'dan çekilirken Sohum'u geri almışlardır.

Gürcüler yenilgileri için Abhazlar yerine, daha çok Rusya ve Abhazya adına hareket eden diğer kuvvetlerin müdahalesini sorumlu tutmuştur. Gürcü görgü tanıkları, ekseriyetle, aralarında daha sonra Çeçen-Rus savaşları sırasında önde gelen bir Çeçen komutanı olarak tanınacak Şamil Basayev'in de bulunduğu Dağlı Kafkas Halkları Konfederasyonu'ndan gönüllülerin askeri eylemlerini zikretmiştir. Abhaz silahları ve kaynaklarındaki iyileşmeler de onların Rus askeri tedarikine güvendikleri izlemini uyandırmış ve hem basın hem de insan hakları grupları Rusların Abhazlar için savaştıklarına dair güçlü kanıtlar elde etmiştir.[568] Gürcistan ise Rusya'yı Karadeniz'deki deniz üslerini korumaya çalışmakla suçlamıştır.

Abhazya için verilen savaşta her iki taraf da etnik temizlik yapmıştır. İlk hücumlar sırasında Gürcü askerleri, ulusal muhafızlar ve paramiliter kuvvetler veya milisler Karadeniz üzerinde Abhazlara saldırmıştır. Muhtemelen söz konusu milislerden en iyi bilinenleri Mkhedrioni veya Atlılar'dı. Mkhedrioni'nin lideri Jaba Ioseliani suç, kültür ve siyaset dünyası arasında bir köprü kurmuştur. Bir zamanların hapis yatmış bir banka soyguncusu olan Ioseliani, önde gelen bir tiyatro eleştirmeni ve oyun yazarı haline gelmiştir. Liderliğini yaptığı Mkhedrioni eşkıyalık ve

568 Thomas Goltz, "Letter from Eurasia: The Hidden Russia Hand," Foreign Policy (1993), s. 107. Rus savaşçılar üzerine bkz., Human Rights Watch, *Georgia/Abkhazia: Violations of the Laws of War and Russia's Role in the Conflict* (New York, 1995), s. 34. 1992'deki Rus askeri uçağının vurulması olayı, helikopteri Gürcülerin indirip indirmediği ve yine helikopterin başlıca sivil veya askeri savaşçıları taşıyıp taşımadığına ilişkin tartışma ile devam etti.

katliamlara karışmıştır. Bir Abhaz mülteci, Mkhedrioni gruplarının Sohum sokaklarında araçlarla geçerek "Abhaz! ... Ölümün geldi!" diye haykırdığını hatırlamıştır. Bu, tabandan gelen bir etnik temizlik hareketiydi: Abhazlar Gürcü saldırganlarından bazılarını tanımaktaydı. İnsan Hakları İzleme Örgütü , "Abhaz nüfusunun (...), sadece Gürcistan'ın başka yerlerinden gelen savaşçılardan değil aynı zamanda komşularından da korkarak yaşadığını" rapor etmiştir.[569]

Abhaz savaşçılar karşı hücuma geçtiğinde ise bu sefer Gürcüler Abhazlarla neredeyse aynı kaderi paylaşmıştır. Gürcü mülteciler, Abhaz askerleri ve silahlı çetelerin yanı sıra Ruslar ve Çeçenler tarafından gerçekleştirilen saldırılardan da söz etmiştir. Abhaz savaşçıları çoğu zaman intikam almak için mücadele veren mültecilerden oluşmaktaydı. Öte yandan talan salgına dönüşmüştü. Bir Gürcü, Abhaz askeri karargâhından gelen kuvvetlerin ve Çeçenlerin her şeye nasıl el koyduğunu aktarmıştır: inekler, domuzlar ve hindiler. "Televizyonu da aldılar. Her gün geldiler, her seferinde farklı insanlardı (...) Evi terk ettiğimizde geride sadece mobilyalarımız kalmıştı: yataklar ve benzeri eşyalar."[570] Abhazya için verilen savaş, 1993'te Sohum'da trafik sıkışıklığı yaratacak kadar geniş ölçekte talanlarla sona ermiştir.

Gürcü çoğunluk Gürcü mağlubiyetleri ile birlikte Abhazya'yı boşaltmıştır. Gürcüler 1992'nin sonunda Karadeniz kıyısı üzerinden bölgeyi terk ederek Rus tatil şehri Soçi'ye doğru yola koyulmuştur. 1993'e kadar Abhazya'yı güvenli bir şekilde terk etmenin hiçbir yolu kalmamıştı. Hukuk öğrencisi olan bir mülteci Sohum'dan kaçışı şöyle anlatmıştır: "Kaçmanın tek yolu yüzmekti. Saatlerce yüzdük. Bütün şehir yanıyordu ve keskin nişancılar bizi görmedi." Parçalanmış arabalar ve otobüsler Abhazya'nın dışına giden dağ geçitlerinde sıralanmıştı ve Ekim başında kar yağmaya başladığında bazı Gürcüler hayatlarını kay-

569 Human Rights Watch, *Georgia/Abkhazia*, s. 15-16, 19.

570 A.g.e., s. 17-19; *The Times* (London), 4 Ekim 1993; ve *The Guardian*, 7 Ekim 1993.

betmiştir. Dağları tırmananlar daha sonra savaştan uzak ancak yetersiz gıda, tedarik ve barınak imkânı sunan Tiflis'te sığınacak güvenli bir yer bulmadan önce, Batı Gürcistan'da Gamsakhurdia destekçilerinin Gürcistan hükümeti ile mücadele ettiği savaş bölgesinin içinden geçmek durumunda kalmıştır. Gürcülerin yanı sıra Abhazya'nın Pontik Rum sakinleri de Sohum'u tahliye etmiştir. Bu insanlar Yunanistan'a gitmek üzere Karadeniz'i geçmiş ve Sovyetler Birliği çöktüğünde, daha önce hiç bilmedikleri anavatanlarına dönmek için evlerini terk etmiş 90,000 Pontus Rum'undan müteşekkil daha geniş bir göç dalgasının parçasını oluşturmuşlardır.[571]

Çatışmalar sona erdiğinde 350,000 kişi, yani Abhazya sakinlerinin neredeyse üçte ikisi evlerinden kaçmıştı. Bu insanların birçoğu bir daha asla geri dönmemiştir. Abhazya'yı terk eden neredeyse 250,000 Gürcü, Gürcistan Cumhuriyeti'ne sığınmıştır. Tiflis'te 90,000'e yakın insan apartmanlara, otellere, okullara ve hastanelere -nerede barınak bulabilirlerse- doluşmuştur. Bir zamanlar Tiflis'in en iyi oteli olan Hotel Iveria da aynı şekilde ülkesinde yerinden edilmiş 1,000 kişiye ev sahipliği yapmıştır.[572] Otelde kalan mülteciler ancak 2004'te tahliye edilmiştir ve otel binasının bugün yıkılması planlanmaktadır.

Kuzey Kafkasya Savaşları

Aynı siyasi reform ve milliyetçi çatışma dinamiği, Rusya Federasyonu bünyesinde yer alan Kafkasların kuzey yamacı üzerindeki belli bölgelere etnik şiddet ve mülteci göçü getirmiştir. Kuzey Kafkasya'da kaynayan en önemli iki bölge Kuzey Osetya ve Çeçenistan'dı. Etnik şiddet 1992'de Kuzey Osetya'da etnik temizliğe neden olmuş ve 1990'lardaki savaş yıllarında Çeçenistan'da yüz binlerce insan yerlerinden olmuştur.

571 Human Rights Watch, *Georgia/Abkhazia*, s. 20-21; *The Guardian*, 3 Ekim 1992; Agence France Presse (AFP), 31 Aralık 1992; *The Times* (London), 11 Ekim 1993; ve Sebastian Smith, *Allah's Mountains: Politics and War in the Russian Caucasus* (London, 1998), s. 84.

572 Greene, "Internal Displacement in the North Caucasus," s. 291, *New York Times*, 16 Nisan 2002.

Kafkasların güneyindeki cumhuriyetlerde olduğu gibi Kuzey Osetya'da da Glasnost birbirleriyle rekabet halindeki milliyetçi hırsları açığa vurmuş ve bunları şiddetlendirmiştir. Buradaki asıl anlaşmazlık, Kuzey Osetya'nın doğusunda yer alan küçük bir bölge olan Prigorodny üzerinde hak iddia eden Osetler ile İnguşlar arasında patlak vermiştir. Bir zamanlar burada İnguşlar yaşamaktaydı ancak Stalin onları 1944'te tehcir ettikten sonra bölge Kuzey Osetya'nın bir parçası haline gelmişti. Sovyet otoriteleri İnguşların yokluğunda onların yerine Prigorodny'ye aralarında Osetlerin de bulunduğu on binlerce yeni sakin yerleştirmiş ve yeni gelen Osetler, Stalin'in halefi Kruşçev İnguşlara 1957'de haklarını iade ettiğinde ve nihayet İnguşlar da Kafkaslara döndüklerinde bölgede kalmayı sürdürmüştür. Prigorodny'ye geri dönen İnguşlar, kendi topraklarında azınlık haline gelmiştir. İnguşlar topraklarını ve evlerini yeniden elde edememiş ve iş bulamadıklarını da iddia etmişlerdir.[573]

Osetler ve İnguşlar arasındaki bu gergin ilişki, Glasnot ile birlikte süratle daha da kötüye gitmiştir. İnguşlar, özgür ifadenin mümkün olduğu bir siyasi iklimde evlerinin ve Prigorodny bölgesinin kendilerine iade edilmesini talep etmiştir. Osetler ise bu duruma şüphe ve korku ile tepki göstermiştir. 1991'de, şimdiye kadar bastırılmış halklara haklarını iade etmek için çıkarılan iyi niyetli ancak kötü hazırlanmış bir Sovyet yasası, her iki tarafın hislerini daha da kızıştırmıştır. Yasa, Stalin tarafından tehcir edilen halkların bir zamanlar yaşadıkları yerlere dönebileceklerini vaat etmiş ancak aynı zamanda artık tehcir edilenlerin topraklarında yaşayanları korumayı da taahhüt etmiştir.[574] Ve söz konusu yasa, toprak anlaşmazlıklarını çözüme kavuşturma işini 1995'e kadar ertelemiştir. Yasa, İnguş beklentilerini ve Oset korkularını eşzamanlı olarak tetiklemiştir. İnguşlar evlerinin ve topraklarının iade edilmesi için çaba gösterirken, Osetler Prigorodny

573 Human Rights Watch/Helsinki Human Rights Watch, *Russia: The Ingush Ossetian Conflict in the Prigorodnyi Region* (New York, 1996), s. 6-7.

574 A.g.e., s. 9

üzerindeki hak iddialarını savunmuş ve her iki taraf da savaşa hazırlanmıştır.

Aylar süren aralıklı saldırıların ardından Prigorodny Bölgesi için verilen kısa bir savaş, 31 Ekim 1992'de patlak vermiştir. Bir Oset, o sabah patates tarlasına gitmek üzere köyünü terk ederken oğlu kendisine "savaşın başladığını" haber vermiştir. Kısa süre sonra İnguşların zırhlı kamyonları gelmiştir. İnguş savaşçılar, birkaç köy ve şehirde kısa süreliğine üstünlüğü elde etmiş ancak Kuzey Oset kuvvetleri ve güneyde Gürcistan'daki savaştan gelen mülteciler tarafından oluşturulan Güney Oset milisleri karşısında geri çekilmek zorunda kalmışlardır. İnguşlar, Güney Osetya mültecilerini bilhassa saldırgan olarak betimlemiştir. İnguş bir kadın, "Bu güneyliler, onlara kaç kez eşya verdim, bunlar Güney Osetya'dan mültecilerdi. Bütün her şeyimizi talan ettiler" diye şikâyet etmiştir.[575] Bu, yerel sakinlerin barikatlarda nöbet tuttuğu ve milisler ile birlikler için gözcülük yaptığı bir komşular savaşıydı. Yine de bazı mülteciler komşuları tarafından kurtarıldıklarını da anlatmıştır.

Bu, ayrıca bu bir kundaklama savaşıydı da. İnguşlar Oset evlerini ateşe vermiş ve Osetler de İnguş evlerini yakmıştır. Her iki taraf da aynı basit yöntemi kullanmıştır: düşman evlerini tespit et, doğal gazı aç, bekle ve sonra da patlama için içeriye el bombası veya Molotof kokteyli at. Yerel sakinler daha önceki anlaşmazlıkların icabına bakmak için kendi komşularının evlerini ateşe vermiştir. Zavodski'den İnguş bir kadının da ifade ettiği gibi, "evimizi bir polis görevlisi yaktı. Savaş çıkmadan önce oğlumla kavga etmişlerdi." Kundaklamaların daha büyük bir amacı da vardı. Osetler ve İnguşlar savaşı kazanmanın peşinde değillerdi; onlar birbirlerini kovmak ve geri dönüş olasılığına engel olmak istiyorlardı. Bu amaç dikkate alındığında, kundaklama oldukça mantıklıydı. Kasım 1992'nin sonlarında bir Oset'in de söylediği gibi, "muhtemelen evlerini ateşe vermek doğru değil ama üzerle-

575 A.g.e., s. 18, 27.

rinde çatı olmayınca geri dönmek de daha zor oluyor."[576]

Askeri mücadele 5 Kasım'da sona ermiş ancak talan ve intikam eylemleri Aralık'a kadar devam etmiştir. Osetler, İnguşları etnik olarak Prigorodny Bölgesi'nden temizlemiştir. Çoğu komşu İnguşetya cumhuriyetine kaçmıştır. Bazı tahminlere göre, mültecilerin toplam sayısı 60,000'in üzerine çıkmıştır. Ancak 1989'da yapılan bir nüfus sayımının, tartışmalı bölgede sadece 32,000 İnguş'un yaşadığını ortaya koyması daha düşük bir sayıya işaret etmiştir.[577]

İnguşetya'nın doğusunda bir hayli fazla sayıda olan mülteciler, Çeçenistan için çok daha uzun süredir devam eden bir çatışma yüzünden evlerinden kaçmıştır. Prigorodny Bölgesi'ndeki İnguşların aksine Çeçenler Çeçenistan nüfusunun en büyük kısmını, yani 1,2 milyonluk nüfusun yaklaşık üçte ikisini teşkil etmekteydi. Ancak Rusya Çeçenistan'ı bırakmaya hazır değildi çünkü Ermenistan, Azerbaycan veya Gürcistan'ın aksine Çeçenistan Rusya Federasyonu'nun bir parçasıydı.

Çeçen hoşnutsuzluğunun kökenindeki nedenler uzun bir istikrarsızlık ve şiddet geçmişine dayanmaktaydı. Rusya, Sufi imamı Şamil'e karşı yıllar süren savaşın ardından bölgeyi büyük güçlükle ancak on dokuzuncu yüzyılda fethetmiş ve isyanlar erken Sovyet dönemine kadar devam etmiştir. Stalin 1944'te Çeçenleri toptan tehcir etmiştir. Kruşçev tarafından hakları iade edilen Çeçenler ise 1950'lerin sonunda topraklarına dönmüştür. Dolayısıyla 1990'larda Rusya'ya karşı silahlanan Çeçen liderlerinin birçoğu Orta Asya'daki özel yerleşim yerlerinde sürgün hayatını deneyimlemişti. Ulusal ve kişisel acılara dair anıları, 1990'ların başında Çeçenlerin bağımsızlık dürtüsünü ateşlemeye yardımcı olmuştur.[578]

576 A.g.e., s. 38; AFP, 28 Kasım 1992

577 Smith, *Allah's Mountains*, s. 106; Greene, "Internal Displacement in the North Caucasus," s. 245.

578 Brian Glyn Williams, "Commemorating 'The Deportation,'" s. 120-123.

Rusya, Çeçenistan'daki kontrolünü sürdürmek için yıllarca mücadele vermiştir.[579] 1987 ile 1990 arasında Estonya'daki görev yerinden Glastnost döneminin milliyetçi dalgasına ilk elden şahit olmuş olan eski Sovyet generali Cahar Dudayev'in liderliğini yaptığı Çeçenistan, Kasım 1991'de bağımsızlığını ilan etmiştir. Rus liderleri 1994'te kontrolü ele geçirmeye çalışmıştı fakat askeri bir bakış açısından sonuçlar karmaşıktı. 1994 Kasım'ının sonunda Ruslar tarafından Çeçen başkenti Grozni'ye gerçekleştirilen bir saldırı başarısız olmuş ve Rusya Grozni'yi ancak aylar süren çatışmalar sonunda Mart 1995'te yeniden ele geçirmiştir. Ancak Çeçen direnişi Dudayev'in 1996'daki ölümüne rağmen devam etmiş ve Rus birlikleri aynı yılın Ağustos ayında Grozni'yi bir kez daha terk etmiştir. En nihayetinde, Rus kuvvetleri Şubat 2000'de Grozni'yi tekrar almıştır.

Tıpkı Rusya'nın Kafkaslardaki on dokuzuncu yüzyıl savaşlarında olduğu gibi, 1990'larda Çeçenistan'da hâkim olan savaş hali de bazen etnik temizliğin sınırlarında gezinmiştir. 1990'lardaki Rus otoriteleri, çarist komutanlar gibi Çeçenistan'daki Çeçenleri tahliye etmek şeklinde bir politikaya sahip değildi. Rusya, Çeçenlerin Rusya Federasyonu bünyesinde yaşamasını istemiş ve Rus otoriteleri periyodik olarak Çeçen sivilleri Rus kontrolü altındaki bölgelere doğru geri gitmeye zorlamıştır. Diğer taraftan, Ruslar katliamlar tertip etmiş ve Rus saldırıları şehir ve kasabalardaki nüfusun düşüşüne neden olmuştur. Rus kuvvetleri 1995'te Grozni'yi zapt etmek için şehrin büyük kısmını yok etmiştir. On binlerce Çeçen kırsal kesimlere kaçarak, Rus saldırısının sonuçlarını göğüslemek için geride sadece Rus sivilleri bırakmıştır. Savaş toplamda 300,000'den fazla insanı yerinden etmiştir.[580]

Rusya'nın Çeçenistan'a karşı uyguladığı politikanın dili bile

579 Carlotta Gall ve Thomas de Waal, *Chechnya Calamity in the Caucasus* (New York, 1998); Robert Seely, *Russo-Chechen Conflict*; ve Smith, *Allah's Mountains*.

580 Greene, "Internal Displacement in the North Caucasus," s. 241.

savaşı, temizlik ya da "filtreleme"ye eşdeğer tutmuştur. Bu nedenle, Rus İçişleri Bakanlığı, savaşçıları Çeçen sivillerden ayırmak için 1995'te filtreleme merkezleri veya kampları kurmuştur. Amaç, Çeçen erkeklerini bu kamplara götürmek, isyancıları ya da *boyevik*'leri "filtrelemekti." Binlerce kişi, İçişleri Bakanlığı tarafından Kuzey Osetya'daki Mozdok askeri üssünde kurulan filtreleme merkezi gibi, çoğu zaman Rus üslerinde yer alan kamplara gönderilmiştir. Bu deneyimden sağ çıkan Çeçenler, dayak ve işkencelerden söz etmiş ancak çoğu basitçe ortadan kaybolmuştur. 1995 yazına kadar kayıpların sayısı binin üzerine çıkmıştır.[581]

Temizlik dili, Rus birlikleri tarafından gerçekleştirilen, sözde düşmanı yok etme ya da temizleme operasyonları için de kullanılmıştır. Rus kuvvetleri teorik olarak isyancıları ve silahları aramaktaydı. Gerçekteyse, "temizlik" operasyonları sırasında ayrım gözetmeden kitlesel tutuklamalar ve yargısız infazlar gerçekleştirilmiştir. Grozni'ye yaklaşık 14 km mesafede yer alan Mesker Yurt köyüne 21 Mayıs 2002'de uygulanan bunun gibi bir temizlik sırasında, Rus kuvvetleri aramalar yapmış, yollara barikatlar kurmuş ve 12 yaşından büyük tüm erkekleri geçici bir "filtreleme" kampında işlemden geçirmek üzere tutuklamıştır. Çeçen savaşçısı veya isyan destekçisi oldukları tespit edilenlere işkence edilmiş ve bu insanlar katledilmiştir.[582]

"Sanki Bir Şeyler İçin İçin Kaynıyordu"

Etnik temizlik Sovyetler Birliği'nin sınırlarında 1980'lerin sonunda ve 1990'ların başlarında başlamış olsa da, Sırp paramiliter birliklerin Bosna üzerindeki geniş bir şeritte Müslümanları evlerinden kovduğu 1992'nin baharına kadar kimse bu ifadeyi kullanmamıştır. Hatta Müslümanları köylerinden ve kentlerinden çıkaran silahlı kişilerin eylemlerinden duyduğu gururu yan-

581 Gall ve Waal, *Chechnya*, s. 229-233; Smith, *Allah's Mountains*, s. 190.

582 Gall ve Waal, *Chechnya*, s. 244; Anna Politkovskaya, "'Cleansing' Chechnya," tercüme eden John Crowfoot, *Amnesty Now* 28 (2002), s. 14-17.

sıtan Sırp radyosu "etnik temizliğin" başarısını bile duyurmuştur. Ancak söz konusu ifade, neredeyse anında, büyük bir insan hakları ihlâli olarak hak ettiği kötü şöhrete sahip olmuştur. Bu durumda "etnik temizlik" ifadesi, hukukçu Raphael Lemkin'in İkinci Dünya Savaşı sırasında "soykırım" ifadesini bulmasından neredeyse 50 yıl sonra ortaya çıkmıştır.[583]

Çok etnikli sosyalist devletin çöküşü, Yugoslavya'da etnik temizliğin yolunu açmıştır. Yugoslavya ismen bir imparatorluk olmasa da ülkenin lideri Tito sosyalist toplum için bir tür imparator işlevi görmüştür. Ülkenin çöküşüne şahit olan bir gözlemcinin de ifade ettiği üzere Tito, "kaderine terk edilmiş çokuluslu bir devleti yöneten son Habsburg'du." Tito, aslına bakılırsa I. Tito'ydu ve bu sistemin kilit problemi II. Tito'nun var olmamasıydı. Yugoslavya Komünistler Birliği kasıtsız da olsa bu gerçeği "Tito'dan sonra, Tito!" sloganıyla dile getirmiştir.[584] Tito 1980'de öldükten sonra bir başka Tito bulunamadığı için Yugoslavya, ülkenin cumhuriyetleri ile iki özerk vilayetini temsil eden sekiz üye arasında dönüşümlü ve garip bir devlet başkanlığı sistemine bürünmüştür.

Çok etnikli toplumun ani çöküşü, Yugoslavya'nın yıkılışının en muammalı yönlerinden biriydi. Etnik ilişkiler bazı bakımlardan ülkenin son yıllarına kadar sağlam kalmıştı. 1990'da yapılan bir anketi cevaplayan çoğu katılımcı, iş yeri ve mahallelerindeki etnik ilişkileri iyi veya tatmin edici şeklinde tanımlamıştır.[585]

583 "Temizlik" için daha önce İngilizce dışındaki dillerde başka isimler kullanılmıştı ancak hiçbirisi etnik temizlik kavramının geniş kullanımını edinememiştir. Bkz., Ther, "Century of Forced Migration," s. 43; Tooley, "World War I and the Emergence of Ethnic Cleansing in Europe," s. 63; Klejda Mulaj, "Ethnic Cleansing in the Former Yugoslavia in the 1990s: A Euphemism for Genocide?," *Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, ed. Vardy ve Tooley, s. 693-696 içinde; ve *The Sunday Times* (London), 31 Mayıs 1992.

584 Bogan Denitch, *Ethnic Nationalism: The Tragic Death of Yugoslavia* (Minneapolis, 1994), s. 58; Mazower, *Balkans*, s. 138.

585 Anthony Oberschall, "The Manipulation of Ethnicity: From Ethnic Coo-

Yugoslavya parçalandıktan sonra bile insanlar, farklı etnik ve dini gruplar arasında savaş öncesinde barışçıl ilişkiler olduğunu hatırlamıştır. Örneğin, Kozarac şehrinde Elizabeth Neuffer'in sorularına cevap veren ortaokul müdürü Hamdo Kahrimanovic, yerel Sırplarla iyi ilişkiler kurduğunu hatırlatmıştır. Sırp öğrenciler onun okulunda eğitim görmekteydi ve Kahrimanovic Sırp komşulara sahipti.

Kozarac ve başka yerlerde farklı etnik ve dini kökenlerden gelen Yugoslavlar genel olarak birbirleriyle iyi geçinmiş ancak tarih bu insanları bölmeye devam etmiştir. Tito'nun Yugoslavya'sı İkinci Dünya Savaşı'nda ortak partizan mücadelesi ve zafer anısını desteklemiştir. Ancak etnik kökenlerine bağlı birçok Yugoslav'ın zihninde savaşa dair çok daha farklı anılar bulunmaktaydı. Popüler hafızadaki bölünmeleri tespit etmek, Tito Yugoslavya'sının yüzeyinin altına nüfuz etmeyi gerektirmiş ve esasında bu hiç de kolay olmamıştır. En başta, halen mevcut olan etnik gerginlikleri kabul etmek Tito'nun ideolojisine ters düşmekteydi ancak bundan daha da genel bir problem vardı. Tüm toplumlarda, insanların en aşırı önyargılarını arkadaşları ve akrabaları arasında dillendirmesi çok daha muhtemeldir ve bunlar, kamu arşivlerinde izini bırakacak türden konuşmalar değildir genellikle.

Yine de bazı gözlemciler, huzurlu günlük etnik ilişkilerin altında inatçı bir etnik düşmanlık tarihinin bastırılmış olduğunu sezmiştir. Bosnalı Sırp tarihçi ve siyasetçi Milorad Ekmeci köyünü ziyaret ettiğinde, "anlatılan hikâyelerin savaş sırasındaki katliamlar hakkında olduğunu" görmüştür: "1941-45 hatıralarından deliye dönmüşlerdi." Yugoslav bir diplomat olan Cvijeto Job, hem partizan dayanışmasının hem de geçmişteki ayrılıkların üstesinden gelememeyi deneyimlemiştir. Kendisi gençken partizan olarak görev yapmış ancak Yugoslavların geçmişteki ayrılıklarını çözmediklerini fark etmiştir. Washington'da görev yapan bir

peration to Violence and War in Yugoslavia," *Ethnic and Racial Studies* 23 (2000), s. 988.

diplomat olarak, Hırvat bir lider ve "önde gelen" bir romancı arasında Jasenovac toplama kampında Ustaşa tarafından katledilen Sırpların sayısı hakkında "her an kavgaya dönüşebilecek hararetli bir konuşmaya" müdahil olmuştur. Job, Bosna'da yolculuk etmekten memnun kalmıştı ancak "eksik olan bir şeyler vardı (...) etnik olarak karışık düzenin gözle görünür kanıtı oradaydı, gerçekti. Ama sanki bir şeyler, bir tür ikinci gerçeklik için için kaynıyordu." Yabancı gözlemciler bile bazen bu gizli öfkeyi bir an için görebilmiştir. Zagreb'deki Amerikan konsolosluğunun bir Sırp çalışanı, 1970'lerde Amerikalı diplomat Louis Sell'e yerel Hırvat meslektaşları ile bireysel olarak iyi geçindiğini söylemiştir. Ancak "bazen onların gözlerinin içine baktığında, İkinci Dünya Savaşı sırasında Sırpların katledilmesinden sorumlu olanların ellerine bulaşmış kanı hatırlamaktan kendini alamadığını" da eklemiştir.[586]

Yugoslavya'da etnik temizliğin temel paradokslarından birini en çıplak haliyle burada görüyoruz. Cvijeto Job'un da öne sürdüğü gibi, Yugoslavlar iki ayrı gerçeklikte yaşamıştır. İlkinde Sırplar, Hırvatlar ve Müslümanlar birbirlerini tanıdıklar, meslektaşlar, komşular, arkadaşlar ve hatta bazen akrabalar olarak görmüştür. Ancak ikinci gerçeklikte, diğerlerini tarihin düşman olarak damgaladığı grupların üyeleri olarak tanımlamışlardır. Yugoslavya halkları savaş ve etnik temizliğe mahkûm değildi ancak kökleşmiş ve çözümlenmemiş bir öfkenin içinde yaşamaktaydılar.

Ülkenin parçalanmasından önceki yıllarda dışlayıcı milliyetçi tarihin yeniden dirilmesi, Yugoslavlar arasındaki ayrılıkları daha belirgin bir hale getirmiştir. Mesela Sırplar örneğinde,

586 Alıntı için bkz., Carmichael, *Ethnic Cleansing in the Balkans*, s. 80; Cvijeto Job, "Yugoslavia's Ethnic Furies," *Foreign Policy* (1993), No. 92, s. 52-75; Cvijeto Job, *Yugoslavia's Ruin: The Bloody Lessons of Nationalism, A Patriot's Warning* (Lanham, Md., 2002), s. 76-78, 167; ve Louis Sell, *Slobodan Milosevic and the Destruction of Yugoslavia* (Durham, N.C., 2002), s. 34.

dışlayıcı bir Sırp mağduriyet tarihinin kilit dönüm noktaları Yugoslavya'nın çöküşünden önce de zaten bilinmekteydi. Bu tarihi olaylar arasında 1389'daki I. Kosova Muharebesi, 1915'de Birinci Dünya Savaşı'ndaki Sırp mağlubiyeti ve kaçışı ve İkinci Dünya Savaşı'nda Ustaşa'nın Sırp katliamları bulunmaktaydı. Entelektüeller ve yazarlar 1970'lerden itibaren bu dönüm noktalarını Sırp cefasının güçlü bir hikâyesi olarak birleştirmiş ve 1980'lerde politikacılar da bu sürece dâhil olmuştur. Bu milliyetçi Sırp dirilişinin tek bir mimarı ve hatta herhangi bir planı bile yoktu. Sırp milliyetçiliğinin savunucuları ortak bir vizyona sahip değildi: Bilakis çoğu zaman karşıt amaçlar için çabalamışlardı. Sadece Yugoslavya'nın sonlarına doğru ortak bir harekette birleşmişlerdi ve o zaman bile birlikleri kırılgandı ve kısa süreliydi.

Sırpların milliyetçi dirilişi, 1970'lerde Sırp romancı Dobrica Ćosić Birinci Dünya Savaşı sırasındaki Sırp trajedisine dikkat çektiğinde başlamıştır. Ćosić dört ciltlik destanı *Ölüm Zamanı* isimli eserinde 1915'teki Sırp felâketinin hikâyesini yeniden anlatmıştır. Kendisi Sırp mağlubiyetini, Arnavutluk üzerinden kaçışı ve sürgünü kaleme almıştır. Ćosić'in Sırbistan'ı, terk edilmiş ancak tüm ıstırabına rağmen yine de yenilmemiş bir ulustu.[587] 1984'te *Ölüm Zamanı*'na dayanarak sahnelenen bir oyunu büyük övgü almış ve 1914'te Avusturya-Macaristan'ı mağlup eden Sırp kahramanlığı tasviri sayesinde izleyicileri gözyaşlarına boğmuştur.

Sırp milliyetçiliğinin dirilişi sürecindeki bir sonraki adım, 1389 I. Kosova Muharebesi'ni anma törenine duyulan ve 1980'lerde dalga gibi yayılan ilgi ve alakaydı. Bu Ortaçağ muharebesi Sırpların Kosova üzerindeki iddiasının sembolü olarak işlev görmüş ancak Ortodoks rahipler ve Sırp entelektüeller 1980'lerde Arnavutların geniş ve hızla büyümekte olan bir ço-

587 Jasna Dragovic-Soso, *Saviours of the Nation?: Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism* (London, 2002), s. 89-93; Sell, *Milosevic*, s. 43.

günluğu teşkil ettiği Kosova'daki Sırp varlığının ayakta kalma gücü hakkında endişelerini seslendirmeye başlamıştır.[588] Sırp Sanat ve Bilim Akademisi'nin üyeleri 1986'da basına sızdırılan bir *Memorandum* hazırlayarak Kosova ile Hırvatistan'da Sırpların yaşamına yöneltilen tehditlerden söz etmiştir. Daha önce bir milliyetçi olarak tanınmamış olan Sosyalist memur Slobodan Milošević, 1987'de Kosova'da bir tarlada toplanan Sırplara "kimse size vurmaya cüret edememeli!" dediğinde Sırp Kosova davasını sahiplenmiştir. Muharebenin 600. yıldönümü için 1989'da Kosova'ya dönen Milošević kendisini, ulusal simgelere bürünmüş ve kurgulanmış milliyetçi bir geçmiş ile tanımlamıştır.

Sırp milliyetçiliğinin dirilişi, İkinci Dünya Savaşı ve Ustaşa soykırımı hakkında kamuoyu tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Sırplar, 1980'lerden itibaren anılarda, oyunlarda ve tarih anlatılarında Ustaşa katliamlarından çok daha açık bir şekilde söz etmeye başlamıştır. Katliamlardan, ihanetten ve Sırplar ile Hırvatlar arasında süregelen çatlaktan bahsetmişlerdir.[589] Sırp medyası, 1988'de Ustaşa kurbanlarının mezarlarından çıkarılmış cesetlerinin fotoğraflarını yayınlayarak soykırım geçmişinin popüler bir yorumunu sunmuştur.

Bu geçmiş trajediler, 1980'lerde Sırpların tekrar tekrar mağdur durumuna düştüğü tutarlı ve tek bir hikâye teşkil etmiştir. Bu anlatıya göre, 1389'daki I. Kosova Muharebesi ve Sırp mağlubiyeti 1980'lerdeki Kosova mücadelesinin başlangıcına şekil vermiştir. 1389'da ihanete uğradığı söylenen Sırp prensi Lazar'ın kemikleri, Sırp Kosova'yı savunmak için sürdürülen mücadele-

588 Sırb entelektüeller arasında ve Sırbistan'da milliyetçiliğin yeniden ortaya çıkış hikâyesi defaatle anlatılmıştır. Örneğin, bkz., Norman Cigar, *Genocide in Bosnia: The Policy of "Ethnic Cleansing"* (College Station, Tex., 1995), s. 27-29; Misha Glenny, *The Fall of Yugoslavia: The Third Balkan War* (London, 1992); Judah, *Serbs*, s. 158-160; ve Laure Silber ve Allan Little, *Yugoslavia Death of a Nation*, revize edilmiş ve güncelleştirilmiş edisyon (New York, 1997), s. 31-36.

589 Dragovic-Soso, *Saviours of the Nation?*, s. 104-114; Branimir Anzulovic, *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide* (New York, 1999), s. 99-114.

nin fiziksel sembolü olarak işlev görmüştür. Lazar'ın kemikleri 1986'da mezarından çıkarılmış ve 1989'da Kosova'ya taşınmıştır. Ustaşa yönetimi altındaki soykırım da Sırp mağduriyetinin olay örgüsüyle uyum göstermiştir zira Sırp milliyetçileri için, Ustaşa'nın işlediği suçlar karşı karşıya oldukları tehlike hakkında onlara bir uyarı niteliğindeydi: tıpkı İkinci Dünya Savaşı sırasında Yugoslavya'da olduğu gibi şimdi de Kosova'da Sırplar imha tehlikesi ile yüzleşmekteydi. Bu olay örgüsü geçmişi, şimdiyi ve geleceği birleştirerek Sırbistan'ı tekrar tekrar mağdur edilmiş, ihanete uğramış ve yıkım ile tehdit edilmiş bir ulus olarak tasvir etmiştir.

Milliyetçiliğin dirilişi Sırplara özgü bir durum değildi. Aynı şekilde Hırvatlar da geçmişteki şaşaaları ile mağduriyetlerini anlatan paralel bir olay örgüsü kurmuştur. Hırvat örneğinde kilit milliyetçi figür, bir tarihçi olarak izini bırakmış -her ne kadar her zaman titizliği ve doğruluğuyla olmasa da- emekli Yugoslav General Franjo Tuđman'dı. Tuđman'ın tarih yorumuna göre, Hırvatistan bin yıllık geçmişi olan bir ulustu. Tuđman, İkinci Dünya Savaşı'nın Hırvat devletinde saygın bir milliyetçi geçmiş bulmaya çalışmıştır: Ustaşa kurbanlarının sayısını olduğundan daha düşük göstermiş ve partizanların Hırvat katliamlarını halka duyurmuştur. Aynen Sırbistan'da olduğu gibi Hırvat medyası da savaş zamanı katliamlarının tarihini popülerleştirmiş ancak Hırvatlar, Ustaşa kurbanlarının cesetleri yerine, partizan katliamlarının kurbanlarının açılmış mezarlarının fotoğraflarını görmüştür.

Sırp ve Hırvat milliyetçi dirilişleri, her iki ulusa da tekrar tekrar hikâyenin kurbanlaştırılmış kahramanı rolünü vermiştir. Ancak milliyetçi hikâyelerin sonuç kısmı henüz yazılmamıştı. Milliyetçi anlatıların içsel mantığı, baskıdan ve zulümden sorumlu olanlardan intikam alınmasını gerektirmiştir. Maalesef Yugoslavya örneğinde, söz konusu olan ister Hırvat ister Sırp olsun milliyetçi hikâyeler diğer Yugoslavlara duyulan nefreti körüklemiştir. Prensipte, Sırpların, geçmişteki katliamlardan

sorumlu olanlar ile gerçekte tanıdıkları Hırvatları birbirinden ayırması mümkündü; Hırvatlar da aynı ayrımı yapabilirdi. Fakat geçmişin kötü adamları ile günün Yugoslavları arasındaki çizgiler bulanıklaşmıştı. Yugoslavya şehirlerinin sokaklarındaki Sırplar ve Hırvatlar, Cvijeto Job'un alıntıladığı halk "manilerinin" de ortaya koyduğu gibi kelimenin tam anlamıyla nefretlerini şarkılara dökmüştür. Belgrad sokaklarında çınlayan bir şarkı, "Yoldaş Slobo, salataları gönder" diye başlamaktaydı. "Bol bol et olacak, Hırvatları keseceğiz." Zagreb'de söylenen bir başka şarkı da, sadece failler ve kastedilen kurbanların yerini değiştirerek aynı hisleri dile getirmiştir:

Tanrının Anası, Hırvatların Kraliçesi,
Ante Pavelić'i bize geri getir,
Getir ki, Sırpları yine yerlerinden edelim,
Yarısını bıçaklayalım, yarısını söğütlere asalım.[590]

Trasnkafkasya'da olduğu gibi, demokratikleşme Yugoslavya'da da milliyetçiliği güçlendirmiş ve yaygınlaştırmıştır. Milliyetçi politikacılar, müstakil Yugoslav cumhuriyetlerindeki seçimlerde başarı elde etmiştir. Milliyetçi partiler her zaman çoğunluğun oyunu kazanamamış ancak kısa süre içinde siyasi güce sahip olmuşlardır. 1991-1992'deki demokratik seçimler ve referandum, Sırbistan ve Karadağ'da Yugoslavya'dan kopma yönündeki yaygın isteği ortaya koymuştur. Aşırı milliyetçilik Kozarac gibi kasabalarda yerel düzeyde gelişip serpilmiştir. Kozarac ortaokuluna yasal danışmanlık yapan avukat Simo Drljača, yeni milliyetçi Sırp partisi olan Sırp Demokrasi Partisi veya SDS'nin yerel liderliğini üstlenmiştir. Ortaokul müdürü Hamdo Kahrimanovic'in komşusu olan, Duško Tadić isimli bir kafe sahibi de, Tadić'in hem babası hem de annesi İkinci Dünya Savaşı sırasında partizan olmasına rağmen SDS'ye katılmıştır.[591]

590 Job, "Yugoslavia's Ethnic Furies."

591 Neuffer, *Key to My Neighbor's House*, s. 22.

"Negatif Coğrafya"

1990'ların başındaki Yugoslavya, milliyetçi çatışmaya hazırdı. Hırvatistan ve Slovenya cumhuriyetlerinin 1991'de bağımsızlığını ilan etmesinin hemen ardından, Yugoslavya ordusu bağımsızlığını ilan eden devletlere karşı savaş açmıştır. Ordu sadece güneydeki Slav birliğini kurmak için değil, Sırp bölgelerini elinde tutmak için de mücadele etmiştir. Dolayısıyla Sırpların varlığı veya yokluğu, Slovenya ve Hırvatistan'a çok farklı deneyimler yaşatmıştır. En kuzeydeki Yugoslav cumhuriyeti olan Slovenya'nın 25 Haziran 1991'de bağımsızlığını ilan etmesi kısa bir savaşa neden olmuş ancak Sırpların hâkim olduğu Yugoslav liderliği Slovenya'nın birliği terk etmesine izin vermeye razı gelmiştir. Sırplar 1991'de Slovenya nüfusunun oldukça küçük bir azınlığını -yüzde 2- teşkil etmekteydi. Buna karşılık, Hırvatistan'daki 600,000 Sırp, nüfusun 12'sini oluşturmaktaydı ve Sırp kuvvetleri Hırvatistan'ın geniş Sırp nüfuslarına sahip olan iki bölgesini kontrol etmek için mücadele etmiştir: Adriyatik denizinin doğusundaki Bosna sınırı üzerinde yer alan Krayina bölgesi ve Hırvatistan'ın doğusundaki Slavonya bölgesi. Slobodan Milošević'in esas siyasi rakiplerinden biri olan Vuk Drašković, Sırp davasına destek vermek için 9 Haziran'daki bir mitingde çarpıcı bir ifade kullanmıştır: "Sırp devleti, Hırvatistan'da Sırp halkının çoğunluğu teşkil ettiği yerlerdeki insanları savunma görevini üstlenmelidir (...) Hırvatistan bunu yapmadığı sürece Sırbistan, Sırpları tehdit edenleri, evlerini yok edenleri ve onları göç etmeye zorlayanları cezalandırmalıdır."[592]

Bu, en başından itibaren bir ordular ve komşular savaşıydı. Hırvatistan başkenti Zagreb'in 110 kilometre güneyinde yer alan Struga isimli köyden kovulan 20 yaşındaki bir Hırvat kadın savaşın bu yönüne değinmiştir. Kadın, kendisine saldıran ve onu döven adamları tanımaktaydı: "Hemen hepsi okuldan arkadaşla-

592 Alıntı için bkz., Robert Thomas, *The Politics of Serbia in the 1990s* (New York, 1999), s. 99-100.

rımdı, eskiden bu insanlarla bir şeyler içmek için buluşurdum."[593] Bu şiddet eylemleri Sırpları ve Hırvatları, düşman halklara karşı korku ve nefret körükleyen milliyetçi retoriğin kişisel olarak tanıdıkları insanlar için de geçerli olduğuna ikna etmiştir. Geçmiş ve şimdiki zaman, günlük hayat ile etnik gruplar arası şüphe ve nefretin "ikinci gerçekliği" arasındaki zihinsel sınır aşınmıştır.

Sırp kuvvetlerinin Yugoslav Halk Ordusu'ndan gelen destekle elde ettiği kazanımlar, Hırvatların kaçışını tetiklemiştir. Hırvatlar, Yugoslav tankları yaklaştığında veya uçakları köylerini bombaladığında Krayine'den kaçmıştır. Bu kırsal bölgede Hırvatların tahliye ettiği köyler çoğu zaman küçüktü. Bir Hırvat muhalefet lideri, tüm bu sürecin nasıl bir tür zalim coğrafya dersi işlevi gördüğüne dikkat çekmiştir: "Biz buna negatif coğrafya adını veriyoruz. [Bu köylerin] isimlerini ilk kez duyduğunuzda, bu onları kaybettiğiniz anlamına geliyor." Sırp seferberliği, Batı Hırvatistan'da tarihi Adriyatik limanı Dubrovnik'in bombalanması ve Doğu Hırvatistan'da Vukovar şehrine uzanan ilerleyiş ile doruğa çıkmıştır. Binlerce sivil Dubrovnik'teki çatışmalardan kaçmış ancak etnik temizliğin ardındaki niyet, doğuda daha da net bir şekilde su yüzüne çıkmıştır. Vukovar'ın 32 kilometre güneydoğusundaki Uyluk isimli şehirde, Yugoslav ordusu Hırvat kuvvetlerine geri çekilmelerini emrettikten sonra Hırvatlar şehri topluca terk etmeye karar vermiştir. Yabancı bir diplomat "Uyluk'un çok daha büyük bir şeyin başlangıcı olabileceğini" öne sürmüştür: "[Burada], büyük ölçekli nüfus değişimlerine dair bir teşebbüs görebiliriz."[594] Vukovar 1991 Kasım'ının sonunda düşerken, Hırvat mülteciler de şehri akın akın terk etmiştir.

Hırvatistan'daki çatışmalar 2 Ocak 1992'de Hırvatistan'ın

593 *New York Times*, 31 Temmuz 1991; Roger Cohen, *Hearts Grown Brutal: Sagas of Sarajevo* (New York, 1998), s. 154-155.

594 Silber ve Little, *Yugoslavia: Death of a Nation*, s. 170-172; *Toronto Star*, 29 Temmuz 1991; ve *The Guardian*, 18 Ekim 1991. Uyluk ile ilgili bu açıklama "Belgrad'daki Batılı bir diplomatik kaynaktan" gelmiştir.

üçte biri ile dörtte biri arasında bir bölgeyi Sırp kontrolüne bırakan bir ateşkes ile sonra ermiştir. Bu, kısa ömürlü büyük Sırbistan'a eklenen ilk topraktı. Krayine ve Doğu Slavonya artık neredeyse tamamen Sırp'tı zira yaşı geçkin birkaç Hırvat dışında herkes evlerinden kaçmıştı; Hırvat arkadaşları, komşuları, akrabaları ve meslektaşlarının birçoğu artık Hırvatistan'dan geriye kalan topraklarda yaşamaktaydı.

"Allah'ın Şimdi Nerede?"

1992'de Bosna-Hersek'te ikinci ve daha da geniş bir etnik temizlik darbesi vuku bulmuştur. Bosnalı Müslümanlar, Sırplar ve Hırvatlardan oluşan bu bölge etnik karakteri bakımından tüm Yugoslav cumhuriyetleri arasında en riskli biçimde dengelenmiş olandı. 1991'deki son Yugoslav nüfus sayımına göre, Bosnalı Müslümanlar nüfusun yüzde 44'ünü, Sırplar yüzde 31'ini ve Hırvatlar yüzde 17'sini oluşturmaktaydı. Yaklaşık yüzde 5,5'lik bir kesim kendisini Yugoslav olarak tanımlamakta; nüfusun geri kalanını ise aralarında Roman ve Yahudilerin bulunduğu azınlıklar teşkil etmekteydi. Hırvatları çoğu batıda Hersek bölgesinde yaşamakta; Sırplar ve Bosnalı Müslümanlar ise Bosna'nın büyük kısmında birbirlerine karışmış bir haldeydi.

Bosna'daki savaş, 1992 Nisan'ının başında Bosna-Hersek bağımsızlığını ilan ettikten kısa bir süre sonra patlak vermiş ve Sırp kuvvetleri savaşın başından itibaren Bosnalı Müslümanları evlerinden sürmüştür.[595] İstenmeyen bir etnik veya dini grubun üyelerini kovma fikri gayet eskiydi ancak burada yeni olan bir şey vardı. Sırp radyosu 1992 baharında "etnik temizliğin" devam etmekte olduğunu ilan etmiştir. Eski bir suça verilen bu yeni isim kurbanlar, görgü tanıkları ve gözlemciler arasında hızla kabul görmüştür. Etnik temizlik vakalarından birinde, paramiliter Sırp kuvvetleri 1 Nisan'da Bosna'nın kuzeydoğusundaki Bijeljina şehrine saldırmıştır. Sırp milisleri bu noktada başarılarından gurur duymaktaydı zira dikkat çekmek istemişlerdi. Amerika-

595 Öldürmeler aslında Mart sonunda başlamıştır. Bkz., Judah, *Serbs*, s. 203.

lı foto muhabiri Ron Haviv, Kaplanlar olarak bilinen bir Sırp kuvvetini, eski bir banka soyguncusu olan komutanları Arkan'ın "bu şehri Müslüman köktencilerden kurtarma" misyonu olarak tanımladığı harekâtta takip edebilmiştir. Haviv, Bijeljina'da Müslüman sivillerin katledilişine şahit olmuştur; bütün savaşın muhtemelen en ünlü karelerinden birinde, kısa süre önce infaz edilmiş Müslüman sivilleri tekmeleyen bir Sırp paramiliter komandoyu görüntülemeyi başarmıştır. Bundan birkaç gün sonra Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiseri yetkilisi José Maria Mendiluce, Bosna'nın doğusunda yer alan ve Müslüman çoğunluğa sahip bir kent olan Zvornik'te etnik temizlik ile karşılaşmıştır. Şehir, Yugoslav ordusuna bağlı kuvvetler ile Sırp paramiliterlerin saldırısına maruz kalmıştır. Resmi olarak Bosna'daki Yugoslav ordusu çoktan tasfiye edilmişti ancak görgü tanıkları, Yugoslav ordusu üniforması giyen askerler ile üzerinde Yugoslav sembolleri olan askeri araçlardan söz etmiş ve Mendiluce'nin bizzat kendisi de Yugoslav askerlerini görmüştür. Birkaç saat boyunca Sırp askerleri tarafından gözaltında tutulan Mendiluce, "cesetlerle dolu kamyonlar" görmüştür: "Milislerin daha da çok sayıda çocuk, kadın ve yaşlı cesedini evlerden dışarı taşıyıp onları kamyonlara yüklediğini görebiliyordum."[596] Mendiluce, Sırp kuvvetleri tarafından serbest bırakıldıktan sonra Zvornik'in dışındaki bir vadide kalan binlerce çaresiz mülteci ile görüşmüştür.

Bosna'daki etnik temizlik hem bir politikaydı hem de tabandan gelen bir olguydu. Merkezi planlamaya dair kanıtları bulmak o kadar da zor değildi. Çetnik paramiliterlerin lideri Vo-

596 Human Rights Watch, "Bosnia and Hercegovina Unfinished Business: The Return of Refugees to Bijeljina," Cilt 12, no. 7 (D); Ron Haviv, *Blood and Honey: A Balkan War Journal*, makaleler: Chuck Sudetic ve David Rieff, sonsöz: Bernard Koucher (New York, 2000) (Yazarlardan bazıları Arkan'ı gerçek ismi olan Zeljko Raznatovic ile nitelemeyi tercih eder ancak bu ismin altındaki Arkan etnik temizlik eylemini gerçekleştirmiştir); alıntı için bkz., Silber ve Little, *Yugoslavia: Death of a Nation*, s. 223 içinde. Ayrıca bkz., Hannes Tretter vd., "Ethnic Cleansing Operations' in the Northeast Bosnian City of Zvornik from April Through June 1992," Ludwig Boltzmann Institute of Human Rights, 1994.

jislav Šešelj'in de ifade ettiği gibi: "Milošević her şeyi organize etti. Biz gönüllüleri topladık ve o da bize özel kışlalar verdi (...) Elbette onun bir şeyler imzaladığını düşünmüyorum, bunlar sözlü emirlerdi." Saldırılardan hemen önce planlama ile koordinasyona dair bir sürü işaret vardı. Sırp sakinler çoğu zaman Sırp kuvvetleri saldırıya geçmeden önce haberini almış ve Hırvat kuvvetleri de kendi paylarına aynı "nezaketi" Hırvatlara göstermiştir. Bazı Bosna kentlerinde, hücum eden kuvvetlerin nereleri ateşe vereceklerini göstermek için evler çeşitli renklerle kodlanmıştır.[597]

Yukarıdan gelen emirlerle uygulanan Bosna'daki etnik temizlik, aynı zamanda kişisel bir düzeyde de yürütülmüştür. Mülteciler tekrar tekrar, tanıdıkları insanların saldırılarına uğradıklarını anlatmıştır: komşular ve eski sınıf arkadaşları -Bosnalı Müslümanların bir şeyler atıştırmak ve içmek için evlerine davet ettikleri türden insanlar-. Bir kadın, Sırp komşusunun gecenin bir yarısında elinde makineli tüfekle çıkageldiği 8 Nisan 1992 tarihinde, Güney Bosna yakınlarındaki Foça şehrinde evini kaybettiğini aktarmıştır. "Önceki gün onunla kahve içmiştik" diye de eklemiştir.[598] Elbette, diğerleri yabancıydı ancak etnik temizliği uygulayan kişiler kurbanlarına benzemekteydi. Çok etnikli bir devlette hepsi birlikte yaşamıştı. Arkan'ın bir tür şöhret sahibi suçlu imajı (eski banka soyguncusu, popüler bir folk şarkıcısı ile

597 Alıntı için bkz., Judah, *Serbs*, s. 188; Silber ve Little, *Yugoslavia: Death of a Nation*, s. 224; "'Ethnic Cleansing Operations'"; Ed Vulliamy, *Seasons in Hell: Understanding Bosnia's War* (New York, 1994), s. 226; ve Cigar, *Genocide in Bosnia*, s. 47-53.

598 *Washington Post*, 22 Ağustos 1992; Carmichael, *Ethnic Cleansing in the Balkans*, s. 50, 91. Ayrıca bkz., Ed Vulliamy, *Seasons in Hell*, s. 147-148; *The Daily Telegraph*, 19 Eylül 1992; *The Times* (London), 25 Temmuz 1992; ve Judah, *Serbs*, s. 227. Kahve içmenin önemine ilişkin bkz., Tone Bringa, *Being Muslim in the Bosnian War; Identity and Community in a Central Bosnian Village* (Princeton, N.J., 1995), s. 66-67. Yardım sağlamış sıradan insan örnekleri için bkz., Svetlana Broz, *Good People in and Evil Time: Portraits of Complicity and Resistance in the Bosnian War*, tercüme eden Ellen Elias-Bursac, ed. Laurie Kain Hart (New York, 2004).

evlenmiştir), etnik temizliği yapan kişilerin birçoğunun görece sıradan kişiler olduğu gerçeğini örtbas etmemelidir. Hatta bazılarına "hafta sonu savaşçıları" adı verilmiştir çünkü katliam için kamplara hafta sonları gitmekteydiler.

Kozarac'ta bir kafe sahibi olan Duško Tadić, kendi komşularına karşı yürütülen seferberliğe iştirak edenler arasında en iyi tanınanlarından biri haline gelmiştir. Tadić herhangi bir yüksek rütbeye sahip değildi ancak Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi'ndeki davası, Sırp savaşçının bir komşu ve dost olarak detaylı bir portresini sunmuştur.[599] Tadić Müslümanlarla birlikte büyümüş, onlarla karate öğrenmiş ve hatta kafesi yeni açıldığında, mekân Sırp milliyetçiler için bir toplanma noktası haline gelmeden önce, birçok Müslüman müşteriye hizmet vermiştir. Fakat bu gerçeklerin hiçbiri Bosna için verilen savaş başladıktan sonra onu durdurmaya yetmemiştir. Bilakis, çok sayıda görgü tanığı, Uluslararası Ceza Mahkemesi'ne, Tadić'in Müslümanları evlerinden kovduğunu anlatmıştır. Tadić'i yıllardır tanıyan görgü tanığı Nasiha Klipić, onu Kozarac'ta Müslüman erkekleri, kadın, çocuk ve yaşlılardan ayırırken görmüştür. Haziran 1992'de Kozarac yakınındaki bir köyde evinden kovulan Müslüman Draguna Jaskic, uzun süredir tanıdığı Tadić'in erkekleri sokaktan aşağıya nasıl sürdüğünü ve babası ile diğer akrabalarını nasıl dövdüğünü gördüğünü aktarmıştır.[600]

Tanıdığı insanlara saldırarak şöhret sahibi olan bir başka Bosnalı Sırp ise Güneydoğu Bosna'daki Višegrad kentinden Milan Lukić'ti. Gazeteci Chuck Sudetic'in öğrendiklerine göre, kurbanları Lukić'i gayet iyi tanımaktaydı. Lukić, çocukken Müslümanlarla peynirli börek yemiş ve futbol oynamıştı. Hatta Müslüman bir kızdan "hoşlanmıştı" ancak hayatta kalanlara göre, Lukić Mayıs 1992'de bir dizi şiddet eylemine karışan ve Müslü-

599 Neuffer, *Key to My Neighbor's House*.

600 International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, "Tadic (IT-94-1) 'Prijedor,'" www.un.org/icty/transe1/960613IT.htm ve www.un.org/icty/transe1/960731IT.htm (Nisan 2005).

manları Višegrad'dan kovan bir Sırp çetesinin başına geçmiştir. Lukić 1995'te Srebrenitsa'da da bulunmuştur. Uluslararası Ceza Mahkemesi Lukić'i birçok Bosnalı Müslüman'ı katletmekle suçlayarak hakkında soruşturma açmış ancak 5 milyon dolarlık ödül vaat edilmesine rağmen Lukić 2005'te Arjantin'de tutuklanana kadar yakalanamamıştır.[601]

Tanıdıkları kurbanlara saldıran Bosnalı Sırpların dürtüsünü kimse tam olarak anlayamamıştır. Tadić'in davasına bakan duruşma hâkimi, Kozarac ortaokul müdürü Hamdo Kahrimanovic'e böyle bir şeyin nasıl gerçekleşmiş olabileceğini sorduğunda, Kahrimanovic, "bu insanların başına gelenler açıklanamaz. Bu, bir tür delilikti. Yani insan artık kime güveneceğini bilmiyordu ve ben bunu anlatacak kelimelerden yoksunum" şeklinde cevap vermiştir. Etnik temizlik ile suçlananlar veya bu suçtan mahkûm olanlar eylemleri hakkında konuşmama eğilimine sahipti ancak bireysel örnekler bu insanların davranışlarına dair çeşitli ipuçları sağlamaktadır. Lukic'i savaşa iten şey belki de aile bağlantılarıydı ve Tadic örneğinde de kişisel deneyimler benzer bir etkiye sahip olabilirdi. Lukic'in ordu ve polis teşkilatında akrabaları vardı ve Tadic de, ailesinin işlettiği kafenin penceresi kırıldıktan sonra, yerel Müslümanlarla bir kan davasına karışmıştı.[602]

Uluslararası Ceza Mahkemesi, mahkûm ettiği veya aleyhinde dava açtığı kişileri eylemlerinden bireysel olarak sorumlu tutmuştu ancak Bosna'daki tabandan gelen etnik temizliğin daha genel başka nedenleri de vardı. Etnik temizliğe iştirakin olası birçok motivasyonundan bir tanesini dogmatik bir şekilde seçip ayırma konusunda temkinli olmalıyız. Bazıları etnik temizliğe

601 Chuck Sudetic, *Blood and Vengeance: One Family's Story of the War in Bosnia* (New York, 1998), s. 120-121; 296; International Criminal Tribunal for the Former Yugoslavia, "The Prosecutor of the Tribunal Against Milan Lukic, Sredoje Lukic, Mitar Vasiljevic," www.un.org/city/indictment/english/vas-ii000125e.htm (Nisan 2005).

602 Sudetic, *Blood and Vengeance*, s. 120-121; Neuffer, *Key to My Neighbor's House*, s. 22. Olası bireysel faktörler üzerine bkz., Mann, *Dark Side of Democracy*, s. 401-403.

kişisel çıkar amacıyla katılım göstermiş olabilir, diğerleri ise güç duygusundan haz aldıkları için, ancak bu gibi örneklerde başka iki faktör daha öne çıkmaktadır. Ulusal mağduriyet ve savaşın yarattığı şoka ilişkin popüler hikâyeler şiddeti üretmek adına kritik bir önem taşımıştır ancak tek başlarına ele alındığında, bu iki faktörün de insanların kendi komşularını evlerinden kovmasına neden olması mümkün değildir. Savaş her halükarda travmaya yol açmış ancak Bosna için verilen mücadele neredeyse hiç kimsenin öngöremeyeceği kadar patlayıcı bir etkiye sebep olmuştur zira Bosna'daki çoğu insan birbirleri hakkında en beterini düşünmeye zaten hazırdı. Savaş, birçoklarını, savaş öncesi yıllardan kalma milliyetçi retoriğin gerçekten de doğru olduğuna ikna etmişti.

Savaş, tarihe -Yugoslavların hatırladığı haliyle tarihe- hayat vermiştir. Geçmiş ve şimdi arasındaki zihinsel sınır silikleşmiştir. Bosna halkları üniformalara, planlara ve eski savaş diline yeniden can vermiştir. Eski giysiler veya eski görünen kıyafetler yeniden giyilmeye başlamıştır. Sırplar ve Hırvatlar, İkinci Dünya Savaşı'nda mücadele verenlerin hayali debdebesini benimsemiştir. Sırplar, Büyük Sırbistan için İkinci Dünya Savaşı'ndan kalma eski planlarının tozunu almıştır. Kozarac'ın batısında yer alan Prijedor şehrinin belediye başkan yardımcısı Milan Kovačević, Çetnik lideri Mihailović'in danışmanlarından biri olan Stevan Moljević tarafından 1941'de çizilen homojen bir Büyük Sırbistan'ın sınırlarını güvenceye almak için çağrıda bulunmuştur. Ayrıca Sırplar ve Hırvatlar birbirlerini geçmişten kalma ifadelerle anmaya başlamıştır. Ustaşa ve Çetnikler diye birbirlerine hitap etmişler, Bosnalı Müslümanları da Türkler olarak tanımlamışlardır. Bosnalı Sırp komutan Ratko Mladić 11 Temmuz 1995'te Srebrenitsa'ya girdiğinde, Türklere karşı milliyetçi intikam fikrine başvurmuştur. Mladić Sırp televizyonunda, "nihayet, Türklerden intikam alma zamanı geldi" diye konuşmuştur.[603] Sırp protestocular daha sonra Slobodan Miloševi'e

603 Vullimay, *Seasons in Hell*, s. 8-9; Cohen, *Hearts Grown Brutal*, s. 478-480;

sırtlarını döndüğünde bile ona "Ustaşa" veya "Türk" şeklinde hitap etmişlerdir.

Geçmişi şimdiyle karıştırmak bazen revaçta olabilir ancak bu olgu bazen katliamın da yolunu açmıştır. Savaşçılar bir yandan kendilerini İkinci Dünya Savaşı'ndan kalma eski semboller ve aksiyon filmlerinde kullanılan aksesuarlardan oluşan kafa karıştırıcı ıvır zıvırlarla süslemişlerdir. Diğer yandan ise mevcut çatışmayı geçmişteki savaşın devamı olarak görmek, düşmanlara duyulan oldukça gerçek bir nefreti onları geçmişte ezenlerle özdeşleştirerek körüklemiştir. Bu mantığa göre, düşman savaşçılar ve siviller sadece kendi eylemlerinden değil, aynı zamanda dâhil oldukları etnik ve dini grupların İkinci Dünya Savaşı ve onun öncesindeki eylemlerinden de sorumluydu. Prijedor'un eski belediye başkan yardımcısı, savaşın ardından kısa bir süre sonra Omarksa'daki kampı, İkinci Dünya Savaşı'nda Hırvatların Sırp katliamlarına gösterilen direkt bir tepki olarak tanımladığında benzer bir argümanı öne sürmüştür: "Aralarında doğrudan bir bağlantı var (...) Hırvatlar ve Müslümanlar İkinci Dünya Savaşı sırasında bizi katletti; bu kez durum tersine döndü, biz onları katlettik."[604]

Bosna için verilen savaş bir tür zihinsel çelişki yaratmıştır. Birçokları için, Hırvatlar, Müslümanlar ve Sırplar arasındaki ilişkilere dair geçmişteki deneyimleri, bu grupların doğaları gereği birbirine düşman oldukları iddiasıyla çelişmiştir. İşte tam da bu nedenle, sağ kalanların birçoğu hayretler içinde başlarına gelenlere inanamadıklarını ifade etmiştir. Zira bırakın uzun süredir tanıdıkları komşularına saldırmayı, onları Ustaşa, Çetnik veya

Carmichael, *Ethnic Cleansing in the Balkans*, s. 44; Jill A. Irvine, "Ultranationalist Ideology and State-Building in Croatia, 1990-1996," *Problems of Post-Communism* 44 (1997), s. 30-43; Volkan, *Bloodlines*, s. 68-69, 73; alıntı için bkz., Eric Stover, *The Graves: Srebrenica and Vukovar*, Fotoğraflar: Gilles Peress (Berlin, 1998), s. 88-89; Stacy Sullivan, "Milosevic's Willing Executioners," *New Republic*, 10 Mayıs 1999, s. 35.

604 Cohen, *Hearts Grown Brutal*, s. 479.

Türklerle özleştirmek bile onlar için hiçbir anlam ifade etmemiştir.

Etnik temizliğin saikleri karmaşıktı ancak yöntemleri basitti. Sırp birlikleri ve paramiliter kuvvetler Bosnalı Müslümanları katletmiştir. Kozarac'taki deneyim birçok Bosna şehri için tipikti. Kozarac ve çevresindeki köylerdeki tahmini ölü sayısı, yüzler ile binler arasında değişmiştir. Katliamlar tamamen rastlantısal değildi. Sırp savaşçılar yerel Bosnalı Müslümanları seçmek için Kozarac'taki isim listelerini taramıştır. Bosna'daki başka yerlerde Sırp kuvvetleri köylerde, yollarda ve hatta mahkûmlar için gözaltı yeri olarak kullanılan futbol stadyumlarında bile büyük ve küçük ölçekli katliamlar gerçekleştirmiştir. Bosna'nın doğusundaki Bratunac kentinde, uluslararası bir yardım görevlisi, Müslüman erkekler stadyumun arka tarafına götürülürken, 7 Nisan ile 10 Nisan tarihleri arasında her gece makineli silah seslerini duymuştur. Yardım görevlisi olup biteni "karşı ateş yoktu" şeklinde anlatmıştır: "Erkekler arka tarafa götürülüyordu ve geri gelmiyorlardı."[605]

Etnik temizliğin tüm aşamalarında tecavüz ve cinsel saldırı yaygındı. Bosnalı Müslümanlar Kozarac'taki saldırıdan kaçarken, yolda başka tehditlerle de karşı karşıya gelmiştir. Bir kadın, gayrinizami bir Sırp askerinin "Allah'ın şimdi nerede?" diye sorduğunu ve sonra da, "siz bütün Müslüman kadınlarının ırzına geçeceğiz" diye eklediğini unutmamıştır. Olay harfiyen bu şekilde cereyan etmemiş olabilir ancak sayıları gitgide artan sistematik tecavüz vakalarına dair sonraki aylarda elde edilen kanıtların da ortaya koyduğu gibi bu boş bir tehdit değildi. Kadın ve erkeklere yapılan cinsel saldırılar tüm taraflarda vuku bulmuş ancak Birleşmiş Milletler Uzmanlar Komisyonu için derlenen detaylı bir rapor bilhassa Bosnalı Sırpların Bosnalı Müslüman kadınlara karşı gerçekleştirdiği cinsel saldırılara dair kapsamlı kanıtlar ortaya koymuştur. Tecavüz ve cinsel saldırı etnik temiz-

605 *Manchester Guardian Weekly*, 9 Ağustos 1992.

lik öncesinde, sırasında ve sonrasında çoğu zaman kamplarda meydana gelmiş ve bazı savaşçılar, kadınları yakalamış ve onları adeta birer seks kölesi olarak kullanmıştır. BM Komisyonu, Bosna'da toplamda 57 farklı bölgenin yanı sıra Hırvatistan'dan da çok sayıda yerden gelen verilerle bir tecavüz ve cinsel saldırı raporu derlemiştir.[606]

Sırp otoriteleri, özellikle daha geniş topluluklarda Bosnalı Müslümanların kaçışının gönüllü olduğu kurmacasını yaratmak adına "yerel etnik temizlik bürokrasileri" oluşturmuştur. Sırp kuvvetlerinin başlattığı dehşeti, idari baskı tamamlamıştır. Sırp otoriteleri, devam eden şiddet ve kıyımların yanı sıra Müslümanları çalışma haklarından mahrum bırakmış ve evleri ile mülklerinden feragat etmeleri halinde gidişlerini organize etmiştir. Tahmin edileceği üzere, çoğu Bosnalı Müslüman bedeli ne olursa olsun kaçmaya çalışmıştır. Kuzeydoğu Bosna kenti Zvornik'ten bir mültecinin de ifade ettiği gibi, "evlerimizi terk etmeye zorlandık. Tehlike altındaydık. Geceleri insanları katlediyorlardı. Yerel hükümetten biri geldi ve şehri terk etmemizin daha iyi olacağını söyledi." Kozarac'ın güneydoğusunda yer alan Banja Luka şehrinde Müslümanlar, çaresizce, ülkenin başka yerlerinden gelen Sırplar ile ev değiş tokuşu ayarlamaya çalışmıştır. Ağustos 1992'de Banja Luka'yı ziyaret eden ve daha sonra savaşı sona erdirmek için Amerika'nın diplomatik çabalarında kilit bir rol oynayan Richard Holbrooke, "'hafif' etnik temizlik biçimi" olarak adlandırdığı bu uygulamaya bizzat şahit olmuştur: "Müslümanlar neredeyse silah zoruyla bireysel mülklerinden vazgeçtiklerini beyan eden kâğıtlar imzalıyorlar" diye not etmiştir.[607]

606 A.g.e., Adam Jones, "Gender and Ethnic Conflict in Ex-Yugoslavia," *Ethnic and Racial Studies* 17 (1994), s. 115-134; ve Birleşmiş Milletlerin 780 No'lu Güvelik Konseyi Kararını Müteakip Birleşmiş Milletler Komisyonu Uzmanlarının Nihai Raporu (1992), Ek IX, Tecavüz ve Cinsel Saldırı, Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi, S/1994/674—27 Mayıs 1994.

607 *Newsday*, 3 Temmuz 1992; *The Guardian*, 29 Eylül 1992; ve Richard C. Holbrooke, *To End a War*, revize edilmiş edisyon (New York, 1999), s. 37.

Evlerinden çıkarılan on binlerce Bosnalı Müslüman, Kuzey Bosna'da hem ordudan hem de polis teşkilatından gelen Sırp askeri kuvvetleri tarafından kurulan kamplarda kalmıştır. Birçok Bosnalı Müslüman için, bu kamplar bölgeyi bir daha geri dönmemek üzere terk etmeden önceki son duraklarıydı. Diğerleri içinse bu kamplar en son duraktı. Binlerce kişi bu kamplarda hayatını kaybetmiştir. Kozarac'ın güneyindeki eski bir demir yatağı olan Omarska, Amerikalı gazeteci Roy Gutman 1992 yazında buradaki tutukluların organize katliamı hakkındaki haberini yaptıktan sonra tüm Sırp kamplarının en kötü şöhretlisi haline gelmiştir. Sağ kalanlara göre, Omarska'daki yaşam az miktarda yemekle açık çukurlarda günlerce tutulmak anlamına gelmiştir. Sırp muhafızlar tutukluları periyodik olarak vurmuştur. Hayatta kalan biri deneyimlerini, "onları yakınlardaki bir göle götürürlerdi. Yaylım ateşini duyabilirdiniz ve bir daha asla dönmezlerdi" şeklinde aktarmıştır. Hayatta kalan diğerleri ise gece kıyımlarından söz etmiştir. Eski bir mahkûm, "muhafızlar sabaha karşı 3'te gelirdi ve beş kişiyi dışarıya çıkarırlardı. Sonraki sabah cesetleri görürdük. Ortadan kaybolan insanların yüzde 50'sinin katledildiğinden eminim" diye anlatmıştır.[608] Gutman, Omarska'nın toplamda bin kişinin oldukça üzerinde kurbanın yaşamına mal olduğunu hesaplamıştır.

Kozarac'tan gelen Bosnalı Sırplar da Omarska'da önemli bir rol oynamıştır. Ortaokul müdürü Kahrimanovic, Omarska'da hem Duško Tadić'i hem de Simo Drljača'yı görmüştür. Tadić bir muhafız değildi ancak zaman zaman kampı ziyaret etmekteydi ve daha sonra Uluslararası Ceza Mahkemesi tarafından Omarska kampındaki birkaç Bosnalı Müslüman erkeği dövmekten suçlu bulunmuştu. Kozarac ortaokulu için danışmanlık yapan avukat Drljača, Omarska'yı kurup işletmeye yardımcı olmuştur. Hatta Drljača, Prijedor kentinin polis müdürü olarak, Omarska'nın yarattığı uluslararası tepkinin ardından, aralarında Peter Maass'ın

608 Roy Gutman, *A Witness to Genocide: The 1993 Pulitzer Prize—Winning Dispatches on the "Ethnic Cleansing" of Bosnia* (New York, 1993), s. 44, 97.

da bulunduğu küçük bir gazeteci grubuna, boşaltılan bazı kamp ve gözaltı merkezlerine yapılan ziyarette eşlik etmiştir. Hükümlülerin tutulduğu bir seramik fabrikası olan Keraterm'de gazetecilere çevreye göz atmaları için birkaç dakika vermiş ve sonra da "bakın, kan yok" demiştir.[609] Drljača asla mahkeme önüne çıkmamıştır. Britanyalı komandolar kendisini Temmuz 1997'de gözaltına almaya çalışırken çıkan bir silahlı çatışmada ölmüştür.

Taciz ve terör işe yaramıştır. Sırp kuvvetleri, Bosnalı Müslümanları Bosna'nın kuzeyi ve doğusundaki geniş bir şeritten ve Saraybosna'nın güneyindeki bölgeden dışarı atmıştır. Sırp kuvvetleri kuzey Bosna çapında kontrolü ellerine geçirirken, Bosna'nın ortasında yer alan Travnik isimli kent üzerinden günde yaklaşık bin kişiyi bölgeden sürmüştür. Travnik'e yolculuk eden Bosnalı Müslüman mültecilerden oluşan bir konvoy bir köyün içinden geçerken, Sırplar "hepsini kesin! Hepsini kesin!" diye haykırmıştır. Sırp projesi 1992 sonbaharına kadar neredeyse tamamlanmıştır. Sırplar Ekim ayının sonunda aylar süren kuşatmanın ardından Bosna'nın iç kesimlerinde yer alan Jajce isimli kasabayı ele geçirdiğinde, 16 kilometrelik bir kuyruk oluşturmaya yetecek kadar kalabalık binlerce Bosnalı Müslümandan müteşekkil bir insan yığını "Vietnam Yolu" olarak adlandırılan bir güzergâh üzerinden evlerini terk etmiştir.[610] Mültecilerin çoğu, Bosna hükümeti yönetiminde kalan topraklara ulaşmak için çabalamıştır: Saraybosna, Tuzla ve Srebrenitsa gibi şehir ve kasabalar. Daha küçük gruplar Hırvatistan'a geçmiş ve oradan da başka ülkelere doğru yol almışlardır.

"Etnik temizlik" ifadesi kötü bir şöhrete sahip olduğunda, Bosnalı Sırp otoriteler bunu önce inkâr etmiştir. Bazı gözlemciler o halde neden bu kadar çok sayıda Bosnalı Müslüman'ın evlerini terk ettiğini sorduğunda, Sırp Cumhuriyeti Devlet Başkanı Radovan Karadžić insanların çoğu zaman gönüllü olarak

609 Maass, *Love Thy Neighbor*, s. 39-40; Neuffer, *Key to My Neighbor's House*, s. 41-42, 304.

610 Vullimay, *Seasons in Hell*, s. 133, 179.

göçtüğünü öne sürmüştür. Eylül 1992'deki bir röportajında, "Müslüman nüfus, Sırp bölgelerinde bulunduklarını göz önünde bulundurarak evlerini terk etme hakkını talep etti" şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. Bu insanların, topraklarını herhangi bir zorlama olmadan terk ettiklerini iddia etmiştir. Karadžić, bazı zorbaların olabileceğini kabul etmiş ancak bu kişilerin mahkemede yargılanacağını da ileri sürmüştür. Bosna'nın doğusunda yer alan Višegrad şehrinin sözde belediye başkanı ise Peter Maass'a, "Müslümanlar kendi iradeleriyle şehri terk ettiler. Hatta otobüsleri biz tedarik ettik. Onları ayrılmaya zorlamadık" diye durumu açıklamıştır.[611]

Aralarında Karadžić ve askeri yetkili Ratko Mladić'in de bulunduğu birçok Bosnalı Sırp için, saldırılarla -Hırvatlar, Müslümanlar ve çeşitli yabancı kuvvetlerden gelen saldırılarla- karşı karşıya olan grup Bosna'daki Sırplardı. Mladić Kasım 1992'deki bir röportajında, Mücahitler ile yabancı paralı askerlerin ve sanki bu bilhassa dehşet verici bir detaymış gibi, "İslamcıların ve Afrika ülkelerinden gelen bazı siyahilerin" Sırplara saldırmak üzere Bosna'ya kadar geldiğini iddia etmiştir.[612] Özel Hırvat taburları "genel olarak cinayetler, katliamlar, insanları çukurlara atma ve benzeri işler konusunda uzmandı" diye eklemiştir. Ve yine Mladić'e göre, Bosnalı Sırpların komşuları da, yani "bizim eski komşularımız, meslektaşlarımız, iş arkadaşlarımız ve bir zamanlar bizi iyi tanıyan insanlar, tabii onları bu şekilde tanımlayabilirsek" bu saldırılara katılmıştır. Mladić'in iddiaları, sayıları giderek artan bir dizi gazeteci ve insan hakları müfettişinin çatışmayı tasvir etme biçimi ile -birkaç kilit detay dışında- aşağı yukarı uyumluydu ancak ortada önemli bir istisna vardı: Sırp paramiliter güçleri ve Sırpların kendileri, çok sayıda insanı 1992'in sonunda yerinden etmişti. Genel olarak yanıltıcı olsa da, Bosnalı

611 BBC Summary of World Broadcasts, 28 Eylül 1992; Maass, *Love Thy Neighbor*, s. 9.

612 Mladic'in 23 Kasım 2002 tarihinde yayımlanmış mülakatlarının özetleri için, bkz. BBC Summary of World Broadcasts, 25 ve 27 Kasım 1992.

Sırpların şiddet bahaneleri yine de bir bakıma aydınlatıcıydı zira bunlar, Sırpların ulusal mağduriyet hikâyelerinin muazzam gücünü sergiliyordu.

"En Yakın Arkadaşları Hırvatlardı"

Sırplar Bosna-Hersek için verilen savaşın şüphesiz esas saldırganlarıydı ancak çatışma, sadece Sırp ilerleyişleri ve Bosnalı Müslümanların geri çekilişinden ibaret değildi. Hırvat Devlet Başkanı Franjo Tuđman da Hırvatistan'ın Bosna'daki iktidarını genişletmek için birtakım hırslara sahipti ve Bosna'daki Hırvatları desteklemeye hazırdı. 1990'da ABD Büyükelçisi Warren Zimmermann ile yaptığı görüşmede, "Bosna tarihsel olarak Hırvatistan'ın bir parçasıdır ve daima onun jeopolitik sahasında yer almıştır" iddiasında bulunmuştur. Bosna-Hersek'in 1992'de Hırvatistan'ın jeopolitik sahasında kesin bir şekilde yer alan tek kısmı, Hersek'in güneybatısıydı ve Hırvat milisleri de bu bölgedeki Neretva Nehri üzerinde yer alan kasaba ve köylerden Sırpları tahliye etmişti.[613]

Hırvatistan'dan gelen destekle Sırplardan kurtulan Batı Hersek Hırvatları daha sonra sembolik müttefiklerine de -Bosnalı Müslümanlar- savaş açmıştır. Ustaşa lideri Ante Pavelić ile benzer bir etnik mantığı kullanan Tuđman, 1990'da Zimmermann'a, "Bosna'daki çoğu Müslüman'ın kendilerini Hırvat olarak gördüğünü" söylemiştir. Görünüşe göre durum pek de öyle değildi. Sadece Sırp ilerleyişine karşı ortak itirazlarında birleşen eski müttefikler, şimdi de birbirlerine karşı mücadele veriyordu. Bosnalı Hırvat kuvvetler, Hersek-Bosna adını verdikleri kendi küçük devletlerini kurmuştu. 1992 Ekim'inin sonunda ise Hersek'in kuzeyindeki karışık Müslüman-Hırvat kasabası Prozor'a el koymuşlardı. Hırvat savaşçılar, Müslüman evlerini bombalamış ve

613 Warren Zimmermann, *Origins of a Catastrophe: Yugoslavia and Its Destroyers—America's Last Ambassador Tells What Happened and Why* (New York, 1996), s. 74; Mart Bax, "Warlords, Priests and the Politics of Ethnic Cleansing: A Case-Study from Rural Bosnia Hercegovina," *Ethnic and Racial Studies* 23 (2000), s. 16; ve Tanner, Croatia, s. 286-287.

ateşe vermişti. Kasabanın bazı Müslüman sakinleri sadece ayaklarına terliklerini geçirebilmiş ve tepelere kaçmıştır. Görgü tanığı bir kadın, bir gazeteciye olanları, "evlerimiz yakıldı. Dağlar dışında gidecek hiçbir yerimiz yok. Hırvatlar, tıpkı Sırpların yapacağı gibi bizi temizlediler" şeklinde anlatmıştır.[614] Fakat bazıları birkaç gün içinde evlerine geri dönmüştür.

Hersek-Bosna'yı idare eden milliyetçiler için en büyük problemlerden biri, (uluslar arası düzeyde tanınmayan) bu yeni devletin en büyük şehri ve başkenti olan Mostar'ın büyük ölçüde bir Müslüman şehri olmasıydı. Dolayısıyla Hırvat kuvvetleri Mostar'ı tamamen Hırvat kılmak için Müslümanlara etnik temizlik uygulamıştır. Hırvat Hersek-Bosna'nın silahlı kuvvetleri HVO (Hırvat Savunma Konseyi) ve çeşitli milis birlikleri, Mayıs 1993'te Müslümanları Neretva Nehri'nin doğu kıyısında yer alan kalabalık bir gettoya sürmüştür. Aylar boyunca Müslümanları nehrin öteki tarafına doğru itmiş ve bu insanları havan topuna tutmuşlardır.

Hırvatların Müslümanlara karşı başlattığı etnik temizlik seferberliğindeki en kötü mezalimlerden bazıları, Bosna'nın iç kesimlerindeki Lašva Nehri Vadisi'nde gerçekleştirilmiştir. Bölgede 16 Nisan 1993'te vuku bulan ve özellikle kötü şöhrete sahip bir katliamda, Hırvat kuvvetleri Ahmići köyüne saldırmıştır. Hayatta kalanlardan biri, kocasıyla birlikte bir fabrikanın yöneticisi ve müzisyen olan oğulları Fahrudin'in kapı komşusu Müslüman Fatima Ahmic'ti. Kendisi HVO askerlerinin saldırısına tanık olmuştur. Bir asker, perdelerine ve kanepesine mazot dökmüş ve çakmakla bunları ateşe vermiştir. Ahmic, oğlunun evine gittiğinde ise onun cesedini yerde bulmuştur. Uluslararası Ceza Mahkemesi önünde ifade veren Ahmic, oğlunun başına böyle bir şeyin nasıl gelmiş olabileceğini sormuştur: "Herkesle arası iyiydi. En yakın arkadaşları Hırvatlardı, her şeyi onlarla yapardı, onlarla

614 Zimmermann, *Origins of a Catastrophe*, s. 74; *The Guardian*, 28 Ekim 1992; Vullimay, *Seasons in Hell*, s. 222; *The Daily Telegraph*, 29 Ekim 1992; ve Silber ve Little, *Yugoslavia: Death of a Nation*, s. 294.

müzik yapardı, birlikte çalışırlardı."[615] Ahmic'in evine yapılan saldırıdan sonraki gün, silahlı adamlar kocasını tutuklamış ve Ahmic, kocasını bir daha hiç görmemiştir.

Ahmići ve Lašva Nehri Vadisi'ndeki katliamlar hakkında yürütülen soruşturmalar sırasında birçok sorunla karşılaşılmıştır. Yakınlardaki Vitez şehrinden üç Bosnalı Hırvat, Ocak 2000'de Ahmići'deki katliamlara iştirak ettikleri için mahkûm edilmiş ancak bu mahkûmiyet, Ahmići'den bir Müslümanın bu kişilerin suçlu olmadıkları yönündeki ifadesi nedeniyle ertesi yıl temyizde bozulmuştur. Hırvat General Tihomir Blaškić, 2000 yılında savaş suçları mahkemesi tarafından 45 yıl hapis cezasına çarptırılmış ancak bu ceza daha sonra dokuz yıla indirilmiş ve Blaškić erken tahliye edilmiştir.

Müslüman kuvvetleri, Haziran 1993'te Bosna'daki Hırvatlara misilleme yapmıştır. İşin garibi, Müslümanların Kuzey Bosna'da aldığı yenilgiler onlara Bosna'nın iç kesimlerinde Hırvatlara karşı başarılı karşı saldırılar başlatmaları için yardımcı olmuştur. Sırplar tarafından etnik olarak temizlenen şehir ve köylerden kovulan Bosnalı Müslüman mülteci akını, Bosna'nın iç kesimlerinin demografisini hızlı bir şekilde dönüştürmüştür. Yeni gelenler arasında, bölgedeki Hırvatlar için oldukça kaygı verici bir şekilde, başta tehcir edilenler ve Sırp kamplarının eski mahkûmlarından 17. Tugayın milisleri olmak üzere, çok sayıda hırçın mülteci asker bulunmaktaydı. 17. Tugay'dan bir asker, bir gazeteciye, "bize yapılanın aynısını onlara yapıyoruz. Onlar için üzülüyorum çünkü biz de onlarla aynı acıları çektik fakat başka seçeneğimiz yok. Başka türlü hayatta kalamayız" şeklinde konuşmuştur. Bosnalı Müslüman kuvvetler, neredeyse bir hafta içinde Bosna'nın iç kesimlerinde yer alan birkaç şehri ele geçirmiş ve binlerce Hırvat da doğuya kaçmıştır.[616]

615 Eski Yugoslavya için kurulan Uluslararası Ceza Mahkemsi, "Blaskic (IT-95-14) 'Lasva Valley,'" www.un.org/icty/transe14/971118ed.htm (Nisan 2005).

616 *The Guardian*, 9 Haziran 1993; *Daily Mail*, 19 Haziran 1993.

Bosna'nın iç kesimleri için verilen Bosna-Hırvat savaşı, 1993'ün Ekim ve Kasım aylarında yeniden alevlenmiştir. Hırvat kuvvetleri, 23 Ekim'de Stupni Do köyündeki Müslümanları katletmiştir. Hayatta kalan biri, olanları, "her şey yanıyordu ve Ustaşa'nın, cesetleri alevlere attıklarını gördük" şeklinde aktarmıştır. Haberlere göre ölü sayısı 25 ile 80 arasında değişmekteydi. Ancak Hırvat savunma hatları birkaç gün sonra çökmüş ve bazıları zaten mülteci olan binlerce Hırvat, uzun süredir görece güvenli bir sığınak işlevi görmüş olan Vareš kentinden kaçmıştır.[617] Gecenin ortasında araçlarıyla sokaklardan geçen polis, kent sakinlerine evlerini bir an önce terk etmelerini söylemiştir. Hırvatlar, Müslüman askerler şehre girip dükkân raflarında kalan mallara el koymadan önce Vareš'i boş ve talan edilmiş bir halde bırakmıştır.

Hırvatlar ve Bosnalı Müslümanlar Hersek'in batısı ve Bosna'nın iç kesimleri için mücadele verirken, mültecilerin yerini yine mülteciler almıştır. Hırvatlar ve Bosnalı Müslümanlar birbirlerinin evlerini ve dairelerini devralmıştır. Hersek-Bosna, Mostar ve savaştan ve etnik temizlikten zaten ciddi şekilde zarar görmüş olan Neretva Nehri üzerindeki bazı köyler, Hırvat mültecilere ev sahipliği yapmıştır. Neretva üzerinde yer alan küçük Počitelj köyünde, Bosna'nın iç kesiminden gelen Hırvat bir mülteci, "bazı evlerin sadece yarısı kalmış. Bize bu evleri tamir etmek için gereken malzemeleri vereceklerini söylediler" ifadesinde bulunmuştur. Kuzeyde ise Müslümanlar, Hırvatların eski evlerine yerleşmiştir. Müslüman mülteciler, bir zamanlar uyumlu etnik ilişkileriyle ün yapmış ve liderlerinin "Barış Bölgesi" ilan ettiği eski karışık Fojnica kentindeki binlerce eve el koymuştur.[618]

Sırplar, Hırvatlar ve Müslümanlar arasındaki çatışmalar yavaşladığında, etnik temizliğin failleri Bosna halklarını etnik kimlikleri temelinde birbirinden ayırmıştır. Bosnalı Müslüman-

617 *The Guardian*, 26 Ekim 1993; *The Independent*, 4 Kasım 1993.

618 *The Daily Telegraph*, 7 Eylül 1993; *Christian Science Monitor*, 3 Eylül 1993.

lar bölgenin kuzeybatı ucundaki küçük Bihać şehri ve güneydoğudaki birkaç yerleşim bölgesi dışında kuzeyden, doğudan ve güneyden sürülmüştür: Eski Bosna-Hersek'in yaklaşık yüzde 70'ine tekabül eden bu bölge, artık Bosna Sırp Cumhuriyeti'ni teşkil etmekteydi. Hırvatlar güç merkezlerini güneybatıda Hırvat sınırı üzerinde kurarken, bölgede Hırvatlar dışında çok az kişi kalmıştır. Bosna hükümeti, genel olarak Bosna'nın iç kısımlarına tutunmuş ve başkent Saraybosna'yı elinde tutmuştur. Temizlenmiş Bosna, sefaleti istikrar haline getirmiş bir devlet olarak kurulmuştur. Sırp bombaları Saraybosna'ya düşerken dünya olup biteni izlemiş ancak Bosnalı Sırplar çok az toprak kazanmıştır. Etnik temizlik, kuzeydeki Bosnalı Sırpların kalesi olan Banja Luka gibi şehirlerde düşük seviyede devam etmiştir.[619]

Büyük Sırbistan'ın Sonu

Etnik temizlik, 1995'te muazzam bir ölçekte yeniden başlamıştır. Hırvatlar Mayıs'ta Sırpları Hırvatistan'ın Batı Slavonya bölgesinden çıkarmış; Sırplar ise Temmuz'da Bosna'nın güneydoğusundaki birkaç kentte etnik temizliği tamamlamış; ve Hırvatlar da Ağustos'ta Sırpları Krayina'dan sürmüştür. Batı Slavonya'daki olaylar, eski Yugoslavya'daki savaşın farklı bir yola saptığına dair bir ipucu sunmuştur. Sırplar çatışmaların ilk evrelerinden itibaren askeri üstünlüğü ellerinde tutmuş hatta Sırbistan 1991'de Batı Slavonya'yı Hırvatistan'ın elinden almıştır. Ancak bu kez Sırp mevkileri dağılmış ve Sırplar, kitleler halinde evlerinden kaçmıştır. Sayıları yaklaşık 10,000 ile 15,000 arasında değişen Sırplar ya Bosna'nın Sırpların elindeki bölgelerine ya da Krayina'daki Sırp yerleşim bölgelerine gitmek üzere bulundukları yeri terk etmiştir.

Kuzeydeki yenilgiler, Bosnalı Sırpların Doğu ve Güneydoğu Sırbistan'daki etnik temizliği tamamlama hırslarını köreltmemiştir. 1995'e kadar, aralarında çevre bölgelerden gelen Bosnalı Müslüman mültecilerin akın ettiği kentler olan Srebrenitsa ve

619 Maass, *Love Thy Neighbor*, s. 116.

Žepa'nın da bulunduğu temizlenecek sadece birkaç yer kalmıştı. Bu yerleşim bölgelerini çevreleyen Bosnalı Sırp taburlarının ve milislerinin önündeki tek engel, Birleşmiş Milletler'in bu şehirleri sığınılacak güvenli limanlar olarak belirlemiş olmasıydı. Yine de Sırp kuvvetleri saldırma kararı almıştır.

Srebrenitsa, sayısız mezalimin vuku bulduğu savaşın münferit en kötü katliamına sahne olmuştur. Srebrenitsa'da hem şehir sakinleri hem de mültecilerden oluşan yaklaşık 40,000 Müslüman, güvenlikleri için yaklaşık 600 Hollandalı askerin varlığına bel bağlamıştı. Ağır silahlar ile güvenilir NATO hava desteği olmadan, bu askerler bırakın sivilleri, kendilerini koruma kapasitesinden -ve olayların gidişatına bakılırsa belki de bu iş için gereken iradeden- bile yoksundu.[620] Bosnalı Sırp kuvvetler, 11 Temmuz 1995'te şehre girmiş ve Müslümanları evlerinden çıkarmıştır. Yaklaşık 23,000 kadın ve çocuk otobüsle şehri terk etmiştir. Binlerce erkek ormanların içinden geçip dağlara tırmanarak kaçmaya çalışmıştır. Ancak sayıları 7,000 ile 8,000 arasında değişen ve hatta bazıları bir Hollanda üssünü terk etmeye zorlanan erkek ve çocuklar şehirden çıkamamıştır. Hayatta kalan bir avuç insan geri kalanların kitlesel katliamından, Bosna'nın doğusundaki tarlalarda vuku bulan infazlardan söz etmiştir. Müslümanların şehri saran tepelerdeki ağaçları kesmesinden şikâyet eden yerli bir Sırp, "bu şehri mahvettiler. Eskiden burası güzel bir yerdi. O yüzden onları öldürdük, hepsini öldürdük"[621] şeklinde bir gerekçe sunmuştur.

Sırada, hiçbiri ağır silahlara sahip olmayan ve sayıları yaklaşık 12,000 ile 16,000 arasında değişen Bosnalı Müslüman'a ev

620 Nisan 2002'de Hollanda hükümeti, Hollanda Savaşı Belgeleme Enstitüsü tarafından yayımlanan bir rapor sonrasında istifa etti. Bunun nedeni, raporda yer alan, Srebrenitsa'daki trajedide Birleşmiş Milletler'in yanı sıra Hollanda hükümetinin de rolü ve sorumluluğu olduğu eleştirisiydi.

621 *Christian Science Monitor*, 18 Ocak 1996. Ayrıca bkz., David Rhode, *Endgame: The Betrayal and Fall of Srebrenica: Europe's Worst Massacre Since World War II* (New York, 1997).

sahipliği yapan ve BM'nin kontrolü altındaki başka bir "güvenli" sığınak olan Žepa vardı. Bölgede görevlendirilmiş 75 veya 80 Ukraynalı BM birliğinin tamamının Žepa'yı korumak için yapabileceği tek şey, bombalanmayı veya rehin alınmayı beklemekti. Bosnalı Sırp komutan 14 Temmuz 1995'te yerleşim bölgesinin teslim olmasını talep ettiğinde, çok az sayıda insan şehrin uzun bir süre dayanabileceğine inanmıştır. Şehir nihayet 25 Temmuz'da düşmüş, binlerce kişi dağlara kaçmış ve Sırplar geriye kalanları otobüslerle tehcir etmiştir. Bosnalı Sırp başkomutan Ratko Mladić, mültecilere, "sizi Allah da, BM de, NATO da kurtaramaz. Sadece ben kurtarabilirim" diye seslenmiştir.[622]

Ancak, kısa süre sonra bir dizi muazzam yenilgi alacak olan Bosnalı Sırpların kutlama yapmak için fazla vakti olmamıştır. Hırvat ve Bosnalı Müslüman kuvvetler Ağustos'un başında Bosna'nın batısında karşı saldırıya geçmiş ve 13,000 Sırp daha Bosna'nın dur durak bilmeden büyüyen mülteci saflarına katılmıştır. Hırvatlar kısa bir süre sonra Fırtına Harekâtı olarak adlandırılan ani bir hücumla Krayina'yı geri aldığında gelen haberler Sırplar için giderek kötüleşmiştir. Bir zamanlar Sırp gücünün göstergesi olan Krayina, 1995'e kadar boşaltılmıştır. Hırvatistan yakınlarındaki pazarlar ile bağlantısı kesilen ve Sırbistan'a sadece dolambaçlı ve uzun bir yolla bağlanan harabe halindeki Krayina'nın ekonomisi neredeyse karaborsaya indirgenmiştir. Birçok Sırp, Amerikalı emekli askerlerin danışmanlığını yaptığı yeni kuvvetlere sahip Hırvat ordusunun varışından önce Büyük Sırbistan'ın bu ileri karakolunu çoktan terk etmiştir. Aslında olup bitenler savaşa pek benzememekteydi. Sırpların Krayina'daki ilk başarılarında kritik bir rol oynayan Yugoslav ordusu ortalarda yoktu. Dolayısıyla Hırvat kuvvetleri birkaç gün içinde Sırpların Krayina'daki başkenti Knin'i ele geçirmişti. Yapılacak tek şey araçlarıyla yola devam etmek ve bazen de Sırp evlerini ateşe vermekti. Hırvat Devlet Başkanı Franjo Tuđman, Sırplar Krayina'yı o kadar ani bir şekilde terk ettiler ki, "tedavüldeki

622 *The Guardian*, 27 Temmuz 1995.

kirli paralarını ve kirli çamaşırlarını" yanlarına alacak vakitleri bile olmadı diye böbürlenmiştir.[623]

Krayina'daki Sırplar evlerini terk etmişti çünkü Hırvatistan, bölgenin eski sakinlerinin evlerinde kalabileceğini öngören bir anlaşmaya BM ile varmış olmasına rağmen, Sırpların gitmesini istemiştir. Sırplar da zaten bunu beklemekteydi. Sırp bir psikolog bu durumu şöyle ifade etmiştir: "Şu anda başımıza gelenin aynı etnik temizlik madalyonunun farklı bir yüzü olduğunun farklındayım." Köy yollarına dizilen ve en azından hep bir ağızdan "Gidin! Gidin! Gidin!" diye tezahürat yapan Hırvatların tükürdüğü ve domates, tuğla ve taş yağmuruna tuttuğu Krayina'yı terk eden Sırplar, Yugoslavya'nın yeni savaşlarında o zamana kadar ki en büyük münferit kitlesel kaçışı gerçekleştirmiştir. Mülteci konvoyu neredeyse 100 kilometreye yayılmıştır. Yaklaşık 150,000 kişi mobilyaları, kıyafetleri ve diğer mallarıyla birlikte her şeyi bir anda terk etmeye karar verdiğinde, art arda dizilen arabalar, kamyonlar ve traktörler işte bu derece büyük bir alanı kaplamıştır. Büyük Sırbistan'ın sonu artık gelmiştir -Belgrad'da bir spiker, "Küçük Sırbistan hayatta ancak Büyük Sırbistan mülteci konvoylarında" gözleminde bulunmuştur.[624]

Sırpların göçü, başarısız olan diğer ulusal yayılma politikalarının neticelerine tesadüfî bir benzerlikten daha derin bir anlam taşımaktaydı. Muhtemelen, Büyük Sırbistan'ın destekçileri, İkinci Dünya Savaşı sonundaki etnik Almanların ve Türk-Yunan Savaşı'nın sonunda Rumların kaderinden bir şeyler öğrenmiş olmalıydı. Yugoslavya için verilen savaşlarda -Srebrenitsa'da bile- ve Türk-Yunan Savaşı'nda işlenen suçların, katledilen insan sayısı bakımından İkinci Dünya Savaşı'ndakiler ile boy ölçüşemeyeceği doğrudur ancak bu örneklerin her birinde, dağılmış bir ulusu birleştirmek amacıyla ilerleyen ordularla başlayan seferberlik ulusun kendisinin mahvına neden olmuştur. Askerler ve tanklar

623 *International Herald Tribune*, 4 Eylül 1995.

624 *New York Times*, 7 Ağustos 1995; *Los Angeles Times*, 10 Ağustos 1995; ve *The Times* (London), 2 Eylül 1995.

(en azından Almanlar ve Sırplar için) hücuma geçerek büyük bir Yunanistan, Yeni Alman Düzeni veya Büyük Sırbistan'ı yaratmış ancak mülteci Rumlar, Almanlar ve Sırplar yıllar sonra evlerini kaybetmişlerdir. Ve Sırbistan Başbakanı Milošević'in Hırvat siyasi rakibi Zoran Đinđić'in, 1999'da Kosova'yı etnik olarak temizleme çılgınlığı ve felâketi ile sonuçlanan girişimden sonra ifade ettiği gibi, "Sırplar dördüncü kez tanklarla ilerledi ve dördüncü kez traktörlerle döndüler."[625]

Büyük Sırbistan'a yapılan saldırı, Eylül 1995'te yeniden başlamıştır. 28 Ağustos'ta Saraybosna'da patlayan bir bomba 28 kişinin ölümüyle sonuçlandıktan sonra NATO, Sırp mevzilerini bombalamaya başlamış ve Hırvat ile Bosnalı kuvvetler de kısa süre sonra Bosna'nın batısında saldırıya geçmiştir. 1992'nin aksine, Sırbistan şaşırtıcı bir şekilde Bosnalı Sırplara hiçbir destek vermemiştir -Slobodan Milošević, Bosnalı Sırp liderliğini desteklemenin doğurduğu ekonomik ve siyasi yükten yaka silkeli uzun zaman olmuştu-. Her gün binlerce Sırp -traktörleriyle, arabalarıyla ve yük araçlarıyla- kuzeye akın etmiştir. Ta ki sayıları 50,000 ile 60,000 arasında değişen veya belki de 100,000'i bulan insanlar zaten kısa süre önce Krayina'dan gelen mültecilerle dolup taşmakta olan kuzeydeki Sırp kenti Banja Luka'yı tıka basa doldurana kadar. Bu mülteciler, Banja Luka düştüğünde veya düşerse nereye gideceklerini düşünürken Hırvat ve Bosna hücumları yavaşlamış ve çatışmalar 5 Ekim tarihli ateşkes ile sona ermiştir.[626] Sırp Banja Luka, kış yaklaşırken on binlerce mültecinin ısınmak için mücadele ettiği devasa bir mülteci kampı olarak ayakta kalmıştır.

Değişken sınırlar ve hareket halindeki mültecilerle geçen haftalar ve ayların ardından, bölgede soğuk bir barış hâkim olmuş ve yeni etnik sınırlar pekişmiştir. Savaş beklenmedik bir yerde

625 *New York Times*, 31 Ekim 1999.

626 Eylül 1995'te Richard Holbrooke Hırvat liderlere Hırvat güçlerinin Banja Luka'yı ele geçirmemesi gerektiğini salık vermiştir, bkz., Holbrooke, *To End a War*, s. 160, 166.

sona ermiştir: Amerika Birleşik Devletleri'nin, Sırbistan, Hırvatistan ve Bosna Devlet Başkanlarını 21 Kasım'da bir anlaşmaya varılarak sona eren müzakereler için davet ettiği Ohio eyaletindeki Dayton'da. Dayton Barış Antlaşmaları prensip olarak tek bir Bosna devleti idealini desteklemiş ancak söz konusu Bosna devleti, biri Sırp -artık Bosna nüfusunun yüzde 70'ni değil yüzde 49'unu teşkil ediyorlardı- diğeri de serbest bir Bosna-Hırvat Federasyonu olmak üzere iki devletçikten oluşmuştur.

Antlaşmalar savaşı bitirmiş ve katliamlara son vermiştir ancak siviller, diğer bir etnik grubun hâkimiyet sınırları içinde yer almasına karar verilen bölgelerdeki evlerini terk ederken, bir kaçış dalgasına daha sebebiyet vermişlerdir. Saraybosna banliyölerinin kısa süre içinde Bosna-Hırvat Federasyonu'na transfer edileceği haberleri şehrin dışında yaşayan 70,000 Sırp'ın birçoğunun eşyalarını toplamaya başlamasına sebep olmuştur. Kundakçılık ve kaçış, banliyölerin transferine eşlik etmiştir. Richard Holbrooke, Bosnalı Sırpların, Saraybosna'nın yukarısında yer alan Pale'deki ihtilaflı alanlarda "yangınları nasıl başlatacaklarına dair detaylı talimatlar yaydıklarını" bile not etmiştir. 10 Mart 1996'da, yani Sırp polisinin bir banliyöden geri çekilmesinin kararlaştırıldığı tarihten birkaç gün önce, Sırp çeteleri yangınlar başlatarak evleri yok etmiş ve aslında bölgede kalmak isteyen Sırpları evlerinden sürmüştür. Bir kadın, olup biteni bir gazeteciye, "genç erkeklerin merdivenlerden inip çıkarak eşyaları kırdığı duyuyorum" şeklinde aktarmıştır: "Apartmanımı yakacaklarından korkuyorum ama yaşlıyım ve gidecek bir yerim yok."[627] Evlerinde kalmayı başaran Sırplar kısa süre sonra onları evlerinden kovmaya kararlı Bosnalı Müslümanlardan gelen yeni tehditlerle de karşı karşıya kalmıştır.

"Priştina'nın Tamamı Burada"

Bosna-Hersek ve Hırvatistan'daki etnik temizlik sona ermişti ancak hâlâ tamamlanması gereken geniş ölçekli bir etnik temizlik dalgası daha vardı. Bu seferki 1999'da Kosova'da vuku buldu.

627 A.g.e, s. 335-336; *New York Times*, 11 Mart 1996.

Kosova'nın kaderi, Yugoslavya'nın dağılışı sırasında Sırpların milliyetçi hırslarını ateşleyen ilk ve son meseleydi. Sırp milliyetçileri 1980'lerde Sırpların Kosova'daki kahramanlıklarını ve trajedisini anmış ve büyümekte olan geniş Arnavut çoğunluk Kosova nüfusunun yaklaşık yüzde 90'ını teşkil etse de Sırbistan, Kosova üzerindeki hâkimiyetini genişletmeyi amaçlamıştır. Sırbistan, 1989'da, Tito yönetimi altındaki vilayete 1974 yılında verilen özerkliği kaldırmıştır.[628] Sırp otoriteleri, Temmuz 1990'da Kosova Arnavutlarının bağımsızlık ilanını ve 1992'te Kosova Arnavutları tarafından gerçekleştirilen seçimlerde Ibrahim Rugova'nın devlet başkanı seçilmesini göz ardı etmiştir. Gitgide sertleşen Sırp baskıları, Arnavutların giderek daha radikal bir şekilde direnmesine neden olmuştur. 1996 yılında kurulan Arnavut gerilla hareketi Kosova Kurtuluş Ordusu (KLA) bu direnişte öne çıkan grup haline gelmiştir.

Slobodan Milošević, davaları kendi menfaatlerine zarar vermeye başladığında Krayina ve Bosna'daki Sırpları kurban vermişti ancak kendi milliyetçiliğini ilan ettiği yer olan Kosova ayrı bir meseleydi. 1998 yazında Sırplar ve KLA arasında devam eden çatışmalar, Ekim'de NATO'nun, hava saldırısı olasılığını gündeme getirmesine neden oldu. Milošević o zaman bile Kosova problemine başka bir olası çözüm önermiştir. "Biz bu Arnavutlarla nasıl başa çıkacağımızı biliyoruz (...) Daha önce de onların çaresine baktık" sözleri, Avrupa Müttefik Yüksek Komutanı General Wesley Clark'ı hayrete düşürmüştür. Milošević sözlerine, "1946'da Drenica'da onları öldürdük. Hepsini öldürdük" diye devam etmiştir.[629] Sonraki NATO müdahalesi ihtarları, her iki tarafı da Ocak 1999'da Fransa'nın Rambouillet isimli şehrinde müzakereler için bir araya getirmiştir. Müzakereler sonucunda, NATO arabulucuları ile birlikte uygulamaya sokulacak bir özerklik planı hazırlanmıştır. Sırp otoriteleri planı reddedince,

628 Zimmermann, *Origins of a Catastrophe*, s. 57.

629 Wesley K. Clark, *Waging Modern War: Bosnia, Kosovo, and the Future of Combat* (New York, 2002), s. 129, 148, 151-152.

NATO 24 Mart 1999 tarihinde uzun süredir gündemde tuttuğu hava saldırısı uyarısını hayata geçirmiştir.

Sırp kuvvetleri bombalamalar başlarken Kosova Arnavutlarına etnik temizlik uygulamıştır. Sırbistan, Arnavutların bombalardan kaçmak için yollara koyulduğunu iddia etmiş ancak mültecilerin tanıklıkları ve Kosova'da kalan az sayıdaki yabancı gözlemci, Sırpların, bu yeni savaşı Arnavutları evlerinden kovmak için bir fırsat olarak değerlendirdiğini ortaya koymuştur. Mesaj oldukça netti. Askerler, Kosova'nın güneybatısındaki İpek şehrinde yaşayan Arnavutlara, "gidin, gidin; yanınıza bir şeyler alın ve gidin" diye bağırmıştır. Polis ve milislerin görev aldığı ve bazen de silahlı Sırp sivillerden müteşekkil ölüm mangaları, Kosova'nın başkenti Priştina sokaklarında dolaşıp, evlerinden kaçırılan ve cesetleri şehrin dışında bulunan insan hakları aktivisti avukat Bajram Kelmendi ve iki oğlunun katledilmesi gibi suikastlar düzenlemişlerdir. İçişleri Bakanlığına bağlı askerlerin şehri terk etmesini emrettiği bir Priştina sakini, kaçmak yerine bir arkadaşının evine gitmiştir. Kendisi Priştina tahliye edilirken bile şehirde kalmayı sürdürmüştür. Ta ki bir Sırp tanıdığı yani "arkadaş olan biri," ona kendini boş yere tehlikeye attığını söyleyene kadar. Sırp arkadaşı "sen hâlâ buralarda mısın?" diye sormuştur: "Ne halt ettiğini sanıyorsun sen? Hayatının tehlikede olduğunu bilmiyor musun?" Arkadaşlarından bazıları Makedonya'ya gitmeye hazırlanmaktaydı ve o da arkadaşlarıyla birlikte, yangının harap ettiği mahallelerin içinden geçerek şehri terk etti.

Mülteciler kısa süre sonra Kosova'nın Makedonya, Karadağ ve Arnavutluk sınırlarına yığılmıştır. Mart sonuna kadar 20,000 kişi, Kuzey İpek üzerinden karlı dağları aşarak sınırdaki mülteci kuyruğunun üç ile altı km arasında uzandığı Karadağ'a ulaşmak için mücadele vermiştir. Priştine'den gelen Kosovalı Arnavutların birçoğu, harita üzerinde vilayetten dışarıya giden en direkt rota olan güneydeki Makedonya'ya doğru ilerlemiş ancak sınırın kapatıldığını görmüşlerdir. Makedon muhafızlar, mültecileri ge-

riye iterken "Arnavutluk Arnavutlarındır" demiştir.[630] Makedonya Arnavutların ülkeye yavaş yavaş sızmasına izin vermiş ancak diğer taraftan, mülteciler sınırdaki bir tür tarafsız bölgeye sıkışıp kalmıştır. Nisan başında on binlerce insan tarlalarda kamp kurarak, battaniyelerin içinde uyuyarak ve kuru kalmaya çalışarak bir yerlere gitmeyi beklemekteydi.

En büyük sayıdaki mülteci grubu Makedonya'ya kolayca girmek imkânsız olduğu ve Sırp askerleri ile milisleri onları batıya doğru ittiği için en makul olan yere gitmiştir: Arnavutluk'a. Arnavutlar ve Kosovalı Arnavutlar ortak bir etnik kimlik ile dile sahipti ancak Arnavutluk hemen hemen hiçbir şekilde, mültecileri kabul etmeye, barındırmaya ve desteklemeye hazır bir ülke değildi. Yine de Kosova Arnavutları batıdaki dağları aşıp 50 kilometreden uzun bir kuyruk oluşturarak Morin'deki sınır hattı üzerinden dar bir vadiye girmiş ve Arnavutluk'a geçmiştir. Mülteciler, Sırp otoriteleri 7 Nisan'da sınırı aniden kapatana kadar saatte 1,500 kişilik gruplar halinde sınırı geçmeye devam etmiştir. Kosovalı Arnavutlar, sınırdan, Avrupa'nın en fakir ülkesinin en fakir bölgelerinden birindeki uzak bir şehir olan Kukës'e varmıştır. Parası olanlar için bile barınak bulmak zordu zira şehirde sadece bir tane otel vardı. Yerel sakinlerin birçoğu en azından başlarda yeni gelenlere yardım etmek için ellerinden geleni yapmış ancak kısa süre sonra koşullar neredeyse tarif edilemez bir hal almıştır. Bir mülteci, yaşanan durumu Nisan başında, "Priştina'nın tamamı burada" şeklinde ifade etmiştir. Bu, muhtemelen kelimenin tam manasıyla doğru değildi ancak yine de gerçeğe bir hayli yakındı.[631] 100,000'nin üzerinde insanı alın ve onları bir anda 20,000 kişinin yaşadığı yoksul bir şehre koyun. Sonuçları tahmin edebiliriz: kalabalık, sağlık ve hijyen ile ilgili sorunlar ve bunun sonucunda Kukës'i ve çevresini saran pis ve ağır bir koku. Arnavut otoriteleri mültecileri Kukës'ten kıyıya götürmeye çalışmış ancak Kosova'dan yeni mülteciler gelmeye

630 *The Times* (London), 25 Mart 1999.

631 *Christian Science Monitor*, 2 Nisan 1999.

devam etmiştir. Bu insanlar apartmanları, okulları ve camileri tıklım tıklım doldurmuş ve birçoğu da açıkta kalmıştır.

Etnik temizliğin ana evresi tamamlandıktan sonra Sırpların terör seferberliği geride kalan Arnavut kırıntılarını hedef almıştır. Örneğin İpek'in sekiz kilometre doğusundaki Ćuška köyünde, yerel Arnavutlar İpek sakinlerinin büyük kısmını tahliye eden tehcirlerden bir şekilde kaçabilmiş ancak paramiliter birlikler ve polis kuvvetleri 14 Mayıs 1999'da şehre girmiş, KLA komutanının babasını vurmuş ve bir tanığın hatırladığı üzere, söz konusu komutan da "kendisini ateşe vermiştir." Sırp kuvvetlerinde görev alan en azından bazı kişiler, köyü önceden biliyormuş gibi görünmüştür. Köylülere, "bize kamyonetin anahtarını verin!" talebinde bulunmuşlar ve onlara isimleri ile hitap etmişlerdir.[632] Sırp kuvvetleri kadınları, çocukları ve yaşlıları bir kenara ayırdıktan sonra 29 erkeği toplayıp onları üç eve koymuş ve sonra da evleri ateşe vermiştir.

Oranı Kosovalı Arnavutların yarısı ile dörtte üçü arasında değişen bir insan grubu evlerinden kaçtıktan sonra Sırbistan, birçok uzmanın öngörüsünün aksine, ani bir kararla 10 Haziran'da kuvvetlerini Kosova'dan geri çekeceğini ilan etmiş ve mülteci gelgiti yön değiştirmiştir. Bu kararın nedeni hiçbir zaman yeterince açıklanmamıştır -belki Slobodan Miloševi'in Sırbistan'daki kilit destekçileri mülklerinin ve ekonomik varlıklarının bombalandığını görmekten bezmiş veya belki de Sırbistan, NATO'nun kara kuvvetlerinin müdahalesinden çekinmiştir-. Her halükârda, Kosova'daki sıradan Sırplar bu karar sonucunda büyük bir bedel ödemiştir. Arnavutlar Kosova'ya geri dönmüş ve Sırplar, en azından ezici bir çoğunluğu, evlerini terk etmiştir. Sırplar kalmaları halinde başlarına geleceklerden korkmuştur. Biri, "panik halindeyiz (...) KLA'nın insafına kalacağız. Benim iki çocuğum var; ne yapabilirim?" diye açıklamıştır.[633] Sırplar akın akın Kosova'yı

632 Human Rights Watch, *A Village Destroyed: War Crimes in Kosovo* (Ekim 1999), Cilt 11, no. 13 (D), s. 5-6.

633 Human Rights Watch, *Abuses Against Serbs and Roma in the New Kosovo* (Ekim 1999), Cilt 11, no. 10 (D), s. 8.

terk etmiştir. Ağustos 1999'a kadar 150,000 kişi veya Kosova'nın Sırp nüfusunun yüzden 75'i Sırbistan ve Karadağ'a kaçmıştır. Kosovalı Arnavutlar, evlerine döndüklerinde eski komşularını kovmuştur. Sırp görgü tanıkları en büyük sorumluluğu hem üniformalı hem de sivil kıyafetli KLA üyelerine yüklemiş ancak KLA liderliği söz konusu saldırıları kınamıştır. Kısa süre sonra İpek ve Prizren gibi şehirlerde Sırp kalmamış ve Kosova'da kalan Sırpların birçoğu da İbre Nehri'nın kuzey kıyısında yer alan Mitroviça kenti gibi Sırp yerleşim bölgelerine yerleşmiştir.

"Bardağın Yarısı Dolu Mu Yoksa Boş Mu?"

Yirminci yüzyılın sonundaki birçok terör dalgası ve etnik temizlik, detayları bakımından, yıllar öncesine ve hatta bir asırdan daha uzun bir geçmişe dayanan birçok eski örneği andırmıştır. İnsanlar bir kez daha taşıyabildikleri her şeyi yüklenmiş ve evlerini terk etmiştir. Yeni teknolojiler ve kelime dağarcığının anlatılara getirdiği bazı değişikliklerin dışında etnik temizlik sırasındaki kitlesel kaçışın metinsel anlatıları İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, 1920'lerin başlarında, 1912'de ve hatta on dokuzuncu yüzyılda yazılmış olabilirdi. İmparatorlukların dağılmasına eşlik eden etnik şiddet bir kez daha Avrupa haritasını daha da homojen bir hale getirmiştir. Dehşetin sahası -Kosova, Bosna-Hersek, Hırvatistan, Azerbaycan, Ermenistan, Gürcistan, Kuzey Osetya, Çeçenistan- geçmişi hatırlayanlar için tanıdıktı. Kafkaslardaki etnik temizlik bu kez Ermeniler ile Azerileri ayırmış ve Gürcüleri Abhazya'dan, İnguşları da Kuzey Osetya'dan sürmüştür. Etnik şiddet Yugoslavya'da Hırvatları, Sırpları ve Bosnalı Müslümanları bölmüş ve Sırplar ile Kosova Arnavutlarını birbirlerinden ayırmıştır. Kitlesel kaçış sahneleri, yıllar ve hatta bir asırdan uzun bir süre önceki tasvirleri akla getirmiştir. Ulaşımda kullanılan araçlar (traktör süren mülteciler) veya yüklerindeki (mülteciler bazen ev aletlerini de yanlarına almıştır) değişiklikler dışında yeni bir şey yoktu.

Ancak sonu gelmeyen sefaletin içinde, Kozarac gibi şehir-

lerde bazı umut verici işaretler de vardı. Etnik temizlik yıllar boyunca Kozarac'ı küçük ve ağır hasar görmüş bir Sırp şehrine dönüştürmüş ancak Bosnalı Müslümanlar 1990'ların sonlarında Kozarac'a dönmeye başlamıştır. 1999'a kadar birkaç bin kişi eski evlerine yerleşmiştir. Geri dönme oranları giderek yükselmiş ve 2003'te kadar yaklaşık 10,000 Bosnalı Müslüman Kozarac'a yeniden yerleşmiştir.[634] Yakınlardaki Prijedor şehrinde tutucu Sırpların gücü, Simo Drljača'nın ölümünden sonra zayıflamış ve yerel bir kuruluş yıkılan evlerin çoğunu yeniden inşa etmek için fon sağlamıştır.

Genel olarak, eski Yugoslavya'da etnik temizliğin ardından mülteci dönüşünün sicili oldukça karışıktı. 2001'de UNHCR'ın (Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği) bir raporu bu zorlu işi özetleyerek, "bardağın yarısı dolu mu yoksa boş mu?" sorusunu yöneltmiştir. Gerçekten de ilerleme kaydedilmiştir. UNHCR Eylül 2004'te bir milyonuncu mültecinin ya da yerinden edilmiş insanın Bosna'daki "evine döndüğünü" gururla ilan etmiştir. Ancak bu sayıyı yorumlamak kolay değildir. Bir milyon kişi geri dönmüş ancak bir milyondan çok daha az sayıda insan gerçekten eski evlerine yerleşebilmiştir. 446,795 kişi azınlık olarak yaşadıkları bölgelere dönerken, birçok kişi etnik anlamda temizlenmiş veya bölünmüş topluluklarda yaşamayı sürdürmüştür. Örneğin Mostar şehri savaşın başlangıcından 10 yıl sonra, net bir biçimde bölünmüş, Hırvat ile Bosnalı Müslüman kesimlere sahip olmaya devam etmiştir. International Crisis Group [Uluslararası Kriz Grubu/Masası] için 2003'ün sonunda hazırlanan bir rapor, "Mostar hâlâ idari ve psikolojik olarak bölünmüş bir halde" gözleminde bulunmuştur. Şehri bir duvar yerine nehir bölmüş ancak tıpkı Soğuk Savaş'taki Berlin gibi, Mostar da içinde her şeyden iki tane bulunan bir şehir haline

634 Neuffer, *Key to My Neighbor's House*, s. 315; Elizabeth Neuffer, "Homecoming," *New Republic*, 23 Ağustos 1999, s. 15-16; "Coming Home," *Economist*, 12 Aralık 2003, s. 74; ve International Crisis Group, "The Continuing Challenge of Refugee Return in Bosnia & Herzegovina," Europe Report, no. 137, 13 Aralık 2002, s. 25-26.

gelmiştir. Bosna'nın uluslararası valisi Paddy Ashdown ise Mart 2004'te şehri birleştirme sürecine başlamıştır.[635]

635 "The Editor's Desk," *Refugees*, Cilt 3, no. 124 (2001), s. 2. International Crisis Group, "Building Bridges in Mostar," Europe Report, no. 150, 20 Kasım 2003, s. 1; ve *Manchester Guardian Weekly*, 30 Temmuz 2004—5 Ağustos 2004.

Dokuzuncu Bölüm

Temizlenmiş bir Kıta

Orta ve Doğu Avrupa ve Batı Asya'daki şehirler, kasabalar ve köyler geçtiğimiz son iki yüzyılda radikal bir değişim geçirmiştir. Binlerce farklı yerleşim yerinde bugün yaşamını süren insanlar, buraların eski sakinlerinden farklı dilleri konuşuyor, onlardan farklı dinlere inanıyor ve yine onlardan farklı ulusal kimliklere sahipler. Bu insanlar, Türkler, Yunanlılar, Ermeniler, Yahudiler, Almanlar, Ukraynalılar, Lehler, Bosnalı Müslümanlar, Bulgarlar, Sırplar, Azeriler, Gürcüler, Filistinliler, Kürtler ve diğerleri gibi, artık yok olmuş toplulukların bir zamanlar yaşadığı aynı şehirleri, kasabaları ve köyleri evleri bellemiştir. Hatta bazı Avrupalılar bugün, önceki kaçış, nüfus değişimi ve etnik temizlik dalgaları sırasında mültecilerin boşalttığı dairelerde ve evlerde yaşamaktadır.

Etnik temizlik yirminci yüzyılın sonuna kadar Orta ve Doğu Avrupa ile Batı Asya'nın etnik ve dini haritasını yeniden şekillendirerek, bölgenin büyük kısmındaki zenginliği silmiştir. Göçün tek nedeni şiddet değildi -bazı insanlar başka yerlerde daha iyi fırsatlar bulmak için de evlerini terk etmiştir-. Fakat milyonlarca insan topraklarından kovulmuş ve katledilmiştir. Birbiri ardına gelen etnik temizlik ve soykırım dalgaları, yeni ulus devletler ara-

sında yeni sınırlar ve haritalar yaratmıştır. Yunanlılar Türklerden ayrı, Türkler Yunanlılardan ayrı, Çekler ve Lehler Almanlardan ayrı, Ermeniler Azerilerden ayrı, Hristiyan Kıbrıslılar Müslüman Kıbrıslılardan ayrı yaşamaktadır. Ve birçok ülkede neredeyse hiç Yahudi kalmamıştır.[636]

Etnik temizlik ve bunun sonucunda ortaya çıkan şiddet, kurbanlar ve hayatta kalanlar için yeni kimlikler yaratmıştır. Sağ kalan birçok kişi için etnik temizlik veya transfer edilme deneyimi hayatlarının en önemli olayı haline gelmiştir. Bazıları geçmişteki anılarına tutunmuştur; eski evlerini asla unutmamışlardır, yitirdikleri anavatanlarının haritalarını ve fotoğraflarını saklamışlardır. Hatta bazıları, terk etmeye zorlandıkları bahçelerinde yetişen bitkileri bile toplamaya çalışmıştır. Ve çoğu zaman kendilerini, artık var olamayan yerler ve kurumlara atıfta bulunarak tanımlamışlardır. Ailesi Lvov'dan yeni Leh şehri Gliwice'ye (Gleiwitz isimli eski Alman şehri) taşınan Adam Zagajewski, büyürken var olmayan bir yer ve zamanda yaşarmış gibi görünen tanıdığı insanları kaleme almıştır: "Kendi ülkelerindeki göçmenler gölgelerde yaşıyor: artık var olmayan bir üniversitenin eski profesörü; artık var olmayan bir ordunun eski subayları; artık doğuda var olmayan bir doğu aksanıyla konuşuyorlar."[637]

Etnik temizliğe maruz kalmış insanlar ve onların neslinden gelenlerin çoğu, kendilerini kovan failler ve *onların* çocuklarına karşı içgüdüsel bir öfke ve güvensizlik duyuyor. Etnik temizlikten yıllar sonra, bir tür mağduriyet hissi kimliklerinin temel unsuru olmaya devam ediyor. Mağduriyet hissi, Avrupa'dan çok uzak yerlere yerleşmiş olan diaspora topluluklarının üyelerine kadar uzanıyor.[638]

636 Orta Avrupa'daki Yahudi nüfusu Sovyet Birliği'nin yıkılmasından sonra eski Sovyet cumhuriyetlerinde yaşayan Yahudilerin göç etmesiyle nispeten yeniden güç kazanmaya başlamıştır.

637 Zagajewski, *Two Cities*, s. 15.

638 Michael Ignatieff, "Afterword Reflections on Coexistence," *Imagine Coexistence: Restoring Humanity After Violent Ethnic Conflict*, ed. Antonia

Geçmişte uygulanan etnik temizlikler, kovulanların topraklarında yaşayanlarda da bir tür tedirginlik hissi yaratıyor. Bazıları basitçe evleri üzerinde her türlü hakka sahip olduklarında ısrar ediyor ancak diğerleri de yok olan ve yok edilen toplulukların geçmişini anarak geçmişe duydukları merakı sergiliyor. Bazıları da endişe içinde yaşıyor; işgalci orduların ilerleyişinden değil ama toprakları, binaları ve iş yerleri için tazminat ve bu mülklerin iadesini talep eden sürgündeki insanlar ve onların varislerini temsil eden avukatlar ile emlakçılardan korkuyor. Bazıları ise sürgündekilerin ve onların soyundan gelenlerin, basit bir şekilde, kaybettiklerini satın alacaklarından endişe ediyor ancak bu kaygılar bazen ekonomik çaresizlik nedeniyle bir kenara bırakılabiliyor. Bir zamanlar Almanlara ait kırsal Leh kasabalarındaki çiftlikler alıcı bulmak için hevesli olabiliyor. Almanlar tatil evleri satın alarak Pomeranya'ya gidebiliyorlar ve İtalyanlar da aynı şekilde İstirya'ya geri dönebiliyorlar.

Madalyanın diğer yüzünde ise bazı topluluklar, etnik temizliğin zaferini alenen kutluyor. Çoğu zaman, resmi bir tatil ile geçmişteki etnik temizlik arasındaki bağlantı açığa vurulmuyor. Bulgaristan, Yunanistan ve Türkiye'de ulusal tatillerde bağımsızlık kutlanıyor ancak her bir örnekte, bağımsızlık aynı zamanda kitlesel kaçış ve zorunlu göç ile hiç şüphesiz bağlantılı. Söz konusu ulusal kahramanların anıldığı durumlarda ise etnik temizlik bağlantısı daha da direkt olabiliyor. Birçok Avrupalı için Nazi liderleri kalıcı bir şekilde gözden düşmüştür ancak OUN-Bandera ve Ustaşa gibi İkinci Dünya Savaşı'ndaki etnik ve dini savaşın savunucuları daha sonrasında milliyetçi çevrelerde hürmet görebilmiştir. Yirminci yüzyılın sonunda etnik temizliğe karışmış bazı kilit figürler, meşruiyet dışı kahramanlar haline gelmiştir. Hem Radovan Karadžić hem de Ratko Mladić hakkında savaş suçları işledikleri gerekçesiyle davalar açılmıştır ancak Banja Luka kentinde satılan bir tişört, Karadžić'i bir "Sırp kahramanı"

Chayes ve Martha Minow (San Francisco, 2003), s. 332 içinde. Diaspora üzerine bir tartışma için bkz., Danforth, *Macedonian Conflict*.

olarak tanımlamaya devam etmektedir. Benzer şekilde, Serbian Taliban isimli bir müzik grubu tarafından 2002'de yayınlanan ve Karadžić, Mladić ve Slobodan Milošević'e ithaf edilen şarkıların yer aldığı bir albüm de hit olabilmiştir.[639]

İnsanlık suçları işledikleri gerekçesiyle mahkeme önünde çıkmış kişilere saygı gösteren tişörtler ve şarkılar tatsız meydan okuma eylemleri gibi görünebilir ancak etnik temizlik ve etnik şiddet, modern Avrupa siyaseti ve kültüründe kökleşmiştir. Etnik temizlik çeşitli siyasi sistemler ve siyasi liderlerin yönetimi altında vuku bulmuştur. Diktatörlükler halkları kitlesel olarak sınır dışı etmiş fakat bazı durumlarda sadece "talihsiz bir gereklilik" yüzünden olsa da aynı şeyi demokrasiler de yapmıştır. Etnik temizlik ve nüfus değişimine duyulan ilgi, tüm siyasi sınırları aşmıştır. Suçları özgün olduğu için Nazi ve Sovyet liderlerini denklemin dışında bıraksak bile, zorunlu göçü desteklemekle itham edilen diğer figürlerden bazılarının isimlerini sıralamak şaşırtıcı olacaktır: Atatürk, Truman, Chruchill, Benes, David Ben-Gurion, Slobodan Milošević, Saddam Hüseyin. Ancak tartışmalı haksız karşılaştırmalardan da uzak durulmalı: Truman, Churchill, Benes, veya Ben-Gurion'u soykırımı savunmakla suçlamak iftirayla eş değerdir. Ancak kendi aralarında o kadar farklı dünyalara ait tüm bu liderler başka hangi politikayı paylaşabilirdi ki?

Etnik temizlik ve şiddet hem güçlü hem de zayıf rejimlerin yönetiminde gerçekleşmiştir. Stalin'in Sovyetler Birliği gibi güçlü diktatörlükler ani ve etkin tehcirler uygulamış ancak devlet gücü ne etnik temizlik yapmak için gerekli bir ön koşuldu ne de söz konusu çabaların başarıya ulaşacağının garantisiydi. Çok az sayıda devlet Nazi Almanya'sı kadar büyük bir gücü elinde tutmuştur ancak Nazi liderleri bile, ulusların yerini topyekûn

639 Goran Tarlac, "Turbo Folk Politics," *Transitions Online*, 14 Nisan 2003; Michael Logan, "Radovan Karadzic, 'Serbian Hero'" *Transitions Online*, 15 Mart 2004. Ayrıca bkz., Russ Baker, "Catch Me If You Can," *Washington Monthly*, Ocak/Şubat 2004, s. 38-41.

olarak değiştirme projeleri ile, elde edebildikleri sonuçlar arasındaki fark yüzünden hayal kırıklığı yaşamıştır. Diğer taraftan pogromlar, etnik savaş ve etnik temizlik oldukça zayıf devletlerde özellikle de imparatorluklar dağıldığında ve çöktüğünde tekrar tekrar vuku bulmuştur.

Avrupa'daki etnik temizlik, sadece kötü devletlerin iyi halklara uyguladığı bir şey değildi. Sıradan insanlar, temizlenmiş bir ulus devleti yaratmaya bizzat katkıda bulunmuştur. Bazı Almanlar ve Türkler kurbanlara yardım etmeye çalışmış olsa da, özgün örneklere odaklanmak -örneğin Holokost ve Ermeni soykırımı -, Almanları veya Türkleri canavar olarak tasvir etmeyi kolaylaştırabilmektedir. Ancak bu bölgedeki etnik temizliğin daha kapsamlı ve derinlemesine bir şekilde incelenmesi hem fail hem de kurban gruplarının listesini dikkat çekici bir biçimde genişletmektedir.

Etnik temizlik Avrupalıları birbirlerinden uzaklaştırırken bile onları birleştirmiştir. Tüm Avrupalılar, geniş etnik ve dini azınlıkların varlığı ile lekelenmemiş, kendilerine ait bir ulus devlete dair müşterek bir arzuyu paylaşmışlardır. Bu saflık hayali, normal günlük hayatta bir şeylerin ters gittiğine dair bir his yaratmıştır: Milliyetçi mitler ve hikâyeler birçok Avrupa ve Batı Asya sakininin rahat bir şekilde yan yana yaşadığı grupları hainler ve düşmanlar olarak betimlemiştir. Birçok Avrupalı, Cvijeto Job'un iki gerçeklik olarak tanımladığı ve daha önce sözünü ettiğimiz bir kavramla yaşamıştır. İlk gerçeklik, farklı bir etnik kimliğe sahip komşular veya yurttaşlar ile barışçıl günlük ilişkilerden ibaretti. İlkiyle ters düşen ikinci gerçeklik ise etnik nefret ve komşuların hain olduğu korkusundan oluşmaktaydı. Birçokları için savaş bu korkuları doğrulamıştır. İntikam kıyımı döngüleri en kötü şüphelerin öteden beri doğru olduğu hissini vermiştir: Komşular gerçekten de düşmandı ve etnik temizlik daha iyi ve daha güvenli bir gelecek inşa etmenin bir yolunu sunmaktaydı.

Yıllar içinde ulusal saflık hayalini -bu, hem imparatorlukların hem de ulus devletlerin bir arzusuydu- barışçıl ve demokratik

yollardan gerçekleştirmenin neredeyse imkânsız olduğu ortaya çıkmıştır. Birliğin ortak bir hükümdara duyulan bağlılıktan geldiği eski imparatorluklar, milliyetçilik ve demokrasi çağında çatlamaya başlamış ve Birinci Dünya Savaşı'nın şokuyla yıkılmışlardır. Başta Nazi Almanya'sı olmak üzere yeni milliyetçi ve ırkçı imparatorluklar, saflık ve nefreti ana değerleri haline getirmiş ve kendi gösterişli ve hezeyanlı amaçlarının peşinde koşarken çökmüşlerdir. Diğer yandan komünist imparatorluklar da zaman zaman birçok ulusa ev sahipliği yapmış ancak baskıya dayalı bu imparatorluklar demokratikleşmeye başladıkları an yıkılmışlardır.

Ulus devletler de demokrasiyi zenginlik ile barışçıl bir biçimde uzlaştırma konusunda başarılı olamamıştır. İmparatorlukların varisi olan acemi demokrasiler bile eski karışık emperyal toprakları taksim etmek ve saflaştırmak için verilen etnik savaşlara ve etnik temizliğe iştirak etmiştir. Geniş azınlıklara sahip demokrasiler derin bölünmelerden ve istikrarsızlıktan muzdarip olmuş ve sık sık otoriter yönetimlerin kontrolü altına girmiştir. Bugün Avrupa büyük ölçüde demokratiktir ancak etnik olarak temizlenmiştir. Yeni azınlık nüfuslarının Avrupa'ya gelişi, bugün Avrupalı uluslara demokrasiyi çeşitlilik ile uzlaştırmak için ikinci bir şans vermektedir. Afrika, Güney Asya ve Karayipler'deki eski kolonyal topraklardan gelen göçmenler Avrupa'ya varmış ve Türkiye'den de ekonomik göçler alınmıştır. Ancak bu nüfusları entegre etmek, Batı ve Orta Avrupa demokrasileri için ziyadesiyle zor bir iş olmuştur.

Avrupa'nın vahim etnik temizlik ve şiddet tarihi aralarında Afrika'nın da bulunduğu diğer bölgelerde meydana gelen trajediler ile ortak bir kökene sahiptir. Avrupa ve Batı Asya'da olduğu gibi Afrika'da da etnik olarak karışık bölgelerde imparatorlukların sonu etnik savaşa ve etnik temizliğe yol açmıştır. Bunun en tanıdık örneği, Ruanda'da vuku bulmuştur. Belçika'nın emperyal hâkimiyeti, hem Ruanda hem de komşu Burundi'nin çoğunluk ve azınlık etnik grupları olan Hutular ile Tutsiler arasındaki

bölünmeleri keskinleştirmiş ve Belçika'nın geri çekilmesi her iki ülkede de etnik iktidar mücadelelerini tetiklemiştir. Ruanda örneğinde tekrarlayan kitlesel katliam epizotları, 1994'te Tutsi katliamı ile doruğa çıkmıştır. Ruanda en vahim senaryoyu sunmuştur; birçok Afrika ülkesi onunla mukayese edilebilecek herhangi bir şiddetten uzak durabilmiştir. Fakat imparatorluğun sonu aralarında Nijerya, Sudan ve Kongo'nun (Zaire) bulunduğu diğer birtakım kilit Afrika ülkelerinde de etnik savaşı ateşlemiştir. Sadece Sudan'da, Arapların hâkim olduğu merkezi hükümet ile güneydeki çeşitli halklar arasındaki çatışmaların gerçekleştiği yıllarda ölü sayısının en az 1.5 milyon olduğu hesaplanmıştır.[640]

Doğu Asya'daki en kötü şöhretli kitlesel katliam örneği olan Kamboçya soykırımı, Avrupa ve Batı Asya'daki soykırımlar ve etnik şiddetten büyük ölçüde farklılık göstermektedir. Kızıl Khmerler'in 1975'te Kamboçya'da iktidarı ele geçirdikten sonra gerçekleştirdiği soykırım, çoğu zaman diğer etnik veya dini grupları kovarak ya da imha ederek ülkeyi saflaştırmayı amaçlamamıştır. Kızıl Khmerler Kamboçya'nın etnik azınlıklarına zulüm ederek onları hedef almış ancak öncelikle Khmer halkının kendisini saflaştırmak istemişlerdir. Bu örnekte, Khmer radikallerinden oluşan bir grup, fazla eğitim görmüş olmaları veya Batı'ya yakın olmaları sebebiyle kirli ya da yabancı nüfuz olarak görülen kişilerin de aralarında bulunduğu gruplardan kurtulmak için kendi halkına karşı bir soykırım başlatmıştır. Bu nedenle, Kamboçya trajedisi bir "otosoykırım" olarak tanımlanmaktadır.

Bir sonraki etnik temizlik veya soykırım patlamasını öngörmek için hiçbir kesin formül bulunmamaktadır ancak geçtiğimiz iki yüzyılın tarihi, bundan sonra etnik temizliğin büyük olasılıkla ne zaman ve nerede gerçekleşebileceğine dair işaretleri verebilmektedir. Sadece güçlü modern devletlere bakmak, neredeyse hiçbir ipucu sağlamamaktadır. Esasında bu devletlerin çoğunun etnik temizlik yapması pek muhtemel değildir. Dünya-

640 Hiran A. Ruiz, "The Sudan: Cradle of Displacement," *Forsaken People*, ed. Cohen ve Deng, s. 139-170 içinde.

yı art niyetli liderler aramak için taramak ise bir dereceye kadar işe yarayacaktır. Böyle bir lider, mezalim seçeneğini göz önünde bulundurmaya ve bunu uygulamaya ortalama bir devlet başkanından daha meyilli olabilir ancak söz konusu liderlerin çoğu, etnik temizliği yakından andıran herhangi bir politikayı asla uygulamayacaktır. Avrupa'nın deneyimi, gelecekteki etnik temizlik vakaları için olası sorunlu bölgeleri tanımlamak adına farklı bir yaklaşım sunmaktadır: Özellikle, hızlı bir modernleşme sürecinden geçen; etnik ve dini olarak halen zengin ve ana etnik ve dini grupların sınırlarının ulus-devlet sınırlarına uymadığı sınır bölgelerine odaklanmalıyız.

Avrupa hâlâ Balkanlar ve Kafkaslarda yıkıcı bir etnik çatışma potansiyeli taşımaktadır ancak gelecekteki geniş ölçekli etnik temizliğin sahnesi büyük ihtimalle Avrupa olmayacaktır. Geçmişteki etnik temizlik vakalarının mutlak başarısı, Avrupa'nın büyük kısmında bu vakaların tekrarlanmasını daha az olası kılmaktadır ve etnik temizliklere karşı gitgide güçlenen başka direnç noktaları da bulunmaktadır. Örneğin Kosova, Sırpların Kosovalı Arnavutlara uyguladığı etnik temizliği tersine çeviren NATO müdahalesinden sonra etnik temizlik için çok açık bir parlama noktasıydı. Yugoslav savaşından yaklaşık beş yıl sonra 2004'te etnik şiddetin yeniden patlak vermesi NATO üyelerinin Kosova'da barışı korumak için ek birlikler yollamasına neden olmuştur. Avrupa Birliği'ne üyelik ihtimali de her şeye rağmen etnik temizlikten uzak durmak için güçlü bir motivasyon sunmuştur. Balkan liderleri, ekonomik ilerlemenin durması pahasına ulusal gururlarına tutunmak yerine dünyanın en büyük ekonomilerinden birine üye olarak daha büyük bir kazanç elde edeceklerine karar verebilirler. Aynı şekilde, Transkafkasya'da savaştan bitap düşen devletler, yeni etnik savaş ve etnik temizlik süreçlerinden kaçınmak için ciddi ekonomik ve siyasi gerekçelere sahiptirler.

Avrupa'nın geçmişindeki şiddeti anımsatacak cinsten, geleceğin etnik temizlik örnekleri büyük ihtimalle Asya ve Afrika'daki birtakım kültürel, etnik ve dini sınır bölgelerini vuracaktır. Eski

Osmanlı İmparatorluğu'nun doğu ucu son derece istikrarsızdır. Örneğin Irak'ta Kürt siyasi liderleri ümitle özerklikten söz etmekte ancak ezici bir Kürt çoğunluğu gerçekten bağımsız bir devlet istemektedir. Kürtler ile aralarında Türkler ve Arapların bulunduğu Kürt olmayanlar arasındaki ilişkiler, Kerkük şehrinde son derece gergin bir şekilde devam etmektedir. Aralarında Pakistan, Afganistan ve Keşmir'in bulunduğu Batı ve Orta Asya'daki diğer devlet ve bölgelerde büyük etnik ve dini bölünmeler sürüp gitmektedir.[641]

Afrika'da en az iki tane büyük ciddi etnik ve dini çatışma bölgesi yer almaktadır. Bu bölgelerden biri, Doğu ve Orta Afrika'da Sudan'dan Kongo'ya kadar uzanmaktadır. Sudan hükümeti ile ülkenin güneyindeki isyancılar Ocak 2005'te bir barış antlaşması imzalamıştır ancak Sudan'ın batısındaki Darfur bölgesinde gerçekleştirilen etnik temizlik o kadar şiddetliydi ki, ABD Dışişleri Bakanı Colin Powell Eylül 2004'te "Darfur'da soykırım yapılmıştır" sözlerini sarf etmiştir. Diğer taraftan Kongo, Mobutu Sese Seko'nun despot diktatörlüğünün düşüşünden sonra ülkenin kuzeydoğusundaki etnik milisler arasında patlak veren çatışmalar da dâhil olmak üzere yıllar süren savaşta sendelemiştir.

İkinci geniş etnik ve dini çatışma alanı, Batı Afrika'nın büyük kısmında Nijerya'dan Senegal'e kadar uzanmaktadır. Batı Afrika şüphesiz etnik temizliğe mahkûm değildir ancak Nijerya'da etnik şiddetin 1990'lardan itibaren yeniden dirilmesi yüz binlerce insanın evlerinden kaçmasıyla sonuçlanmıştır. Nijerya Devlet Başkanı Olusegun Obasanjo, Nijerya'nın orta kesiminde Müslümanlar ve Hristiyanlar arasındaki "neredeyse karşılıklı soykırıma" son vermek adına altı aylık sıkıyönetim ilan etmiştir.[642] Tıpkı Nijerya'da olduğu gibi, İslam ile aralarında Hıristiyanlık ve animizmin de bulunduğu diğer dinler arasındaki gerginlikler,

641 Peter W. Galbraith, "A Tenuous Leadership Deal in Iraq," *Boston Globe*, 7 Nisan 2005.

642 IDP News Alert, 17 Şubat 2005, www.idpproject.org/weekly_news/weekly_news.htm#2 (Mart 2005).

2002'de Fildişi Sahili de dâhil olmak üzere Batı Afrika'nın kıyı ülkeleri boyunca etnik şiddeti teşvik etmiştir.

Güney ve Güneydoğu Asya da dinlerin, kültürlerin ve etnik grupların gelecekte potansiyel etnik ve dini şiddet ile yüzleşebileceği yerler arasındadır. Aslına bakılırsa, Endonezya'daki şiddet yirmi birinci yüzyılın başlarında hafiflemiştir. Doğu Timor'daki çatışma sona ermiş ve aralarında Sulawesi ile Sumatra'nın bulunduğu bazı Endonezya adalarında etnik ve dini şiddetin seviyesi azalmıştır. Yine de Endonezya geniş ve zengin bir takımadada ortak bir ulusal kimliğe şekil vermek için çabalarken, muazzam zorluklarla karşı karşıyadır. Ayrıca Filipinler'in ve hatta Tayland'ın güneyinde de keskin bölünmeler mevcuttur.

Dünyanın bazı bölgelerinde devam eden etnik şiddet tehdidi, etnik temizliğin çözüme kavuşturulması ve engellenmesi işine ivedilik kazandırmaktadır. En bariz çözümlerden bazıları çoktan başarısız olmuştur. Örneğin demokratikleşme etnik temizlik için oldukça güvenilmez bir tedavi sunmaktadır. Demokrasi erken evrelerinde bazen etnik temizliği daha da mümkün kılabilmektedir.[643] Yugoslavya ve Transkafkasya'da demokratikleşme, etnik temizlikten hemen önce gelmiş ve demokratikleşmenin erken evreleri Irak'ta Saddam Hüseyin'in düşüşünden sonra tehdit oluşturmuştur. Daha sürdürülebilir ve gelişmiş bir demokratikleşme süreci etnik temizlik olasılığını azaltabilir ancak bu, demokratikleşmenin sadece belirsiz ilk aşamalarını teşkil eden seçim yapma ve anayasa hazırlamanın ötesine geçmeyi gerektirmektedir. Daha kapsamlı ve derinlikli bir demokrasi inşa etmenin sonraki adımları arasında, sivil toplumu ve azınlık haklarını koruyan ve toleransı teşvik eden kurumların oluşturulması bulunmaktadır.

Etnik temizliği engellemek için devreye sokulabilecek ekonomik faktörlerin etkinliği önemli oranda farklılık göstermektedir. Tatmin edici ekonomik kazanımlar etnik temizlikten caydıra-

643 Mann, *Dark Side of Democracy*.

bilir ve etnik gruplar arasında uzlaşmayı destekleyebilir ancak ekonomik yıkım olasılığı bile etnik temizliği nadiren durdurabilmiştir. Elbette ki, birçoklarına sefalet getiren savaşlar çoğu zaman az sayıda insanı da zenginleştirmiştir. Dolayısıyla, eski Yugoslavya etnik temizlik ve etnik savaş yüzünden muazzam bir ekonomik hasara uğrarken, bazı kişiler kendilerine bir servet edinmiştir. Sırbistan-Karadağ Avrupa Birliği'ne üye olduktan ve ortalama vatandaşının yaşam standardını yükselttikten sonra, genel yıkım yılları sırasında kazanç sağlamış kişiler muhtemelen geriye dönüp baktıklarında savaş yıllarını güzel zamanlar olarak hatırlayacaktır.

Etnik temizliği engellemek ve durdurmak zordur ancak mümkündür. Yugoslavya'daki deneyime dayanarak sürecin yakın veya çoktan başlamış olması halinde nasıl durdurulacağını zaten biliyoruz: Askeri kuvvete sahip güçlü bir uluslararası koalisyon etnik temizliğin önünü kesebilmekte ve onu tersine çevirebilmektedir. NATO Bosna'da etnik temizliği durdurmuş ve Kosova'da da süreci tersine çevirmiştir. Böyle durumlarda askeri müdahalenin güçlü olması gerekmektedir; Yugoslavya'daki Srebrenitsa katliamı gibi bazı felâketler, zayıf müdahale ile yetersiz kuvvetlerle gerçekleştirilen barış koruma görevlerinin tehlikelerine işaret etmektedir. Srebrenitsa'daki Hollandalı birlikler hatalar yapmıştır ancak daha da önemlisi, görevlerini yerine getirmek için gereken sayıda adama ve silaha sahip değillerdi.

Fakat etnik temizlik başladıktan sonra onu durdurmak için siyasi desteğin de tahkim edilmesi gerekmektedir. 1990'lardaki savaşlar, etnik temizliği uluslararası bir insan hakları meselesi olarak çok önemli bir konuma yerleştirmiş ancak sadece birkaç yıl sonra Sudan'da Darfur'da meydana gelen felâket, şoke edici haberlerin, etnik temizliği durduracak ölçekte askeri müdahaleye destek sağlama noktasında yeterli olmadığını bize öğretmiştir. Görünüşe göre, ulus devletlerden oluşan bir dünyada, etnik temizliğe son vermek kimsenin görevi değildir. Demokrasilerdeki siyasi liderler, vatandaşlarının ne kadarının net bir şekilde, etnik

temizlik ile soykırımı durdurmayı ve kriz sırasında insani yardım sağlama ile görevlendirilen bir uluslararası askeri güce katılmayı seçeceğini belirlemek zorundadır.

1990'lardaki etnik temizlik ve soykırıma gösterilen tepki, insanlık suçlarını cezalandırmak adına yeni uluslararası örgütlerin oluşturulmasını teşvik etmiştir. Eski Yugoslavya Uluslararası Ceza Mahkemesi (ICTY) görevine 1994'te başlamış ve Ruanda Uluslararası Ceza Mahkemesi (ICTR) ise ilk davasını 1997'de görmüştür.[644] Roma'daki bir BM konferansı, 1998'de kalıcı bir uluslararası mahkemenin oluşturulması için görüş belirtmiş ve 2002'de Uluslararası Ceza Mahkemesi'ni (ICC) kuran antlaşma onaylanmıştır. Yalnızca cezalandırılma tehdidi, kısa vadede etnik temizliklere engel olmaya elbette yetmeyecektir. Ancak uluslararası mahkemeler söz konusu suçlara verilen mahkûmiyet örnekleri ile tanındıkça, insanlığa karşı işlenen suçları azaltma konusunda daha etkili olabilirler.

ICTY, yerel düzeyde uluslararası hukuk ihlâlleri ile suçlanan bireylere karşı yerel işlemleri başlatmak adına önemli adımlar atmıştır. Bir dizi dava görülmüş ve Sırbistan hükümeti 2011'de Slobodan Miloševi'i Lahey'de yargılanmaya göndermiştir. Yine de, önde gelen birtakım şüpheliler tutuklanmaktan kaçabilmiştir. Yugoslavya savaşının sona ermesinden yıllar sonra, Bosnalı Sırpların esas siyasi ve askeri liderleri olan Radovan Karadžić ve Ratko Mladić hâlâ serbesttir. İddianameler ve yakalanmalarına yardımcı olacak istihbarat için vaat edilen ödüllere rağmen devam eden özgürlükleri, uluslararası toplumu utandırmıştır.

Etnik temizliği durdurmak zor bir iş olsa da, etnik temizliğin neden olduğu zararı tamir etmek daha da karmaşık bir iştir. Harekete geçilecek süre sınırlıdır. Mülteciler kısa süre sonra evlerine dönmezse, ziyaret etmek dışında topraklarına geri dönmeleri bir daha pek olası değildir. Nobel ödüllü Yunan şairi Yorgos Seferis

644 Power, *Problem from Hell*, s. 483-484; Neuffer, *Key to My Neighbor's House*, s. 168.

İzmir'e dönmüştür ancak Smyrna'sının yok olduğunun farkına varmıştır. Tıpkı Yafa'nın İsrailli, Selanik'in Yunanlı, Lviv'in Ukraynalı ve Gdańsk'ın Leh olması gibi, İzmir ve Elazığ (eski Harput'un aşağısında uzanan şehir) da Türk kalacaktır.

Eski Yugoslavya, hükümetler ve sivil toplum kuruluşları tarafından yürütülen ve etnik temizliğin neden olduğu hasarı onarmayı hedef alan bir dizi yerel ve bölgesel proje için bir test sahası sunmuştur. Bunlar arasında, ekonomik kalkınma projelerinin yanı sıra kültürel ve eğitim girişimleri de bulunmaktadır. Söz konusu projelerden bir tanesi, Sırplar ve Bosnalı Müslümanları çilek yetiştirmek üzere bir araya getirmiştir. Oldukça spesifik görevlerde yerel işbirliğini teşvik etmenin mümkün olduğu görülmüştür ancak etnik ilişkileri siyasi düzeyde değiştirmenin çok daha zorlu bir iş olduğu ortaya çıkmıştır. Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği, aralarında Bosna'nın Kozarac şehrinin de bulunduğu çeşitli yerlerde "Imagine Coexistence" [Birlikte Yaşamı Hayal Edin] isimli girişimin bir parçası olarak pilot projeler yürütmüştür. Diğer taraftan Kosova'daki Birleşmiş Milletler Misyonu'nun, Kosovalı Arnavutlar ile Sırplar arasında bir arada yaşamayı destekleme yönündeki gayretleri, Kosova'daki NATO müdahalesini takip eden yıllarda, söz konusu etnik rakipler arasında bağ kurma konusunda pek başarılı olamamıştır.[645]

Etnik temizliği tersine çevirmek için en ümit vaat eden yaklaşım, yerel uzlaşma projelerini ekonomik kalkınma, yasal bir çerçeve ve etkin bir güvenlik garantisi ile birleştirmektedir. Oldukça masraflı olan bu çalışmalar, etnik temizlik bittikten hemen

645 Aneelah Afzali ve Laure Colleton, "Constructing Coexistence: A Survey of Coexistence Projects in Areas of Ethnic Conflict," *Imagine Coexistence*, ed. Chayes ve Minow, s. 8-9 içinde; Diana Chigas ve Brian Ganson, "Grand Visions and Small Projects: Coexistence Efforts in Southeastern Europe," a.g.e., s. 64-69 içinde; Cynthia Burns, Laura McGrew, ve Ilija Todorovic, "Imagine Coexistence Pilot Projects in Rwanda and Bosnia," a.g.e., s. 90-93 içinde; ve Antonia Chayes, "Bureaucratic Obstacles to Imagining Coexistence," a.g.e., s. 166-167 içinde.

sonra başlamalıdır. Yerel işbirliği projeleri bir zamanlar birbirleri ile yan yana yaşamış olan topluluklar arasındaki güveni yeniden inşa edebilmektedir ancak güvenliği tesis etmek de hayati bir önem taşımaktadır. Geçmişteki şiddeti hatırlayan komşular arasındaki düşmanlığın sona ereceğini kimse garanti edemese de, etnik temizlik ve bununla bağlantılı şiddeti uygulamakla suçlanan insanları gözaltına almak ve mahkeme önüne çıkarmak mümkündür. Söz konusu eylem, yerel kolluk kuvvetleri kurmanın veya güvenliği tesis etmenin ötesine geçmektedir; bu, suçluları toplumdan uzaklaştırmak demektir. Daha önceki işbirliği deneyimleri üzerine inşa edilen güçlü yerel projelerin yanı sıra, şiddeti başlatan ve ona liderlik edenlere karşı alınan etkin kararlar, bir sonraki kritik adımı mümkün kılabilmektedir: Yerel siyasi iktidara önemli bir oranda ortak olmalarını sağlayacak kadar çok sayıda mülteciyi evlerine geri dönmek için teşvik etmek. Bu üç seviyede ilerleme kaydedildiğinde -işbirliğini yeniden inşa etme, suçluları yakalama ve siyasi iktidarı paylaşma- etnik temizliğin bazı hasarlarını onarmaktan söz etmek mümkün olacaktır. Sivil toplum kuruluşları Bosna'nın bazı kesimlerinde bu yaklaşıma öncülük etmiş ancak eski Yugoslavya'daki karışık başka şehir ve köylerin yanı sıra Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan'ı yeniden inşa etme konusunda çok az ilerleme kaydedilmiştir.

Tarihin kendisi de nihai bir çare sunmaktadır, çünkü etnik temizlik büyük ölçüde tarihin suiistimal edilmesi ile başlayan bir suçtur. Etnik temizliğin savunucuları, kendi uluslarının daima mağdur edildiği ve ihanete uğradığı, bölümlere ayrılmış bir geçmiş anlatısını tekrar tekrar sunarlar ve bugünkü kurbanlarını sürekli olarak geçmişteki ulusal düşmanlarla tanımlarlar. Bu tarz bir aşırı milliyetçi tarih en iyi ihtimalle basittir, en kötü ihtimalle ise ikiyüzlüdür. Asırlık nefret ve rakip grupların tekrarlayan ihanetine dair bu milliyetçi hikâyelerin yerini alacak yeni bir tarih yaratmak asla kolay bir iş değildir; bu, dürüst, dengeli ve kapsamlı bir tarih arayışını gerektirir. Bu noktada, Avrupa ve Batı Asya'nın yeni tarihi, geçmişteki sorun ve acıları basit bir

şekilde görmezden gelerek insanlara geçmişi unutmalarını ve her şeye baştan başlamalarını salık vermemelidir. Bir strateji olarak tarihi inkâr etmek, çoktan başarısızlığa uğramıştır. Diğer yandan, Avrupa'nın yeni tarihi, geçmişteki acıların ölçeği üzerine bir mukayeseye de dönüşmemelidir (kimin soykırım daha kötüydü?). Ayrıca, sadece farklı türden bir tahrifat olacak şekilde, geçmişteki tüm zulüm, etnik temizlik ve soykırım epizotlarını da hatalı bir şekilde eşit saymamalıdır. Yeni tarih, ilk adım olarak, Orta ve Doğu Avrupa ile Batı Asya halklarını kendi acılarının ötesine bakarak komşularının ve eski komşularının trajedilerini kabul etmeye ikna etmelidir.[646]

Bu yeni tarih sadece "doğru" olmakla yetinemez. Tarihçiler daha önceki dışlayıcı milli tarihler arasındaki bariyerleri yıkmaya başlamıştır. Alman, Çek ve Slovak tarihçiler İkinci Dünya Savaşı ve savaşın sonunu incelemek için birlikte çalışmıştır. Alman ve Leh tarihçiler de benzer şekilde ortak çalışmalar yürütmüştür. Ermeni ve Türk tarihçiler bile ulusal geçmişleri arasındaki duvarları yıkmaya başlamıştır. Ancak halkın daha geniş bir kesimi bu yeni tarihe alaka gösterip onu kabul etmediği sürece, tarihçilerin etnik çatışmanın doğru ve dengeli bir yorumunun peşine düşmesi yeterli olmayacaktır.

Yeni ve dengeli tarih; etnik temizlik, zorunlu göç veya nüfus değişimlerinin çoktan tamamlandığı yerlerdeki çatışmaların uzlaştırılması için hayati bir önem taşımaktadır. "Geri dönme hakkı" üzerinde ısrar edilse de, herhangi bir İsrail hükümetinin, ne şekilde tanımlanırsa tanımlansın ve hangi şartlar altında olursa olsun, Filistinli mültecilerin çoğunun 1948'de evleri olan topraklara dönmesine izin vermesi oldukça düşük bir ihtimaldir. Aynı şekilde Ermenilerin de, Türkiye'deki eski evlerini yeniden elde edebileceklerine inanmaları için hiçbir neden yoktur. Tarihe yeni bir anlayış getirmek tüm yasal ve diplomatik meseleleri çözmeyecektir ancak bu, farklı etnik ve dini grupların barış içinde bir arada yaşamasını kolaylaştıracaktır.

646 Job, *Yugoslavia's Ruin*, s. 221.

Teşekkür

Bu kitabı yazarken tarihin birçok alanında incelemeler yaptım. Bu vesileyle, spesifik meseleler üzerine sorularımı zarif bir şekilde cevaplayan uzmanlara teşekkür etmek isterim. Çalışmanın taslaklarını okudukları ve değerli içgörü ve önerilerini paylaştıkları için Cathie Carmichael, Suzanne Marchand, Hunt Tooley ve Anita Fábos'a özellikle minnettarım.

Ayrıca devam eden ilgi ve teşvikleri için başta Pasquale Micciche olmak üzere Fitchburg State College'daki meslektaşlarıma da teşekkür etmek isterim. Titiz eleştirel okumaları ve fikirleri için meslektaşlarım René Reeves, Joshua Spero ve Sean Goodlett'e özellikle müteşekkirim.

Konferanslar ve seminerlerdeki panel üyeleri ve izleyicilerden gelen sorular ve yorumlar ziyadesiyle yararlıydı. Bu fırsatlar için Hunt Tooley, Steven Béla Vardy, Stefan Wolff ve Omer Bartov'a teşekkür ederim. Ayrıca görüşlerini paylaştıkları için Dennis P. Hupchick, Peter Holquist ve David Curp'a teşekkürü borç bilirim. Makalelerinden alıntı yapmama izin verdikleri için Peter Holquist ve Eyal Ginio'ya minnettarım.

Fitchburg State College Kütüphanesi'nin değerli desteği-

ni aldım ve materyalleri bulmak ve edinmek için harcadıkları olağanüstü çabalar ve etkili çalışmaları için Lisa Field ve Mary Leger'a muazzam bir teşekkür borçluyum. Aslına bakılırsa, bir kolej kütüphanesini büyük bir araştırma üniversitesinin geniş koleksiyonuna dönüştürdüler ve bu kitabı onların yardımı olmadan yazamazdım. Desteği için Fitchburg State College tarih kütüphanecisi Jean Missu'ya da teşekkürler. Ayrıca Harvard Üniversitesi'ndeki Radcliffe İleri Araştırma Enstitüsü'nün yönetici dekanı Louise Richardson'a desteği için teşekkür ederim.

Fitchburg State College Vakfı'na ve Rektör Robert V. Antonucci'ye haritaların hazırlanması için sağladıkları destekten dolayı duyduğum şükranı özellikle belirtmek isterim.

Arkadaşlar ve meslektaşlardan gelen destek, yorum ve teşvikler bu projeyi tamamlamama yardımcı oldu ancak olası hataların sorumluluğun bana ait olduğunu belirtmeliyim. Tercümeleri ya ben yaptım ya da notlar bölümünde referans gösterilen kaynaklardan aktardım. Ayrıca, bazı dokümanlarla ilgili www.armenocide.com sitesindeki çevirilere başvurdum.

Ivan R. Dee bu metni titizlikle ve özenle hazırladı ve bu önemli katkısı için kendisine minnettarım.

Dikkatli okuması için Marcia Lieberman'a minnettarım; Philip Lieberman'a, Daniel Lieberman'a ve Tonia Prescott'a teşvik ve ilgileri için teşekkür ederim. Isabel ile Sam moral ve neşe verdi ve evet Isabel, bu kitaba gerçekten de Sam doğmadan önce başlamıştım ve artık bitti.

Her şeyden önemlisi, karım Nancy Waters'a her şey için (desteği, cesaretlendirmesi, keskin kalemi, hünerli editörlüğü ve dikkatli gözleri için) teşekkür ederim. Bu kitabı bütün sevgimle ona ithaf ediyorum.

Büyük bir Yahudi mezarlığının kalıntıları bugün Selanik'te, Selanik Üniversitesi'nin bulunduğu yerleşkenin altında bulunuyor. Onun hemen yakınında, modern Türkiye'nin kurucusu Mustafa Kemal'in çocukluğunu geçirdiği ev yer almakta. İnsanı sarsan ve üzüntüye gark eden bu hatıralar sadece Yunanlılara değil, aynı zamanda binlerce Yahudi, Türk, Bulgar ve Ermeni'ye de ev sahipliği yapmış olan, bir zamanların hareketli ve kozmopolit şehri Selanik'e ait.

Benjamin Lieberman Korkunç Kader'de, Selanik başta olmak üzere Osmanlı, Rus, Avusturya-Macaristan ve Alman imparatorluklarına ait yüzlerce şehirde, söz konusu imparatorlukların parçalanıp bugün bildiğimiz modern devletlere dönüşmesiyle birlikte vuku bulmuş şiddetli dönüşümleri büyük bir ustalıkla ele alıyor. Korkunç Kader, on milyonlarca insanın ölümünü ve sürgününü içeren bu sürecin, bugüne kadar yapılmış en geniş kapsamlı tarihini gözler önüne seriyor. Lieberman, birinci elden tanıklıkları ve diplomatik kayıtları kullanarak, 19. yüzyılda Bulgaristan, Yunanistan ve Rusya'daki en erken etnik temizlik olaylarını, milliyetçiliğin yükselişe geçtiği yılları, iki savaş arası dönemi, Ermeni soykırımını, Holokost'u, Sovyet Rusya'nın yükselişi ve düşüşünü ve son olarak da 1990'larda Yugoslavya'nın dağılış sürecini mercek altına yatırıyor. Bütün bu süreçlerde yalnızca monarkların ve diktatörlerin değil, demokratik bir şekilde seçilmiş siyasi liderlerin ve ilaveten, küçük bir yönlendirmeyle bile komşularını talan eden ve onları katleden sıradan insanların belirleyici rolünü de analiz ediyor.

HEREtİK